Panos_Sofoulis_(couv.) 15/12/14 21:24 Page 1

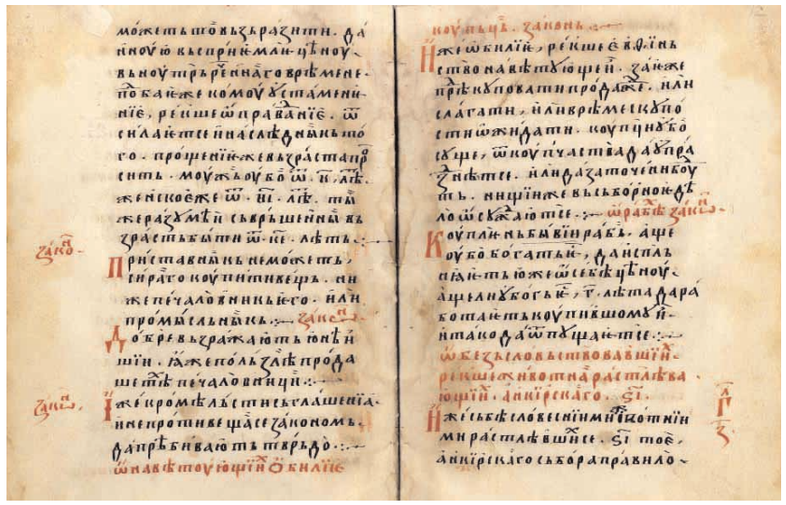

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΣΛΑΒΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Ο συλλογικός αυτός τόμος αποτελεί απότοκο της ανάγκης κάλυψης ενός σημαντικού κενού στην ελληνική βιβλιογραφία. Τα έντεκα δοκίμια που τον στοιχειοθετούν επικεντρώνονται στην ιστορία και στον πολιτισμό, ειδικότερα τη γραμματεία, των Νότιων, των Δυτικών και των Ανατολικών Σλάβων κατά τους Μέσους Χρόνους.

Συνεργασίες: **Tatiana Borisova**, **Martina Chroma**, **Florin Curta**, Αγγελική Δεληκάρη, **Pavla Gkantzios-Drapelova**, Γιώργος Καρδαράς, Εβελίνα Μίνεβα, Αγγελική Παπαγεωργίου, **Christian Raffensperger**, Πάνος Σοφούλης, **Tibor Živković**.

Εξώφυλλο: αργυρό πλακίδιο που παριστάνει κυνηγό με γεράκι, βρέθηκε σε τάφο στο **Staré Město** της Μοραβίας (9ος αιώνας). — *Οπισθόφυλλο:* το φύλλο 12 του *Νομοθετικού Κώδικα* του Στέφανου Δουσάν από το χειρόγραφο του **Baranjski** (15ος αιώνας).

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΟΔΟΤΟΣ
Μαντζάρου 9
GR 10672 Αθήνα
21 03 62 63 48 · 69 76 33 44 93
info@herodotos.net
www.herodotos.net

ISBN 978-960-485-100-3

9789604851003

ΠΑΝΟΣ ΣΟΦΟΥΛΗΣ - ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΣΛΑΒΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

I — MEDIÆVALIA — I

Πάνος Σοφούλης - Αγγελική Παπαγεωργίου
(επιστημονική επιμέλεια)

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΣΛΑΒΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

01_P._Sofoulis_001_008 11/12/14 18:54 Page 1

01_P._Sofoulis_001_008 11/12/14 18:54 Page 2

01_P._Sofoulis_001_008 11/12/14 18:54 Page 3

M E D I Æ V A L I A
I.
Edenda curat Panos Ph. Sophoulis

Η Ρ Ο Δ Ο Τ Ο Σ

Εκδότης
Δημήτριος Κ. Σταμούλης

01_P._Sofoulis_001_008 11/12/14 18:54 Page 4

01_P._Sofoulis_001_008 11/12/14 18:54 Page 5

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΣΛΑΒΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

01_P._Sofoulis_001_008 11/12/14 18:54 Page 6

01_P._Sofoulis_001_008 11/12/14 18:54 Page 7

Πάνος Σοφούλης - Αγγελική Παπαγεωργίου
(επιστημονική επιμέλεια)

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΣΛΑΒΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

01_P._Sofoulis_001_008 11/12/14 18:54 Page 8

Πάνος Σοφούλης - Αγγελική Παπαγεωργίου
(επιστημονική επιμέλεια),
Μεσαιωνικός σλαβικός κόσμος.

Ηρόδοτος, Αθήνα, 2015.
Πρωτότυπη έκδοση.

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες και χώρους του κόσμου.

Copyright © by Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 2015.
Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISBN 978-960-485-100-3

2. PROLOGOS 29/08/14 09:30 Page 1

Πρόλογος

Ο ανά χείρας τόμος αποτελεί συλλογική προσπάθεια νέων επιστημόνων των σλαβικών σπουδών και απότοκο της ανάγκης κάλυψης ενός σημαντικού κενού στην ελληνική βιβλιογραφία. Η ιδέα προέκυψε μετά από συζητήσεις του λέκτορα του Τμήματος Σλαβικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών Πάνου Σοφούλη και της διδάσκουσας του ίδιου Τμήματος Αγγελικής Παπαγεωργίου. Τότε διαπιστώθηκε η έλλειψη ενός συλλογικού συγγράμματος που να καλύπτει όσο το δυνατόν περισσότερες πτυχές της ιστορίας — με την ευρεία έννοια του όρου — των Σλάβων κατά την περίοδο του Μεσαίωνα. Η ιδέα διατυπώθηκε στην αρχική της μορφή από τον Πάνο και διαμορφώθηκε με την επιμονή και τη σκληρή δουλειά και των δύο επιμελητών του τόμου.

Η συνδρομή νέων, αλλά έγκριτων στον τομέα τους, επιστημόνων θεωρήθηκε απαραίτητη προϋπόθεση για τη σφαιρική κάλυψη του αντικειμένου. Ζητήθηκε από ερευνητές του εξωτερικού και του ελληνικού χώρου να συνδράμουν με τη συγγραφή ενός κεφαλαίου που αφενός να άπτεται των ερευνητικών τους ενδιαφερόντων και αφετέρου να αποτελεί γενική επισκόπηση του θέματός τους. Με αυτόν τον τρόπο εξετάζονται εδώ ζητήματα που σχετίζονται με τους πρώιμους Σλάβους (Γιώργος Καρδαράς), με τη Μεγάλη Μοραβία (**Florin Curta**), με την ιστορία των Βουλγάρων (Πάνος Σοφούλης), Σέρβων (Αγγελική Παπαγεωργίου), Κροατών (†**Tibor Živković**), Ρώσων (**Christian Raffensperger**) και Πολωνών (Αγγελική Παπαγεωργίου), με τη βουλγαρική και σερβική γραμματεία (Εβελίνα Μίνεβα), τη ρωσική γραμματεία (**Tatiana Borisova**), την τσεχική γραμματεία (**Pavla Gkantzios-**

...
...

2. PROLOGOS 29/08/14 09:30 Page 2

Drapelova και **Martina Chroma**) και με την αποστολή των Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Μεγάλη Μοραβία (Αγγελική Δεληκάρη). Η εξέταση των ανωτέρω θεμάτων έγινε με τρόπο εύληπτο, αλλά χωρίς εκπτώσεις στην επιστημονική εγκυρότητα. Στον τόμο προστέθηκε ευρετήριο (Πάνος Σοφούλης) και ένα παράρτημα χαρτών (Αγγελική Παπαγεωργίου) για τη διευκόλυνση των αναγνωστών.

Εκτός από τη συμβολή των προαναφερθέντων ερευνητών, οι οποίοι συμμετείχαν με μεγάλη προθυμία και ζήλο στη συγγραφή των κεφαλαίων του τόμου και στους οποίους οφείλουμε ευχαριστίες, για την ολοκλήρωση του τόμου εργάστηκαν και συνεισέφεραν άτομα και φορείς στους οποίους χρωστάμε ευγνωμοσύνη. Για την έγκυρη και πιστή μετάφραση των υποβληθέντων άρθρων εργάστηκαν ο Δρ Βυζαντινής Ιστορίας Χρήστος Μακρυπούλιας και ο μεταφραστής Γιώργος Αγγελής. Επιπλέον, το *Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη* ενίσχυσε οικονομικά την παραγωγή του τόμου, αποδεικνύοντας ότι ακόμη και σε χαλεπούς καιρούς υπάρχουν φορείς που ενδιαφέρονται έμπρακτα για την προαγωγή του Πολιτισμού και της Ιστορίας. Ευχαριστίες οφείλουμε και στον εκδότη μας, κ. Δημήτρη Σταμούλη, ο οποίος δέχθηκε με μεγάλη προθυμία να εκδώσει το ανά χείρας έργο.

Τέλος, ας μας επιτραπεί να αφιερώσουμε τον συγκεκριμένο τόμο σε έναν πολύ σπουδαίο ερευνητή και φίλο, ο οποίος έφυγε από κοντά μας μετά από μακρόχρονα προβλήματα υγείας και δεν πρόλαβε να δει το τελευταίο του άρθρο τυπωμένο: στον **Tibor Živković** (11.03.1966 - 26.03.2013).

Πάνος Σοφούλης - Αγγελική Παπαγεωργίου

06_P._Sofoulis_027_028 07-10-14 11:56 Page 27

Μεσαιωνικός σλαβικός κόσμος

06_P._Sofoulis_027_028 07-10-14 11:56 Page 28

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 29

I.

Γιώργος Καρδαράς

Οι πρώιμοι Σλάβοι και οι Άντες (5ος-7ος αιώνες)

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 30

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 31

Οι πρώιμοι Σλάβοι («Σκλαβηνοί»)

Η εξέλιξη της επέκτασης των Σλάβων στον χώρο της ανατολικής, κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ιστορικά ζητήματα, λαμβάνοντας υπόψη τις μακροπρόθεσμες συνέπειες αυτής της μετανάστευσης. Μέσα σε λίγες δεκαετίες, η εθνολογική και πολιτισμική φυσιογνωμία στο ήμισυ σχεδόν του ευρωπαϊκού χώρου μεταβλήθηκε ενώ στους Σλάβους διαμορφώθηκαν σταδιακά τρεις επιμέρους κλάδοι: οι ανατολικοί Σλάβοι (Ρώσοι, Ουκρανοί, Λευκορώσοι), οι δυτικοί Σλάβοι (Πολωνοί, Τσέχοι, Σλοβάκοι) και οι νότιοι Σλάβοι (Βούλγαροι, Σέρβοι, Κροάτες, Σλοβένοι). Άλλες μειονότητες επίσης επιβιώνουν στο πλαίσιο σημερινών σλαβικών ή μη κρατών, όπως οι Ρουθήνοι στην Ουκρανία και τη Σλοβακία, οι Σοράβοι στη Γερμανία και οι Σλάβοι της Καρινθίας στην Αυστρία. Ωστόσο, ο χώρος της σλαβικής εθνογένεσης, όπως και οι συνθήκες της ταχείας εξάπλωσης των πρώιμων Σλάβων, παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αδιευκρίνιστα και έχουν διατυπωθεί ποικίλες υποθέσεις με βάση τις μαρτυρίες των γραπτών πηγών, τα αρχαιολογικά ευρήματα, τα γλωσσολογικά δεδομένα κ.ά.[1]

Ως προδρομικοί (ή πρωτο-σλαβικοί) θεωρούνται δύο πολιτισμοί μεταξύ του 1ου και του 5ου αιώνα, ο ύστερος **Zarubintsi** (1ος-2ος αι.) και ο Κιέβου (3ος-5ος αι.) αντίστοιχα. Ο γεωγραφικός τους χώρος περιλαμβάνει κυρίως τους ποταμούς Δνείπερο, Σοχ, Ντέσ-

1. Για τις απόψεις γύρω από την αρχική κοιτίδα των Σλάβων, βλ. HENSEL, «**Problèmes**», εδώ σελ. 29-45· RUTTKAY, «**Carpathian basin**», σελ. 288-291. Για την ιστοριογραφία του ζητήματος βλ. CURTA, ***Slavs***, σελ. 6-14. Για την εξέλιξη της έρευνας γύρω από τους πρώιμους Σλάβους, βλ. BRATHER, ***Archäologie***, σελ. 9-29.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 32

να, Σέιμ, Πσιολ, Βόρσκλα, Τέτερεβ, Ίρπιν, Στούγκνα, Ντόνετς και Όσκολ και καλύπτει τις ζώνες δάσους και δάσους-στέπας της Ουκρανίας και ορισμένες περιοχές στη Ρωσία και τη Λευκορωσία. Στοιχεία του πολιτισμού **Zarubintsi** που παρουσιάζουν ενδιαφέρον είναι οι ορθογώνιες ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο για τη θέρμανσή τους και η καύση των νεκρών. Ο πολιτισμός του Κιέβου, στον οποίο υπάρχουν τέσσερις τοπικές εκδοχές, συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με τον χώρο του ύστερου **Zarubintsi**. Τα ευρήματά του περιλαμβάνουν χειροποίητη κεραμική, τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο και καύση νεκρών όπου η τέφρα τοποθετείτο είτε σε υδρίες είτε σε λάκκους. Ο πολιτισμός του Κιέβου ήταν ένας ανεξάρτητος πολιτισμός, διαφοροποιημένος τόσο από τον **Zarubintsi** όσο και από άλλους γειτονικούς πολιτισμούς. Η εθνολογική σύνθεση των δύο πολιτισμών δεν ήταν ομοιογενής και αποδίδεται σε φορείς διαφορετικών πολιτισμών (όπως του Πρζέβορσκ/**Przeworsk**, του Βίλμπαρκ/**Wielbark** και του Τσέρνιαχοβ/**Černiahov**), οι οποίοι μετακινήθηκαν διαδοχικά στον παραπάνω χώρο κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες[2].

Οι 4ος και 5ος αιώνες είναι περίοδοι μεγάλων ανακατατάξεων στον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς γερμανικοί και νομαδικοί λαοί εισέβαλαν στα εδάφη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και δημιούργησαν δικές τους ηγεμονίες[3]. Παρά το γεγονός ότι για τις εθνολογικές ανακατατάξεις βορείως των στεπών της ανατολικής Ευρώπης δεν υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες στις πηγές, η εποχή της μετανάστευσης των λαών θεωρείται ότι σηματοδοτεί τη μετάβαση από τον πολιτισμό του Κιέβου σε εκείνον των πρώιμων Σλάβων. Κατά το δεύτερο ήμισυ του 5ου αιώνα, στον χώρο του πολιτισμού του Κιέβου και σε κάποιες γειτονικές περιοχές αναπτύχθηκαν τρεις πρώιμοι σλαβικοί πολιτισμοί: ο Κολότσιν/**Koločin**, ο Κόρτσακ/**Korčak** και ο Πένκοβκα/**Pen'kovka**, ο οποίος συνδέεται με τους Άντες[4]. Αυτοί οι τρεις πολιτισμοί δεν διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους, καθώς παρατηρείται ομοιότητα στην έκταση των εγκαταστάσεων, κατά κανόνα τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες, χειροποίητη

2. TERPILOVSKIJ, ***Dnieper region***, σελ. 121-129.
3. Βλ. σχετικά, POHL, ***Völkerwanderung***.
4. Για τους Άντες, βλ. τη σχετική ενότητα παρακάτω.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 33

και ακόσμητη κεραμική καθώς και ταφές με αποτέφρωση. Ιδιαιτερότητα του Κόρτσακ αποτελούν οι λίθινοι φούρνοι που απουσιάζουν από τους πρώιμους Κολότσιν και Πένκοβκα[5]. Ωστόσο, με βάση το σύνολο των πρώιμων σλαβικών ευρημάτων στον ευρωπαϊκό χώρο, διατυπώθηκαν ποικίλες απόψεις για τον εντοπισμό της αρχικής πατρίδας και εθνογένεσης των Σλάβων. Οι κυριότερες από αυτές μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

α) Η περιοχή της Πολεσίας, η οποία καλύπτεται από τα έλη του Πριπέτ, στο έδαφος της Ουκρανίας και της Λευκορωσίας. Σε αυτή την περιοχή, όπου βρίσκεται και το Κόρτσακ (τοπωνύμιο κοντά στο Ζιτομίρ της Ουκρανίας), εντοπίστηκε χειροποίητη κεραμική (τύπος Κόρτσακ ή Πράγας-Κόρτσακ) και ημιυπόγειες κατοικίες που χρονολογούνται στον 5ο αιώνα.

β) Η περιοχή μεταξύ του Όντερ και του Βιστούλα στην Πολωνία, όπου αναπτύχθηκε και ταυτίστηκε με τους Σλάβους ο λουσατικός πολιτισμός (μεταξύ 1300 και 500 π.Χ.), στον οποίο απαντούν τεφροδόχες υδρίες. Πρόκειται για τη θεωρία των αυτοχθόνων, που υποστηρίζει μέρος των πολωνών ερευνητών[6].

γ) Ο χώρος μεταξύ του Άνω Δνείστερου και του Άνω Προύθου στα Καρπάθια τον 5ο αιώνα, στον οποίο ζούσαν πληθυσμοί που είχαν επαφές με τον ύστερο Τσέρνιαχοβ[7].

Σε κάθε περίπτωση, το γενικό περίγραμμα του πρώιμου σλαβικού πολιτισμού, ιδιαίτερα στον χώρο εκτός της τέως Σοβιετικής Ένωσης, μπορεί να οριστεί με βάση την επικράτηση του πολιτισμού Πράγας-Κόρτσακ, τον οποίο χαρακτηρίζουν: η χειροποίητη κεραμική (συνήθως ακόσμητη και σε περιορισμένες παραλλαγές, με ψηλά ή μεσαίου μεγέθους αγγεία για οικιακή χρήση), η περιορισμέ-

---

5. Terpilovskij, ***Dnieper region***, σελ. 130-135. Βλ. επίσης, Barford, ***Early Slavs***, σελ. 40-41· Szmoniewski, «**The Antes**», εδώ σελ. 59.

6. Hensel, «**Problèmes**», σελ. 35-36· Barford, ***Early Slavs***, σελ. 41. Μεταξύ των πολωνών ερευνητών έχουν διαμορφωθεί δύο διαφορετικές θεωρίες, αυτή των αυτοχθόνων Σλάβων και, αντίθετα, των ετεροχθόνων, σύμφωνα με την οποία οι Σλάβοι μετανάστευσαν στον χώρο της Πολωνίας από τα ανατολικά. Η πρώτη άποψη εκφράζεται κυρίως από τη λεγόμενη σχολή του Πόζναν και η δεύτερη από τη σχολή της Κρακοβίας. Για τους υποστηρικτές αυτών των απόψεων και τα επιχειρήματά τους βλ. διεξοδικότερα, Barford, «**Polish polemic**».

7. Barford, ***Early Slavs***, σελ. 41-42.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 34

νη χρήση μεταλλικών αντικειμένων, η κατασκευή τετράγωνων ημιυπόγειων κατοικιών (από 50 εκατοστά έως ένα μέτρο κάτω από το έδαφος), με λίθινο φούρνο σε μία γωνία, συνήθως απέναντι από την είσοδο, και ξύλινα τοιχώματα που στήριζαν μία δίρριχτη στέγη, οι ανοχύρωτες εγκαταστάσεις και η καύση των νεκρών, με τις τεφροδόχες υδρίες να εντοπίζονται σε μικρά κοιμητήρια ή σπανιότερα σε μικρούς λόφους[8]. Ως γενικό συμπέρασμα καταγράφεται το γεγονός ότι μετά την υποχώρηση σημαντικών πολιτισμών, όπως ο Πρζέβορσκ και ο Τσέρνιαχοβ στα τέλη του 4ου - αρχές του 5ου αιώνα, εμφανίζεται και κυριαρχεί στην ανατολική Ευρώπη ένας απλός και ομοιόμορφος στα χαρακτηριστικά του πολιτισμός. Αυτός ο πολιτισμός συνδέεται τόσο με την εθνογένεση όσο και με την εξάπλωση των πρώιμων Σλάβων, οι οποίοι, στις περισσότερες περιπτώσεις, αφομοίωσαν τους πληθυσμούς που συνάντησαν. Αναφορικά με την εξάπλωση των Σλάβων, η οποία πιθανότατα πραγματοποιήθηκε από διαδοχικά κύματα μετακινήσεων, οι πηγές παρέχουν αρκετές πληροφορίες για τον χώρο του Κάτω Δούναβη, ενώ για τις βορειότερες περιοχές κύρια τεκμήρια αποτελούν τα αρχαιολογικά ευρήματα[9].

Οι Σλάβοι σήμερα είναι ένα σύνολο λαών με κοινό στοιχείο τη χρήση γλωσσών που ανήκουν στον σλαβικό κλάδο των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών. Είναι αρκετά διαδεδομένη η άποψη της άμεσης σχέσης μεταξύ της προ-σλαβικής γλώσσας και των διαλέκτων των βαλτικών φύλων και ότι αυτές οι γλωσσικές κοινότητες διαμορφώθηκαν στην περιοχή μεταξύ της Βαλτικής θάλασσας και των ποταμών Βιστούλα, Ρος, Σέιμ, Όκα και δυτικό Ντβίνα[10]. Το εθνωνύμιο *Σλάβοι* εμφανίζεται αρχικά στις ιστορικές πηγές τον 6ο αιώνα και σε διάφορες μορφές (*Σκλάβοι*, *Σκλαβήνοι*, *Σκλαβηνοί* κ.ά.), οι οποίες διευρύνθηκαν με την πάροδο του χρόνου, προκειμένου να δηλωθεί ένας νέος λαός που εμφανίσθηκε βόρεια του Κάτω Δούνα-

---

8. Νυστazοπουλου-Πελεκιδου, *Βαλκανικοί λαοί*, σελ. 33-39· Barford, ***Early Slavs***, σελ. 38-39· Brather, ***Archäologie***, σελ. 55-58, 98-101, 189-191, 256-259.

9. Βλ. Werner, «**Herkunft**», εδώ σελ. 585· Barford, ***Early Slavs***, σελ. 38, 43-46.

10. Barford, ***Early Slavs***, σελ. 27· Terpilovskij, ***Dnieper region***, σελ. 133-134.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 35

βη μετά το έτος 500. Τα ονόματα αυτά εκλαμβάνονται ως απόδοση ενός φυλετικού ονόματος με το οποίο οι πρώιμοι Σλάβοι αυτοπροσδιορίζονταν. Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, οι πρώιμοι Σλάβοι αυτοαποκαλούνταν ***Slovani*** (αυτοί που ομιλούν), και απέδιδαν την αντίθετη ιδιότητα στους γείτονές τους Γερμανούς με το όνομα ***Nemcy***. Για την ετυμολογία του ονόματός τους έχουν προταθεί οι λέξεις ***slava*** (τιμή, δόξα) και ***slovo*** (λέξη, λόγος) με τη δεύτερη να τυγχάνει ευρύτερης αποδοχής[11]. Όπως και με τα αρχαιολογικά ευρήματα, η μελέτη των υδρονυμίων, των τοπωνυμίων, των φυλετικών ονομάτων κ.ά. δεν προσφέρει μία ξεκάθαρη εικόνα για τον χώρο της σλαβικής εθνογένεσης. Και σε αυτή την περίπτωση, διαμορφώθηκαν τρεις κύριες απόψεις, που αφορούν: α) την περιοχή στα δυτικά του Μέσου Δνείπερου, β) την περιοχή μεταξύ του Όντερ και του Βιστούλα και γ) την περιοχή του Κάτω Δούναβη[12].

Η πρώτη φάση της εξάπλωσης των Σλάβων (μεταξύ 500 και 550) διακρίνεται από τη διάδοση των κύριων πολιτισμικών τους στοιχείων προς τέσσερις κατευθύνσεις:

α) Τον Κάτω Δούναβη. Η μετακίνηση αυτή πραγματοποιήθηκε πιθανόν από τη δυτική Ουκρανία και τη Μολδαβία κατά μήκος του Προύθου και μέσω στενών πεδιάδων στους πρόποδες των ανατολικών Καρπαθίων. Στον χώρο της σλαβικής εγκατάστασης στον Κάτω Δούναβη δεν αναφέρονται συγκρούσεις με τους υπάρχοντες και ποικίλης εθνολογικής προέλευσης πληθυσμούς. Στη Ρουμανία εμφανίζεται τον 6ο αιώνα ο λεγόμενος πολιτισμός **Ipoteşti-Cindeşti-Ciurel** (με αντιστοιχίες στην περιοχή του Πριπέτ και τον Δνείπερο). Στις εγκαταστάσεις του παρατηρούνται τυπικά δείγματα του πρώιμου υλικού πολιτισμού των Σλάβων, όπως ταφές με τεφροδόχες υδρίες καθώς και ημιυπόγειες κατοικίες που έχουν λίθινο ή πήλινο φούρνο. Η κεραμική του ωστόσο στη νότια Ρουμανία εμφανίζει και επιδράσεις από τον τοπικό εκρωμαϊσμένο πληθυσμό. Σημαντικότερο κοιμητήριο είναι εκείνο του **Sărata Monteoru** στον Κάτω Δούναβη ενώ άλλες γνωστές θέσεις του **Ipoteşti-**

---

11. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βαλκανικοί λαοί*, σελ. 30-32· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 28-29· BRATHER, ***Archäologie***, σελ. 51-52. Για τα ονόματα των Σλάβων στις βυζαντινές πηγές, βλ. KODER, «**Slawen-Namen**», σελ. 333-346.

12. BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 37.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 36

Cindeşti-Ciurel απαντούν στη Μολδαβία (**Şipot**), την ανατολική Τρανσυλβανία (**Cernat** και **Pojan**) στον άνω ρου του Προύθου και του Δνείστερου (**Nezvisko, Ripnev II, Zimno**), στον νότιο Μπουγκ/**Bug** (**Semenki, Samčini, Mytkovska**), κ.ά. Η θέση αυτών των ανοχύρωτων εγκαταστάσεων ήταν κυρίως σε κοιλάδες ποταμών και μικρά νησιά. Ως σλαβική θεωρείται και η χειροποίητη κεραμική του 5ου ή πρώιμου 6ου αιώνα μεταξύ του Προύθου και του Δνείστερου στη Μολδαβία, γνωστή ως τύπος **Costişa-Botoşana**[13].

β) Κατά μήκος του βόρειου τμήματος των δυτικών Καρπαθίων, μέσω της νότιας Πολωνίας. Τα πρωιμότερα ευρήματα (η ομάδα ή φάση Μογκίλα/**Mogila**), πιθανόν του πρώιμου 6ου αιώνα εντοπίστηκαν στην περιοχή της Κρακοβίας και σχετίζονται με τον Κόρτσακ. Απαντούν τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο, ψηλά και λεπτά αγγεία, όχι όμως κοιμητήρια. Ιδιαιτερότητα αποτελεί ο πολιτισμός του Όλζτυν/**Olsztyn** στη βορειοανατολική Πολωνία (από τα μέσα του 5ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα), όπου παρατηρούνται βαλτικά και σλαβικά στοιχεία[14].

γ) Κατά μήκος του νότιου τμήματος των δυτικών Καρπαθίων (δυτική Σλοβακία και Μοραβία) προς τη Βοημία, τον μέσο Δούναβη και τον Έλβα. Τα πρωιμότερα ευρήματα κεραμικής στη Μοραβία και τη Σλοβακία έχουν ομοιότητες με τους τύπους Μογκίλα και Κόρτσακ. Απαντούν επίσης ημιυπόγειες κατοικίες και κοιμητήρια με τεφροδόχες υδρίες που χρονολογούνται στο πρώτο ήμισυ ή στα μέσα του 6ου αιώνα. Το υλικό της Βοημίας, όπου απαντά και ο πολιτισμός Πράγας, φαίνεται ότι είναι λίγο μεταγενέστερο[15].

δ) Προς τα ανατολικά και νοτιοανατολικά στην Ουκρανία. Στα τέλη του 6ου αιώνα, ο πολιτισμός του Κόρτσακ επεκτάθηκε σε μεγάλο τμήμα της δυτικής Ουκρανίας και έως τον Δνείπερο στα ανατολικά. Οι οικισμοί βρίσκονταν κοντά σε ποταμούς και αποτελούνταν από μικρές ομάδες των πέντε έως δέκα ημιυπόγειων κατοι-

---

13. WERNER, «**Anten**», εδώ σελ. 244· Ο ΙΔΙΟΣ, «**Herkunft**», σελ. 585-586· ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βαλκανικοί λαοί*, σελ. 45· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 42, 47-49.

14. BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 52-53.

15. BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 54· RUTTKAY, «**Carpathian basin**», σελ. 286· BRATHER, ***Archäologie***, σελ. 61, 256.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 37

κιών με λίθινο φούρνο. Απαντούν επίσης μικρά κοιμητήρια με τέφρα σε υδρίες ή σε λάκκους[16].

Κατά τη δεύτερη φάση της (550-600), η σλαβική εγκατάσταση επεκτείνεται βαθύτερα στη δασική ζώνη της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Το σύνολο των πολιτισμικών στοιχείων, όπου κυριαρχεί ο πολιτισμός Πράγας-Κόρτσακ, παρουσιάζει ομοιομορφία από την Ουκρανία έως τον Έλβα. Στον Κάτω Δούναβη θεωρείται πιθανή η κάθοδος ενός δεύτερου κύματος από την κεντρική Ουκρανία. Στα μέσα του 6ου αιώνα εμφανίζεται στον ρουμανικό χώρο ο τύπος **Suceava-Şipot**, η χειροποίητη κεραμική του οποίου εμφανίζει μεγάλες ομοιότητες με τον πολιτισμό Πένκοβκα, και αντικαθιστά τον **Ipoteşti-Cindeşti-Ciurel** και τον **Costişa-Botoşana**. Συγκριτικά με τους τελευταίους, τα ευρήματα του **Suceava-Şipot** παρουσιάζουν λιγότερα ίχνη μίξης με άλλους πληθυσμούς και θεωρούνται ως ένδειξη για την παρουσία αμμιγών σλαβικών εγκαταστάσεων[17]. Σε αντίθεση με τις μαρτυρίες των πηγών ωστόσο, όπως ο Προκόπιος, ο Ιωάννης Εφέσου, ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου κ.ά., τα αρχαιολογικά τεκμήρια για την παρουσία ή μόνιμη εγκατάσταση των Σλάβων νότια του Κάτω Δούναβη κατά τον 6ο και 7ο αιώνα είναι περιορισμένα. Τα σημαντικότερα ευρήματα απαντούν στη Βουλγαρία (**Πόπινα/Popina** και **Γκάρβαν/Garvan** κοντά στο Δορόστολον/Σιλίστρα), όπου εντοπίστηκαν χειροποίητη κεραμική, πολυάριθμες ημιυπόγειες κατοικίες και τεφροδόχες υδρίες, καθώς και στη Δοβρουτσά[18]. Λιγοστά ευρήματα ημιυπόγειων κατοικιών και χειροποίητης κεραμικής απαντούν στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη[19]. Με την εγκατάσταση των Σλάβων συνδέονται οι 25 τεφροδόχες υδρίες (σχεδόν όλες χειροποίητες), καθώς και άλλες επτά ταφές με καύση νεκρών στην Ολυμπία[20].

---

16. BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 54.

17. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βαλκανικοί λαοί*, σελ. 45-46· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 56.

18. Βλ. BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 61-62· KARDARAS, «**Byzantine-Antic treaty**», σελ. 78.

19. MILETIĆ, «**Bosnie-Herzégovine**», σελ. 121-122.

20. VÖLLING, «**Pagan Slavs**», σελ. 310-313.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 38

Αναφορικά με την κεντρική Ευρώπη, στη διάρκεια του 6ου αιώνα εκλείπουν σταδιακά τα κατάλοιπα των γερμανικών πληθυσμών. Από τον χώρο της πρώην Τσεχοσλοβακίας, ο πολιτισμός Πράγας-Κόρτσακ επεκτάθηκε στην ανατολική Γερμανία (μεταξύ των ποταμών Έλβα, Σάαλ και Χάβελ) στα τέλη του 6ου - αρχές του 7ου αιώνα. Ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα της Πολαβίας (μεταξύ Βρανδεμβούργου και Κόττμπους) και στην Πομερανία απαντά ο πολιτισμός του **Sukow-Dziedzice**, στον οποίο υπάρχει η ακόσμητη χειροποίητη κεραμική, όχι όμως ημιυπόγειες κατοικίες και τεφροδόχες υδρίες[21]. Γύρω στα μέσα του 6ου αιώνα επίσης, χρονολογείται η εγκατάσταση των Σλάβων στον χώρο της Κάτω Αυστρίας ενώ προς τα τέλη του 6ου και τις αρχές του 7ου αιώνα σλαβικοί πληθυσμοί έχουν εγκατασταθεί στην περιοχή της Καρινθίας, της Σλοβενίας και της Ιστρίας[22].

Ανατρέχοντας στις μαρτυρίες των πηγών για τους πρώιμους Σλάβους, αντλούμε πληροφορίες κυρίως από τον Ιορδάνη (***Getica***) και τον Προκόπιο (*Ὑπὲρ τῶν πολέμων*). Στο κεφ. 35 ο Ιορδάνης οριοθετεί τον χώρο εγκατάστασης των *Σκλαβηνών* μεταξύ του Βιστούλα, του Δνείπερου και του Κάτω Δούναβη (όπου βρίσκεται το Νοβιόδουνον και πιθανόν ο αινιγματικός ***lacus Mursianus***), και των Αντών μεταξύ του Δνείπερου και του Δνείστερου[23]. Αναφορι-

---

21. BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 63-66· BRATHER, ***Archäologie***, σελ. 60-61, 191, 259. Για τα πρώιμα σλαβικά κατάλοιπα στην ανατολική Γερμανία βλ. διεξοδικότερα, HERRMANN, «**Probleme**», σελ. 55-71.

22. KOLLAUTZ, «**Awaren**», σελ. 619-645· FRIESINGER, ***Slawen***, σελ. 7-9· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 73· ŠTIH, ***Eastern Alps***, σελ. 87-103.

23. Ιορδάνης, ***Getica***, κεφ. V, 35, σελ. 63: ***Sclaveni a civitate Novietunense et laco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in boream Viscla tenus commorantur: hi paludes silvasque pro civitatibus habent. Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur, a Danastro extenduntur usque ad Danaprum, quae flumina multis mansionibus ab invicem absunt.*** Βόρεια της Μαύρης θάλασσας τοποθετεί ο Προκόπιος των χώρο εγκατάστασης των Αντών, βλ. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. VIII, 4. 8-9, σελ. 501: *αὕτη δὲ ἡ Λίμνη (Μαιῶτις) ἐς τὴν ἀκτὴν Πόντου τοῦ Εὐξείνου τὰς ἐκβολὰς ποιεῖται. ἄνθρωποι δέ, οἳ ταύτῃ ᾤκηνται, Κιμμέριοι μὲν τὸ παλαιὸν ὠνομάζοντο, τανῦν δὲ Οὐτίγουροι καλοῦνται. καὶ αὐτῶν καθύπερθεν ἐς βορρᾶν ἄνεμον ἔθνη τὰ Ἀντῶν ἄμετρα ἵδρυνται·* βλ. WERNER, «**Herkunft**», σελ. 578-579· SCHRAMM, «**Venedi**», εδώ σελ. 169, 176· MADGEARU, «**Lacus Mursianus**», 87-89· CURTA, «**Jordanes**», εδώ σελ. 324-325, 332· BAR-

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 39

κά με τους προγόνους των Σλάβων, αρκετά αμφιλεγόμενη είναι η μαρτυρία του Ιορδάνη για τους **Venethi** (ή **Venedi**). Ο λαός αυτός, γνωστός από πηγές του 1ου και του 2ου μ.Χ. αιώνα, όπως ο Τάκιτος, ο Πτολεμαίος και ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος, ζούσε στην περιοχή του ποταμού Βιστούλα[24]. Η μαρτυρία του Ιορδάνη είναι αντιφατική, καθώς σε ένα σημείο του έργου του αναφέρει ότι αυτός ο λαός έχει τρία ονόματα (**Venethi**, Άντες και Σκλαβηνοί, οι οποίοι έχουν κοινή καταγωγή) και σε άλλο ότι στην εποχή του το όνομα των **Venethi** είχε περάσει σε άλλα φύλα, τα οποία ονομάζονται κυρίως Σκλαβηνοί και Άντες. Στην πρώτη περίπτωση φαίνεται ότι υπάρχει μία ομάδα διακριτών φύλων, οι **Venethi**, οι Άντες και Σκλαβηνοί, με το όνομα των **Venethi** να χρησιμοποιείται ως δηλωτικό ολόκληρης της ομάδας, ενώ στη δεύτερη τα ονόματα Σκλαβηνοί και οι Άντες χρησιμοποιούνται αντί εκείνου των **Venethi**[25]. Στηριζόμενος πιθανόν στον Ιορδάνη, η ανώνυμη *Κοσμογραφία της Ραβέννα*, έργο που χρονολογείται γύρω στο έτος 700, αναφέρει ως κοιτίδα των Σλάβων τη *Σκυθία*, δηλωτικό του χώρου ανατολικά του Βιστούλα[26]. Από την άλλη πλευρά, η ***Tabula Peutingeriana*** (η οποία χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα, στηρίζεται όμως

FORD, *Early Slavs*, σελ. 35, 50· DARDEN, «Sclaveni», εδώ σελ. 143, 152-153· SZMONIEWSKI, «The Antes», σελ. 63-65.

24. Ιορδάνης, *Getica*, κεφ. V, 34, σελ. 62-63: *…ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia Venetharum natio populosa consedit. quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur*· CURTA, «Jordanes», σελ. 321, 332· Ο ΙΔΙΟΣ, *Slavs*, σελ. 39-40· BARFORD, *Early Slavs*, σελ. 35-36.

25. Ιορδάνης, *Getica*, κεφ. XXIII, 119, σελ. 88-89: *post Herulorum cede item Hermanaricus in Venethos arma commovit,… tria nunc nomina ediderunt, id est Venethi, Antes, Sclaveni.* Βλ. και παραπάνω, υποσελ. 24. STRUMINS'KYJ, «Eastern Slavs», εδώ σελ. 786· WERNER, «Herkunft», σελ. 578· SCHRAMM, «Venedi», σελ. 169· CURTA, «Jordanes», σελ. 325, 330· DARDEN, «Sclaveni», 143· SZMONIEWSKI, «The Antes», σελ. 63.

26. *Κοσμογραφία της Ραβέννα*, κεφ. I, 12, σελ. 11: *Sexta ut hora noctis Scitharum est patria, unde Sclavinorum exorta est prosapia. sed et Itites et Chimabes ex illis egressi sunt. cuius post terga oceanum non invenimus navigari.* Βλ. επίσης, Ιορδάνης, *Getica*, κεφ. V, 31, σελ. 61-62: *id est Scythia, longe se tendens lateque aperiens, habet ab oriente Seres, in ipso sui principio litus Caspii maris commanentes; ab occidente Germanos et flumen Vistulae.*

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 40

σε δεδομένα της εποχής του Οκταβιανού Αυγούστου) αναφέρει δύο λαούς, τους **Venadi Sarmatae** στα βόρεια της Δακίας καθώς και τους **Venedi** βορειοδυτικά του Δέλτα του Κάτω Δούναβη, οι οποίοι έχουν ταυτιστεί με τους Άντες[27].

Για ορισμένους ερευνητές, η θέση των Σλάβων και των Αντών στα **Getica** ανταποκρίνεται στα δεδομένα του 4ου αιώνα[28]. Σύμφωνα με μία άλλη άποψη, όταν οι **Venethi** διασπάστηκαν, πιθανόν στα μέσα του 6ου αιώνα, οι Σκλαβηνοί αποτέλεσαν τους δυτικούς Σλάβους και οι Άντες τους νότιους ή ένα κράμα νότιων και ανατολικών Σλάβων[29]. Έχει υποστηριχθεί επίσης ότι πρόγονοι των Σλάβων ήταν οι Γέτες και οι Δάκες ή ότι ο Ιορδάνης ονόμαζε τους Σλάβους ως **Venethi** διότι τον 6ο αιώνα οι Σλάβοι ζούσαν όπου και οι **Venethi** την εποχή του Τάκιτου ή ακόμη ότι οι Σλάβοι **Venethi** του Ιορδάνη ταυτίζονται με εκείνους του Τάκιτου. Αντίστοιχα με τις μαρτυρίες των πηγών, επιχειρήθηκε από αρχαιολογικής πλευράς η σύνδεση των **Venethi** με τους πολιτισμούς Ζαρουμπίντσι, Κιέβου, Πρζέβορσκ ή Τσέρνιαχοβ[30]. Μία πιθανή ερμηνεία στο όλο ζήτημα είναι η υπόθεση ότι ο Ιορδάνης χρησιμοποίησε έναν χάρτη, καθώς και πληροφορίες, οι οποίες δεν ανταποκρίνονταν στα δεδομένα της εποχής του προκειμένου να προσδιορίσει την καταγωγή και την αρχική πατρίδα των Σλάβων[31]. Ως ένας εθνογενετικός μύθος θα πρέπει να εκληφθεί η πολύ μεταγενέστερη μαρτυρία του *Παλαιορωσικού Χρονικού* ότι οι Σλάβοι επεκτάθηκαν προς κάθε κατεύθυνση με αφετηρία τον Μέσο και Κάτω Δούναβη[32]. Στις πηγές διακρίνεται η γενναιότητα των Αντών ως ποιοτικό τους στοιχείο (οι Άντες είναι οι ισχυρότεροι και γενναιότεροι ανάμεσα στους

---

27. ***Tabula Peutingeriana***, κεφ. VII, b, στ. 616-617· CURTA, «**Jordanes**», σελ. 335· SCHRAMM, «**Venedi**», σελ. 169, 177-178.

28. Βλ. WERNER, «**Herkunft**», σελ. 585· SCHRAMM, «**Venedi**», σελ. 177-178.

29. Βλ. WERNER, «**Herkunft**», σελ. 582· SZMONIEWSKI, «**The Antes**», σελ. 53.

30. CURTA, «**Jordanes**», σελ. 322-324· TERPILOVSKIJ, ***Dnieper region***, σελ. 134.

31. CURTA, «**Jordanes**», σελ. 334-336.

32. *Χρονικό του Νέστορα* (MÜLLER), κεφ. 27-36, σελ. 6-7· HENSEL, «**Problèmes**», σελ. 32-33· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 28, 36-37.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 41

λαούς γύρω από τη Μαύρη Θάλασσα), ενώ στους Σκλαβηνούς ένα ποσοτικό, ο μεγάλος αριθμό τους (*πολὺς ὅμιλος*)[33].

Ο Προκόπιος, ο οποίος δεν δίνει ταυτόσημες πληροφορίες με τον Ιορδάνη, περιγράφει τους Σκλαβηνούς και τους Άντες να έχουν μεταξύ άλλων την ίδια γλώσσα, έθιμα, σχετικές με τη φύση λατρείες ή πολεμική τέχνη και ότι παλαιότερα ονομάζονταν *Σπόροι*. Παρεμφερείς με τον Προκόπιο είναι και οι πληροφορίες στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου, όπου οι *Σκλάβοι* και οι Άντες θεωρούνται ως εν δυνάμει εχθροί[34]. Ανάμεσα στις πληροφορίες του Προκόπιου, την μεγαλύτερη συζήτηση έχει προκαλέσει η λέξη δημοκρατία αναφορικά με τον τρόπο της πολιτικής οργάνωσης των Σλάβων, η οποία δήλωνε πιθανόν την *αταξία* του βαρβαρικού κόσμου σε αντίθεση με τη δομή και τους θεσμούς της ρωμαϊκής πολιτείας[35]. Οι Σλάβοι του Κάτω Δούναβη, στους οποίους αναφέρεται ο Προκόπιος, ήταν το πρώτο τμήμα των Σλάβων που εμφανίστηκε στις γραπτές πηγές[36]. Αντίθετα, για την παρουσία τους στην κεντρική Ευρώπη τον

---

33. Ιορδάνης, ***Getica***, κεφ. **V**, 35, σελ. 63: ***Antes vero, qui sunt eorum fortissimi, qua Ponticum mare curvatur…***· Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. **VII**, 13. 24, σελ. 353· κεφ. **VII**, 14. 4, σελ. 354· κεφ. **VII**, 40, 1, σελ. 475· κεφ. **VIII**, 25. 1, σελ. 623· **Werner**, «**Herkunft**», σελ. 578, 580· **Schramm**, «**Venedi**», 170· **Curta**, «**Jordanes**», 326.

34. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. **VII**, 14. 22-30, σελ. 357-358· Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, κεφ. **XI**, 4, σελ. 370-386· **Werner**, «**Herkunft**», σελ. 574-575, 578-580· **Schramm**, «**Venedi**», σελ. 170, 172· **Curta**, «**Jordanes**», σελ. 326-327· Ο **Ιδιος**, ***Slavs***, σελ. 50-52, 346-347· **Barford**, ***Early Slavs***, σελ. 36, 59, 68· **Darden**, «**Sclaveni**», 143· **Szmoniewski**, «**The Antes**», σελ. 64. Βλ. επίσης, **Καρδαρας**, «**Πολεμική τέχνη**», σελ. 185-205. Για την οικονομική και πολιτειακή οργάνωση των πρώιμων Σλάβων, βλ. **Μαλιγκουδης**, *Σλάβοι*, σελ. 17-76.

35. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. **VII**, 14. 22, σελ. 357: *τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα, Σκλαβηνοί τε καὶ Ἄνται, οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων ἀεὶ τά τε ξύμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται.* Βλ. σχετικά, **Μαλιγκουδης**, *Σλάβοι*, σελ. 46-47· **Νυστazοπουλου-Πελεκιδου**, *Βαλκανικοί λαοί*, σελ. 40-42· **Barford**, ***Early Slavs***, σελ. 49-50, 59.

36. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. **V**, 27. 2, σελ. 130: *καὶ αὐτῶν οἱ πλεῖστοι Οὔννοί τε ἦσαν καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται, οἳ ὑπὲρ ποταμὸν Ἴστρον οὐ μακρὰν τῆς ἐκείνῃ ὄχθης ἵδρυνται·* **Curta**, ***Slavs***, σελ. 39· **Barford**, ***Early Slavs***, σελ. 49-50.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 42

6ο αιώνα υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες. Από τον ίδιο συγγραφέα γνωρίζουμε ότι το 512 οι Έρουλοι ηττήθηκαν από τους Λογγοβάρδους και διασπάστηκαν σε δύο μέρη. Το ένα εγκαταστάθηκε στο Ιλλυρικό και το δεύτερο, καθώς κινήθηκε προς τη Σκανδιναβία, *συνάντησε στον δρόμο του όλα τα σλαβικά φύλα*[37]. Ακόμη, γύρω στο 540/545, και στο πλαίσιο ανταγωνισμού για τον λογγοβαρδικό θρόνο, ο πρίγκηπας Ιλδίγης *κατέφυγε στους Σλάβους*[38]. Στις δυτικές πηγές, εκτός από τα ονόματα **Sclavi** και **Sclaveni**, απαντούν για τους Σλάβους ονόματα παρεμφερή με το **Venethi/Venedi** για πρώτη φορά στον *Βίο του Αγίου Κολουμπάνου* (μεταξύ 639 και 643) και ακολούθως στο *Χρονικό του Φρεδεγάριου* (περ. 660) και τη *φραγκική κοσμογραφία*, προκειμένου να δηλωθούν οι ανατολικοί γείτονες των Φράγκων[39].

Στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού, οι Σκλαβηνοί, όπως και οι Άντες, ήταν ήδη εγκατεστημένοι βόρεια του Κάτω Δούναβη. Η αντιμετώπισή τους έγινε επιτακτική μετά το 530, καθώς οι επιθέσεις τους στα Βαλκάνια συνέπεσαν με εκείνες άλλων λαών. Ο Προκόπιος αναφέρει ότι την εποχή του Ιουστινιανού η αυτοκρατορία υπέφερε από τις διαρκείς επιδρομές των νομαδικών λαών, των Σλάβων και των Αντών, κάνοντας λόγο για *σκυθική ερημία* στις περιοχές που δέχτηκαν τις επιθέσεις τους[40]. Συχνές επι-

---

37. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. **VI**, 15. 1-4, σελ. 214-215· **BARFORD**, ***Early Slavs***, σελ. 53· **RUTTKAY**, «**Carpathian basin**», σελ. 287-288.

38. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. **VII**, 35. 13-22, σελ. 455-456· **CURTA**, ***Slavs***, σελ. 82· **BARFORD**, ***Early Slavs***, σελ. 56· **RUTTKAY**, «**Carpathian basin**», σελ. 288.

39. Φρεδεγάριος, *Χρονικό*, κεφ. **IV**, 48, σελ. 206-208: ***Anno 40. regni Chlothariae homo nomen Samo natione Francos de pago Senonago plures secum negutiantes adcivit, exercendum negucium in Sclavos coinomento Winedos perrexit***· *Βίος Αγίου Κολουμπάνου*, κεφ. I, 27, σελ. 104: ***Interea cogitatio in mentem ruit, ut Venetiorum qui et Sclavi dicuntur terminos adiret caecasque mentes euangelica luce lustrare ac ab origine per avia oberrantibus veritatis viam panderet***· **CURTA**, «**Jordanes**», σελ. 321, 336-337· **BARFORD**, ***Early Slavs***, σελ. 28-29.

40. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, κεφ. **XVIII**, 20-21, σελ. 114-115: *Ἰλλυριοὺς δὲ καὶ Θρᾴκην ὅλην, εἴη δ' ἂν ἐκ κόλπου τοῦ Ἰονίου μέχρι ἐς τὰ Βυζαντίων προάστεια, ἐν τοῖς Ἑλλάς τε καὶ Χερρονησιωτῶν ἡ χώρα ἐστίν, Οὖνοί τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδόν τι ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος, ἐξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέ-*

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 43

δρομές Βουλγάρων, Αντών και Σλάβων αναφέρει και ο Ιορδάνης[41]. Πριν την έναρξη των πολέμων στη Δύση με τους Βανδάλους το 533, ο Ιουστινιανός επιχείρησε να ανακόψει τις επιθέσεις στη Βαλκανική στηριζόμενος στην στρατιωτική ικανότητα του Χιλβούδιου και του Μούνδου. Ο Χιλβούδιος, ο οποίος το 530/531 ορίστηκε στρατηγός της Θράκης, κατάφερε για τρία χρόνια να αποκρούσει τις σλαβικές επιθέσεις νότια του Δούναβη. Ακόμη, επιτέθηκε αρκετές φορές βόρεια του ποταμού όπου και σκοτώθηκε σε μία σύγκρουση με τους Σλάβους το 533[42]. Ο Μούνδος, ***magister militum*** του Ιλλυρικού, αντιμετώπισε με επιτυχία τους Σλάβους το 529 και τους Κουτριγούρους το 530, έχασε όμως τη ζωή του το 536 πολεμώντας τους Γότθους στη Δαλματία[43]. Ο Προκόπιος σημειώνει ότι μετά τον θάνατο του Χιλβούδιου το σύνορο του Δούναβη δεν αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο για τους εισβολείς αλλά και ότι υπήρξε σύγκρουση μεταξύ Σλάβων και Αντών στην οποία οι Σλάβοι επικράτησαν[44]. Ανα-

---

λαβε τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ἀνήκεστα ἔργα εἰργάσαντο τοὺς ταύτῃ ἀνθρώπους. Πλέον γὰρ ἐν ἑκάστῃ ἐσβολῇ οἶμαι ἢ κατὰ μυριάδας εἴκοσιν εἶναι τῶν τε ἀνῃρημένων καὶ ἠνδραποδισμένων ἐνταῦθα Ῥωμαίων, «ὥστε» τὴν Σκυθῶν ἐρημίαν ἀμέλει ταύτης πανταχόσε τῆς γῆς ξυμβαίνειν «εἶναι»· Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. VII, 14. 2, σελ. 353-354· CURTA, ***Slavs***, σελ. 78-79· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 50· KARDARAS, «**Byzantine-Antic treaty**», σελ. 75.

41. Ιορδάνης, ***Romana***, 388, σελ. 52: ***Hi sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum. que si quis scire cupit, annales consulumque seriem revolvat sine fastidio repperietque dignam nostri temporis rem publicam tragydiae·*** CURTA, «**Jordanes**», σελ. 331· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Slavs***, σελ. 79 και KARDARAS, «**Byzantine-Antic treaty**», σελ. 75.

42. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. VII, 14. 1-5, σελ. 353-354· BONEV, «**Antes**», εδώ σελ. 109-110· CURTA, ***Slavs***, σελ. 76· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 51· KARDARAS, «**Byzantine-Antic treaty**», σελ. 75.

43. Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*, 530, σελ. 103: ***Mundo Illyricianae utriusque militiae ductor dudum Getis Illyricum discursantibus primus omnium Romanorum ducum incubuit eosque haut paucis eorum interemptis fugavit. his autem deinde consulibus idem dux audaciae suae secundus in Thraciam quoque advolans praedantes eam Bulgares felicior pugnans cecidit, quingentis eorum in proelio trucidatis·*** Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. V, 5. 1-11, σελ. 25-26 και 7. 1-8, σελ. 32-34· VASIĆ, «**Mésie Première**», σελ. 42-43.

44. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. VII, 14. 6-7, σελ. 354· BONEV, «**Antes**», σελ. 110, 113· CURTA, ***Slavs***, σελ. 78· BARFORD, ***Early***

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 44

φέρει ακόμη σλαβικές επιθέσεις το 545/546 (οι εισβολείς απωθήθηκαν με τη βοήθεια των Ερούλων)[45], το 547/548, το 549/550, το 550/551 και το 551/552, οι οποίες έπληξαν το Ιλλυρικό και τη Θράκη[46]. Οι επιθέσεις τους διακόπηκαν μεταξύ 552 και 576/577, γεγονός που μάλλον ορθά αποδίδεται στο οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού στη Βαλκανική[47]. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Μαλάλα τέλος, αναφέρει ότι οι Σλάβοι ακολούθησαν την επίθεση των Κουτριγούρων του Ζαβεργάν το 558/559[48]. Γύρω στο 550 ωστόσο, παρατηρείται ο οικονομικός αποκλεισμός του συνόρου στον Κάτω Δούναβη με την εξάλειψη των νομισμάτων βόρεια του ποταμού, ενώ και στο εσωτερικό της Βαλκανικής οι σλαβικές επιθέσεις δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη σταδιακή παρακμή της οικονομικής δραστηριότητας και των αστικών κέντρων[49].

Μετά το 576/577, οι σλαβικές επιδρομές επαναλήφθηκαν με σφοδρότητα στα βυζαντινά εδάφη. Οι συνθήκες πλέον στα βόρεια σύνορα του Βυζαντίου είχαν μεταβληθεί, καθώς από το 568 οι Άβαροι είχαν δημιουργήσει στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων ένα ισχυρό χαγανάτο, το οποίο περιελάμβανε και σλαβικούς πληθυσμούς[50]. Ταυτόχρονα με τις διαρκείς επιθέσεις των Αβάρων έως το 626 μπορούμε να διακρίνουμε δραστηριότητα είτε ανεξάρτητων σλαβικών φύλων (ενίοτε σε συνεργασία με τους Αβάρους) είτε υποτελών, τα οποία ακολουθούσαν τους Αβάρους στις επιθέσεις τους. Στο γεγονός αυτό οφείλεται και η σύγχυση που παρατηρείται σε

Slavs, σελ. 51 (το 545/546)· KARDARAS, «**Byzantine-Antic treaty**», σελ. 75-76.

45. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. **VII**, 13. 24-25, σελ. 353· CURTA, ***Slavs***, 82-83· KARDARAS, «**Byzantine-Antic treaty**», σελ. 74.

46. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. **VII**, 29. 1-3, σελ. 423· κεφ. **VII**, 38, σελ. 467-471· κεφ. **VII**, 40. 1-8, σελ. 475-477· κεφ. **VII**, 40. 30-45, σελ. 481-483· κεφ. **VIII**, 25. 1-6, σελ. 623-624· BONEV, «**Antes**», σελ. 113· VASIĆ, «**Mésie Première**», σελ. 43· CURTA, ***Slavs***, σελ. 84-87· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 51, 58.

47. Βλ. VASIĆ, «**Mésie Première**», σελ. 44-50· CURTA, ***Slavs***, σελ. 89· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 52, 56.

48. Μαλάλας, *Χρονογραφία*, 18, 129, σελ. 421· BONEV, «**Antes**», σελ. 114· CURTA, ***Slavs***, σελ. 45.

49. BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 52.

50. Βλ. σχετικά, ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Άβαροι*, σελ. 46-49.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 45

κάποιες πηγές ως προς τα ονόματα των δύο λαών (*Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικόν, Βίος Παγκρατίου* πιθανότατα και στον Ιωάννη **Biclarensis**), όπου αντί για τους Σλάβους αναφέρεται το όνομα των Αβάρων[51]. Μεγάλες σλαβικές επιθέσεις μεταξύ 577/578 και 584 αναφέρονται κυρίως από τον Μένανδρο Προτήκτορα, τον Ιωάννη **Biclarensis** και τον Ιωάννη Εφέσου[52]. Το 578 πραγματοποιήθηκε κοινή στρατιωτική επιχείρηση των Βυζαντινών και των Αβάρων εναντίον των Σλάβων του φύλαρχου Δαυρέντιου, οι οποίοι ζούσαν πιθανότατα στη σημερινή Βλαχία και νότια Μολδαβία[53]. Ακόμη, ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης περιγράφει την επίθεση των Σλάβων του Αρδάγαστου το 585, οι οποίοι έφθασαν αρχικά έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και στη συνέχεια ηττήθηκαν στην Αδριανούπολη, καθώς και τη σλαβική επίθεση στη Θράκη το 588[54]. Σλαβικές επιθέσεις πραγματοποιήθηκαν επίσης στη Δαλματία το 599 και το 600[55].

Τη δεκαετία του 580, οι επιδρομές των Σλάβων έφθασαν ως το νότιο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου. Η αξιοπιστία του λεγόμενου *Περί κτίσεως της Μονεμβασίας Χρονικού* έχει ορθά αμφισβη-

---

51. **Dujčev**, *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*, σελ. 12$_{89\text{-}90}$, 16$_{134\text{-}135}$: *Οὕτως οἱ Ἄβαροι τὴν Πελοπόνησον κατασχόντες καὶ κατοικήσαντες…*· **Olajos**, «**Peuplade slave**», εδώ σελ. 108 υποσελ. 12: *πάντες Ἄβαροί εἶσιν ἔθνος πάνυ μιαρὸν μηδόλως τῆς πατρικῆς γλώσσης προσεγγίζοντα, παράκειται δὲ ταῖς τοῦ Δοραχίου καὶ Ἀθηνῶν ἐπαρχίαις…*· **Ioannes Biclarensis**, ***Chronica***, σελ. 214 (576.5): ***Avares litora maris captiose obsident, et navibus litora Thraciae navigantibus satis infesti sunt***, σελ. 215 (577.1 και 579.1). Βλ. επίσης, **Καρδαρας**, «Όψεις», εδώ σελ. 134-136.

52. Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ἱστορία*, απ. 20, 2, σελ. 190: *… κατὰ δὲ τὸ τέταρτον ἔτος Τιβερίου Κωνσταντίνου Καίσαρος βασιλείας ἐν τῇ Θρᾴκῃ ξυνηνέχθη τὸ Σκλαυηνῶν ἔθνος μέχρι που χιλιάδων ἑκατὸν Θρᾴκην καὶ ἄλλα πολλὰ λῃσασθαι*· **Ioannes Biclarensis**, ***Chronica***, *ό.π.*, υποσελ. 51· Ἰωάννης Ἐφέσου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 25, σελ. 248-249· **Barford**, ***Early Slavs***, σελ. 60-61· **Καρδαρας**, *Ἄβαροι*, σελ. 62.

53. Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ἱστορία*, απ. 21, σελ. 192-194· **Pohl**, ***Awaren***, σελ. 6-69· **Curta**, ***Slavs***, σελ. 91-92· **Καρδαρας**, *Ἄβαροι*, σελ. 62-63.

54. Σιμοκάττης, *Ἱστορία*, κεφ. I, 7, σελ. 52-53 και κεφ. III, 4.7, σελ. 116-117: *τὸ δὲ Γετικόν, ταὐτὸν δ' εἰπεῖν αἳ τῶν Σκλαυηνῶν ἀγέλαι, τὰ περὶ τὴν Θρᾴκην ἐς τὸ καρτερὸν ἐλυμαίνοντο…*· **Καρδαρας**, *Ἄβαροι*, σελ. 73.

55. Βλ. **Barford**, ***Early Slavs***, σελ. 59.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 46

τηθεί, τόσο για το ότι συγχέει τους Αβάρους με τους Σλάβους όσο και για το ότι οι τελευταίοι (σύμφωνα με το *Χρονικό* οι Άβαροι) φέρονται ως κυρίαρχοι στην Πελοπόννησο από το 588 έως το 805. Ως γενικό συμπέρασμα από τη δραστηριότητα των σλαβικών φύλων θα πρέπει να δεχθούμε ότι μέχρι την εποχή του Τιβερίου (578-582) οι Σλάβοι περιορίζονταν μόνο σε επιδρομές και όχι μόνιμες εγκαταστάσεις. Στα χρόνια της βασιλείας του Μαυρικίου (582-602), οι επιθέσεις των Σλάβων συνοδεύονταν από μικρές ή μεγαλύτερες εγκαταστάσεις, γεγονός που προκάλεσε για πολλές δεκαετίες έντονη συζήτηση γύρω από την έκταση και τις συνέπειες των σλαβικών εγκαταστάσεων στον ελληνικό αλλά και ευρύτερα στον βαλκανικό χώρο[56].

Όπως με τους Αβάρους, ο Μαυρίκιος διεξήγαγε κατά το δεύτερο ήμισυ της βασιλείας του συστηματικές επιχειρήσεις εναντίον των Σλάβων προκειμένου να εξαλείψει τις επιδρομές τους. Την άνοιξη του 593 ο στρατηγός Πρίσκος πέτυχε νίκες εναντίον των σλάβων φυλάρχων Αρδάγαστου και Μουσώκιου στη σημερινή Βλαχία και το 594 ο στρατηγός Πέτρος επιτέθηκε εναντίον του σλάβου φυλάρχου Πειράγαστου, ο οποίος έχασε τη ζωή του στη μάχη[57]. Οι τελευταίες επιχειρήσεις εναντίον των Σλάβων συνδέονται με τη στάση του βυζαντινού στρατού εναντίον του Μαυρικίου το 602, καθώς ο αυτοκράτορας διέταξε τους στρατιώτες να παραχειμάσουν βόρεια του Κάτω Δούναβη[58].

Η πτώση του Μαυρικίου επέφερε το τέλος της προσπάθειας για την εκδίωξη των Σλάβων από τις βυζαντινές επαρχίες. Την εποχή του Φωκά και του Ηρακλείου τα ανεξάρτητα σλαβικά φύλα επέδραμαν αρκετές φορές στα βυζαντινά εδάφη. Από τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου* γνωρίζουμε για τη σλαβική επίθεση εναντίον της Θεσσαλονίκης το 604, τις σλαβικές επιθέσεις στον ελληνικό χώρο μεταξύ 614 και 616 και τις πολιορκίες της Θεσσαλονίκης από τους

---

56. KODER, «Siedlungsgebiete», σελ. 315-331· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 61· ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Άβαροι*, σελ. 76-78.

57. Σιμοκάττης, *Ἱστορία*, κεφ. VI, 6-10, σελ. 232-239 και κεφ. VII, 4-5, σελ. 252-254· POHL, ***Awaren***, σελ. 136-138, 143· CURTA, ***Slavs***, σελ. 100-105· ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Άβαροι*, σελ. 81, 84-85.

58. POHL, ***Awaren***, σελ. 161· CURTA, ***Slavs***, σελ. 105-106· ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Άβαροι*, σελ. 99.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 47

Σλάβους του Χάτζωνα (615/616) και αργότερα από τους Ρυγχίνους, τους Σαγουδάτους, τους Στρυμονίτες και τους Δρουγουβίτες (676-678). Σε άλλες δύο περιπτώσεις, το 586 και το 617/618, οι Σλάβοι πολιόρκησαν τη Θεσσαλονίκη μαζί με τους Αβάρους. Επιθέσεις αναφέρονται ακόμη από τον Ιωάννη Νικίου το 609/610 και τον Ισίδωρο Σεβίλλης το 614, ενώ για το 623 συριακή πηγή αναφέρει ότι οι Σλάβοι επέδραμαν στα νησιά του Αιγαίου και έφθασαν με τον στόλο τους ως την Κρήτη. Την εποχή του Ηρακλείου επίσης, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, χρονολογείται και η πτώση της βυζαντινής Δαλματίας[59]. Τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου πραγματοποιήθηκαν μαζικές εγκαταστάσεις σλαβικών φύλων στην κεντρική και βόρεια Βαλκανική, που είχαν ως επακόλουθο τις εθνολογικές μεταβολές και την παρακμή του αστικού βίου[60]. Σε αυτό το πλαίσιο, εμφανίζονται στις πηγές και φυλετικά ονόματα των Σλάβων κατά τον 7ο αιώνα τόσο στον ελληνικό χώρο όσο και εκτός αυτού, όπως οι Σεβέρεις και οι *επτά γενεές* στη Μυσία.

Οι περιοχές εντός της βυζαντινής επικράτειας όπου τα σλαβικά φύλα είχαν συγκροτήσει οργανωμένες εγκαταστάσεις είναι γνωστές ως *Σκλαβηνίες*. Οι *Σκλαβηνίες* είχαν δική τους φυλετική οργάνωση και ηγεμόνα, ενώ για την κεντρική εξουσία ήταν αυτοτελείς διοικητικές μονάδες που αναγνώριζαν την επικυριαρχία του αυτοκράτορα, πλήρωναν φόρους και ανέπτυσσαν εμπορικές συναλλαγές με τον γηγενή πληθυσμό. Αναφορικά με τα ονόματα των φύλων στον ελληνικό χώρο, γνωρίζουμε τους Δρουγουβίτες (μεταξύ Μοναστηρίου και Βέροιας), τους Σαγουδάτους (νότια των Δρουγουβιτών), τους Βελεγεζίτες (στη Θεσσαλία), τους Βαϊουνίτες (πιθανόν στην Ήπειρο) και τους Βελζήτες, στην περιοχή του Μοναστηρίου. Αρ-

---

59. *Θαύματα αγίου Δημητρίου* (116-165), σελ. 133-138, 146-158· (106-108), σελ. 126· (179-194), σελ. 175-179· (195-215), σελ. 184-189· (230-282), σελ. 208-221· Ἰωάννης Νίκιου, *Χρονικό*, 109.18, σελ. 175-176· ***DAI***, κεφ. 29_{1-53} και 30_{6-61}· Ισίδωρος Σεβίλλης, *Χρονικό*, σελ. 479 (5813/414)· Θωμᾶς Πρεσβύτερος, *Χρονικό*, σελ. 18. Βλ. διεξοδικότερα, ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Άβαροι*, σελ. 77-78, 103-104, 111-114, 120· Ο ΙΔΙΟΣ, «Πολεμική τέχνη», σελ. 200.

60. Βλ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βαλκανικοί λαοί*, σελ. 53-57· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 69, 72.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 48

γότερα, το 676-678, αναφέρονται οι Ρυγχίνοι (πιθανόν στη Χαλκιδική) και οι Στρυμονίτες στην κοιλάδα του Στρυμόνα, ενώ τον 9ο αιώνα αναφέρονται και οι Σμολεάνοι στην κοιλάδα του Νέστου. Επίσης, τον 10ο αιώνα γίνεται λόγος για δύο σλαβικά φύλα στην Πελοπόννησο, τους Μιλιγγούς και τους Εζερίτες, που ζούσαν στην περιοχή του Ταΰγετου[61].

Στη διάρκεια της τρίτης φάσης της σλαβικής επέκτασης, μεταξύ του 600 και του 700, εμφανίζονται ορισμένοι τύποι μεταλλοτεχνίας, νέοι τύποι στην κεραμική καθώς και οι πρώτες οχυρώσεις (στη σημ. Πολωνία). Κατά τον 7ο αιώνα οι Σλάβοι αποδέχονται σταδιακά ξένα πολιτισμικά πρότυπα, βυζαντινά, λογγοβαρδικά και νομαδικά. Ο πολιτισμός της Πράγας διαρκεί έως τα τέλη του 7ου αιώνα στον Μέσο Δούναβη και τον Άνω Έλβα, ενώ εμφανίζονται και αγγεία κατασκευασμένα σε αργό τροχό, που έχουν περισσότερη συμμετρία και είναι πιο λεία. Από τα μέσα του 7ου αιώνα ο δυτικός σλαβικός κόσμος υφίσταται πολιτισμικές μεταβολές εξαιτίας κυρίως αβαρικών επιδράσεων, οι οποίες απαντούν ιδιαίτερα στα ταφικά έθιμα και είναι εντονότερες τον 8ο αιώνα. Από την άλλη πλευρά, ο τύπος **Suceava-Şipot** χάνεται μετά την εγκατάσταση των Βουλγάρων το 681 και αυξάνεται η σλαβική διείσδυση στην Τρανσυλβανία από τις αρχές του 7ου αιώνα[62]. Το 623 σχηματίστηκε με κέντρο τη Βοημία και μία βραχύβια σλαβική ηγεμονία (το λεγόμενο πρώτο σλαβικό κράτος) υπό τον Σάμο έπειτα από εξέγερση εναντίον των Αβάρων[63].

---

61. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βαλκανικοί λαοί*, σελ. 85· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 70-71, 73. Γενικά για τις *Σκλαβηνίες* βλ. ANTOLJAK, «**Sklavinien**», σελ. 9-13· ***ODB***, λήμμα «**Sklavinia**», τόμ. III, σελ. 1910-1911· ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, *Σκλαβήνοι*, σελ. 80-85· CHRYSOS, «**Settlements**», σελ. 123-135.

62. BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 57-58, 67, 78-79· BRATHER, ***Archäologie***, σελ. 260, 280-281, 313-314. Βλ. επίσης, ΚΑΡΔΑΡΑΣ, «Όψεις», σελ. 143-144.

63. ΚΑΡΔΑΡΑΣ, «Σάμο», σελ. 91-111.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 49

Οι Άντες

Εκτός από τα σχετικά με τον χώρο εγκατάστασης που προαναφέρθηκαν, ο Ιορδάνης παρέχει επιπλέον μαρτυρίες για τους Άντες κατά τον 4ο αιώνα. Οι πληροφορίες αφορούν αφενός τη σύγκρουση μεταξύ των **Venethi** και των Οστρογότθων του Ερμανάριχου και αφετέρου την υποταγή των Αντών στον Βινιθάριο γύρω στο 375, με την ταυτόχρονη εξόντωση του βασιλέα των Αντών Μποζ και εβδομήντα άλλων αξιωματούχων[64]. Η πληροφορία αυτή έχει θεωρηθεί ως διασκευή μαρτυρίας του Αμμιανού Μαρκελλίνου για μία σύγκρουση των Οστρογότθων με τους Αλανούς ή ακόμη ως γοτθική προφορική παράδοση[65]. Το γεγονός ότι γίνεται λόγος για βασιλέα με ανώτατους αξιωματούχους εκλαμβάνεται ως ένδειξη της ισχύος αλλά και μιας ιδιαίτερης κοινωνικής οργάνωσης των Αντών[66].

Η σλαβική καταγωγή των Αντών προβλήθηκε στην ιστοριογραφία ήδη από τον 18ο αιώνα και με ποικίλες προσεγγίσεις. Οι Άντες θεωρήθηκαν ως νότιος κλάδος των ανατολικών Σλάβων και πρόγονοι είτε κάποιων ρωσικών φύλων ή των Ρώσων του Κιέβου ή και των σημερινών Ουκρανών[67]. Πέραν αυτών, αρκετά δημοφιλής είναι και η θέση ότι ο αρχικός πυρήνας των Αντών[68] ήταν ιρανικός (ένα δυτικό αλανικό φύλο) και στη συνέχεια, εξαιτίας της ανάμει-

---

64. Ιορδάνης, *Getica*, κεφ. XXIII, 119, σελ. 88-89, κεφ. XLVIII, 247, σελ. 121: ***qui avi Vultulfi virtute imitatus, quamvis Hermanarici felicitate inferior,… in Antorum fines movit procinctum, eosque dum adgreditur prima congressione superatus, deinde fortiter egit regemque eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus in exemplum terroris adfixit, ut dediticiis metum cadavera pendentium geminarent***· Strumins'kyj, «Eastern Slavs», σελ. 788· Werner, «Herkunft», σελ. 577-578· Schramm, «Venedi», σελ. 169· Curta, «Jordanes», σελ. 325· Terpilovskij, ***Dnieper region***, σελ. 134-135· Szmoniewski, «The Antes», σελ. 63.

65. Βλ. σχετικά Curta, «Jordanes», σελ. 331-332.

66. Schramm, «Venedi», σελ. 169-170· Szmoniewski, «The Antes», σελ. 64.

67. Werner, «Herkunft», σελ. 580-583· Szmoniewski, «The Antes», σελ. 53-57, 60.

68. Werner, «Herkunft», σελ. 583-590· Schramm, «Venedi», σελ. 172-175· Darden, «Sclaveni», σελ. 143-144· Szmoniewski, «The Antes», σελ. 54-56, 61-62.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 50

ξης με τους Σλάβους, ο λαός των Αντών απέκτησε σλαβικό χαρακτήρα. Κατά μία άλλη άποψη επίσης, οι Άντες ήταν ένα σύνολο διαφορετικών φύλων (Σλάβοι, Σπόροι, Κάρποι, Κοστοβόκοι, Ροξολάνοι και Αλανο-Σαρμάτες)[69]. Τέλος, έχει υποστηριχθεί και η γοτθική καταγωγή των Αντών με βάση το υποτιθέμενο γερμανικό έτυμο των σωζόμενων ονομάτων (Μποζ, Χιλβούδιος, Δαβραγέζας, Μεζάμηρος, Ιδαρίζιος, Κελάγαστος)[70].

Η πρώτη επίθεση των Αντών εναντίον του Βυζαντίου χρονολογείται το 518[71]. Στη διάρκεια των δύο πρώτων δεκαετιών της βασιλείας του Ιουστινιανού, εκτός από τους Σλάβους και τους νομαδικούς λαούς, στις βαλκανικές επαρχίες επέδραμαν και οι Άντες, όπως παραδείγματος χάρη στη Θράκη το 545/546[72]. Ο Ιουστινιανός απέδωσε στον εαυτό του για πρώτη φορά το 533 τον τίτλο *Αντικός* χάρη στις επιτυχίες του Χιλβούδιου. Ο τίτλος *Αντικός* δεν απαντά μόνο κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού αλλά και σε άλλους αυτοκράτορες (Ιουστίνο Β΄, Τιβέριο, Μαυρίκιο) με τελευταία αναφορά του τίτλου το 612 επί Ηρακλείου[73]. Η προσέγγιση των Αντών από τον Ιουστινιανό στα μέσα του 6ου αιώνα εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συμμαχιών της βυζαντινής αυτοκρατορίας για τη διασφάλιση των βορείων συνόρων της στον Καύκασο, τη Μαύρη Θάλασσα και τον Δούναβη, περιοχές που δέχονταν τις επιθέσεις νομαδικών λαών[74]. Η σύναψη της συμμαχίας

---

69. Βλ. SZMONIEWSKI, «The Antes», σελ. 57.

70. STRUMINS'KYJ, «Eastern Slavs», σελ. 787-795. Βλ. επίσης, SCHRAMM, «Venedi», σελ. 175-176· SZMONIEWSKI, «The Antes», σελ. 60-61.

71. Βλ. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. VII, 40. 5-6, σελ. 476· BARFORD, *Early Slavs*, σελ. 50· CURTA, *Slavs*, σελ. 75, και KARDARAS, «Byzantine-Antic treaty», σελ. 74.

72. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. VII, 14. 11, σελ. 355· BONEV, «Antes», σελ. 113· CURTA, *Slavs*, σελ. 79· KARDARAS, «Byzantine-Antic treaty», σελ. 74.

73. Βλ. SCHOELL - KROLL, *Νεαρές (Novellae)*, 43, σελ. 269: ***In nomine domini nostri Iesu Christi dei omnipotentis Imp. Caesar Flavius Iustinianus Alamannicus Gothicus Francicus Germanicus Anticus Alanicus Vandalicus Africanus pius felix inclitus victor ac triumphator semper Augustus Longino praefecto urbi.*** Βλ. επίσης, KARDARAS, «Byzantine-Antic treaty», σελ. 76 κ.ε.· SZMONIEWSKI, «The Antes», σελ. 66-67.

74. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Άβαροι*, σελ. 38-39.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 51

του Ιουστινιανού με τους Άντες χρονολογείται το 545/546. Ο Προκόπιος, αφού πρώτα παρεμβάλει το λεγόμενο επεισόδιο του Ψευδο-Χιλβούδιου (ενός Άντη στρατιωτικού διοικητή, ο οποίος ισχυριζόταν ότι ήταν ο βυζαντινός στρατηγός Χιλβούδιος)[75], παρέχει τις λεπτομέρειες της συνθήκης. Από το σχετικό απόσπασμα προκύπτει σαφώς ότι, εκτός από την εξάλειψη των αντικών επιδρομών, η κύρια επιδίωξη του Ιουστινιανού ήταν να αποτελέσουν οι υπόσπονδοι Άντες ένα φράγμα στις επιθέσεις των νομάδων[76].

Ο Ιουστινιανός εγκατέστησε τους Άντες στην περιοχή της αρχαίας πόλεως Τούρρις. Για τη θέση της έχουν διατυπωθεί ποικίλες υποθέσεις, όπως το αρχαίο ελληνικό οχυρό **Tyras** στις εκβολές του Δνείστερου (σημερινό Μπέλγκοροντ/Ντνεστρόβσκι), το **Turnu-Măgurele** (στις εκβολές του ποταμού Ολτ), το **Pietroasele** (στην περιοχή του **Buzău**) και το **Barboşi** (κοντά στο Γαλάτσι και τη ρωμαϊκή Δινογετία). Η τελευταία άποψη είναι μάλλον και η ορθότερη, καθώς συνδυάζει όλες τις παραμέτρους των πληροφοριών γύρω από την εγκατάσταση των Αντών: την πληροφορία του Προκόπιου ότι οι Άντες (όπως οι «Ούννοι» και οι Σλάβοι) ζούσαν κοντά στον Δούναβη, το καθεστώς των υποσπόνδων που συνδέεται με εγκατάσταση σε πρώην ρωμαϊκό έδαφος, αλλά και την αναχαίτιση των νομάδων, οι οποίοι ακολουθούσαν πιθανόν τα παράλια της Μαύρης θάλασσας, και έφθαναν στην περιοχή του Δορόστολου μέσω της Μολδαβίας και της ανατολικής Βλαχίας. Ένα ακόμη επιχείρημα υπέρ της ταύτισης της Τούρρις με το **Barboşi** θα μπορούσε να δοθεί από αρχαιολογικής πλευράς, καθώς στην περιοχή

---

75. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. **VII**, 14. 8-21, 31, 34-36, σελ. 354-357, 359-360· **Bonev**, «**Antes**», 110-111· **Curta**, ***Slavs***, σελ. 79-81· **Barford**, ***Early Slavs***, σελ. 51· **Szmoniewski**, «**The Antes**», σελ. 65.

76. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. **VII**, 14. 32-33, σελ. 359: *ἐν τούτῳ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς πρέσβεις τινὰς παρὰ τούτους δὴ τοὺς βαρβάρους στείλας ἠξίου ξυνοικίζεσθαι ἅπαντας εἰς πόλιν ἀρχαίαν, Τούρριν ὄνομα, ἣ κεῖται μὲν ὑπὲρ ποταμὸν Ἴστρον,* [...] *ταύτῃ γὰρ αὐτοὺς καὶ τῇ ἀμφ' αὐτὴν χώρᾳ Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς ἅτε προσηκούσῃ τὸ ἐξ ἀρχῆς Ῥωμαίοις ὡμολόγει δεδωρῆσεσθαι καὶ σφίσι ξυνοικιεῖν μὲν δυνάμει τῇ πάσῃ, χρήματα δὲ μεγάλα σφίσι προΐεσθαι, ἐφ' ᾧ οἱ ἔνσπονδοι τὸ λοιπὸν ὄντες Οὔννοις ἐμπόδιοι ἐς ἀεὶ γένωνται, καταθεῖν βουλομένοις τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν·* **Bonev**, «**Antes**», σελ. 110-113· **Schramm**, «**Venedi**», σελ. 170· **Curta**, ***Slavs***, σελ. 80-82, 331-332· **Kardaras**, «**Byzantine-Antic treaty**», σελ. 76-77.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 52

της βορειοδυτικής Μικράς Σκυθίας απαντά κεραμική τύπου Πένκοβκα (βλ. παρακάτω). Με βάση αυτά τα δεδομένα, φαίνεται ότι ο ειδικότερος σκοπός της συνθήκης με τους Άντες, και στο πλαίσιο της διαφύλαξης του βυζαντινού συνόρου στον Κάτω Δούναβη, ήταν η προστασία του βόρειου τμήματος της Μικράς Σκυθίας από οποιαδήποτε εισβολή. Αυτός ο χώρος μπορεί να οριστεί ως «τομέας ευθύνης» των Αντών, οι οποίοι έπρεπε να υπερασπιστούν τόσο τα οχυρά όσο και το οδικό δίκτυο της περιοχής[77].

Ως αποτέλεσμα της συμμαχίας (και υποχρέωσης των υποσπόνδων) οι Άντες ενίσχυσαν τα βυζαντινά στρατεύματα στην Ιταλία εναντίον των Οστρογότθων. Ο Προκόπιος αναφέρει ένα απόσπασμα 300 Αντών που το 546/547 συμμετείχε στις στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Λουκανία. Αντίθετα, ως μισθοφόροι θα πρέπει να θεωρηθούν οι Άντες που μαζί με άλλους «Ούννους» και σλάβους ιππείς (συνολικά 1.600) στάλθηκαν στην Ιταλία το 537 για να βοηθήσουν τον Βελισάριο κατά τη γοτθική πολιορκία της Ρώμης[78]. Επίσης, σύμφωνα με τον Αγαθία, κάποιοι Άντες, όπως ο ταξίαρχος Δαβραγέζας και ο γιος του Λεόντιος, κατείχαν διοικητικές θέσεις στη διάρκεια του πολέμου μεταξύ του Βυζαντίου και των Περσών στη Λαζική το 554-556[79].

Μετά τη συνθήκη του 545/546 οι πηγές σιωπούν για τους Άντες μέχρι το 558/562, όταν η έλευση των Αβάρων δημιούργησε νέα δεδομένα στις νοτιορωσικές στέπες[80]. Ο Μένανδρος Προτήκτωρ περιγράφει μία πρεσβεία των Αντών στους Αβάρους, με σκοπό την απελευθέρωση αιχμαλώτων. Οι Άβαροι δολοφόνησαν τον πρέσβη

---

77. Για τις σχετικές απόψεις, βλ. KARDARAS, «Byzantine-Antic treaty», σελ. 78.

78. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, κεφ. VII, 22. 3, σελ. 394 και κεφ. V, 27. 1-2, σελ. 130· BONEV, «Antes», 111-112· SCHRAMM, «Venedi», σελ. 170-172· CURTA, ***Slavs***, σελ. 78, 81· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 51-52· KARDARAS, «Byzantine-Antic treaty», σελ. 79-80· SZMONIEWSKI, «The Antes», σελ. 65.

79. Ἀγαθίας Σχολαστικός, κεφ. Γ΄, 6. 9 και 7. 2, σελ. 9· κεφ. Γ΄, 21. 6, σελ. 111-112· κεφ. Δ΄ 18. 1-3, σελ. 145· BONEV, «Antes», σελ. 111-112· CURTA, ***Slavs***, σελ. 81, 83 υποσελ. 28, 35· KARDARAS, «Byzantine-Antic treaty», σελ. 79-80· SZMONIEWSKI, «The Antes», σελ. 65.

80. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Ἄβαροι*, σελ. 39-40.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 53

Μεζάμηρο και στη συνέχεια υπέταξαν προσωρινά τους Άντες[81]. Οι τελευταίοι απαντούν ξανά στις πηγές επί Μαυρικίου το 583/584, όταν «οι Βυζαντινοί κάλεσαν τους Άντες να επιτεθούν στους Σλάβους, οι οποίοι βρίσκονταν δυτικά του ποταμού που ονομάζεται Δούναβης», και οι Άντες επικράτησαν στη σύγκρουση[82]. Ωστόσο, είναι άγνωστο εάν μετέπειτα βοήθησαν τους Βυζαντινούς κατά τις επιχειρήσεις τους εναντίον των Σλάβων και των Αβάρων. Το φθινόπωρο του 602, και ενώ ο Μαυρίκιος είχε στείλει στρατεύματα στον χώρο των Σλάβων βόρεια του Κάτω Δούναβη, οι Άβαροι, υπό την καθοδήγηση του Αφίχ, εκστράτευσαν εναντίον των Αντών. Η σχετική μαρτυρία του Σιμοκάττη αποτελεί την τελευταία αναφορά των Αντών στις πηγές και είναι γενικά αποδεκτό ότι η εκστρατεία των Αβάρων επέφερε τη διάλυση της ηγεμονίας τους[83].

Με βάση κυρίως τα αρχαιολογικά ευρήματα, υποστηρίζεται ότι οι εγκαταστάσεις των Αντών (που είχαν ως κέντρο την περιοχή μεταξύ Δνείπερου και Δνείστερου) έφθαναν στα ανατολικά μέχρι τον ποταμό Ντόνετς, ενώ στα τέλη του 5ου και στις αρχές του 6ου αιώνα επεκτάθηκαν νοτιοδυτικά προς τη Μολδαβία και τον Κάτω Δούναβη. Σε αυτή τη γεωγραφική έκταση απαντά και πολιτισμός Πένκοβκα, ο οποίος αναπτύχθηκε στη ζώνη δάσους-στέπας νότια του Κόρτσακ. Οι περισσότεροι ερευνητές χρονολογούν τον Πένκοβκα από τον 5ο έως τον 7ο αιώνα και τον συνδέουν με τους Άντες ενώ άλλοι ερευνητές τον θεωρούν ως μίξη σλαβικών και νομαδικών (τουρκικών ή ιρανικών) στοιχείων. Κύριο χαρακτηριστικό του Πένκοβκα αποτελούν τα χειροποίητα αμφικωνικά αγγεία, ενίοτε με διακόσμηση στο άνω τμήμα τους. Επιπλέον, απαντά και η τροχήλατη κεραμική στην οποία αποδίδεται νομαδική προέλευση. Τους μικρούς και παραποτάμιους οικισμούς του Πένκοβκα αποτελούσαν πέντε έως δέκα τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες, οι οποίες σε ένα

---

81. Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ἱστορία*, απ. 5. 3, σελ. 50· **Bonev**, «**Antes**», σελ. 114-115· **Curta**, ***Slavs***, σελ. 90· **Kardaras**, «**Byzantine-Antic treaty**», σελ. 80-81· **Szmoniewski**, «**The Antes**», σελ. 65-66.

82. Μιχαήλ Σύρος, *Χρονικό*, κεφ. X, 21, σελ. 362· **Bonev**, «**Antes**», 115-116· **Curta**, ***Slavs***, σελ. 81, 97 (το 584)· **Kardaras**, «**Byzantine-Antic treaty**», σελ. 82.

83. Βλ. **Kardaras**, «**Byzantine-Antic treaty**», σελ. 83-84· Ο Ιδιος, *Άβαροι*, σελ. 99· **Szmoniewski**, «**The Antes**», σελ. 66.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 54

μέρος των εγκαταστάσεων είχαν λίθινο φούρνο. Απαντούν επίσης μικρά κοιμητήρια με καύση νεκρών (με ή χωρίς τεφροδόχες υδρίες), ενώ δεν υπήρχαν οχυρώσεις. Σε νομαδικές επιδράσεις αποδίδονται και ορισμένες περιστασιακές ταφές που απαντούν δίπλα στις τεφροδόχες υδρίες. Σε αντίθεση με τον Κόρτσακ, στις εγκαταστάσεις του Πένκοβκα εντοπίστηκαν σιδερένια εργαλεία καθώς και κοσμημένα μεταλλικά αντικείμενα[84]. Με τον Πένκοβκα και τους Άντες συνδέονται επίσης ευρήματα κεραμικής στη Μολδαβία και τη Μουντενία, τη βορειοδυτική Μικρά Σκυθία (Δινογετία, Βερόη), την περιοχή της **Nova Cerna** κοντά στη Σιλίστρα κ.ά.[85] Ακόμη, ως περόνες «αντικού τύπου» (ή Δνειπέρου), με αντιστοιχίες στον χώρο του Πένκοβκα, έχουν θεωρηθεί από ορισμένους ερευνητές σχετικά ευρήματα στην Ελλάδα (Μεσσήνη, Σπάρτη, Νέα Αγχίαλος, Δημητριάδα, Δίον και Έδεσσα) που χρονολογούνται στον 7ο αιώνα[86].

Οι περόνες στον χώρο του πολιτισμού Πένκοβκα συνδέονται με τις λεγόμενες *αντικές αρχαιότητες*. Κύριο σημείο αναφοράς τους αποτελούν τα ευρήματα ενός θησαυρού με αργυρά αντικείμενα του 6ου και 7ου αιώνα που εντοπίστηκε στη Μαρτίνοβκα/**Martynovka**, 110 χλμ. νοτιοανατολικά του Κιέβου. Ο θησαυρός περιείχε γυναικεία κοσμήματα καθώς και επενδύσεις ανδρικών ζωνών, χαλιναριών και ενός ξίφους. Απαντούν ακόμη αντικείμενα και διακοσμητικά θέματα βυζαντινής προέλευσης. Τα ευρήματα έχουν θεωρηθεί ως ιδιοκτησία ενός τοπικού επιφανούς ανθρώπου και είναι συγκρίσιμα με μία σειρά θησαυρών στην περιοχή του Μέσου Δνείπερου που σχετίζονται με τον πολιτισμό Πένκοβκα. Δίπλα στην άποψη που χαρακτηρίζει τον θησαυρό αντικό, ακόμη και πρώιμο ρωσικό, ορισμένοι τονίζουν περισσότερο τα νομαδικά του στοιχεία. Ακόμη, μία ενδιάμεση θέση βλέπει αντικείμενα από ποικίλα πολιτισμικά περιβάλλοντα και μίξη σλαβικών και νομαδικών στοιχείων, με ταυτόχρονες επιδράσεις από το Βυζάντιο και άλλες περιο-

---

84. WERNER, «**Herkunft**», σελ. 574· BONEV, «**Antes**», σελ. 113· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 63· TERPILOVSKIJ, ***Dnieper region***, σελ. 130· SZMONIEWSKI, «**The Antes**», σελ. 58-60, 67-76, 82.

85. BONEV, «**Antes**», σελ. 111· KARDARAS, «**Byzantine-Antic treaty**», σελ. 78· SZMONIEWSKI, «**The Antes**», σελ. 62, 70-71.

86. Βλ. ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Βυζαντινές πόρπες», εδώ σελ. 126-128, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 55

χές. Το μόνο σταθερό σημείο χρονολόγησης στον θησαυρό είναι μία βυζαντινή σφραγίδα ελέγχου σε ένα σκεύος, του έτους 577[87].

Από την παράθεση όλων των παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι κατά τον 5ο αιώνα διαμορφώθηκαν στον χώρο της ανατολικής Ευρώπης δύο συγγενικοί μεταξύ τους λαοί, τους οποίους οι συγγραφείς της ύστερης αρχαιότητας διακρίνουν σε Σκλαβηνούς και Άντες, και αποτελούν το εθνολογικό υπόβαθρο του πρώιμου σλαβικού κόσμου. Η αποκρυστάλωση των πολιτισμικών τους χαρακτηριστικών επήλθε αφενός από την επιβίωση προγενέστερων στοιχείων στον ίδιο χώρο καθώς και επιδράσεων από γειτονικούς λαούς. Η εθνολογική σύνδεση των Σλάβων με τους **Venethi** αποτελεί μάλλον έναν ιστοριογραφικό τόπο, δεν υπάρχουν όμως επαρκείς μαρτυρίες στις πηγές για την αποτύπωση μίας ξεκάθαρης εικόνας γύρω από τους πληθυσμούς που συνδιαμόρφωσαν τη διαδικασία της εθνογένεσης των πρώιμων Σλάβων. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι κατά τον πρώιμο 6ο αιώνα οι Σλάβοι αποτελούσαν τη μεγαλύτερη και ισχυρότερη πληθυσμιακά ομάδα ανατολικά του Βιστούλα και βόρεια του Κάτω Δούναβη, όρια που σε γενικές γραμμές ανταποκρίνονται χρονικά στην πρώτη φάση της εξάπλωσής τους και ταυτόχρονα της εμφάνισής τους στις πηγές ως *Σκλαβηνοί* και *Άντες*. Η ολοκλήρωση της σλαβικής επέκτασης έως τον πρώιμο 7ο αιώνα έθεσε τα θεμέλια μίας νέας σειράς εθνογενέσεων στην ανατολική, κεντρική και νοτιοανατολική Ευρώπη. Οι διεργασίες αυτές οδήγησαν κατά τους Μέσους Χρόνους στη διαμόρφωση των επιμέρους σλαβικών εθνών, γλωσσών και πολιτισμικών ταυτοτήτων, για τις οποίες καταλυτικό ρόλο είχαν οι επαφές των Σλάβων με το Βυζάντιο και τα γερμανικά βασίλεια.

---

87. Pekarskaja - Kidd, *Silberschatz*. Βλ. επίσης, Barford, *Early Slavs*, σελ. 40· Szmoniewski, «The Antes», σελ. 58-59, 77-82.

07_P._Sofoulis_029_056 07-10-14 13:24 Page 56

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 57

II.

Πάνος Σοφούλης

Η μεσαιωνική Βουλγαρία

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 58

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 59

Για την ιστορία των Βουλγάρων πριν από την εγκατάστασή τους στην περιοχή του Κάτω Δούναβη, το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα, ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά. Τα λίγα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας μαρτυρούν πως οι Πρωτοβούλγαροι ήταν λαός νομαδικός και ως εκ τούτου φορέας του πολιτισμού της ευρασιατικής στέπας. Η γλώσσα τους (όπως αυτή μας παραδίδεται σε τουλάχιστον τρεις από τις λεγόμενες πρωτοβουλγαρικές επιγραφές) φαίνεται πως ανήκε στην τουρκο-αλταϊκή (ογουρική) οικογένεια, αν και ορισμένοι ερευνητές έχουν υποστηρίξει πως η βουλγαρική άρχουσα τάξη ήταν, ως επί των πλείστων, ιρανόφωνη[1]. Πολλές και αντικρουόμενες θεωρίες διατυπώθηκαν και για την αρχική κοιτίδα των Βουλγάρων, η οποία συνήθως τοποθετείται στις στέπες του Καζακστάν και της Κασπίας[2]. Πιθανότατα σε αυτές τις περιοχές να ήρθαν για πρώτη φορά σε επαφή με τους Ούννους, οι οποίοι κατά το τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα τους υπέταξαν, αναγκάζοντάς τους να τους ακολουθήσουν στην ανατολική Ευρώπη. Κάποιες βουλγαρικές ομάδες, κατά συνέπεια, αποτέλεσαν μέρος του ουννικού κράτους του Αττίλα (5ος αιώνας). Είναι ενδεικτικό ότι το *Ονομαστικόν των Βουλγάρων πριγκίπων*, ένας κατάλογος ηγεμόνων που καταγράφει την ιστορία των Βουλγάρων όπως οι ίδιοι την αντιλαμβάνονταν στις αρχές του 10ου αιώνα, αν όχι νωρίτερα (ο κατάλογος διασώζεται σε τρία χειρόγραφα των 15ου και 16ου αιώνων), μνημονεύει ως πρώτους βουλγάρους ηγεμόνες τους Αβιτόλοχ

1. Ενδεικτικά βλ. PRITSAK, *Fürstenliste*, σελ. 71-75· BEŠEVLIEV, *Periode*, σελ. 314-317. Για την «ιρανική θεωρία», βλ. DOBREV, *Prabălgarite*, σελ. 102-113· STEPANOV, *Vlast i avtoritet*, σελ. 15-63.

2. GOLDEN, *Introduction*, σελ. 103.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 60

και Ιρνίκ, τους οποίους αρκετοί ερευνητές ταυτίζουν με τον Αττίλα και τον νεότερο γιο του Ερνάχ (Ερνάκ)[3].

Μετά τη διάλυση του ουννικού κράτους (453), τόσο ο Ερνάχ όσο και κάποιοι άλλοι απόγονοι του Αττίλα τέθηκαν επικεφαλής μικρότερων ομάδων, οι οποίες παρέμειναν στην περιοχή βόρεια του Δέλτα του Δούναβη και στις νοτιορωσικές στέπες, απειλώντας τις βαλκανικές επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι Βούλγαροι αναφέρονται για πρώτη φορά στις πηγές από τον Ιωάννη Αντιοχέως, με αφορμή τη διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων εναντίον των Οστρογότθων σε συνεργασία με τις δυνάμεις του αυτοκράτορα Ζήνωνα, γύρω στο 480[4]. Εμφανίζονται ξανά, αυτή τη φορά ως επιδρομείς στη βυζαντινή επικράτεια, το 493, το 499, το 502, το 524 και το 539[5]. Βουλγαρικής καταγωγής ήταν πιθανότατα και δύο ακόμη νομαδικά φύλα που βρίσκουμε την ίδια περίοδο εγκατεστημένα στις στέπες της Μαύρης θάλασσας και της Αζοφικής, τους Κουτριγούρους και τους Ουτιγούρους. Ειδικά οι Κουτριγούροι αποτελούσαν, στα μέσα του 6ου αιώνα, τον πιο επικίνδυνο αντίπαλο της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ωστόσο οι περισσότερες βουλγαρικές ομάδες υποτάχτηκαν τελικά στους Αβάρους οι οποίοι, έχοντας εγκαταλείψει την κεντρική Ασία υπό την πίεση των δυτικών Τούρκων, δημιούργησαν ένα ισχυρό κράτος με κέντρο την πεδιάδα της Παννονίας (Ουγγαρίας), σε χώρο κατάλληλο για τον νομαδικό τρόπο ζωής τους.

Η ήττα των Αβάρων έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης το 626 προκάλεσε εσωτερικές διενέξεις στο *χαγανάτο* (συγκρούσεις ανάμεσα στην αβαρική άρχουσα τάξη και διάφορες ομάδες υποτελών), οι οποίες απείλησαν σοβαρά τη συνοχή του. Στην περιφέρεια του κράτους, τόσο στα Βαλκάνια όσο και στις νοτιορωσικές στέπες, πραγματοποιήθηκαν διασπαστικές κινήσεις, τις οποίες αρκετοί μελετητές συνδέουν με διπλωματικές ενέργειες του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-641)[6]. Μεταξύ αυτών ήταν και η εξέγερση του Κου-

---

3. PRITSAK, ***Fürstenliste***, σελ. 36-38· SIMEONOV, ***Onomastika***, σελ. 137-138· MOSKOV, ***Imennik***, σελ. 17 κ.ε.

4. Ἰωάννης Ἀντιοχεύς, *Χρονογραφία*, σελ. 430$_{24-27}$.

5. ZIEMANN, ***Wandervolk***, σελ. 47-50.

6. Ενδεικτικά βλ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βαλκανικοί λαοί*, σελ. 123. Για την αντίθετη άποψη βλ. ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Άβαροι*, σελ. 116-118, 147-148.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 61

βράτου, *χαγάνου* των Ονογούρων Βουλγάρων («Ονογουνδούρων» σύμφωνα με τον πατριάρχη Νικηφόρο), που τοποθετείται γύρω στο 630[7]. Μετά τη νίκη του, ο Κουβράτος κατόρθωσε να συνενώσει υπό την εξουσία του τις βουλγαρικές φυλές της περιοχής. Το νεοσύστατο κράτος του, η λεγόμενη «Μεγάλη Βουλγαρία», εκτεινόταν στις στέπες που περικλείουν οι ποταμοί Δνείπερος και Δον, και φαίνεται πως αποτέλεσε σημαντικό στρατηγικό σύμμαχο του Βυζαντίου[8]. Ο Κουβράτος, ο οποίος νωρίτερα (περ. το 619) είχε βαπτισθεί στην Κωνσταντινούπολη, έλαβε δώρα και το τίτλο του *πατρικίου* από τον αυτοκράτορα, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα που εντοπίστηκαν σε ταφή στο **Malo Pereshchepine**, 13 χλμ. νοτιοδυτικά της Πολτάβα, στη σημερινή βορειοανατολική Ουκρανία. Σε αυτά περιλαμβάνονται χρυσά και αργυρά κοσμήματα, όπλα, ιπποσκευή, 68 βυζαντινοί σόλιδοι (18 από τους οποίους κόπηκαν μεταξύ των ετών 642-647), καθώς και δύο χρυσά δακτυλίδια που φέρουν την επιγραφή «Κουβράτος πατρίκιος»[9]. Τόσο τα πολυτελή αντικείμενα βυζαντινής προέλευσης, όσο και οι πολυάριθμοι σόλιδοι που εντοπίστηκαν στο **Malo Pereshchepine** και σε άλλα κοιμητήρια της περιοχής (**Novye Senžary-Začepilovka**, **Kelegei**, **Makuhivka**, **Dnipropetrovs'ke**, **Maistrov**, **Rovnoe**) συνδέονται με τα δώρα που εισέρχονταν στη «Μεγάλη Βουλγαρία» μέσω διπλωματικών αποστολών των Βυζαντινών[10].

Μετά τον θάνατο του Κουβράτου, που χρονολογείται στην εποχή του Κώνσταντα Β΄ (641-668), το κράτος της «Μεγάλης Βουλγαρίας» διασπάστηκε εξαιτίας εσωτερικών διενέξεων, αλλά και της προέλασης ενός πιο ισχυρού τουρκικού φύλου, των Χαζάρων[11]. Σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές, που ίσως απηχούν την προφορική παράδοση των ίδιων των Βουλγάρων, ο πρώτος γιος του Κου-

---

7. Νικηφόρος, *Ἱστορία σύντομος*, κεφ. 22_{1-7}.

8. **Rόna-Tas**, «**Khuvrat's Bulgaria**», σελ. 1-22.

9. **Werner**, ***Grabfund***, σελ. 31-36, 35-44· Ο Ιδιος, «**Neues zu Kuvrat**», σελ. 430-436· **Rόna-Tas**, «**Khuvrat's Bulgaria**», σελ. 3-6. Τα ευρήματα, συνολικού βάρους 21 κιλών, έχουν βυζαντινή, σασσανιδική, τουρκική και αβαρική προέλευση.

10. **Somogyi**, «**New remarks**», σελ. 108-109, 127-128· **Semenov**, «**Vizantijskie monety**», σελ. 121-130.

11. **Καρδαρας**, *Ἄβαροι*, σελ. 151.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 62

βράτου, ο Βατβαϊάν, παρέμεινε στην παλαιά του κατοικία, όπου υποτάχθηκε στους Χαζάρους. Μια άλλη ομάδα, υπό τον δεύτερο αδερφό Κότραγο, κινήθηκε προς τα βόρεια και αργότερα εγκαταστάθηκε στο Μέσο Βόλγα. Εκεί ιδρύθηκε ισχυρό κράτος («Βουλγαρία του Βόλγα») με κέντρο το **Bulgar** (στη σημερινή Δημοκρατία του Ταταρστάν), σημείο κομβικό του διαμετακομιστικού εμπορίου γούνας και ειδών πολυτελείας από το *χαγανάτο* των Χαζάρων προς τον ισλαμικό κόσμο και αντίστροφα. Ο τέταρτος αδερφός οδήγησε τον λαό του, μέσω της οροσειράς των Καρπαθίων και του Δούναβη, στην πεδιάδα της Παννονίας, δηλώνοντας υποταγή στους Αβάρους, ενώ ο πέμπτος αδερφός εγκαταστάθηκε στην Πεντάπολη της Ραβέννας[12].

Πιο σημαντική είναι η τύχη του τρίτου γιου του Κουβράτου, του Ασπαρούχ, ο οποίος μετακινήθηκε προς τα δυτικά και αφού διέσχισε τους ποταμούς Δνείπερο και Δνείστερο, εγκαταστάθηκε αρχικά (ίσως γύρω στο 665) στην περιοχή του Όγγλου, στις εκβολές του Δούναβη[13]. Από τη νέα τους κατοικία οι Βούλγαροι άρχισαν να τρομοκρατούν με επιδρομές τις βαλκανικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, προκαλώντας την κινητοποίηση του βυζαντινού στρατού. Μετά τη νίκη επί των Αράβων έξω από την Κωνσταντινούπολη, ο Κωνσταντίνος Δ΄ (668-685) εκστράτευσε κατά των εισβολέων από στεριά και θάλασσα (το 681). Ωστόσο, η επιχείρηση αυτή δεν απέφερε το αναμενόμενο αποτέλεσμα. Αν και κατόρθωσαν να φθάσουν ως τις τελματώδεις περιοχές βορείως του Δούναβη, οι βυζαντινές δυνάμεις παρέμειναν άπρακτες γύρω από τις θέσεις των Βουλγάρων, που σύμφωνα με τον Θεοφάνη δεν τολμούσαν να εξέλθουν από τα οχυρά τους[14]. Τελικά ο αυτοκράτορας επέστρεψε στη

---

12. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σελ. 356_{18}-357_{27}· Νικηφόρος, *Ἱστορία σύντομος*, κεφ. 35_{1-21}. Για κάποια από τα προβλήματα που συνδέονται με τη μαρτυρία των δύο βυζαντινών συγγραφέων βλ. **Beševliev**, ***Periode***, σελ. 156-158· **Pohl**, ***Awaren***, σελ. 269-270. Για την ταύτιση του τέταρτου αδελφού με τον Κουβέρ των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, βλ. **Fine**, ***Early medieval Balkans***, σελ. 44.

13. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σελ. 357_{27}-358_{5}· Νικηφόρος, *Ἱστορία σύντομος*, κεφ. 3521-3527· **Zlatarski**, ***Istorija***, τόμ. I/I, σελ. 176 κ.ε.

14. Ορισμένοι αρχαιολόγοι ταυτίζουν την περιοχή του Όγγλου με το μεγάλο ρωμαϊκό οχυρό στο **Barboşi**, κοντά στο **Galaţi** της Ρουμανίας· **Madgearu**, «**Onglos**», σελ. 345-346.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 63

Μεσημβρία, γεγονός που προκάλεσε σύγχυση και πανικό στις τάξεις του στρατού του. Εκμεταλλευόμενοι αυτή την ευκαιρία, οι Βούλγαροι εξαπέλυσαν αντεπίθεση, προκαλώντας μεγάλη καταστροφή στον ήδη υπό διάλυση βυζαντινό στρατό. Στη συνέχεια προχώρησαν νοτιότερα ως τη Βάρνα και κατέλαβαν ολόκληρη την περιοχή ανάμεσα στον Δούναβη και τον Αίμο (επαρχίες της Κάτω Μυσίας και Μικρής Σκυθίας), αναγκάζοντας τον Κωνσταντίνο Δ΄ να συνάψει συνθήκη μαζί τους[15]. Η συνθήκη του 681 σηματοδοτεί την αναγνώριση, από την πλευρά του αυτοκράτορα, ενός ανεξάρτητου πολιτικά κράτους στη Βαλκανική χερσόνησο — το πρώτο που ιδρύθηκε σε εδάφη βυζαντινά[16].

Η Βουλγαρία του Ασπαρούχ εκτεινόταν αρχικά από την τελματώδη περιοχή βόρεια και δυτικά των εκβολών του Δούναβη ως την οροσειρά του Αίμου και εκτός από τη νότια Βεσσαραβία περιελάμβανε τη Δοβρουτσά και ένα μικρό τμήμα της πεδιάδας της Βλαχίας. Ήδη από τον 6ο αιώνα σε αυτές τις περιοχές ήταν εγκατεστημένες διάφορες σλαβικές ομάδες (Σεβέρειες, «Επτά Γενεές»), τις οποίες οι Βούλγαροι υπέταξαν και ενσωμάτωσαν στη στρατιωτική δομή του κράτους τους. Οι μακροχρόνιες επιπτώσεις της πολιτικής του Ασπαρούχ και των διαδόχων του έναντι των σλαβικών πληθυσμών της Μικρής Σκυθίας και Κάτω Μυσίας είναι εξαιρετικά σημαντικές, καθώς η πολιτική αυτή οδήγησε στην αύξηση της δημογραφικής βάσης και της στρατιωτικής ισχύς του πρωτοβουλγαρικού κράτους, ενώ παράλληλα δημιούργησε και τις προϋποθέσεις για τον εκσλαβισμό της τουρκόφωνης αριστοκρατίας.

Το πολιτικό κέντρο του νέου κράτους βρισκόταν στην ανατολική του πλευρά, στη σημερινή βορειοανατολική Βουλγαρία, περιοχή κατάλληλη[17] για τον νομαδικό τρόπο ζωής της άρχουσας τάξης

---

15. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σελ. 358_{11}-359_{12}· Νικηφόρος, *Ἱστορία σύντομος*, κεφ. 36_{1-23}. Γι' αυτά τα γεγονότα βλ. επίσης BEŠEVLIEV, ***Periode***, σελ. 174-176· ZIEMANN, ***Wandervolk***, σελ. 161-167.

16. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σελ. 359_{17-21}· Νικηφόρος, *Ἱστορία σύντομος*, κεφ. 36_{26-29}. Για τη συνθήκη του 681 και το ιστορικό πλαίσιο αυτής της συμφωνίας βλ. ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, σελ. 52-62, 162-174· BEŠEVLIEV, ***Periode***, σελ. 176-180· BOŽILOV - GJUZELEV, ***Istorija***, σελ. 88-93.

17. Πρέπει να σημειωθεί πως η περιοχή στην οποία εγκαταστάθηκαν οι Βούλγαροι αποτελεί το νοτιότερο σημείο της αχανούς ευρασιατικής στέπας.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 64

χάρη στη χαμηλή, στεπώδη βλάστησή της. Οι αρχαιολογικές έρευνες των τελευταίων δεκαετιών έχουν φέρει στο φως αρκετούς οχυρωμένους οικισμούς που χρονολογούνται από τον 8ο αιώνα, με πιο σημαντικούς αυτούς στο **Kabijuk**, στο **Kladentsi** και στο **Stan**[18]. Στην ίδια περίπου εποχή ανάγονται και οι πρώτες ενδείξεις συστηματικής κατοίκησης της Πλίσκας, που μέχρι το πρώτο μισό του 8ου αιώνα φαίνεται πως λειτουργούσε κυρίως ως οχυρωμένος νομαδικός καταυλισμός. Οι οχυρώσεις (τάφρος βάθους 4-5 μέτρων και πρόχωμα που σε μερικά σημεία ήταν επενδυμένο εσωτερικά με πέτρες) περικλείουν επιφάνεια 22 τ.χλμ., ωστόσο αυτές έλαβαν την οριστική τους μορφή μόλις τον 9ο αιώνα[19]. Εντός αυτής της έκτασης, στη λεγόμενη «Έξω πόλη», εντοπίστηκαν εργαστήρια μεταλλοτεχνίας, υαλουργίας και κεραμικής, καθώς και πολυάριθμοι οικισμοί όπου συχνά απαντούν υμιυπόγειες κατοικίες με λίθινο ή πήλινο φούρνο στη γωνία. Αν και αυτός ο τύπος κατοικίας συνδέεται κυρίως με τους πρώιμους Σλάβους, είναι σαφές πως σταδιακά υιοθετήθηκε και από τους βουλγαρικούς πληθυσμούς που εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια[20].

Στο κέντρο της «Έξω πόλης» οικοδομήθηκε, πιθανότατα μετά το 750, μεγάλο ανακτορικό συγκρότημα που εξυπηρετούσε τις ανάγκες του ηγεμόνα και του στενού του κύκλου. Οι ανασκαφικές έρευνες απέδειξαν πως οι πρώτες κατασκευές ήταν ξύλινες. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν δύο γιούρτες (οι παραδοσιακές στρογγυλές κατοικίες των νομάδων της Ευρασίας), τα κατάλοιπα των οποίων είναι ορατά γύρω από τον χώρο του παλατιού[21]. Τα πρώτα πέτρινα κτίρια χρονολογούνται από το τέλος του 8ου ή τις αρχές του 9ου αιώνα, με πιο σημαντικό το λεγόμενο «Παλάτι του Κρούμου», έκτασης 75 x 59 μέτρων. Ο πυρήνας του ανακτόρου, που φαίνεται πως αποτελούνταν από τουλάχιστον δύο ορόφους, περιελάμβανε αίθου-

18. Rašev, ***Ukreplenija***, σελ. 94, 96, 100-101, 117.

19. Rašev, ***Ukreplenija***, σελ. 97-101· Fiedler, «**Bulgars**», σελ. 169-171.

20. Fiedler, «**Bulgars**», σελ. 187, 201· Važarova, «**Slavjani i prabăgari**», σελ. 17. Για τα εργαστήρια, Henning, «**Metropolis of Pliska**», σελ. 216-220.

21. Rašev - Dimitrov, ***Pliska***, σελ. 17-18, 72.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 65

σες υποδοχής, ιδιωτικά διαμερίσματα και αποθηκευτικούς χώρους[22]. Μετά την καταστροφή του από τις δυνάμεις του Νικηφόρου Α΄ το 811, νέο (μικρότερο) ανάκτορο αναγέρθηκε πάνω στα ερείπια του παλαιού, πιθανότατα από τον Όμουρταγ (περ. 816-831). Σύμφωνα με ορισμένους αρχαιολόγους, το νέο οικοδόμημα ήταν τοποθετημένο σε ένα ορθογώνιο αίθριο περιβεβλημένο με τοίχο, ενώ το δάπεδο της αίθουσας του θρόνου υψωνόταν πάνω σε μία εξέδρα και στηριζόταν σε δύο παράλληλες ημικυλινδρικές καμάρες[23]. Τα ιδιωτικά διαμερίσματα («Μικρό παλάτι») βρίσκονταν βόρεια του ανακτόρου. Στον ίδιο χώρο σώζονται μία σειρά από κτίρια που προορίζονταν για διοικητική, λατρευτική και αποθηκευτική χρήση, μία δεξαμενή νερού και αρκετά λουτρά[24]. Την ίδια εποχή (πρώτο τέταρτο του 9ου αιώνα) το παλατινό συγκρότημα περικλείστηκε από ισχυρό οχυρωματικό τείχος με ενδιάμεσους πύργους που κάλυπτε έκταση περίπου 0,5 τ.χλμ.[25] Η οικοδομική δραστηριότητα εντός της «Έσω πόλης» (στο εσωτερικό του οχυρωμένου περιβόλου) συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 9ου και του 10ου αιώνα, δηλαδή και μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας από την Πλίσκα στην Πρεσλάβα (894).

Για τη διοικητική, κοινωνική και στρατιωτική οργάνωση του βουλγαρικού κράτους διαθέτουμε λίγα στοιχεία. Οι σημαντικότερες πληροφορίες προέρχονται από τις λεγόμενες πρωτοβουλγαρικές επιγραφές. Οι επιγραφές αυτές, περίπου εκατό, βρέθηκαν στη συντριπτική τους πλειοψηφία στην ευρύτερη περιοχή της Πλίσκας. Χαράχτηκαν (σε μάρμαρο, λίθο, βράχο ή κεραμικά) κατ' εντολή των ηγεμόνων του 8ου και του 9ου αιώνα, και συνεπώς εκφράζουν τις επίσημες θέσεις τους. Καλύπτουν ποικίλους τομείς του ιστορικού

---

22. Rašev - Dimitrov, *Pliska*, σελ. 19-20, 72-73· Fiedler, «Bulgars», σελ. 174-176· Mijatev, «Krumovijat dvorets», σελ. 105-130.

23. Rašev - Dimitrov, *Pliska*, σελ. 20, 73· Mijatev, «Krumovijat dvorets», σελ. 115-122.

24. Η άντληση του νερού που κατέληγε στη δεξαμενή γινόταν από τον ποταμό Κρίβα, περίπου 4 χλμ. ανατολικά του συγκροτήματος, ενώ για τη μεταφορά του είχαν κατασκευαστεί πήλινοι σωλήνες ύδρευσης· βλ. Georgiev, «Vodosnabdiavane», σελ. 83-90· Rašev - Dimitrov, *Pliska*, σελ. 20-23, 71, 85-90· Fiedler, «Bulgars», σελ. 178-179, 181-185.

25. Rašev - Dimitrov, *Pliska*, σελ. 15-16, 71-72.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 66

βίου των Βουλγάρων, όπως στρατιωτικές επιχειρήσεις, νίκες και συνθήκες ειρήνες με το Βυζάντιο, θανάτους ευγενών και αξιωματούχων, οικοδόμηση κτιρίων κ.ο.κ. Με εξαίρεση τρεις επιγραφές που συντάχθηκαν στην πρωτοβουλγαρική γλώσσα αλλά με ελληνική γραφή, όλες είναι γραμμένες στα ελληνικά. Αν και οι περισσότερες είναι ανορθόγραφες, η φωνολογία τους είναι ιστορικά σύμφωνη με το στάδιο της εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας την εποχή εκείνη, κάτι που σημαίνει πως οι συντάκτες των επιγραφών ήταν Έλληνες — πιθανότητα αιχμάλωτοι πολέμου ή αποστάτες, οι οποίοι ωστόσο δεν είχαν επαρκείς γραμματικές γνώσεις[26].

Από τις επιγραφές και τη μαρτυρία των βυζαντινών συγγραφέων προκύπτει πως οι κοινωνικο-πολιτικοί και διοικητικοί θεσμοί των Βουλγάρων παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία με αυτούς άλλων νομαδικών λαών της Ευρασίας (δυτικών Τούρκων, Χαζάρων κ.ά.). Η διάρθρωση της κοινωνίας είχε κατά βάση φυλετικό χαρακτήρα. Στην κορυφή της ιεραρχίας βρισκόταν η ηγεμονική γενιά και η φυλή της, και ακολουθούσαν οι υπόλοιπες αριστοκρατικές (ή «Έσω») φυλές. Πιο κάτω συναντάμε τις «Έξω» φυλές, οι οποίες, σε αντίθεση με τις «Έσω», είχαν εξαναγκαστεί να προσχωρήσουν στο βουλγαρικό κράτος. Τη βάση της κοινωνίας αποτελούσαν οι υποτελείς πληθυσμοί (Σλάβοι, Έλληνες κλπ.), στους οποίους οι Βούλγαροι φαίνεται πως επέτρεπαν τη διατήρηση της δικής τους φυλετικής-κοινωνικής οργάνωσης[27]. Η πρωτοβουλγαρική αριστοκρατία ήταν χωρισμένη σε δύο τάξεις: στους ανώτερους ευγενείς (*βοϊλάδες*), οι οποίοι κατείχαν τα σημαντικότερα διοικητικά και στρατιωτικά αξιώματα, και στους κατώτερους (*βαγαΐνοι*). Ο ανώτατος άρχοντας ήταν ο *χάνος* που αποτελούσε την αντανάκλαση της θεϊκής εξουσίας στη γη. Όπως συνάγεται από τις πηγές, ήταν συγχρόνως αρχηγός του κράτους και του στρατού, ανώτατος δικαστής και νομοθέτης καθώς και ύπατος ιερέας. Μεγάλες εξουσίες συγκέντρωνε στα χέρια της και η συνέλευση των ευγενών[28] (το λεγόμενο

---

26. Για την πληρέστερη έκδοση του ***corpus*** των επιγραφών βλ. Beševliev, ***Nadpisi***· βλ. επίσης Νυστazοπουλου-Πελεκιδου, *Πηγές*, σελ. 47-48.

27. Golden, «**Imperial ideology**», σελ. 50-51· Beševliev, ***Nadpisi***, αρ. 59-63· Sophoulis, ***Byzantium and Bulgaria***, σελ. 69-70.

28. Beševliev, ***Nadpisi***, αρ. 58 (*βοϊλάδες και βαγαΐνοι*), καθώς και αρ. 14, 48, 49, 50, 64, 69 για κάποιους άλλους τίτλους αξιωματούχων· Ο Ιδιος,

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 67

«κόμβεντον» των βυζαντινών πηγών), η επιρροή της όμως περιορίστηκε σημαντικά από τις αρχές του 9ου αιώνα.

Οι Βούλγαροι, όπως είδαμε παραπάνω, εγκαταστάθηκαν στις στεπώδεις πεδιάδες γύρω από την Πλίσκα, σε περιοχή όπου μπορούσαν να διατηρήσουν, για κάποιο χρονικό διάστημα, τον νομαδικό τρόπο ζωής τους και συνεπώς τον ευρασιατικό χαρακτήρα του πολιτισμού τους. Η κτηνοτροφία αποτελούσε την κύρια παραγωγική δραστηριότητα των ευγενών, αν και σταδιακά οι τελευταίοι άρχισαν να ασχολούνται και με την καλλιέργεια της γης — τη βασική ενασχόληση των σλάβων υποτελών τους[29]. Όπως σε όλες τις νομαδικές κοινωνίες, ο πόλεμος κατείχε κυρίαρχη θέση στη ζωή των μελών της άρχουσας τάξης, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα αριστοκρατικών ταφών όπου εντοπίστηκαν πολυάριθμα αντικείμενα πολεμικής εξάρτησης (ξίφη, ακόντια, πελέκεις), εξαρτήματα ιπποσκευής και — λιγότερο συχνά — λείψανα ίππων[30]. Μία σειρά από χαρακτηριστικά και δεξιότητες που αναπτύσσουν οι νομάδες για να επιβιώσουν στη στέπα, όπως η τραχύτητα, η τοξευτική δεινότητα ή η απαράμιλλη ταχύτητα της κίνησης του ιππικού τους, τους καθιστούσε εξαιρετικά ικανούς πολεμιστές και τους προσέφερε ένα αναμφισβήτητο πλεονέκτημα, τόσο από στρατηγικής όσο και από τακτικής πλευράς, έναντι των στρατών των πολιτισμένων κοινωνιών.

Η αρχική περίοδος της ιστορίας του πρώτου βουλγαρικού κράτους, που εκτείνεται από το 681 έως το 864-865 (εκχριστιανισμός των Βουλγάρων), σηματοδοτείται από τις εχθρικές σχέσεις με το Βυζάντιο, το οποίο δεν συμφιλιώθηκε ποτέ με την ιδέα της δημιουργίας του νέου κράτους σε εδάφη που θεωρούσε πως ιστορικά του ανήκαν. Τόσο ο Κωνσταντίνος Δ΄ όσο και ο Ιουστινιανός Β΄ (685-695, 705-711) εκστράτευσαν επανειλημμένως κατά των Βουλγάρων, χωρίς ωστόσο να κατορθώσουν να τους υποτάξουν ή να τους

Periode, σελ. 345-347· STEPANOV, ***Vlast i avtoritet***, σελ. 65-66. Για το «κόμβεντον» βλ. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σελ. $433_{17\text{-}20}$. Για τις νομοθετικές εξουσίες του ηγεμόνα βλ. *Λεξικόν της Σούδας*, σελ. 483_{30}-484_{11}.

29. HENNING, ***Südosteuropa***, σελ. 73-74, 83· GEORGIEV, «**Rannobălgarskata kultura**», σελ. 32-34· OVČAROV, ***Risunki***, σελ. 36-39.

30. Βλ. RAŠEV, «**Proizhoda**», σελ. 23-33, και Ο ΙΔΙΟΣ, «**Kabijuk**», σελ. 374-375· FIEDLER, «**Grablegen**», σελ. 147-148, 154.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 68

απωθήσουν βόρεια του Δούναβη. Μάλιστα, στις αρχές του 8ου αιώνα, ο *χάνος* Τέρβελ αναμείχθηκε ενεργά στα εσωτερικά ζητήματα της αυτοκρατορίας, βοηθώντας τον εξόριστο Ιουστινιανό Β΄ να ανακαταλάβει τον θρόνο του (705)[31]. Λίγα χρόνια αργότερα, το 716, οι δύο πλευρές υπέγραψαν συνθήκη ειρήνης, η οποία καθόριζε τα μεταξύ τους σύνορα και ρύθμιζε τις εμπορικές τους σχέσεις, ενώ κατά τη διάρκεια της δεύτερης αραβικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης (717/718), ο στρατός του Τέρβελ επιτέθηκε στους Άραβες, σκοτώνοντας, σύμφωνα με τον Θεοφάνη, 22.000 άνδρες[32].

Οι φιλικές σχέσεις μεταξύ Βουλγαρίας και Βυζαντίου διακόπηκαν στα χρόνια του Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775). Εκμεταλλευόμενος τον εμφύλιο πόλεμο που μαινόταν εκείνη την εποχή στο αραβικό χαλιφάτο, ο αυτοκράτορας έστρεψε την προσοχή του στο βαλκανικό μέτωπο, όπου με αλλεπάλληλες επιχειρήσεις από ξηρά και θάλασσα κατάφερε να εξουθενώσει στρατιωτικά τους Βουλγάρους. Η ασφυκτική πίεση των Βυζαντινών, ιδιαίτερα κατά τα έτη 760-767, βύθισε παράλληλα το βουλγαρικό κράτος σε μεγάλη πολιτική κρίση. Αυτή οφειλόταν εν μέρει στον ανταγωνισμό ανάμεσα σε δύο παρατάξεις (που ίσως αντιπροσώπευαν δύο οι περισσότερα αντίπαλα γένη), μιας αντιβυζαντινής που φέρεται να επεδίωκε τη συνέχιση του πολέμου και μιας φιλοβυζαντινής που επιθυμούσε την κατάπαυση των εχθροπραξιών[33]. Πιθανότατα η αποσταθεροποίηση του βουλγαρικού κράτους είχε ξεκινήσει νωρίτερα, ήδη από το πρώτο μισό του 8ου αιώνα, όταν σύμφωνα με το *Ονομαστικόν των Βουλγάρων πριγκίπων*, το βασιλικό γένος των Ντούλο, στο οποίο ανήκε ο Ασπαρούχ και οι άμεσοι διάδοχοί του (και το οποίο κατείχε ηγετική θέση στη νομαδική ηγεμονία των Δυτικών Τούρκων κατά τον 6ο αιώνα), εκτοπίστηκε από την εξουσία[34]. Ωστόσο, παρά τη ρευστότητα που επικρατούσε στο εσωτερικό της χώρας, ο

---

31. Στον Τέρβελ απονεμήθηκε ο τίτλος του καίσαρα. Βλ. σχετικά ΦΙΛΙΠΠΟΥ, *Βουλγαρικό κράτος*, σελ. 45-54.

32. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σελ. $397_{28\text{-}30}$· YANNOPOULOS, «**Role**», σελ. 483-516. Για τη συνθήκη του 716 βλ. ΦΙΛΙΠΠΟΥ, *Βουλγαρικό κράτος*, σελ. 54-68.

33. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σελ. $431_{6\text{-}11}$, 432_{25}-433_{22} κ.ε.· Νικηφόρος, *Ἱστορία σύντομος*, κεφ. $73_{9\text{-}20}$, $76_{8\text{-}16}$ κ.ε.

34. PRITSAK, ***Fürstenliste***, σελ. 35-38, 48-49, 64.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 69

Κωνσταντίνος Ε΄ απέτυχε να υποτάξει τους αντιπάλους του, που πρόβαλαν σθεναρή και επίμονη αντίσταση και απέδειξαν ότι είχαν αξιοθαύμαστη ικανότητα να αναλαμβάνουν δυνάμεις.

Οι διάδοχοι του Κωνσταντίνου Ε΄ στο τέλος του 8ου και στις αρχές του 9ου αιώνα προσπάθησαν να ενισχύσουν τη βυζαντινή κυριαρχία στη Θράκη, φέρνοντας υπό τον ουσιαστικό έλεγχο της αυτοκρατορικής εξουσίας περιοχές που κατοικούνταν από σλαβικές ομάδες, γνωστές στις πηγές και ως *Σκλαβηνίες*. Η δυναμική βυζαντινή πολιτική στην περιοχή — με την πύκνωση του εκεί χριστιανικού πληθυσμού, την ανοικοδόμηση ή ενίσχυση των κάστρων και τη διεξαγωγή τακτικών στρατιωτικών επιχειρήσεων εναντίον των Σλάβων την περιοχής — προκάλεσε την έντονη αντίδραση των Βουλγάρων[35]. Υπό την ηγεσία του Κρούμου, οι τελευταίοι είχαν υποτάξει κάποιες από τις *Σκλαβηνίες* νότια του Αίμου, δημιουργώντας έτσι μια ζώνη συμμαχικών ή υποτελών δυνάμεων που συνέβαλλε σημαντικά στην ασφάλεια του βουλγαρικού κράτους στο βυζαντινό μέτωπο. Την ίδια στιγμή ο Κρούμος, εκμεταλλευόμενος την κατάλυση του αβαρικού *χαγανάτου* από τις δυνάμεις του Καρλομάγνου, φαίνεται πως κατόρθωσε να επεκτείνει την πολιτική του επιρροή προς τη νότιο-ανατολική Παννονία.

Η βυζαντινο-βουλγαρική αντιπαράθεση κορυφώθηκε το καλοκαίρι του 811. Επικεφαλής μεγάλου εκστρατευτικού σώματος, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ (802-811) εισέβαλε στη Βουλγαρία επιδιώκοντας την ανακατάληψη των χαμένων εδαφών και την απώθηση των Πρωτοβουλγάρων πέρα από τον Δούναβη. Οι Βυζαντινοί κατέλαβαν και έκαψαν τη βουλγαρική πρωτεύουσα Πλίσκα, όμως μερικές μέρες αργότερα παγιδεύτηκαν από τους αντιπάλους τους στις στενωπούς του Αίμου και σφαγιάσθηκαν σχεδόν μέχρι ενός. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας έπεσε στη μάχη[36]. Η τραγική έκβαση της εκστρατείας μετέβαλε τους συσχετισμούς δυνάμεων

---

35. Σχετικά με τη μεταφορά χριστιανικών πληθυσμών στη Θράκη βλ. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σελ. $482_{30\text{-}31}$, $486_{6\text{-}11}$. Για την ανοικοδόμηση βυζαντινών οχυρών βλ. σελ. $457_{8\text{-}11}$, $467_{18\text{-}20}$· ŠTEREVA - ALADŽOV, «**Razkopkite**», σελ. 295-296· SHARANKOV - YANKOV, «**Inscription**», σελ. 77-86· BEŠEVLIEV, ***Nadpisi***, αρ. 2, 30, 31.

36. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, σελ. 489_{22}-492_{50}· επίσης, DUJČEV, «**Chronique**», σελ. 205-254.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 70

στην περιοχή. Η σύγχυση που επικρατούσε στις τάξεις της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας της αυτοκρατορίας έδωσε την ευκαιρία στον Κρούμο να επεκτείνει την κυριαρχία του στο μεγαλύτερο μέρος της Θράκης και να απειλήσει την ίδια την Κωνσταντινούπολη (Ιούλιος 813). Ο αιφνίδιος θάνατός του τον επόμενο χρόνο διέκοψε τις βουλγαρικές προετοιμασίες για μία νέα εκστρατεία κατά της βυζαντινής πρωτεύουσας. Οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν, με μικρότερη όμως ένταση, έως το 816, όταν ο Λέοντας Ε΄ (813-820) και ο νέος βούλγαρος *χάνος* Όμουρταγ σύναψαν τριακονταετή συνθήκη ειρήνης, η οποία εξομάλυνε τις σχέσεις των δύο κρατών[37].

Τα δεκαπέντε χρόνια διακυβέρνησης του Όμουρταγ (816-831) αποτελούν περίοδο μεγάλης ακμής για τη Βουλγαρία. Τα όρια του κράτους επεκτάθηκαν προς τα βορειοδυτικά (περιοχή του Δράβου και Κάτω Τισσού)[38], τη νότια Τρανσυλβανία (όπου οι Βούλγαροι έθεσαν υπό τον έλεγχό της τα ορυχεία άλατος κατά μήκος του ποταμού **Mureş**) και τη νοτιορωσική στέπα[39]. Παράλληλα, αναπτύχθηκε μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι πρωτοβουλγαρικές επιγραφές, ενώ αναδιοργανώθηκε η κεντρική διοίκηση[40]. Την ίδια στιγμή βρισκόταν σε εξέλιξη και η διαδικασία αφομοίωσης των Πρωτοβουλγάρων από τους πολυπληθέστερους σλάβους υποτελείς τους. Ήδη την εποχή του Όμουρταγ και των άμεσων διαδόχων του ορισμένοι Σλά-

---

37. **Scriptor incertus**, σελ. 336$_{14}$-348$_{6}$, 348$_{11-22}$· **Beševliev**, ***Nadpisi***, αρ. 41· **Κορρες**, *Λέων Ε΄*, σελ. 87-97.

38. Η προσπάθεια επέκτασης στην Παννονία έφερε τον Όμουρταγ σε ευθεία αντιπαράθεση με τους Φράγκους, οι οποίοι μετά την κατάλυση του αβαρικού *χαγανάτου* επιχειρούσαν να θέσουν αυτή την περιοχή υπό τον έλεγχό τους. Τα σύνορα μεταξύ των δύο κρατών κατοχυρώθηκαν με συνθήκη ειρήνης το 832. Στην κατοχή των Βουλγάρων περιήλθε η περιοχή ανατολικά της Βοϊβοντίνα (και συγκεκριμένα του αναχώματος της **Bačka**, η κατασκευή του οποίου ανάγεται σε αυτή την περίοδο)· ***Annales Regni Francorum***, σελ. 149-150, 164, 167-169, 174· **Bowlus**, ***Franks***, σελ. 91-92, 95-97.

39. **Madgearu**, «**Transylvania**», 51-56· **Sophoulis**, ***Byzantium and Bulgaria***, σελ. 127-128, 292-294· **Beševliev**, ***Nadpisi***, αρ. 59, για επιγραφή που μνημονεύει τον θάνατο ενός αξιωματούχου του Όμουρταγ από πνιγμό στον Δνείπερο.

40. **Beševliev**, ***Nadpisi***, αρ. 56, 57· **Sophoulis**, ***Byzantium and Bulgaria***, σελ. 289-291, 297-301.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 71

βοι κατείχαν ανώτερα διοικητικά ή διπλωματικά αξιώματα, ενώ στα χαμηλότερα στρώματα φαίνεται πως είχε συντελεστεί μία ενότητα πολιτισμού (για παράδειγμα, η κεραμική του δευτέρου μισού το 9ου αιώνα παρουσιάζεται ομοιόμορφη από άποψη σχημάτων και διακόσμησης)[41]. Στη συνένωση των δύο εθνικών στοιχείων και στη δημιουργία ενός ενιαίου λαού συνέβαλε ουσιαστικά και η υιοθέτηση του χριστιανισμού.

Ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων θα πρέπει να τοποθετηθεί μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων της εποχής. Όπως είδαμε παραπάνω, από το πρώτο μισό του 9ου αιώνα οι βούλγαροι ηγεμόνες είχαν επεκτείνει την κυριαρχία τους σε ένα μεγάλο τμήμα της βόρειας Βαλκανικής, όπου είχε ήδη διαδοθεί το χριστιανικό δόγμα. Η υιοθέτηση του χριστιανισμού θα διευκόλυνε την άσκηση εξουσίας στους πολυάριθμους σλαβικούς πληθυσμούς της περιοχής, και ταυτόχρονα θα οδηγούσε στην αναγνώριση της Βουλγαρίας από την «οικογένεια» των χριστιανών ηγεμόνων ως ισάξιου κράτους. Ωστόσο, φοβούμενος πως ο εκχριστιανισμός από την Κωνσταντινούπολη θα αύξανε την επιρροή της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη χώρα του, ο *χάνος* Βόρις (852-889) στράφηκε προς τη Δύση για να διαπραγματευθεί με τον πάπα και το φραγκικό κράτος την προσέλευσή του στη νέα θρησκεία. Μάλιστα το 863 σύναψε συμμαχία με τον Λουδοβίκο τον Γερμανικό (844-878) που σχεδίαζε επίθεση εναντίον της Μεγάλης Μοραβίας[42]. Η συμμαχία αυτή και η σκέψη του Βόρι να ασπαστεί τον χριστιανισμό από γερμανούς ιεραποστόλους προκάλεσαν την άμεση αντίδραση του Μιχαήλ Γ΄ (842-867), ο οποίος κινήθηκε εναντίον των Βουλγάρων από ξηρά

41. Βλ. DONČEVA-PETKOVA - ANGELOVA, «**Problemi**», σελ. 163-181· FIEDLER, ***Studien***, σελ. 307-311.

42. Αναζητώντας με τη σειρά του ερείσματα στο εξωτερικό, ο ηγεμόνας της Μοραβίας Ραστισλάβος στράφηκε προς το Βυζάντιο, από το οποίο ζήτησε βοήθεια για τη διάδοση του χριστιανισμού και την οργάνωση μίας «εθνικής» εκκλησίας που δεν θα ήταν καθυποταγμένη στον γερμανικό κλήρο. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄ και ο πατριάρχης Φώτιος ανέθεσαν αυτή την αποστολή στους Κωνσταντίνο και Μεθόδιο, τους δύο θεσσαλονικείς αδελφούς, οι οποίοι έφθασαν στη Μοραβία το καλοκαίρι του 864· βλ. συνοπτικά OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 143-145· βλ. επίσης τη μελέτη της Αγγελικής Δεληκάρη στον παρόντα τόμο.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 72

και θάλασσα. Ο Βόρις αναγκάσθηκε να αναθεωρήσει την πολιτική του και να δεχθεί τον προσηλυτισμό του ίδιου και του λαού του από την Κωνσταντινούπολη (864/865)[43]. Ωστόσο, στην προσπάθειά του να εισαγάγει τη νέα θρησκεία στη χώρα του βρέθηκε αντιμέτωπος με μεγάλο αριθμό αριστοκρατών που ήταν προσκολλημένοι στις παραδοσιακές ειδωλολατρικές δοξασίες τους[44]. Το 865/866 ξέσπασε εξέγερση, την οποία ο Βόρις κατέστειλε με δυσκολία, εκτελώντας 52 *βογιάρους* μαζί με τις οικογένειές τους[45]. Δύο ομαδικοί τάφοι που βρέθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Πλίσκας και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 9ου αιώνα πιθανόν να συνδέονται με αυτά τα γεγονότα. Οι σκελετοί των 25 νέων ανδρών που ανακαλύφθηκαν στην **Kjulevča** φέρουν επιθανάτιες κακώσεις οι οποίες, σύμφωνα με τους αρχαιολόγους, προκλήθηκαν από βέλη, ενώ ο θάνατος των 76 ανδρών και γυναικών που θάφτηκαν στον κυκλικό τάφο της **Devnija** προήλθε από πελέκεις ή λόγχες[46].

Οι σχέσεις μεταξύ Βουλγαρίας και Βυζαντίου διαταράχθηκαν όταν ο Βόρις, δυσαρεστημένος από την απροθυμία των Βυζαντινών να του παραχωρήσουν εκκλησιαστική αυτονομία, ξεκίνησε και πάλι διαπραγματεύσεις με τον πάπα, από τον οποίο ζήτησε την αποστολή κληρικών για την οργάνωση της νεοσύστατης βουλγαρικής Εκκλησίας[47]. Τελικά αναγκάστηκε να στραφεί και πάλι στο πατρι-

---

43. OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 145-147· FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 117-130.

44. Για τη θρησκεία των Πρωτοβουλγάρων βλ. OVČAROV, ***Prabălgarskata religija***· SOPHOULIS, ***Byzantium and Bulgaria***, σελ. 79-89.

45. BOŽILOV - GJUZELEV, ***Istorija***, σελ. 175-176· ZIEMANN, «**Rebellion**», σελ. 613-624, όπου και όλη η βιβλιογραφία.

46. Βλ. VĂŽAROVA, ***Nekropolite***, σελ. 126-135· FIEDLER, ***Studien***, σελ. 316-319. Ορισμένοι αρχαιολόγοι, ωστόσο, συνδέουν τους δύο ομαδικούς τάφους με τις εσωτερικές ταραχές των ετών 889-893 (βλ. παρακάτω)· DIMITROV - MARINOV, «**Devnija**», σελ. 109-143.

47. Σημαντικότατη πηγή για κάποια από τα προβλήματα που προέκυψαν με τον εκχριστιανισμό των Βουλγάρων είναι οι απαντήσεις του πάπα Νικολάου Α΄ στα 106 ερωτήματα που του έθεσε ο Βόρις. Μέσω της ***Responsa*** του πάπα (866) αντλούμε επίσης πολύτιμες πληροφορίες για τις παγανιστικές δοξασίες των Πρωτοβουλγάρων· βλ. ***Responsa***, σελ. 568-600.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 73

αρχείο της Κωνσταντινούπολης, στο οποίο υπήχθη επίσημα η Εκκλησία της Βουλγαρίας μετά τη Σύνοδο του 869/870[48].

Παρά τις αντιδράσεις στο εσωτερικό (οι οποίες κορυφώθηκαν κατά τα έτη 889-893, όταν ο διάδοχος του Βόρι Βλαδίμηρος προσπάθησε να επαναφέρει την ειδωλολατρική θρησκεία)[49], η διάδοση του χριστιανισμού στη Βουλγαρία υπήρξε ταχύτατη και, όπως είναι λογικό, επέφερε βαθύτατες αλλαγές στον χαρακτήρα της κοινωνίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι αλλαγές που παρατηρούνται στα ταφικά έθιμα. Ήδη σε ταφές του τέλους του 9ου αιώνα τα κτερίσματα δεν αναλογούν με εκείνα της προηγούμενης περιόδου. Αντί για ευρήματα κεραμικής, όπλα και εργαλεία, τους νεκρούς συνήθως συνοδεύουν κοσμήματα (δαχτυλίδια, σκουλαρίκια, λίθινες ή γυάλινες χάντρες) και σταυροί. Η ταφική πρακτική που κυριαρχεί πλέον είναι ο ενταφιασμός, αν και τον 10ο αιώνα απαντούν ακόμη καύσεις σε υδρίες ή σε λάκκους (συχνά πάντως και αυτές συνοδεύονται από σταυρούς). Η επιβίωση παγανιστικών εθίμων και η συνύπαρξή τους με τα νέα χριστιανικά δεδομένα επιβεβαιώνεται επίσης από τον μεγάλο αριθμό φυλαχτών και αποτροπαϊκών αντικειμένων με μαγικά σύμβολα που εντοπίστηκαν σε χριστιανικές ταφές, ναούς και οικιστικά σύνολα[50]. Την ίδια στιγμή, ο εκχριστιανισμός επέφερε αξιοσημείωτες μεταβολές στην όψη των βουλγαρικών αστικών κέντρων, ιδιαίτερα της πρωτεύουσας Πλίσκας, όπου γύρω στο 875 αναγέρθηκε (πιθανότατα πάνω σε ειδωλολατρικό ναό του πρώτου μισού του 9ου αιώνα και σε απόσταση 50 περίπου μέτρων από το παλατινό συγκρότημα) μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική. Βόρεια της βασιλικής εντοπίστηκε το επισκοπικό μέγαρο — έδρα του βουλγάρου αρχιεπισκόπου — το οποίο διέθετε εργαστήριο αντιγραφής χειρογράφων, λουτρό και πολλούς βοηθητικούς χώρους[51].

Το πρώτο βουλγαρικό κράτος γνώρισε τη μεγαλύτερή του ακμή στα χρόνια της βασιλείας του Συμεών (893-927), δευτερότοκου γιου του Βόρι. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτής της περιό-

---

48. Obolensky, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 147-150, 157-161· Γονης, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*, σελ. 15-21.

49. Božilov - Gjuzelev, ***Istorija***, σελ. 223-224.

50. Fiedler, «**Bulgars**», σελ. 157-158· Ovčarov, ***Risunki***, σελ. 79-84.

51. Rašev - Dimitrov, ***Pliska***, σελ. 25-26, 73· Ovčarov - Dončeva, «**Monumentalnite**», σελ. 91-106.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 74

δου είναι: η διαρκής αντιπαράθεση με το Βυζάντιο και η εδαφική επέκταση της Βουλγαρίας, κυρίως στα δυτικά Βαλκάνια· η άνθιση του εμπορίου· η μεγάλη πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας· η ολοκλήρωση της διαδικασίας εκχριστιανισμού και η δημιουργία βουλγαρικού πατριαρχείου· η μεταφορά της πρωτεύουσας στην Πρεσλάβα· η εμφάνιση και ταχύτατη διάδοση της αίρεσης του βογομιλισμού.

Ο Συμεών είχε σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη και για όλη του τη ζωή παρέμεινε γοητευμένος από τον βυζαντινό πολιτισμό. Είχε εμποτιστεί από τη βυζαντινή ιδεολογία, από την υπεροχή της αυτοκρατορικής εξουσίας και την ιδέα της μίας οικουμενικής αυτοκρατορίας. Στόχος του, σύμφωνα με αρκετούς μελετητές, δεν ήταν να καταστρέψει ή να υποτάξει το Βυζάντιο, αλλά να γίνει κύριος μιας διευρυμένης αυτοκρατορίας που θα περιελάμβανε (ως ισότιμο μέλος της) τη Βουλγαρία[52]. Για να το πετύχει αυτό θα έπρεπε να ανέλθει στον αυτοκρατορικό θρόνο στην Κωνσταντινούπολη. Ως εκ τούτου, η σύγκρουση με το Βυζάντιο ήταν αναπόφευκτη. Αφορμή για τον πρώτο πόλεμο έδωσε η απόφαση της βυζαντινής κυβέρνησης να μεταφέρει το κέντρο των εμπορικών συναλλαγών με τη Βουλγαρία από τη Βασιλεύουσα στη Θεσσαλονίκη. Το 894 ο Συμεών εισέβαλε στη Θράκη, την οποία και λεηλάτησε. Για τη καταστολή της βουλγαρικής επίθεσης, ο αυτοκράτορας Λέοντας Ϛ΄ ζήτησε τη συνδρομή των Ούγγρων, που εκείνη την περίοδο ήταν εγκατεστημένοι στη στεπώδη περιοχή βόρεια του Δέλτα του Δούναβη. Η βυζαντινή διπλωματία πέτυχε μόνο βραχυπρόθεσμα, καθώς ο Συμεών έπεισε τους Πετσενέγκους (έναν ακόμη τουρκόφωνο νομαδικό λαό) να επιτεθούν στους Ούγγρους, ενώ ο ίδιος εκστράτευσε και πάλι εναντίον της Θράκης[53]. Μετά την ήττα των Βυζαντινών στο Βουλγαρόφυγο (896), ο Λέοντας Ϛ΄ φαίνεται πως ανέλαβε την υποχρέωση να πληρώνει στους Βουλγάρους ετήσιες χορηγίες[54].

---

52. Obolensky, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 178-180, 194-195.

53. Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία*, τόμ. Β΄, σελ. 317-323· Zlatarski, ***Istorija***, τόμ. 1/2, σελ. 280-350. Λόγω της εισβολής των Πετσενέγκων, οι Ούγγροι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα εδάφη τους στις ουκρανικές στέπες για να μετακινηθούν δυτικά. Αφού διέσχισαν τα Καρπάθια, εισήλθαν το 896 στην Παννονική πεδιάδα, όπου ίδρυσαν το ουγγρικό βασίλειο.

54. Stephenson, ***Balkan frontier***, σελ. 21.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 75

Δεκαεπτά χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 913, ο Συμεών εμφανίστηκε με ισχυρότατο στρατό μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν με τον πατριάρχη Νικόλαο Α΄ Μυστικό (το περιεχόμενο των οποίων είναι μερικώς γνωστό από τις επιστολές του τελευταίου προς τον βούλγαρο ηγεμόνα) η βυζαντινή πλευρά αναγκάστηκε να δεχτεί την πρόταση συνοικεσίου μεταξύ μίας κόρης του Συμεών και του ανήλικου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄[55]. Σύμφωνα με τις πηγές που περιγράφουν αυτά τα γεγονότα, ο Νικόλαος Μυστικός συνάντησε τον Συμεών στο Έβδομο και επέθεσε στην κεφαλή του επιρριπτάριο — χειρονομία που από ορισμένους ιστορικούς ερμηνεύθηκε ως αυτοκρατορική στέψη[56]. Ωστόσο, ένα χρόνο αργότερα η κυβέρνηση της Ζωής (της μητέρας του νεαρού αυτοκράτορα), που στο μεταξύ είχε πάρει στα χέρια της τον έλεγχο της κυβέρνησης αντιβασιλείας, αποκήρυξε τις υποχρεώσεις της απέναντι στον βούλγαρο ηγεμόνα. Ο Συμεών αντέδρασε με επιθέσεις στη Θράκη και την προσωρινή κατάληψη της Αδριανούπολης. Τα επόμενα χρόνια οι δυνάμεις του λεηλάτησαν την περιοχή του Δυρραχίου, νίκησαν τα βυζαντινά στρατεύματα στην Αγχίαλο και στους Κατασύρτες (917), εκστράτευσαν εναντίον της κεντρικής Ελλάδας φτάνοντας μέχρι τον Κορινθιακό κόλπο, και πέρασαν στη μικρασιατική ακτή χτυπώντας τη Λάμψακο[57]. Οι βουλγαρικές επιθέσεις συνεχίστηκαν και μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον ναύαρχο Ρωμανό Λεκαπηνό (και τον γάμο της κόρης του με το Κωνσταντίνο Ζ΄ το 919), με αποκορύφωμα τη δεύτερη εκστρατεία κατά της Κωνσταντινούπολης (Σεπτέμβριος 924). Παρά το γεγονός ότι οι προσπάθειες του Συμεών έμειναν και πάλι άκαρπες, ο βούλγαρος ηγεμόνας προχώρησε στην αυτοανακήρυξή του σε «βασιλιά Βουλγάρων και Ρωμαίων», ενώ προς το τέλος της ζωής του απέσπασε τη βουλγαρική Εκ-

55. Νικόλαος Μυστικός, *Επιστολαί*, αρ. 16.

56. Συνεχιστές Θεοφάνους, σελ. 385$_{5\text{-}24}$· ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, σελ. 137-145· LOUD, «**Re-examination**», σελ. 109-120· ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Η συνάντηση*, σελ. 63 κ.ε.

57. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βαλκανικοί λαοί*, σελ. 162-163· FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 149-151.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 76

κλησία από το Οικουμενικό πατριαρχείο[58]. Μέχρι τον θάνατό του το 927 η Βουλγαρία ήταν χωρίς αμφιβολία η ισχυρότερη βαλκανική δύναμη, με τα σύνορά της να εκτείνονται ως τις ακτές της Αδριατικής, το Σαύο και τη βόρεια Θράκη.

Η προσάρτηση αυτών των εδαφών είχε ως συνέπεια την ανάπτυξη του εμπορίου στη βαλκανική ενδοχώρα, ιδιαίτερα κατά μήκος του Μέσου Δούναβη. Αδιάψευστος μάρτυρας του πλούτου που συσσωρεύτηκε το πρώτο μισό του 10ου αιώνα στη Βουλγαρία είναι το μεγαλεπήβολο οικοδομικό πρόγραμμα που τέθηκε σε εφαρμογή στην Πρεσλάβα με πρωτοβουλία του Συμεών. Όπως και η Πλίσκα, η νέα πρωτεύουσα χωριζόταν σε δύο τμήματα, την «Έξω» και την «Έσω πόλη». Στην «Έσω πόλη», που ήταν χτισμένη σε ύψωμα, δέσποζε το ανακτορικό συγκρότημα που αποτελούνταν από δύο μνημειώδη κτίρια, το «μεγάλο» και το «δυτικό» παλάτι. Σε μικρή απόσταση βρισκόταν το πατριαρχικό μέγαρο, ο καθεδρικός ναός (διαστάσεων 21 x 40 μέτρων) και μία σειρά από κτίρια που προορίζονταν για διοικητική χρήση[59]. Το σύνολο περιβαλλόταν από οχυρωματικό τείχος (ύψους 12-14 μέτρων) που κάλυπτε έκταση 0,25 τ.χλμ. Ισχυρές πέτρινες οχυρώσεις προστάτευαν και την «Έξω πόλη», η οποία χωριζόταν σε τρεις τομείς. Στον βόρειο τομέα, τον μεγαλύτερο από τους τρεις (τον οποίο χώριζε από τους άλλους δύο ο ποταμός **Rumska** που διέσχιζε την «Έξω πόλη»), ανακαλύφθηκαν εκτεταμένα κατάλοιπα βιοτεχνικών εγκαταστάσεων (εργαστήρια αγγειοπλαστικής, σιδηρουργίας, χρυσοχοΐας κ.ά.), ενώ στον νότιο συγκεντρώνονταν οι εμπορικές δραστηριότητες των κατοίκων της πρωτεύουσας. Στο εσωτερικό των 18 εμπορικών καταστημάτων της κεντρικής αγοράς εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός αμφορέων που προορίζονταν για τη μεταφορά κρασιού και ελαιολάδου, πιθανότατα από και προς την Κωνσταντινούπολη[60]. Οι στενές εμπορικές σχέσεις με την αυτοκρατορία επιβεβαιώνονται

---

58. ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, σελ. 147-159· BOŽILOV - GJUZELEV, ***Istorija***, σελ. 257-260. Ορισμένοι μελετητές, ωστόσο, τοποθετούν την ανακήρυξη της βουλγαρικής Εκκλησίας σε πατριαρχείο μεταξύ των ετών 927 και 944· βλ. ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*, σελ. 38-42.

59. VAKLINOV, ***Formirane***, σελ. 180-202· OVČAROV - ALADŽOV - OVČAROV, ***Golemijat tsarski dvorets***.

60. JORDANOV, «Πρεσλάβα», σελ. 428-429.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 77

από την ανακάλυψη, σε διάφορα σημεία της πόλης, εισαγόμενων ειδών πολυτελείας (κεραμικά, είδη μικροτεχνίας, κοσμήματα), καθώς και περίπου 180 βυζαντινών νομισμάτων της περιόδου 886-971[61]. Στον νότιο τομέα οικοδομήθηκε στις αρχές ή τα μέσα του 10ου αιώνα και η λεγόμενη «Στρογγυλή εκκλησία», μία δωδεκάπλευρη ροτόντα διαμέτρου 10 μέτρων με περίτεχνη μωσαϊκή και κεραμική διακόσμηση, όπου οι αρχαιολογικές έρευνες έφεραν στο φως μεγάλο αριθμό γλαγολιτικών επιγραφών[62]. Ο τρίτος τομέας βρισκόταν στο ανατολικό τμήμα της «Έξω πόλης». Εκεί βρίσκονταν οι οικείες των αριστοκρατών (η κάθε μία διέθετε αποθηκευτικούς χώρους, βιοτεχνικές εγκαταστάσεις και μικρή εκκλησία), ιδιοκτησίες μεγάλων γαιοκτημόνων και αρκετά μοναστηριακά συγκροτήματα. Σε αυτά υπήρχαν εργαστήρια που ειδικεύονταν στην παραγωγή γυαλιού, κεραμικών με γραπτή διακόσμηση (φτιαγμένα από λευκή άργιλο), ψηφιδωτών εικόνων και μωσαϊκών δαπέδων. Τα συγκεκριμένα εργαστήρια εξυπηρετούσαν κυρίως τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων της Πρεσλάβας[63].

Παρόμοια μοναστηριακά συγκροτήματα οικοδομήθηκαν τον 10ο αιώνα σε μικρή απόσταση από την πρωτεύουσα (**Patleina, Tuzlalăka, Nadarevo**), αλλά και σε άλλες περιοχές του βουλγαρικού κράτους (**Murfatlar, Ravna,** Άγιος Γερμανός Πρέσπας κ.ά.)[64]. Ορισμένα από αυτά ήταν βασιλικά καθιδρύματα, άλλα όμως, ιδιαίτερα στην περιφέρεια, ιδρύθηκαν από μέλη της αναδυόμενης γαιοκτητικής αριστοκρατίας, η οποία συγχρόνως ανέλαβε τη δημιουργία ενός εκτεταμένου δικτύου οχυρωμένων οικισμών σε όλη τη χώρα (**Tsar Asen, Huma, Skala, Durankulak**)[65]. Κοινό χαρακτηριστικό αυτών των οικισμών της υπαίθρου ήταν αφενός ο αγροτικός τους (και όχι στρατιωτικός) χαρακτήρας και αφετέρου η οικο-

---

61. Jordanov, «Πρεσλάβα», σελ. 433.

62. Mijatev, ***Kbăglata tsărkva***. Για τις επιγραφές βλ. αναλυτικότερα Medintseva - Popkonstantinov, ***Nadpisi***.

63. Jordanov, «Πρεσλάβα», σελ. 429-430· Totev, «**L'atelier de céramique**», σελ. 65-80.

64. Βλ. Totev, ***Manastirăt v Tuzlalăka***· Kostova, «**Bulgarian monasteries**», σελ. 190-202· Curta, ***Southeastern Europe***, σελ. 222-223· Barnea, «**Basarabi en Dobrudja**», σελ. 187-208.

65. Rabovjanov, ***Izvănstoličnite***, σελ. 122-127.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 78

νομική ευμάρεια — αποτέλεσμα των εμπορικών επαφών με την Πρεσλάβα αλλά και τη βυζαντινή αυτοκρατορία.

Παράλληλα με την οικονομική ανάπτυξη, την περίοδο διακυβέρνησης του Συμεών συντελέστηκε τεράστια πολιτιστική πρόοδος στη Βουλγαρία. Ήδη από το 885/886 ζούσαν και εργάζονταν για τη διάδοση του χριστιανισμού στη χώρα οι μαθητές του Κυρίλλου και του Μεθοδίου, πρωτίστως οι Κλήμης και Ναούμ, οι οποίοι έθεσαν τις βάσεις της παλαιοβουλγαρικής και γενικότερα της σλαβικής φιλολογίας. Ο Βόρις έστειλε τον Κλήμη στο δυτικό τμήμα του κράτους (επαρχία Κουτμιτζίνιτζας), αρχικά στη Δεάβολη (**Devol**) και αργότερα στην Αχρίδα[66]. Η σχολή που ίδρυσε εκεί συνδέθηκε στενά με την κυριλλο-μεθοδιανή κληρονομία και κυρίως τη χρήση της γλαγολιτικής γραφής. Ο ίδιος ο Κλήμης μετέφρασε ομιλίες και κηρύγματα για γιορτές της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, πανηγυρικούς λόγους, διδαχές, ύμνους και προσευχές[67]. Εξίσου σημαντική λογοτεχνική δραστηριότητα αναπτύχθηκε στην Πρεσλάβα, όπου υπό την καθοδήγηση του Ναούμ οργανώθηκε ένα ακόμη κέντρο, που γρήγορα απέκτησε μεγάλη φήμη. Η σχολή της Πρεσλάβας χαρακτηρίζεται τόσο από τη βαθμιαία χαλάρωση της κυριλλομεθοδιανής παράδοσης, όσο και από την όλο και πιο έντονη επίδραση του βυζαντινού πολιτισμού[68]. Στα χρόνια του Συμεών εγκαινιάστηκε ένα φιλόδοξο μεταφραστικό πρόγραμμα, στόχος του οποίου ήταν να προσφέρει στη βουλγαρική κοινωνία τα βασικά λογοτεχνικά έργα που ήταν απαραίτητα για τη διαμόρφωση ενός πολιτισμού ισάξιου με τον βυζαντινό. Ο Κωνσταντίνος Πρεσλάβας και ο Ιωάννης Έξαρχος, οι δύο σημαντικότεροι εκπρόσωποι αυτής της σχολής, μετέφρασαν μεγάλο αριθμό βυζαντινών κειμένων, κυρίως λειτουργικού και θρησκευτικού χαρακτήρα, συνέθεσαν όμως και πρωτότυπα έργα, όπως την *Αλφαβητική Προσευχή* και τον *Εγκωμιαστικό Λόγο για τον τσάρο Συμεών*, τα οποία ήταν προσαρμοσμένα στις ανάγκες μιας κοινωνίας — αυτής της πρωτεύουσας —

---

66. **Iliev**, «**Long life**», σελ. 81-106· **Obolensky**, *Προσωπογραφίες*, σελ. 13-52.

67. **Avenarius**, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 263-270.

68. Για τον Ναούμ και τη σχολή της Πρεσλάβας βλ. αναλυτικότερα **Ivanov**, ***Bălgarski starini***, σελ. 306-307 (*πρώτος Βίος*), σελ. 312-313 (*δεύτερος Βίος*)· **Avenarius**, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 276.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 79

που αναπτυσσόταν πολιτιστικά με ταχύτατους ρυθμούς[69]. Όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, ο φιλολογικός πλούτος που συσσωρεύτηκε στη διάρκεια του λεγόμενου «πρώτου χρυσού αιώνα της βουλγαρικής γραμματείας» τροφοδότησε αργότερα την πνευματική και θρησκευτική ζωή μεγάλου μέρους του σλαβικού κόσμου[70]. Την ίδια περίπου περίοδο τοποθετείται και η δημιουργία μίας νέας γραφής, της κυριλλικής, η οποία προήλθε από την ελληνική κεφαλαιογράμματη. Τα πρώτα γνωστά μνημεία της κυριλλικής (μία δίγλωσση επιγραφή σε πήλινη κανάτα και μία ακόμη στην επιτύμβια πλάκα ενός υψηλόβαθμου αξιωματούχου με το όνομα **Mostič**) χρονολογούνται με ασφάλεια στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα[71].

Η ενίσχυση της αριστοκρατίας της γαιοκτησίας, σε συνδυασμό με τους συνεχείς πολέμους, είχαν ως αποτέλεσμα τη ραγδαία επιδείνωση της θέσης των χωρικών. Οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν αυτή την περίοδο στη βουλγαρική ύπαιθρο εξέθρεψαν το κίνημα του βογομιλισμού, το οποίο εμφανίστηκε ως αίρεση, αλλά προοδευτικά έλαβε και ευρύτερες κοινωνικές διαστάσεις. Ο βογομιλισμός επηρεάστηκε από παλιότερες αιρετικές διδασκαλίες, ιδιαίτερα τον παυλικιανισμό, και είχε ως βασικό χαρακτηριστικό την αντίθεση σε κάθε μορφή εξουσίας και ιεραρχίας. Οι οπαδοί του ήταν δυϊστές, πίστευαν δηλαδή στην ύπαρξη δύο αρχών, του καλού και του κακού, του Θεού και του διαβόλου, του πνεύματος και της ύλης. Απέρριπταν την Παλαιά Διαθήκη, αρνούνταν την ενσάρκωση του Χριστού και τάσσονταν κατά ορισμένων μυστηρίων (βάπτισμα, θεία κοινωνία, γάμο), καθώς και της λατρείας των εικόνων. Παράλληλα, καταδίκαζαν τη συσσώρευση πλούτου και υλικών αγαθών, κηρύσσοντας μία καθαρά πνευματική και ασκητική ζωή[72]. Ήταν ένα κίνημα

---

69. OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 177-179, 541· AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 276-284. Για την *Αλφαβητική Προσευχή* του Κωνσταντίνου Πρεσλάβας βλ. KUEV, ***Azbučnata molitva***, σελ. 170-174· Ο ΙΔΙΟΣ, «**Pohvalata na tsar Simeon**», σελ. 3-23, για τον *Εγκωμιαστικό Λόγο* του Ιωάννη Έξαρχου. Γενικά για το έργο των δύο συγγραφέων, βλ. GEORGIEV, ***Raztsvetăt***, σελ. 161-201, 202-290.

70. OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 177-178.

71. OVČAROV, «**Cyrillic inscription**», σελ. 71-75· POPKONSTANTINOV - KRONSTEINER, ***Starobălgarski nadpisi***, τόμ. **I**, σελ. 185.

72. OBOLENSKY, ***The Bogomils***· ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*, σελ. 42-46. Βλ. επίσης ANGELOV, ***Bogomilstvoto v Bălgaria***.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 80

που όχι μόνο απέρριπτε τα βασικά δόγματα της ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά παρακινώντας τους οπαδούς του να ξεσηκωθούν εναντίον της άρχουσας τάξης, ουσιαστικά απειλούσε την πολιτική και κοινωνική συνοχή της Βουλγαρίας. Παρά την έντονη αντίδραση του κράτους και της Εκκλησίας (η οποία εκφράστηκε κυρίως μέσω του συγγραφικού έργου του πρεσβυτέρου Κοσμά), ήδη από την εποχή του Πέτρου, διαδόχου του Συμεών, ο βογομιλισμός είχε αυξήσει σημαντικά την επιρροή του, την οποία και διατήρησε μέχρι την εποχή της οθωμανικής κατάκτησης[73].

Ο Πέτρος (927-966) υπήρξε ένας φιλειρηνικός ηγεμόνας. Εξομάλυνε τις σχέσεις της χώρας του με τη βυζαντινή αυτοκρατορία (μάλιστα παντρεύτηκε τη Μαρία Λακαπηνή, εγγονή του Ρωμανού Α΄, εξασφαλίζοντας από τον τελευταίο την καταβολή ετήσιας χορηγίας και την αναγνώριση του τίτλου του «βασιλέως των Βουλγάρων»)[74], γεγονός που του επέτρεψε να στρέψει την προσοχή του στα βόρεια και δυτικά σύνορα, τα οποία απειλούσαν οι επιδρομές των Ούγγρων, Πετσενέγκων και Σέρβων. Σε γενικές γραμμές — και παρά τα όσα έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί — αυτή την περίοδο η Βουλγαρία συνέχισε να γνωρίζει μεγάλη οικονομική ανάπτυξη[75]. Ωστόσο, ο θάνατος της Μαρίας Λακαπηνής (963) σηματοδότησε την αλλαγή της στάσης του Βυζαντίου απέναντι στον βόρειο γείτονά του. Το 966 ο Νικηφόρος Φωκάς (963-969) αρνήθηκε να καταβάλει τη συμφωνημένη χορηγία και εκστράτευσε κατά της βουλγαρικής μεθορίου στη Θράκη, ενώ παράλληλα προσπάθησε να πείσει (έναντι χρηματικής αμοιβής) τον ηγεμόνα των

---

73. Βλ. AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 289-297. Για τα απόκρυφα κείμενα που διαδόθηκαν στη Βουλγαρία από τους Βογομίλους βλ. IVANOV, ***Bogomilski knigi***. Σχετικά με τον Κοσμά, βλ. BEGUNOV, ***Kosma Presbyter***.

74. Συνεχιστές Θεοφάνους, σελ. 412_{11}-415_{9}. Στα μολυβδόβουλα της εποχής, το βασιλικό ζεύγος εικονίζεται κρατώντας έναν μακρύ σταυρό. Ορισμένες φορές, το χέρι της Μαρίας βρίσκεται πιο ψηλά από αυτό του Πέτρου, κάτι που ενδεχομένως υποδεικνύει την ανώτερη ιεραρχικά θέση της· GERASIMOV, «**Olovni pečati**», σελ. 359-364.

75. STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 24-25· CURTA, ***Southeastern Europe***, σελ. 228-229, για την ευημερία της χώρας αυτή την περίοδο. Για την αντίθετη άποψη βλ. ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, *Σλάβοι*, σελ. 299.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 81

Ρως Σβιατισλάβο να επιτεθεί από τον βορρά[76]. Πράγματι, το καλοκαίρι του 968 ο Σβιατοσλάβος εισέβαλε στη Βουλγαρία και έθεσε υπό τον έλεγχό του την περιοχή γύρω από το Δέλτα του Δούναβη. Σύμφωνα μάλιστα με τη *Διήγηση των Περασμένων Χρόνων* (ή *Χρονικό του Νέστορα*), ο ρώσος ηγεμόνας, που εγκαταστάθηκε στο Περεγιάσλαβετς (Μικρή Πρεσλάβα), σκόπευε να παραμείνει μόνιμα στη Βουλγαρία και να μεταφέρει εκεί την πρωτεύουσα του κράτους του[77]. Τον επόμενο χρόνο κατέλαβε τη Μεγάλη Πρεσλάβα και τη Φιλιππούπολη, αναγκάζοντας τον νέο αυτοκράτορα Ιωάννη Τσιμισκή (969-976) να εκστρατεύσει εναντίον του. Τον Απρίλιο του 971 η βουλγαρική πρωτεύουσα καταλήφθηκε από τις βυζαντινές δυνάμεις, οι οποίες στη συνέχεια πολιόρκησαν το Δορόστολον (Δρίστρα) στον Δούναβη, όπου είχε οχυρωθεί ο Σβιατοσλάβος. Μετά από τρεις μήνες σκληρών μαχών, ο ρώσος ηγεμόνας συμφώνησε να εγκαταλείψει τη Βουλγαρία. Το μεγαλύτερο τμήμα της χώρας ενσωματώθηκε στη βυζαντινή αυτοκρατορία, ενώ κατά τη διάρκεια συμβολικής τελετής στην Κωνσταντινούπολη ο διάδοχος του Πέτρου Βόρις Β΄ απεκδύθηκε από τις βασιλικές εξουσίες του και υποβαθμίστηκε σε απλό τιτλούχο (*μάγιστρος*)[78].

Τα προσαρτημένα βουλγαρικά εδάφη διαιρέθηκαν σε τουλάχιστον τέσσερα *θέματα* (επαρχιακές διοικητικές μονάδες): το *θέμα* «Θράκης και Ιωαννουπόλεως» με πρωτεύουσα την Ιωαννούπολη (το νέο όνομα της Πρεσλάβας), το *θέμα* «Βερόης» στην κεντρική Βουλγαρία, αυτό της «Δρίστρας» στον Δούναβη και τη «Μεσοπο-

76. Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*, σελ. 61_{12}-62_{11}· Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. $277_{27\text{-}31}$.

77. *Χρονικό του Νέστορα* (**Lihačev**), σελ. 48. Για τη Μικρή Πρεσλάβα, που ταυτίζεται με το σημερινό **Nufăru** βλ. **Oikonomides**, «**Presthlavitza**», σελ. 1-9. Στην πόλη έχουν ανακαλυφθεί πάνω 700 βυζαντινά νομίσματα της περιόδου 969-1092.

78. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. $277_{32\text{-}37}$, 288_{14}-291_{99}, 294_{1}-303_{47}, 304_{74}-310_{73}· Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*, σελ. 108_{7} κ.ε., 130_{14} κ.ε., 138_{5} κ.ε., 143_{1}-153_{9}. Βλ ακόμη **Καραγιαννοπουλος**, *Ιστορία*, τόμ. Β΄, σελ. 421-424· **Stephenson**, ***Balkan frontier***, σελ. 49-55· **Božilov - Gjuzelev**, ***Istorija***, σελ. 289-300. Για τις μάχες στο Δορόστολον, βλ. **Haldon**, *Πόλεμοι*, σελ. 161-172.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 82

ταμία της Δύσεως» στη βόρεια Δοβρουτσά[79]. Στο δυτικό τμήμα της χώρας η βυζαντινή εξουσία ήταν πολύ πιο επισφαλής. Γύρω στο 976, αν όχι νωρίτερα, ξεκίνησε μεγάλη εξέγερση με επικεφαλής τους τέσσερις γιους του *κόμητα* Νικολάου, διοικητή της περιοχής της Μακεδονίας. Στην πορεία η εξουσία περιήλθε στον Σαμουήλ, τον νεότερο από τους «Κομητόπουλους», ο οποίος αφού απέκτησε τον έλεγχο της δυτικής Μακεδονίας και της νότιας Αλβανίας, δημιούργησε νέο κράτος με κέντρο την περιοχή της λίμνης Πρέσπας και αργότερα την Αχρίδα. Στα εδάφη αυτά προστέθηκαν η Θεσσαλία (986), κάποιες πόλεις της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας (Σέρρες, Βέροια κ.ά.), οι σερβικές περιοχές της Ρασκίας και Διόκλειας και οι ακτές τις Αδριατικής από το Δυρράχιο έως τη Ζάρα (από το 997)[80]. Επιπλέον, ο Σαμουήλ αυτοανακηρύχθηκε τσάρος (997) και παλινόρθωσε το βουλγαρικό πατριαρχείο (το οποίο είχε καταργήσει ο Ιωάννης Τσιμισκής)[81]. Η έδρα του προκαθήμενου της βουλγαρικής Εκκλησίας βρισκόταν στην Αχρίδα, ενώ η σημερινή νησίδα του Αγίου Αχιλλείου, η οποία εκείνη την εποχή συνδεόταν με τη βόρεια όχθη της Μικρής Πρέσπας, παρέμεινε το δεύτερο σε σημασία εκκλησιαστικό και διοικητικό κέντρο του κράτους. Γύρω στο 986 κτίστηκε εκεί τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική (μέγιστ. εσωτ. διαστάσεων 22 x 44,70 μ.) με σκοπό να στεγάσει το σκήνωμα του Αγίου Αχιλλείου, επισκόπου Λαρίσης, το οποίο είχαν μεταφέρει στην Πρέσπα τα βουλγαρικά στρατεύματα μετά την κατάληψη της θεσσαλικής πόλης[82]. Λίγο αργότερα, ο Σαμουήλ μετέφερε το σκήνωμα του Αγίου Τρύφωνα από το Κότορ της Αδριατικής στην Αχρίδα, όπου την ίδια περίοδο οικοδομήθηκε η βασιλική της Αγίας Σοφίας. Σύμφωνα με αρκετούς ερευνητές, τόσο οι ναοί της Αγίας Σοφίας και του Αγίου Αχιλλείου, όσο και εκείνος των Δεκαπέντε Μαρτύρων της Τιβεριούπολης στη Στρώμνιτσα ακολου-

---

79. Οικονομιδες, ***Listes***, σελ. 263-269· Ο Ιδιος, «**Première occupation**», σελ. 581-589· βλ. ακόμη Тъпкова-Заимова, ***Dolna Dunav***.

80. Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία*, τόμ. Β΄, σελ. 433-436, 437-439. Για τους «Κομητόπουλους» και τη δημιουργία του κράτους του Σαμουήλ βλ. αναλυτικότερα Fine, ***Early medieval Balkans***, σελ. 188-197.

81. Γονης, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*, σελ. 48 κ.ε.

82. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 330$_{95}$ κ.ε.· Μουτσοπουλος, *Βασιλική*, σελ. 21 κ.ε.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 83

θούν έναν χαρακτηριστικό αρχιτεκτονικό τύπο της Βουλγαρίας του 10ου αιώνα, ο οποίος αντανακλά παλαιοβυζαντινά πρότυπα[83].

Η βυζαντινή αντεπίθεση ξεκίνησε το 986[84], ωστόσο μόνο από το 1001 ο Βασίλειος Β΄ μπόρεσε να συγκεντρώσει όλη τη δραστηριότητα και τις στρατιωτικές του δυνάμεις στην αντιμετώπιση του βουλγαρικού κινδύνου. Βασική επιδίωξη του αυτοκράτορα ήταν η συστηματική εκπόρθηση των οχυρών εκείνων μέσω των οποίων ο Σαμουήλ ήλεγχε στρατιωτικά και διοικητικά το κράτος του, ιδιαίτερα στις ορεινές περιοχές της Μακεδονίας και στην πεδιάδα μεταξύ του Αίμου και του Δούναβη. Αρχικά ανακατέλαβε τη Σερδική, την Πλίσκα, τη Δρίστρα, τη Μεγάλη και Μικρή Πρεσλάβα, την Έδεσσα (Βοδενά) και τα Σέρβια (1001) και αργότερα το Βιδίνιο (1002) και τη Βέροια (1003)[85]. Όπως μαρτυρούν σφραγιστικά κατάλοιπα, σε αυτά τα οχυρωμένα κέντρα τοποθετήθηκαν νέοι διοικητές, ορισμένοι εκ των οποίων ήταν Βούλγαροι, ενώ η παρουσία στρατιωτικών μονάδων (κυρίως σε φρούρια κατά μήκος του Δούναβη) πιστοποιείται από την ανεύρεση βυζαντινών νομισμάτων αυτής της περιόδου[86].

Η κατάσταση φαίνεται πως παρέμεινε στάσιμη για τα επόμενα δέκα χρόνια, καθώς το μοναδικό γεγονός που περιγράφει ο Ιωάννης Σκυλίτζης, η βασική πηγή για τη βυζαντινο-βουλγαρική αντιπαράθεση, ήταν η μάχη στο πέρασμα Κλείδιον, κοντά στις Σέρρες, τον Ιούλιο του 1014. Εκεί οι δυνάμεις του Βασιλείου Β΄ νίκησαν κατά κράτος τους Βουλγάρους, αν και η νεότερη έρευνα δέχεται την άποψη πως η συγκεκριμένη μάχη δεν ήταν τόσο καθοριστική για την έκβαση του πολέμου[87]. Σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, μετά τη νί-

---

83. Βλ. ενδεικτικά CURTA, ***Southeastern Europe***, σελ. 242-243.

84. Για τους εμφύλιους πολέμους των ετών 976-989 βλ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τόμ. Β΄, σελ. 43-433, 440-442.

85. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 343_{79}-345_{26}, $346_{44\text{-}66}$· STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 58-65.

86. Για κάποιους από τους διοικητές στις κατακτημένες περιοχές βλ. JORDANOV, ***Pečatite***, σελ. 127-128, 146-149, 153-154· Ο ΙΔΙΟΣ, «**Neizdadeni**», αρ. 10, 16. Για τα νομισματικά ευρήματα σε οχυρά κατά μήκος του Δούναβη βλ. ενδεικτικά POPOVIĆ, «**Catalogue des monnaies**», σελ. 189-193· JANKOVIĆ, ***Srednjovekovno naselje***, σελ. 21-23, 41-42, 75-78.

87. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 348_{9}-349_{39}· STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 71-74· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τόμ. Β΄, σελ. 459-460.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 84

κη του ο αυτοκράτορας τύφλωσε 15.000 αιχμαλώτους, αφήνοντας ανά εκατό άνδρες έναν μονόφθαλμο ως οδηγό — ισχυρισμός που δύσκολα μπορεί να γίνει δεκτός[88]. Εκείνο που δεν χωράει αμφισβήτηση είναι πως ο αιφνίδιος θάνατος του Σαμουήλ λίγους μήνες αργότερα (Οκτώβριος 1014) σηματοδότησε την απαρχή της κατάρρευσης της βουλγαρικής αντίστασης[89]. Ο νέος ηγεμόνας Γαβριήλ Ραδόμιρος (**Radomir**) δολοφονήθηκε από τον εξάδελφό του Ιβάν Βλαδισλάβο, ο οποίος αφού αυτοανακηρύχθηκε «τσάρος των Βουλγάρων» (1015), συνέχισε τον αγώνα κατά των Βυζαντινών με κέντρο τη Βίτολα (Μοναστήρι)[90]. Ωστόσο, με την παράδοση των Σερρών, των Σκοπίων, του Πέρνικου και άλλων τριάντα μικρότερων οχυρών το 1018 επήλθε και το οριστικό τέλος του πρώτου βουλγαρικού κράτους[91].

Όπως και μετά την πρώτη κατάκτηση από τον Ιωάννη Τζιμισκή, οι βουλγαρικές περιοχές ενσωματώθηκαν στη διοικητική δομή της αυτοκρατορίας με τη δημιουργία δύο *θεμάτων*, το «Παρίστριον» μεταξύ του Δούναβη και του Αίμου με έδρα τη Δρίστρα και το *θέμα* «Βουλγαρίας» στο δυτικό τμήμα της χώρας, με κέντρο τα Σκόπια[92]. Σημαντικές πληροφορίες για τη βυζαντινή διοίκηση στα

---

88. Για μία επισκόπηση του θέματος βλ. STEPHENSON, ***Basil***, σελ. 4-6, 81 κ.ε., όπου και η βιβλιογραφία.

89. Το 1966 οι ανασκαφές στο νότιο κλίτος του ναού του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα έφεραν στο φως τέσσερις τάφους. Ο σκελετός που βρέθηκε σε έναν από αυτούς ήταν καλυμμένος με πορφυρά σινδόνη, ενώ στο ύψος της λεκάνης είχε διασωθεί μεταξωτό χρυσοΰφαντο κομμάτι υφάσματος, με απεικονίσεις αετών μέσα σε κύκλους διακοσμημένους με φυτικά μοτίβα. Η χρονολόγηση των ευρημάτων στον 10ο αιώνα οδήγησαν τους ανασκαφείς του χώρου στη διατύπωση της άποψης ότι ο τάφος ανήκε στον Σαμουήλ· βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Βασιλική*, σελ. 148-165.

90. Ο τίτλος του Ιβάν απαντά στην κτητορική επιγραφή του κάστρου που ανήγειρε ο ίδιος στη Βίτολα το 1014-15· ZAIMOV, ***Bitolski nadpis***, σελ. 33-34, 155. Σημαντικές πληροφορίες για την τελευταία φάση του πολέμου παρέχει το μεταγενέστερο (τέλη 13ου - αρχές 14ου αιώνα) χρονικό ενός ανώνυμου ιερέα από τη Διόκλεια (στο σημ. Μαυροβούνιο)· βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Χρονικό*, σελ. 129-134.

91. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 357$_{6-3}$ κ.ε.· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τόμ. Β΄, σελ. 465-468.

92. HOLMES, ***Basil II***, σελ. 403 κ.ε.· STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 77-79. Βλ. ακόμη ΧΟΝΔΡΙΝΟΥ, «Ενσωμάτωση», σελ. 111-122.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 85

προσαρτημένα εδάφη παρέχει το πλούσιο σφραγιστικό υλικό που συγκέντρωσαν τις τελευταίες δεκαετίες βούλγαροι ερευνητές. Τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από την «Έσω πόλη» της Πρεσλάβας, όπου το 1978 ανακαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός κτιρίου στο οποίο αρχειοθετούνταν κρατικά έγγραφα. Στις περίπου 500 σφραγίδες που εντοπίστηκαν εκεί μνημονεύονται τα ονόματα ή οι τίτλοι 400 αξιωματούχων και ιδιωτών που αλληλογραφούσαν με τις αρχές τις πόλης κατά την περίοδο 971-1092[93]. Μεταξύ των αξιωμάτων που συναντάμε στη Βουλγαρία από τα μέσα του 11ου αιώνα είναι και αυτό του *πραίτωρα*, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με διοικητικές και οικονομικές αρμοδιότητες[94]. Η εμφάνισή του στις πηγές της εποχής αναμφίβολα συνδέεται με τις φορολογικές μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο Μιχαήλ Δ΄ (1034-1041). Με απόφαση του αυτοκράτορα, το 1040 καταργήθηκε το προνόμιο των Βουλγάρων να καταβάλουν τους φόρους τους σε είδος, γεγονός που ίσως αποτέλεσε την αφορμή για την εκδήλωση μιας γενικευμένης εξέγερσης στη βόρεια Βαλκανική[95]. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, η δυσαρέσκεια του τοπικού πληθυσμού είχε αρχίσει να γίνεται εμφανής μετά τον διορισμό ως αρχιεπισκόπου Αχρίδος του Έλληνα Λέοντα το 1037[96]. Αρχηγός της εξέγερσης ήταν ο Πέτρος Δελεάνος (**Deljan**), ο οποίος ανακηρύχτηκε τσάρος στο Βελιγράδι[97]. Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι δυνάμεις του κατέλαβαν τα Σκόπια, τη Ναϊσσό, το Δυρράχιο και τη Νικόπολη, ωστόσο μετά την αποτυχημένη πολιορκία της Θεσσαλονίκης την ηγεσία του κινήμα-

---

93. Βλ. JORDANOV, ***Pečatite***· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Corpus***.

94. Αναλυτικά βλ. STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 137· OIKONOMIDES, «**L'évolution**», σελ. 126.

95. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 412$_{65\text{-}76}$. Κατά τον Σκυλίτζη, ο Βασίλειος Β΄ είχε διατηρήσει το φορολογικό σύστημα του Σαμουήλ, σύμφωνα με το οποίο κάθε βούλγαρος ιδιοκτήτης ζεύγους βοδιών ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει ένα μόδιο σιτάρι, ένα μόδιο κεχρί και μία στάμνα κρασί. Η κυβέρνηση τώρα απαίτησε να επιβληθεί φορολογία σε χρυσό νόμισμα, όπως συνέβαινε και στις υπόλοιπες επαρχίες της αυτοκρατορίας.

96. OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 355. Από το 1037 και ύστερα οι αρχιεπίσκοποι Αχρίδος ήταν ελληνικής καταγωγής.

97. Ο Δελεάνος ισχυριζόταν πως ήταν εγγονός του Σαμουήλ· βλ. ZLATARSKI, ***Istorija***, τόμ. 1/2, σελ. 46-47.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 86

τος ανέλαβε ο Αλουσιάνος, γιος του Ιβάν Βλαδισλάβου, ο οποίος τελικά παραδόθηκε στον αυτοκράτορα το 1041[98].

Νέες εξεγέρσεις ξέσπασαν στο δυτικό τμήμα της Βουλγαρίας, αρχικά το 1073 με αρχηγό τον Γεώργιο Βόϊτεχ (**Vojteh**), διοικητή (*έξαρχο*) των Σκοπίων — ο οποίος ζήτησε βοήθεια από τον ηγεμόνα της Ζέτα Μιχαήλ — και ξανά το 1078 υπό τον Βογομίλο Λέκα. Ο τελευταίος μάλιστα παντρεύτηκε την κόρη ενός πετσενέγκου φυλάρχου που είχε εγκατασταθεί με την ομάδα του γύρω από τη Φιλιππούπολη, ενισχύοντας έτσι τη θέση του[99]. Την ίδια περίοδο, άλλες ομάδες Πετσενέγκων διενεργούσαν ληστρικές επιδρομές στις βορειοανατολικές περιοχές της χώρας. Οι επιδρομές αυτές, οι οποίες ξεκίνησαν το πρώτο μισό του 11ου αιώνα, προκάλεσαν εκτεταμένες καταστροφές σε πόλεις, οχυρά και οικισμούς όπως τη Σιλίστρια (όπου μεταξύ άλλων καταστράφηκε ο επισκοπικός ναός), την **Capidava**, το **Odărtsi**, το **Tsar Asen**, την **Krivina** και τη Δινογέτεια, η οποία εγκαταλείφθηκε προσωρινά από τους κατοίκους της. Μάλιστα, σε ημιυπόγεια κατοικία έξω από τα τείχη της πόλης ήρθαν στο φως οι σκελετοί επτά ανδρών και γυναικών που βρήκαν βίαιο θάνατο την άνοιξη του 1036[100]. Η εγκατάσταση κάποιων επιδρομέων νότια του Δούναβη (σε ορισμένες περιπτώσεις μετά από συνεννόηση με τον αυτοκράτορα) ανάγκασε τις βυζαντινές αρχές να ξεκινήσουν μια συστηματική προσπάθεια εκχριστιανισμού τους — προσπάθεια η οποία, αν κρίνουμε από τον μεγάλο αριθμό επιστήθιων σταυρών, εικόνων από στεατίτη και μετάλλια με τη μορφή βυζαντινών αγίων που εντοπίστηκαν σε οχυρωμένους οικισμούς των Πετσενέγκων, πρέπει να στέφτηκε από μερική, τουλάχιστον, επιτυχία[101]. Ωστόσο, άλλες ομάδες Πετσενέ-

---

98. Βλ. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 409$_{87}$-411$_{45}$, 411$_{51}$-412$_{76}$, 412$_{88}$-414$_{47}$· **Stephenson**, ***Balkan frontier***, σελ. 130-133· **Miltenova - Kaimakamova**, «**Uprising**», σελ. 227-240.

99. Συνεχιστής Σκυλίτζη, *Χρονογραφία*, σελ. 163-166, 184· **Božilov - Gjuzelev**, ***Istorija***, σελ. 403-407.

100. Για τα αρχαιολογικά και νομισματικά ευρήματα από τη Δινογέτεια βλ. αναλυτικά **Ştefan - Barnea - Comşa - Comşa**, ***Dinogetia***, σελ. 22-50. Για την **Capidava** βλ. **Diaconu**, ***Petchénègues***, σελ. 48-49, με παρόμοια ευρήματα. Βλ. επίσης **Curta**, ***Southeastern Europe***, σελ. 294, 297.

101. Βλ. την ομιλία του Ιωάννη Μαυρόποδα για τα εγκαίνια του ναού του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στον εκχριστια-

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 87

γκων, Κουμάνων και Ούζων συνέχισαν να ασκούν πίεση στη μεθόριο του Δούναβη τις τελευταίες δεκαετίες του 11ου και στις αρχές του 12ου αιώνα, την ίδια ακριβώς εποχή που οι βυζαντινές γραμμές άμυνας στη Μικρά Ασία και τη νότια Ιταλία είχαν ήδη αρχίσει να καταρρέουν.

Στο νοτιότερο σημείο της Βουλγαρίας η κατάσταση ήταν αρκετά διαφορετική. Παρά τις συχνές εξεγέρσεις, τόσο οι γραπτές πηγές όσο και οι αρχαιολογικές έρευνες μαρτυρούν τη μεγάλη οικονομική ακμή της Θράκης και της βορειοδυτικής Μακεδονίας[102]. Ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην ευρωστία αυτών των περιοχών ήταν η δημογραφική τους ανάκαμψη, που ίσως οφείλεται στην εγκατάσταση προσφυγικών πληθυσμών από το βόρειο τμήμα της χώρας. Σημαντικό ρόλο έπαιξε επίσης ο θεσμός της *πρόνοιας* (η παραχώρηση γης από την κυβέρνηση σε ευγενείς και υψηλόβαθμους στρατιωτικούς ως αντάλλαγμα υπηρεσιών), που απαντά στη Βουλγαρία από το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα. Οι κάτοχοι αυτών των γαιών συνήθως εξασφάλιζαν προνόμια που τους απάλλασσαν από φόρους και άλλες δημόσιες υποχρεώσεις, σταδιακά όμως απέκτησαν απεριόριστη δικαιοδοσία και πάνω στους αγρότες που ζούσαν στις εκχωρημένες εκτάσεις, γεγονός που οδήγησε — ειδικά στη Βουλγαρία — στη δραματική μείωση του αριθμού των ελεύθερων καλλιεργητών[103]. Αρκετά διαδεδομένες ήταν και οι μοναστηριακές *πρόνοιες*, με πιο σημαντική αυτή της μονής της Θεοτόκου Πετριτζιώτισσας που ίδρυσε κοντά στο **Bačkovo** (30 χλμ. νότια της Φιλιππούπολης) ο *Μέγας Δομέστικος της Δύσεως* Γρηγόριος Πακουριανός το 1083, καθώς και της μονής Ελεούσας (**Veljusa**) στη Στρώμνιτσα (ίδρ. 1080)[104].

νισμό 20.000 Πετσενέγκων υπό τον φύλαρχο Κεγένη· Μαυρόπους, *Ἐπιστολαί*, σελ. 145· ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, «Εμπόλεμο Βυζάντιο», σελ. 230-231, όπου και η σχετική η βιβλιογραφία· CURTA, ***Southeastern Europe***, σελ. 298-299.

102. Βλ. ενδεικτικά **DŽAMBOV - TANKOVA - DŽAMBOV**, «**Srednovekovnijat Plovdiv**», σελ. 32-45, για τις αρχαιολογικές έρευνες στη Φιλιππούπολη. Βλ. ακόμη CURTA, ***Southeastern Europe***, σελ. 321-324.

103. OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 352-353.

104. Για το *Τυπικόν* της μονής Πετριτζιώτισσας βλ. GAUTIER, «**Typikon**», σελ. 5 κ.ε.· βλ. επίσης **STANIMIROV**, «**Bačkovskijat manastir**», σελ. 238-251. Σύμφωνα με τους ερευνητές, ο νομισματικός «θησαυρός» του **Gornoslav** (9 χλμ.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 88

Στα κύρια αρχιτεκτονικά στοιχεία της μονής Ελεούσας, αλλά και σε άλλα μοναστήρια και εκκλησίες του 11ου και του 12ου αιώνα, αναγνωρίστηκαν κωνσταντινουπολίτικες επιρροές. Ωστόσο η εικονογράφηση της μονής, όπως άλλωστε και η διακόσμηση του ναού του Αγίου Γεωργίου στη Σόφια, έχει αποδοθεί στην επίδραση ενός εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης[105]. Γενικά αυτή την περίοδο, η διάδοση του βυζαντινού πολιτισμού στα κατακτημένα εδάφη ήταν ευρύτατη. Σε αυτό συνέβαλε σημαντικά η αρχιεπισκοπή Αχρίδος, την οποία ο Βασίλειος Β΄ ανακήρυξε αυτοκέφαλη το 1020[106]. Οι έλληνες αρχιεπίσκοποι, με πρώτο τον Λέοντα (1037-1056), ενθάρρυναν τη χρήση της ελληνικής γλώσσας στη βουλγαρική Εκκλησία, χωρίς ωστόσο να προσπαθήσουν να ξεριζώσουν τη σλαβική λειτουργική παράδοση. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ένας αρκετά μεγάλος αριθμός χειρογράφων στην παλαιοεκκλησιαστική σλαβονική (κάποια από αυτά μάλιστα γραμμένα στα γλαγολιτικά) έχουν αποδοθεί σε βουλγαρικά εργαστήρια (***scriptoria***) του 11ου και του 12ου αιώνα, κυρίως από την περιοχή της Αχρίδος[107]. Την ίδια εποχή ο Θεοφύλακτος (αρχιεπίσκοπος Αχρίδος από το 1090 ως το 1107 περίπου), του οποίου οι 135 σωζόμενες επιστολές προς υψηλόβαθμους βυζαντινούς αξιωματούχους παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνική και οικονομική ζωή στη Βουλγαρία, αλλά και για τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο ίδιος στο καθημερινό του έργο, έγραψε το λεγόμενο *Εκτενή Βίο του Κλήμη*, βασισμένο σε ένα προγενέστερο σλαβικό *Βίο* του αγίου (που δεν σώζεται). Στο έργο αυτό ο Θεοφύλακτος αποδίδει ιδιαίτερη τιμή στους Κύριλλο και Μεθόδιο, χαρακτηρίζοντας τη λόγια γλώσσα που δη-

---

ανατολικά του **Bačkovo**), αποτελούμενος από 786 *υπέρπυρα* της περιόδου 1081-1185, προέρχεται από το μοναστήρι και πιθανότατα προορίζονταν για τις εξωτερικές του πληρωμές· **Hendy**, «**Gornoslav hoard**», σελ. 179-191. Γενικά για τη μονή της Ελεούσας βλ. **Vitalien**, «**Recherches**», σελ. 5-27.

105. **Tatic-Djuric**, «**Eleousa**», σελ. 285.

106. Σχετικά με τα σιγίλια που εξέδωσε ο Βασίλειος Β΄ για τη συγκρότηση της αρχιεπισκοπής βλ. **Gelzer**, «**Ungedruckte**», 42-45· **Ταρναниδης**, *Θεωρία και πράξη*, σελ. 91-94· **Prinzig**, «**Autocephalous**», σελ. 360-361 και υποσημ. 17, όπου όλη η βιβλιογραφία.

107. **Obolensky**, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 354-356.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 89

μιούργησαν ως «βουλγαρική»[108]. Όπως σωστά έχει επισημανθεί, οι σλαβικές πηγές που χρησιμοποίησε αποκαλύπτουν έναν έντονο βουλγαρικό εθνικισμό, τον οποίο μπορούμε να ανιχνεύσουμε και σε απόκρυφα έργα των αρχών του 11ου αιώνα[109].

Το 1186 ξέσπασε νέα εξέγερση στα βουλγαρικά εδάφη με αφορμή τις έκτακτες εισφορές που επέβαλε ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ (1185-1195) προκειμένου να καλύψει τα έξοδα του γάμου του με την κόρη του βασιλιά της Ουγγαρίας Μαργαρίτα. Αρχηγοί των στασιαστών ήταν δύο αδελφοί βλαχο-βουλγαρικής καταγωγής, οι Πέτρος και Άσεν, οι οποίοι αφού εξασφάλισαν την υποστήριξη των Κουμάνων, απέκτησαν τον έλεγχο των βορειοανατολικών περιοχών της χώρας[110]. Οι πολλές εσωτερικές και εξωτερικές απειλές (η νορμανδική απόβαση στις ακτές τις Αδριατικής και η κατάληψη του Δυρραχίου και της Θεσσαλονίκης, τα στασιαστικά κινήματα κατά της κυβέρνησης, με πιο σημαντικό αυτό του στρατηγού Αλεξίου Βρανά Κομνηνού στο βουλγαρικό μέτωπο, η παρουσία του σταυροφορικού στρατού του Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσα στα Βαλκάνια, καθώς και η εξέγερση του σέρβου *ζουπάνου* Στέφανου Νεμάνια) συνέβαλαν στην αποδυνάμωση της αυτοκρατορίας αυτή την περίοδο και συνεπώς στην αδυναμία της να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους Βουλγάρους[111]. Εξίσου σημαντική όμως ήταν και η ικανότητα των στασιαστών να κινητοποιήσουν ένα μεγάλο μέρος της βουλγαρικής κοινωνίας στον αγώνα κατά των Βυζαντινών, συγκεντρώνοντας, υπό αντίξοες συνθήκες, τους αναγκαίους ανθρώπινους και υλικούς πόρους[112].

---

108. Βλ. αναλυτικά Θεοφύλακτος, *Ἐπιστολαί*. Βλ. ακόμη OBOLENSKY, *Προσωπογραφίες*, σελ. 53-132· ILIEV, «**Long Life**», σελ. $62_{816\text{-}818}$.

109. AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 273-274· PETKANOVA, ***Starobălgarska literatura***, σελ. 320 κ.ε. Για τη βουλγαρική απόκρυφη γραμματεία του 11ου αιώνα βλ. TĂPKOVA-ZAIMOVA - MILTENOVA, ***Istoriko-apokaliptičnata knižnina***, σελ. 109-206· βλ. ακόμη ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Απόκρυφη βουλγαρική γραμματεία*, σελ. 129 κ.ε.

110. Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σελ. 368_{38}-369_{69}, 371_{13}-374_{95}· Ἀκροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, σελ. 181-215· STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 289-294. Για τους Πέτρο και Άσεν βλ. BOŽILOV, ***Asenevtsi***, αρ. 1-2, σελ. 27-42.

111. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, τόμ. Γ΄, σελ. 278 κ.ε.

112. Βλ. για παράδειγμα CURTA, ***Southeastern Europe***, σελ. 361-362.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 90

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1190 οι δύο αδελφοί εδραίωσαν την εξουσία τους βόρεια του Αίμου (στη λεγόμενη «Ζαγόρα» των Βυζαντινών), ενώ την ίδια περίοδο εξέδωσαν δικά τους νομίσματα (απομιμήσεις βυζαντινών *τραχέων* του Ισαακίου Β΄ και του Αλεξίου Γ΄)[113]. Το βουλγαρικό νομισματοκοπείο εικάζεται πως λειτουργούσε στη Βερόη (σημ. **Stara Zagora**), η οποία αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα της εξέγερσης μαζί με την Πρεσλάβα και το Βέλικο Τάρνοβο (στο κεντρικό τμήμα του Αίμου). Νοτιότερα, σε στρατηγικής σημασίας οχυρά της Μακεδονίας και της Θράκης, η εξουσία είχε περιέλθει στα χέρια ανεξάρτητων κινηματιών, όπως του Βλάχου Δοβρόμιρου Χρυσού (Στρώμνιτσα-Προσάκο), του Αλεξίου Σλάβου (Τζέπαινα/**Čepina**) και του Ιβαγκού (Φιλιππούπολη), ο οποίος αφού δολοφόνησε τον Άσεν και κυρίευσε προσωρινά το Τάρνοβο (1996), στράφηκε κατά του Πέτρου, συμμαχώντας με τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ (1195-1203). Μετά τη δολοφονία του Πέτρου από βουλγάρους ευγενείς το 1197, την ηγεσία της εξέγερσης ανέλαβε ο νεότερος αδελφός του Ιωάννης (Ιωαννίτζης), ο οποίος σταδιακά επεξέτεινε τις επιχειρήσεις του στη Θράκη και στα παράλια της Μαύρης θάλασσας[114]. Αν και έως τις αρχές του 1201 οι Βυζαντινοί είχαν καταλάβει τα περισσότερα οχυρά των στασιαστών νότια του Αίμου, μεταξύ αυτών τη Στενίμαχο (σήμερα **Asenovgrad**) και τη Στρώμνιτσα, η σύγχυση που προκάλεσαν οι ειδήσεις για προετοιμασία νέας σταυροφορίας στη Δύση ανάγκασε την κυβέρνηση του Αλεξίου Γ΄ να ξεκινήσει διαπραγματεύσεις με τους Βουλγάρους. Η συμφωνία πιθανότατα αναγνώριζε την ύπαρξη ανεξάρτητου κράτους βόρεια της οροσειράς του Αίμου και στις 8 Νοεμβρίου 1203 ο εκπρόσωπος του πάπα Ιννοκεντίου Γ΄, καρδινάλιος **Leo Brancaleoni**, έστεψε τον Ιωαννίτζη «βασιλέα Βουλγάρων και Βλάχων»[115].

---

113. Αυτά ήταν τα πρώτα μεσαιωνικά βουλγαρικά νομίσματα· βλ. **Jordanov**, «**Ranni formi**», σελ. 4-15. Σημαντικός αριθμός έχει εντοπιστεί και βόρεια του Δούναβη, στα σημερινά εδάφη της Ρουμανίας· **Oberländer - Târnoveanu**, «**Moneda Asăneştilor**», σελ. 114-152.

114. Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σελ. 467$_{87}$ κ.ε., 469$_{37}$-473$_{68}$, 487$_{61-75}$, 502$_{10}$-508$_{74}$· Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία*, τόμ. Γ΄, σελ. 315-322, 325-326.

115. Την ίδια μέρα ο επίσκοπος Ζαγοράς Βασίλειος χρίστηκε *πριμάτος* Βουλγαρίας· βλ. Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία*, τόμ. Γ΄, σελ. 325· **Božilov** -

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 91

Τα όρια του δεύτερου βουλγαρικού κράτους δεν είναι με βεβαιότητα γνωστά[116]. Ήδη πριν τη στέψη του ο Ιωαννίτζης ήλεγχε μεγάλο τμήμα της βόρειας Βαλκανικής, την οποία όμως διεκδικούσαν οι Ούγγροι και οι Σέρβοι. Εξίσου επικίνδυνοι ήταν και οι Σταυροφόροι, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 1204 απέρριψαν τις προτάσεις συνεργασίας του βούλγαρου ηγεμόνα. Κατά συνέπεια, ο Ιωαννίτζης προσεταιρίστηκε τις βυζαντινές πόλεις της Θράκης, που συνέχιζαν να αντιστέκονται στους λατίνους, και τον Απρίλιο του επόμενου έτους συνέτριψε τον στρατό των τελευταίων κοντά στην Αδριανούπολη, αιχμαλωτίζοντας τον αυτοκράτορα Βαλδουίνο[117]. Στη συνέχεια κατέλαβε τις Σέρρες και άλλες οχυρές θέσεις (Διδυμότειχο, Άπρως, Δαόνιον, Πάνιον, Ηράκλεια) και πολιόρκησε τη Θεσσαλονίκη, έξω από τα τείχη της οποία δολοφονήθηκε από βουλγάρους ή κουμάνους συνωμότες τον Οκτώβριο του 1207[118].

Ο θάνατος του Ιωαννίτζη βύθισε τη Βουλγαρία σε μεγάλη πολιτική κρίση, η οποία διήρκεσε για περίπου μία δεκαετία και είχε ως κύριο χαρακτηριστικό τις διασπαστικές τάσεις κατά της κεντρικής εξουσίας. Τη διακυβέρνηση της χώρας ανέλαβε ο Βορίλος (1207-1218), ανιψιός του Ιωαννίτζη από την πλευρά της μητέρας του. Ο Βορίλος συνέχισε τις επιχειρήσεις κατά των λατινοκρατούμενων πόλεων της Θράκης, ωστόσο τον Ιούλιο του 1208 ηττήθηκε από τον στρατό του νέου αυτοκράτορα Ερρίκου της Φλάνδρας, ο οποίος στη συνέχεια κατέλαβε τη Φιλιππούπολη[119]. Την ίδια περίπου εποχή δύο ευγενείς εξεγέρθηκαν εναντίον του, ο *δεσπότης* Αλέξιος Σλάβος, με κέντρο των επιχειρήσεών του το Μελένικο

GJUZELEV, ***Istorija***, σελ. 443-445· STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 309-312. Για την αλληλογραφία μεταξύ του Ιωαννίτζη και του Ιννοκεντίου Γ΄ από το 1199 έως το 1204 περίπου, βλ. DUJČEV, «**Prepiskata**», σελ. 21-66.

116. Πιθανότατα ο Δούναβης αποτέλεσε το βόρειο σύνορο του κράτους και η οροσειρά του Αίμου το νότιο.

117. Βιλλαρδουίνος, *Χρονικό*, σελ. 355-356.

118. Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, σελ. 617$_{88}$ κ.ε., 627$_{76}$-634$_{85}$, 642$_{86}$ κ.ε.· Ἀκροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, σελ. 21$_{1}$-24$_{11}$· Βιλλαρδουίνος, *Χρονικό*, σελ. 389, 392-394, 416-419· ZLATARSKI, ***Istorija***, τόμ. III, σελ. 240-260· VÁSÁRY, ***Cumans and Tatars***, σελ. 53-54.

119. Ερρίκος της Βαλενσίεν, *Ιστορία*, σελ. 36-46. Για τον Βορίλο βλ. BOŽILOV, ***Asenevtsi***, αρ. 6, σελ. 69-76.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 92

(Melnik), και ο *σεβαστοκράτορας* **Strez** που με τη βοήθεια του ηγεμόνα της Σερβίας Στέφανου του «Πρωτόστεπτου» (1196-1217) απέκτησε τον έλεγχο της νοτιοδυτικής Βουλγαρίας (ο ίδιος εγκαταστάθηκε στο Προσάκο)[120]. Ένα ακόμη στασιαστικό κίνημα εκδηλώθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα της χώρας το 1211. Για να το καταστείλει, ο Βορίλος συμμάχησε με τον βασιλιά της Ουγγαρίας **András Β΄** (1205-1235), ο οποίος νίκησε τους κουμάνους κινηματίες και κατέλαβε το Βιδίνιο, στις όχθες του Δούναβη[121]. Στην προσπάθειά του να διασκεδάσει τις αρνητικές εντυπώσεις από τις συνεχείς αποτυχίες, ο βούλγαρος ηγεμόνας συγκάλεσε στο Τάρνοβο Σύνοδο που καταδίκασε τον βογομιλισμό (Φεβρουάριος 1211)[122]. Για τις ανάγκες της Συνόδου, ο Βορίλος έδωσε εντολή να μεταφραστεί από τα ελληνικά το *Συνοδικό της Ορθοδοξίας*, που συντάχθηκε με αφορμή την αποκατάσταση των εικόνων στο Βυζάντιο το 843. Το *Συνοδικό του Βορίλου*, όπως είναι γνωστή η βουλγαρική μετάφραση που σώζεται σε χειρόγραφο του 14ου αιώνα, περιέχει αναθεματισμούς κατά του βογομιλισμού, γενικές πληροφορίες για τη Σύνοδο, καθώς επίσης και μεταγενέστερες προσθήκες ιστορικής σημασίας (χρονικά, καταλόγους βουλγάρων ηγεμόνων και επισκόπων κ.ά.)[123].

Τα επόμενα χρόνια η θέση του Βορίλου επιδεινώθηκε ακόμη περισσότερο, ειδικά μετά την αναχώρηση για τους Άγιους Τόπους του σημαντικότερου συμμάχου του **András Β΄**, ο οποίος συμμετείχε στην πέμπτη Σταυροφορία (1217). Τελικά το 1218 ο Βορίλος εκ-

---

120. Ἀκροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, σελ. 38_{24} κ.ε.· Ερρίκος της Βαλενσίεν, *Ιστορία*, σελ. 28-33. Γύρω στο 1220 ο Αλέξιος Σλάβος εξέδωσε σιγίλιο με το οποίο παραχωρούσε σημαντικά προνόμια στη μονή Παναγίας Σπηλαιώτισσας στο Μελένικο· βλ. σχετικά ***Actes de Vatopédi***, σελ. 124-128. Για τη Τζέπαινα, το ορμητήριό του στη δυτική Ροδόπη πριν το 1220, βλ. **Conč**ev, «**La forteresse Tzepaina**», σελ. 285-304.

121. **Kukuljević-Sakcinski**, «**Regesta documentorum**», 28-29, για τις επιχειρήσεις του ουγγρικού στρατού, που από ορισμένους ιστορικούς χρονολογούνται στα 1212-1213· βλ. ακόμη **Papacostea**, ***Between the Crusade***, σελ. 47-48.

122. Ήδη από την εποχή της βυζαντινής κυριαρχίας ο Βογομιλισμός είχε αυξήσει σημαντικά την επιρροή του στη χώρα· βλ. ενδεικτικά **Γονης**, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*, σελ. 60-63.

123. **Popruženko**, ***Sinodik***· **Dujčev**, «**Synodikon**», σελ. 115-124.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 93

θρονίστηκε από τον ανιψιό του Ιωαννίτζη, Ιβάν Β΄ Άσεν (1218-1241). Κατά τη διάρκεια της μακράς διακυβέρνησής του τελευταίου, το δεύτερο βουλγαρικό κράτος έφτασε στο απόγειο της πολιτικής και στρατιωτικής του δύναμης. Περιέργως, ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για τις εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας, αλλά και για τις σχέσεις της Βουλγαρίας με τους γείτονές της πριν το 1230[124]. Τον Μάρτιο εκείνου του έτους οι Βούλγαροι συνέτριψαν τις δυνάμεις του Θεοδώρου Δούκα στην Κλοκοτινίτσα της Θράκης, εκμηδενίζοντας τις ελπίδες του *δεσπότη* της Ηπείρου για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης[125]. Μετά τη μάχη, ένα μεγάλο τμήμα των εδαφών του *δεσποτάτου* στη Θράκη, τη Μακεδονία και την Ήπειρο περιήλθαν υπό τον έλεγχο του Ιβάν Β΄ Άσεν[126]. Σε επιγραφή που χαράχτηκε σε μαρμάρινη κολώνα στο εσωτερικό της εκκλησίας των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων στο Τάρνοβο (η οποία ανακαινίστηκε αμέσως μετά τη νίκη στην Κλοκοτινίτσα) ο βούλγαρος ηγεμόνας υπερηφανεύεται πως κατέλαβε όλες τις ελληνικές, σερβικές και αλβανικές κτήσεις από την Αδριανούπολη έως το Δυρράχιο[127]. Ο ισχυρισμός αυτός επιβεβαιώνεται από ένα διάταγμα του 1230 με το οποίο ο Ιβάν Β΄ Άσεν παραχωρούσε εμπορικά προνόμια στην πόλη της Ραγούζας (**Dubrobnik**). Το διάταγμα αναφέρει μία σειρά από πόλεις και περιοχές της βουλγαρικής επικράτειας στις οποίες θα μπορούσαν να ταξιδέψουν ελεύθερα οι ραγουζαίοι έμποροι, όπως το Βιδίνιο, το **Braničevo** (στη βορειοανατολική

---

124. Γνωρίζουμε, ωστόσο, πως μετά την αιχμαλωσία του στη Βουλγαρία, ο **András** Β΄ (που επέστρεφε από τους Άγιους Τόπους) αναγκάστηκε να δώσει στον βούλγαρο ηγεμόνα το χέρι της θυγατέρας του Μαρίας και μαζί, ως προίκα, τις περιοχές του Βελιγραδίου και του Σιρμίου· HURMUZAKI, ***Documente privitoare***, σελ. 66-68.

125. Ἀκροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, σελ. 42$_{11-20}$· βλ. και BOŽILOV - GJUZELEV, ***Istorija***, σελ. 484-493· ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος*, σελ. 81 κ.ε. Αφορμή για τη σύγκρουση των δύο παλαιών συμμάχων ήταν ο αρραβώνας της κόρης του βούλγαρου ηγεμόνα με τον νεαρό λατίνο αυτοκράτορα Βαλδουίνο Β΄.

126. Βλ. ενδεικτικά τον κατάλογο των πόλεων που παραθέτει ο Ἀκροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, σελ. 42$_{24}$-43$_{3}$.

127. Βλ. POPKONSTANTINOV - KRONSTEINER, ***Starobălgarski nadpisi***, τόμ. ΙΙ, σελ. 166-168· Γενικά για τον Ιβάν Β΄ Άσεν βλ. BOŽILOV, ***Asenevtsi***, αρ. 7, σελ. 77-92.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 94

Σερβία), το Βελιγράδι, τα Σκόπια, το **Prilep**, τη Δεάβολη, την Αδριανούπολη, την περιοχή της **Karvuna** (στις ακτές τις Μαύρης θάλασσας) και την «Αλβανία». Στο διάταγμα αυτό, όπως και σε ένα ακόμη που εκδόθηκε την ίδια περίπου εποχή και αφορούσε την παραχώρηση προνομίων στη Μονή Βατοπεδίου, ο Ιβάν Β΄ Άσεν αυτοπροσαγορευόταν «τσάρος των Βουλγάρων και των Ελλήνων»[128].

Η μεγάλη ακμή που γνώρισε η Βουλγαρία διακρίνεται κυρίως στην πρωτεύουσά της, όπου αυτή την περίοδο παρατηρείται μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα. Στον οχυρωμένο λόφο του **Tsarevets**, όπου ήδη από το τέλος του 12ου αιώνα βρισκόταν το ανάκτορο του ηγεμόνα και το πατριαρχικό συγκρότημα, χτίστηκαν ή ανοικοδομήθηκαν αρκετές επιβλητικές κατοικίες, μοναστήρια και εκκλησίες (ανάμεσά τους ο ναοί της Οσίας Παρασκευής της Επιβατινής και των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων, διακοσμημένοι με περίτεχνες αγιογραφίες)[129]. Ο πληθυσμός της πόλης, που φαίνεται πως πλησίαζε τις 10.000, ασχολούνταν κυρίως με τη βιοτεχνία και το εμπόριο. Τόσο στο **Tsarevets** όσο και σε άλλα σημεία του Τάρνοβο οι αρχαιολογικές έρευνες αποκάλυψαν ένα μεγάλο φάσμα ειδικευμένων εργαστηρίων αγγειοπλαστικής, διακοσμημένης κεραμικής, αργυροχρυσοχοΐας, κατεργασίας δερμάτων, υαλουργίας, υφαντουργίας, επεξεργασίας μαρμάρου και σιδηρουργίας (σε ορισμένες περιπτώσεις με καλά διατηρημένους κλιβάνους)[130]. Τα εργαστήρια αυτά δεν εξυπηρετούσαν μόνο τις ανάγκες των κατοίκων της πρωτεύουσας, αλλά και αυτές του διεθνούς εμπορίου, καθώς η παρου-

---

128. ILINSKIJ, ***Gramoti***, σελ. 155-159. Για τα προνόμια που χορήγησε ο βούλγαρος ηγεμόνας στη μονή Βατοπεδίου βλ. LASKARIS, ***Vatopedskata gramota***, σελ. 5. Εκτός από τα δύο διατάγματα, ο τίτλος «τσάρος των Βουλγάρων και των Ελλήνων» απαντά σε χρυσή σφραγίδα του Ιβάν Β΄ Άσεν (στην οποία απεικονίζεται και ο άγιος Δημήτριος) και σε κτητορική επιγραφή του κάστρου της Στενιμάχου (1231)· βλ. σχετικά JURUKOVA - PENČEV, ***Pečati i moneti***, σελ. 51-56· POPKONSTANTINOV - KRONSTEINER, ***Starobălgarski nadpisi***, τόμ. II, σελ. 15.

129. DOCHEV, «Τίρνοβο», σελ. 435-444· Για το παλάτι του ηγεμόνα βλ. GEORGIEVA - NIKOLOVA - ANGELOV, «**Arhitekturata**», σελ. 39-166. Για τις εκκλησίες της πρωτεύουσας βλ. SLAVČEV, «**Tsărkovno stroitelstvo**», σελ. 451-463.

130. DOCHEV, «Τίρνοβο», σελ. 440 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 95

σία εμπόρων από το Βυζάντιο, τη Σερβία και τη Δύση μαρτυρείται από τις πηγές.

Το 1231 οι Ούγγροι προσπάθησαν να ανακαταλάβουν τα εδάφη που είχαν παραχωρήσει στον Ιβάν Β΄ Άσεν στα βορειοδυτικά Βαλκάνια (Βελιγράδι, **Braničevo**), ενώ το επόμενο έτος πολιόρκησαν ανεπιτυχώς το Βιδίνιο[131]. Την ίδια περίοδο, οι τεταμένες σχέσεις με τον αντιβασιλέα της λατινικής αυτοκρατορίας Ιωάννη ντε Μπριέν (1229-1237) ανάγκασαν τον βούλγαρο ηγεμόνα να συνάψει συμμαχία με τον αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη (1222-1254). Ο Βατάτζης αναγνώρισε τα ήδη υπάρχοντα σύνορα του βουλγαρικού κράτους και τον αρχιεπίσκοπο του Τάρνοβο ως πατριάρχη Βουλγαρίας, ενώ από την πλευρά του ο Ιβάν Β΄ Άσεν αναγνώρισε τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας Γερμανό Β΄ ως «Οικουμενικό». Η συμφωνία επισφραγίστηκε με τον γάμο του γιου του Βατάτζη, Θεοδώρου Λάσκαρη, με την κόρη του Ιβάν Β΄ Άσεν Έλενα (1235)[132]. Ωστόσο, μετά την αποτυχημένη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης το 1236, ο Ιβάν Β΄ Άσεν διέλυσε τη συμμαχία του με τους Βυζαντινούς και μαζί με τους λατίνους επιτέθηκε στις πόλεις που ήλεγχε ο Βατάτζης στη Θράκη. Τα επόμενα χρόνια, ο βούλγαρος ηγεμόνας άλλαξε αρκετές φορές πολιτική απέναντι στους δύο γείτονές του, συμμαχώντας πότε με τον έναν και πότε με τον άλλον[133]. Επιπλέον, γύρω στο 1240/1241, και ενώ οι μογγολικές στρατιές ετοιμάζονταν να εισβάλουν στην κεντρική Ευρώπη, αποκατέστησε τις διπλωματικές του σχέσεις με την Ουγγαρία[134].

Μετά τον θάνατο του Ιβάν Β΄ Άσεν (Ιούνιος 1241) άρχισε μία νέα περίοδος ταραχών, κατά την οποία αντίπαλες ομάδες αριστοκρατών μάχονταν για την εξουσία. Οι τρεις επόμενοι ηγεμόνες, ο ανήλικος γιος του Ιβάν Β΄ Άσεν, Κολομάν Α΄ (1241-1246), ο επίσης ανήλικος ετεροθαλής αδερφός του, Μιχάηλ Α΄ Άσεν (1246-1256), καθώς και ο ξάδερφός τους Κολομάν Β΄ (1256-1257), εί-

131. Βλ. CURTA, ***Southeastern Europe***, σελ. 387-388· PAPACOSTEA, ***Between the Crusade***, σελ. 53-54.

132. ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*, σελ. 66-69· ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, *Σλάβοι*, σελ. 306-307.

133. FINE, ***Late medieval Balkans***, σελ. 129-133.

134. PAPACOSTEA, ***Between the Crusade***, σελ. 61-62.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 96

χαν ελάχιστη επιρροή στη χώρα και εν τέλει δολοφονήθηκαν[135]. Αυτές οι εξελίξεις κλόνισαν την ενότητα του κράτους. Το 1257 ο ρώσος πρίγκιπας του Černigov Ροστισλάβος (**Rostislav Mihailovič**), που υπηρετούσε τον βασιλιά της Ουγγαρίας ως *δούκας* της Βοσνίας και της **Mačva**, κατέλαβε το Βιδίνιο όπου αυτοανακηρύχθηκε τσάρος[136]. Μετά τον θάνατο του Ροστισλάβου, το Βιδίνιο παρέμεινε ουσιαστικά ανεξάρτητο (χαλαρώνοντας τους δεσμούς του με την Ουγγαρία) και από το τέλος του 13ου αιώνα βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Σισμάν, *βογιάρου* κουμανικής καταγωγής.

Η παρακμή της Βουλγαρίας επιταχύνθηκε από τις επιδρομές των Μογγόλων (Τατάρων). Μετά την εισβολή δύο εκστρατευτικών σωμάτων με επικεφαλής τους **Qatan** και **Batu Khan** το 1242, η Βουλγαρία υποχρεώθηκε να καταβάλει φόρο στη Χρυσή Ορδή[137]. Οι μογγολικές επιθέσεις στα βουλγαρικά εδάφη κλιμακώθηκαν κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Κωνσταντίνου Τιχ (1257-1277). Η αδυναμία αυτού του ηγεμόνα να προστατέψει τον πληθυσμό της υπαίθρου, ιδιαίτερα στις βορειοανατολικές περιοχές, σε συνδυασμό με τις εσωτερικές έριδες για τον θρόνο, είχαν σαν αποτέλεσμα την εκδήλωση μίας μεγάλης αγροτικής εξέγερσης την άνοιξη του 1277. Αρχηγός των επαναστατών ήταν ένας χοιροβοσκός ονόματι Ιβάιλο, ο οποίος συγκέντρωσε τους δυσαρεστημένους χωρικούς και τους οδήγησε εναντίον των Τατάρων. Οι διαδοχικές επιτυχίες στα πεδία των μαχών (το φθινόπωρο οι Τάταροι αναγκάστηκαν να αποσυρθούν βόρεια του Δούναβη) εξασφάλισαν στον Ιβάιλο ευρύτατη λαϊκή υποστήριξη. Παρόλα αυτά, οι σχέσεις του με τον Κωνσταντίνο Τιχ χειροτέρευαν συνεχώς, ώσπου τελικά έφθασαν στην πολεμική σύγκρουση. Μετά τον θάνατο του βούλγαρου ηγεμόνα σε μάχη κοντά στο Τάρνοβο, ο Ιβάιλο εισήλθε στην πρωτεύουσα, όπου την άνοιξη του 1278 παντρεύτηκε τη χήρα του

---

135. Ἀκροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, σελ. 152$_{1-12}$· BOŽILOV - GJUZELEV, ***Istorija***, σελ. 501-508· BOŽILOV, ***Asenevtsi***, αρ. 18, σελ. 104-105, αρ. 19, σελ. 106-110, αρ. 22, σελ. 113-115. Δολοφόνος του Μιχαήλ Α΄ ήταν ο Κολομάν Β΄.

136. ENGEL, ***Realm of St Stephen***, σελ. 106.

137. VÁSÁRY, ***Cumans and Tatars***, σελ. 69-71.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 97

Κωνσταντίνου και στέφθηκε τσάρος[138]. Ωστόσο, ο *χάνος* της Χρυσής Ορδής **Nogai** και ο βυζαντινός αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος είχαν ήδη συμμαχήσει εναντίον του, αναγκάζοντας τον βουλγαρικό στρατό να μάχεται ταυτόχρονα σε δύο μέτωπα. Όταν την άνοιξη του 1279 βυζαντινές και ταταρικές δυνάμεις πολιόρκησαν το Τάρνοβο (ο Ιβάιλο είχε καταφύγει στη Δρίστρα) τα μέλη της αριστοκρατίας ανακήρυξαν ηγεμόνα τους τον Ιβάν Γ΄ Άσεν, εγγονό του Ιβάν Β΄ Άσεν. Τον επόμενο χρόνο εξέλεξαν στη θέση του τον Γεώργιο Α΄ Τέρτερ (1280-1292), *βογιάρο* κουμανικής καταγωγής, ο οποίος υπήρξε ιδρυτής της δυναστείας των Τερτεριδών[139].

Οι εσωτερικές διαμάχες και οι επιδρομές των Τατάρων της Χρυσής Ορδής συνεχίστηκαν με αμείωτη ένταση τα επόμενα χρόνια. Ο Γεώργιος Α΄ και ο διάδοχός του **Smilets** (1292-1298) προσπάθησαν να ενισχύσουν τους δεσμούς τους με τη Σερβία και σταδιακά αποκατέστησαν τις σχέσεις τους με το Βυζάντιο[140]. Τόσο η εσωτερική κατάσταση της χώρας, όσο και η διεθνής της θέση παρουσίασαν σημαντική βελτίωση υπό τον Θεόδωρο Σβετοσλάβο (1300-1322). Ο Θεόδωρος αντιμετώπισε με επιτυχία όσους προσπάθησαν — σε κάποιες περιπτώσεις με τη βοήθεια των Βυζαντινών — να καταλάβουν την εξουσία (όπως τα αδέρφια του **Smilets**, Ραδοσλάβος και Βοϊσίλος), περιόρισε τις αποσχιστηκές τάσεις των *βογιάρων*, ιδιαίτερα στην περιφέρεια (για παράδειγμα του *δεσπότη* Αλδεμίρ), επεξέτεινε τα σύνορα της χώρας βορειοανατολικά μέχρι τον Δνείστερο (νότια Βεσσαραβία), ενώ κατά τη διάρκεια του πολέμου με τη βυζαντινή αυτοκρατορία (1303-1307) ανέκτησε τον έλεγχο σημαντικών οχυρών στη Θράκη (Μεσημβρία, Αγχίαλο, Σωζόπολη κ.ά.)[141].

---

138. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, σελ. 549$_{15-18}$, 551$_{10}$-553$_{20}$· Γρηγορᾶς, *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι*, σελ. 130$_{22}$-131$_{16}$. Βλ. ακόμη **Božilov - Gjuzelev**, ***Istorija***, σελ. 515-518. Σύζυγος του Κωνσταντίνου Τιχ ήταν η Μαρία Παλαιολογίνα Καντακουζηνή, ανιψιά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄.

139. **Fine**, ***Late medieval Balkans***, σελ. 195-199

140. **Božilov - Gjuzelev**, ***Istorija***, σελ. 530-542.

141. Βλ. Αναλυτικά **Fine**, ***Late medieval Balkans***, σελ. 226-230· **Božilov - Gjuzelev**, ***Istorija***, σελ. 542-554· **Vásáry**, ***Cumans and Tatars***, σελ. 94-97, 110-111. Για τις ενδοδυναστικές έριδες στο Βυζάντιο βλ. **Κυρρης**, *Τὸ Βυζάντιον κατά τὸν ΙΔ΄ αἰώνα*.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 98

Οι σχέσεις με τους Βυζαντινούς παρέμειναν οξυμένες την επόμενη δεκαετία, ενώ την ίδια στιγμή η προσπάθεια ανάκτησης των μακεδονικών εδαφών που είχαν περιέλθει στον έλεγχο της Σερβίας (Προσάκο, **Prilep**, **Štip** κ.ά.) οδήγησαν τους ηγεμόνες της τελευταίας δυναστείας του δεύτερου βουλγαρικού κράτους, εκείνης των Σισμανιδών, σε ρήξη με τους Νεμανίδες. Η αποφασιστική μάχη δόθηκε στο Βελεβούσδιο (**Velbăzd**, σημ. **Kyustendil** στη δυτική Βουλγαρία) τον Ιούλιο του 1330, όπου οι δυνάμεις του Στέφανου Γ΄ Ούρεση Ντετσάνσκι, αποτελούμενες από μεγάλο αριθμό ισπανών και γερμανών μισθοφόρων, συνέτριψαν τους Βουλγάρους. Μάλιστα, ο τσάρος Μιχαήλ Γ΄ Σισμάν (1323-1330) τραυματίστηκε θανάσιμα πέφτοντας από το άλογό του[142]. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί πως ο βουλγαρικός στρατός στηριζόταν όλο και περισσότερο σε μισθοφόρους ταταρικής, βλαχικής και αλανικής καταγωγής, οι οποίοι επενέβαιναν στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας, υπονομεύοντας τη σταθερότητά της. Σύμφωνα με ορισμένους ιστορικούς, ένας ακόμη παράγοντας αποσταθεροποίησης ήταν ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο παρατάξεων που είχαν συγκροτηθεί στις τάξεις της βουλγαρικής αριστοκρατίας, της φιλοβυζαντινής και της φιλοσερβικής[143]. Λίγους μήνες μετά τη μάχη του Βελεβουσδίου, δύο *βογιάροι* που ανήκαν στη φιλοβυζαντινή μερίδα, ο *πρωτοβεστιάριος* **Raksin** και ο λογοθέτης Φίλιππος, εξεγέρθηκαν εναντίον του διαδόχου του Μιχαήλ Γ΄, Ιβάν Στέφαν (1330-1331) και της σερβίδας μητέρας του **Neda** (αδερφής του Στέφανου Γ΄ Ούρεση). Τον θρόνο κατέλαβε τελικά ο ανιψιός του Μιχαήλ Γ΄, Ιβάν Αλέξανδρος (1331-1371), ο οποίος θεωρείται ο τελευταίος αξιόλογος ηγεμόνας της μεσαιωνικής Βουλγαρίας[144].

---

142. Γρηγορᾶς, *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι*, σελ. 454$_7$-456$_5$· βλ. **Božilov - Gjuzelev**, ***Istorija***, σελ. 568-575· **Ostrogorsky**, *Ιστορία*, τόμ. **III**, σελ. 198-199· **Vásáry**, ***Cumans and Tatars***, σελ. 111-113. Ο Μιχαήλ Γ΄ ήταν γιος του *δεσπότη* του Βιδινίου Σισμάν. Η ανακήρυξή του σε τσάρο το 1323 είχε οδηγήσει στην επανένωση του Βιδινίου με το υπόλοιπο βουλγαρικό βασίλειο· **Božilov**, ***Asenevtsi***, αρ. 26, σελ. 119-134.

143. **Fine**, ***Late medieval Balkans***, σελ. 271-273· **Vásáry**, ***Cumans and Tatars***, σελ. 129-130.

144. **Božilov - Gjuzelev**, ***Istorija***, σελ. 574-575. Για τον Ιβάν Αλέξανδρο βλ. **Božilov**, ***Asenevtsi***, αρ. 33, σελ. 149-178, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 99

Ο Ιβάν Αλέξανδρος εξομάλυνε τις σχέσεις με τη Σερβία, δημιούργησε μια ισχυρή συμμαχία με τον ανεξάρτητο (από το 1330) *βοεβόδα* της Βλαχίας **Basarab**, ο οποίος παντρεύτηκε την αδερφή του, και προσπάθησε να επωφεληθεί από τον εμφύλιο πόλεμο που μαινόταν από το 1341 στο Βυζάντιο[145]. Γύρω στο 1344 οι Βούλγαροι κατέλαβαν σημαντικό αριθμό οχυρών στη βορειοδυτική Θράκη (στον Άνω Έβρο), ενώ την ίδια περίπου περίοδο ο ηγεμόνας τους προσαγορευόταν «τσάρος και μονάρχης όλων των Βουλγάρων και των Ελλήνων» — τίτλος που απαντά σε χειρόγραφα που παρήγγειλε ο ίδιος (με πιο χαρακτηριστικό το Τετραευαγγέλιο του 1356, στο οποίο ο βούλγαρος ηγεμόνας απεικονίζεται κατά τα βυζαντινά πρότυπα, με πλήρη αυτοκρατορικά εμβλήματα), καθώς και στα διατάγματά του όπως το λεγόμενο «διάταγμα του **Orjahovo**» που εκδόθηκε τον Δεκέμβριο 1348[146]. Η αξίωση του Ιβάν Αλεξάνδρου για οικουμενική εξουσία — για κυριαρχία τόσο επί του βουλγαρικού όσο και επί του βυζαντινού κόσμου — αναμφίβολα έχει τις ρίζες της στην εποχή του Συμεών, τον 10ο αιώνα. Ωστόσο, για τους βουλγάρους θεωρητικούς, το όραμα μιας οικουμενικής χριστιανικής κοινοπολιτείας φαίνεται πως πλέον είχε ως κέντρο το Τάρνοβο, τη «νέα Κωνσταντινούπολη», και όχι τη βυζαντινή πρωτεύουσα. Αυτή η άποψη τονίζεται με σαφήνεια στη βουλγαρική μετάφραση του *Χρονικού* του Κωνσταντίνου Μανασσή (περ. 1345), στην οποία επισημαίνονται 19 προσθήκες με στοιχεία από την ιστορία των Βουλγάρων· εκτός από τις προσθήκες, ο μεταφραστής έχει επιφέρει στο κείμενο και ορισμένες αλλαγές, με πιο σημαντική την αντικατάσταση, στο χωρίο όπου αναπτύσσεται η θεωρία του ***renovatio imperii*** (της «ανανεωμένης αυτοκρατορίας»), του ονόματος του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) με αυτό του Ιβάν Αλεξάνδρου, ενώ τη θέση της Κωνσταντινούπολης («Νέας Ρώμης» στο πρωτότυπο) λαμβάνει το Τάρνοβο[147].

---

145. **Fine**, ***Late medieval Balkans***, σελ. 325-326, 367-368.

146. **Božilov - Gjuzelev**, ***Istorija***, σελ. 608-609· **Obolensky**, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 399-401. Για το Τετραευεγγάλιο, **Živkova**, *Četveroevangelieto*. Για το διάταγμα του «**Orjahovo**», **Ilinskij**, ***Gramoti***, σελ. 24-26.

147. **Obolensky**, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 399-403· **Νυστazοπουλου-Πελεκιδου**, *Βαλκανικοί λαοί*, σελ. 184. Βλ. ακόμη Μανασσής, *Χρονικό*· **Kaimakamova**, ***Bălgarskata kratka hronika***, σελ. 178-183.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 100

Το προσωπικό ενδιαφέρον του Ιβάν Αλεξάνδρου για τα γράμματα και τις τέχνες συνέβαλε καθοριστικά στην πνευματική ανάπτυξη της Βουλγαρίας κατά τον 14ο αιώνα. Ένας σημαντικός αριθμός συγγραμμάτων συνδέονται στενά με τον τσάρο (κάποια από αυτά προορίζονταν για τη βιβλιοθήκη του) ή γενικότερα με τη «σχολή του Τάρνοβο», με πιο αξιόλογα *Το Ψαλτήριο του Tomić*, το *Σύμμεικτο κώδικα του Λαυρεντίου*, τις μεταφράσεις των *Παγκόσμιων Χρονικών* των Συμεών Λογοθέτη και Ιωάννη Ζωναρά, καθώς και διάφορα έργα γεωγραφικού και εθνολογικού περιεχομένου (υπό τον γενικό τίτλο *Φυσιολόγος*), επίσης μεταφρασμένα από τα ελληνικά[148]. Συγχρόνως, ο Ιβάν Αλέξανδρος ίδρυσε, συντήρησε και προστάτεψε πολλά μοναστήρια τα οποία αποτέλεσαν τον βασικό μοχλό για την πνευματική ανανέωση της χώρας, όπως λόγου χάριν τη μονή της Θεοτόκου της Βίτοσα στο **Dragalevtsi** (1348), του Αγίου Νικολάου (μονή **Orjahovo** ή **Mraka**) στην **Peshtera**, τη μονή της Θεοτόκου στο **Bačkovo**, η οποία εξαιτίας των δωρεών που δέχτηκε από τον βούλγαρο ηγεμόνα (από το 1344 περίπου) τον πρόβαλε ως νέο της κτήτορα, τη μονή στα Παρόρια που ιδρύθηκε από τον Γρηγόριο Σιναΐτη μεταξύ των ετών 1335 και 1341, καθώς και εκείνη του Κιλιφάρεβο, την οποία ίδρυσε ο Θεοδόσιος του Τάρνοβο το 1348[149]. Ειδικά οι δύο τελευταίες καθιερώθηκαν ως τα σπουδαιότερα κέντρα του Ησυχαστικού κινήματος στη Βουλγαρία[150]. Εκεί

148. Βλ. ενδεικτικά **Dujčev - Kuev**, «**Bălgarskata literatura**», σελ. 276-277· **Petkanova**, ***Starobălgarska literatura***, σελ. 405-406. Για τα αντιγραφικά εργαστήρια αυτής της περιόδου βλ. **Gjuzelev**, ***Učilišta***, σελ. 97-117, 144-183. Για τη φιλολογική «σχολή του Τάρνοβο» γενικότερα βλ. **Dinekov**, «**Tărnovskata škola**», σελ. 242-258.

149. **Ilinskij**, ***Gramoti***, σελ. 24-26 (**Orjahovo**), 29 (**Dragalevtsi**). Για τη μονή της Θεοτόκου στο **Bačkovo** βλ. **Stanimirov**, «**Bačkovskijat manastir**», σελ. 238-251. Βλ. ακόμη **Tachiaos**, «**Sur les traces**», σελ. 183-189, για τη δωρεά του τσάρου στη μονή στα Παρόρια. Για τον Θεοδόσιο του Τάρνοβο και τη μονή του Κλιφάρεβο βλ. **Zlatarski**, «**Žitie**», σελ. 17-18.

150. Ο όρος ησυχασμός προέρχεται από τη λέξη «ησυχία», που ήδη στα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας σήμαινε ένα είδος προσευχής με πνευματική ενδοσκόπηση. Τον 14ο αιώνα η κίνηση του ησυχασμού (που εκπροσωπείται κυρίως από τον Γρηγόριο Παλαμά) περιγράφει τη μέθοδο προσευχής και διαλογισμού η οποία σχεδιάστηκε για να επιτύχει την επικοινωνία με τον Θεό μέσα από την εσωτερική ηρεμία. Αυτή την περίοδο το ησυχαστικό κίνημα είχε το επιπλέ-

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 101

έδρασαν προσωπικότητες που πλούτισαν με το έργο τους τη βουλγαρική γραμματεία, καθιστώντας την πρότυπο για τα υπόλοιπα σλαβικά έθνη, μεταξύ αυτών ο Ιωάσαφ του Βιδινίου, ο πατριάρχης Βουλγαρίας (1375-1393) Ευθύμιος του Τάρνοβο, εκ των θεμελιωτών της περίφημης γλωσσικής μεταρρύθμισης του 14ου αιώνα[151], καθώς και οι Ανδρόνικος και Κωνσταντίνος Κοστενέτσκι, Κυπριανός (κατοπινός μητροπολίτης Ρωσίας) και Γρηγόριος Τσάμπλακ[152].

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια διακυβέρνησης του Ιβάν Αλεξάνδρου αποδείχτηκαν καταστροφικά για το μέλλον του δεύτερου βουλγαρικού κράτους. Βασικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου ήταν αφενός η αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας — γεγονός που τελικά οδήγησε στην απόσχιση εδαφών στο βορειοανατολικό και βορειοδυτικό τμήμα της χώρας — και αφετέρου η εμφάνιση των οθωμανών στη Θράκη, με την εγκατάσταση των πρώτων άτακτων στρατιωτικών σωμάτων (*γαζήδες*) από τα τέλη της δεκαετίας του 1360. Για τον διαμελισμό της Βουλγαρίας ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό ο ίδιος ο Ιβάν Αλέξανδρος. Γύρω στο 1356 όρισε διάδοχό του τον Ιβάν Σισμάν, πρωτότοκο γιο του από τον δεύτερο γάμο του, παραμερίζοντας έτσι το μεγαλύτερο γιο του από τον πρώτο του γάμο του, Ιβάν Στρατσιμίρ. Ο τελευταίος έλαβε ως αποζημίωση το Βιδίνιο, το όποιο κυβέρνησε ως ανεξάρτητος ηγεμόνας (αν και από το 1370 τέθηκε υπό την κηδεμονία των Ούγγρων). Μάλιστα μετά τον θάνατο του πατέρα του (1371), ο Ιβάν Στρατσιμίρ αυτοανακηρύχθηκε τσάρος, υπήγαγε την Εκκλησία του Βιδινίου στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και έκοψε δικό του

ον χαρακτηριστικό πως οι σημαντικότεροι εκπρόσωποί του, οι οποίοι είχαν ασκηθεί ως μοναχοί στο Άγιο Όρος ή στα Παρόρια, ήταν άνδρες πνευματικής περιωπής που είχαν προσωπικούς δεσμούς μεταξύ τους· βλ. ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μυστική θεολογία*· **Obolensky**, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 488-494. Βλ. επίσης ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης*· ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Ησυχασμός στον κόσμο των νοτίων Σλάβων*.

151. Βλ. αναλυτικά ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Γλωσσικές μεταρρυθμίσεις*· **Dinekov**, «**Evtimij Tărnovski**», σελ. 285-307.

152. βλ. ΤΑΧΙΑΟΣ, «Κυπριανός Τσάμπλακ», σελ. 281-325· **Thomson**, «**Gregory Tsamblak**», σελ. 5-149· **Petkanova**, ***Starobălgarska literatura***, σελ. 464-465, 481-527· **Trifonov**, «**Život**», σελ. 223-292· ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*, σελ. 82-95.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 102

νόμισμα[153]. Λίγα χρόνια νωρίτερα, ο *βογιάρος* **Balik**, με κέντρο την πόλη **Karvuna** (σημ. **Balčik**) στον κάτω ρου του Δούναβη, είχε επίσης αυτονομηθεί. Ο αδερφός του **Dobrotitza**, στον οποίο οφείλει το όνομά της η περιοχή (Δοβρουτσά), επεξέτεινε τα εδάφη του μέχρι τη Μεσημβρία (**Nesebăr**), ανέπτυξε εμπορικές σχέσεις με τη Βενετία και τη Γένοβα που κυριαρχούσαν στη Μαύρη θάλασσα, ενώ και αυτός αναγνώρισε τη δικαιοδοσία του Οικουμενικού πατριαρχείου στην επικράτειά του. Επιπρόσθετα, οι Βούλγαροι απώλεσαν τα δύο σημαντικότερα λιμάνια της περιοχής, την Αγχίαλο (την κατέλαβαν οι Βυζαντινοί το 1364) και τη Σωζόπολη (έπεσε στα χέρια των δυνάμεων του *δούκα* της Σαβοΐας **Amadeo** το 1366), γεγονός που επέφερε ισχυρότατο πλήγμα στην οικονομία της Βουλγαρίας[154].

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι Βούλγαροι δεν μπορούσαν να προβάλουν ουσιαστική αντίσταση στους οθωμανούς, που είχαν ήδη σταθεροποιήσει τη θέση τους στη Βαλκανική. Η προέλασή τους ξεκίνησε με την κατάκτηση της Καλλίπολης το 1354. Σε σύντομο χρονικό διάστημα κατόρθωσαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους το μεγαλύτερο μέρος της Θράκης, εκμεταλλευόμενοι τους εμφύλιους πολέμους στο Βυζάντιο και τη Σερβία. Η προσπάθεια δημιουργίας ενός ενιαίου μετώπου μεταξύ Βουλγάρων και Βυζαντινών έπεσε στο κενό, ενώ ο συνασπισμός που σχηματίστηκε με πρωτοβουλία του σέρβου *δεσπότη* Ιωάννη Ούγγλεση αποδεκατίστηκε από τους οθωμανούς στη μάχη του Έβρου τον Σεπτέμβριο του 1371[155]. Στα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του Ιβάν Σισμάν (και σίγουρα πριν το 1376) ο βούλγαρος ηγεμόνας αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την επικυριαρχία του Μουράτ Α΄ (1359-1389) και να του δώσει την αδερφή του Ταμάρα για γυναίκα του. Παρόλα αυτά, οι ληστρικές επιδρομές των *γαζήζων* στα βουλγαρικά εδάφη συνεχίστηκαν, γεγονός που ανάγκασε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της υπαίθρου να

153. **Božilov**, ***Asenevtsi***, αρ. 40, σελ. 197-210· **Fine**, ***Late medieval Balkans***, σελ. 366-367· **Gjuzelev**, «**La guerre**», σελ. 153-172.

154. **Božilov - Gjuzelev**, ***Istorija***, σελ. 604, 647-652· **Fine**, ***Late medieval Balkans***, σελ. 367-368.

155. Νυστazοπουλου-Πελεκιδου, *Οι Βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση*, σελ. 18-21, 22-24. Για τη μάχη του Έβρου (**Černomen**) βλ. **Dujčev**, «**Ot Černomen**», σελ. 546-597.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 103

καταφύγει στα ορεινά ή σε οχυρωμένες πόλεις. Ούτε εκεί όμως ήταν ασφαλείς. Το 1385 υποτάχθηκε η Σόφια και τρία χρόνια αργότερα η Πρεσλάβα, το Šumen και η Βάρνα. Το ίδιο έτος η ηγεμονία του Βιδινίου έγινε φόρου υποτελής στον σουλτάνο[156].

Τον Ιούνιο του 1389 τα συνασπισμένα στρατεύματα Σέρβων, Κροατών, Βλάχων, Βόσνιων, Αλβανών και Βουλγάρων ηττήθηκαν από τους οθωμανούς στο Κοσσυφοπέδιο. Λίγο αργότερα, ο Ιβάν Σισμάν ξεκίνησε μυστικές διαπραγματεύσεις με τον βασιλιά της Ουγγαρίας Σιγισμούνδο, που σχεδίαζε σταυροφορία κατά των οθωμανών[157]. Η αντίδραση του σουλτάνου Βαγαζίτ Α΄ ήταν άμεση. Την άνοιξη του 1393 ένας ισχυρός στρατός εισέβαλε στη Βουλγαρία, λεηλάτησε την ύπαιθρο και πολιόρκησε το Τάρνοβο, το οποίο παραδόθηκε ύστερα από τρεις μήνες (17 Ιουλίου). Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, τη μέριμνα της πρωτεύουσας είχε επιφορτιστεί ο πατριάρχης Ευθύμιος, καθώς ο Ιβάν Σισμάν είχε μεταφέρει την έδρα του στη Νικόπολη. Σύμφωνα με τον *Εγκωμιαστικό Λόγο* του Γρηγορίου Τσάμπλακ, ο Ευθύμιος έπεισε τους οθωμανούς να μην προχωρήσουν σε εξανδραποδισμό του λαού, αν και περίπου εκατό *βογιάροι* τελικά εκτελέστηκαν[158]. Δύο χρόνια αργότερα (πιθανότατα μετά τη νίκη του ηγεμόνα της Βλαχίας Μίρτσεα του Πρεσβύτερου επί των οθωμανών στο **Rovine** στις 17 Μαΐου 1395) παραδόθηκε η Νικόπολη, όπου θανατώθηκε ο Ιβάν Σισμάν[159]. Περίπου την ίδια εποχή καταλήφθηκε το μεγαλύτερο μέρος της Δοβρουτσάς (που είχε προηγουμένως περιέλθει υπό τον έλεγχο του Μίρτσεα). Την ίδια μοίρα είχε και το κράτος του Βιδινίου μετά τη συντριβή των χριστιανικών δυνάμεων στη Νικόπολη τον Σεπτέμβριο του 1396. Ο τελευταίος ηγεμόνας Ιβάν Στρατσιμίρ, που είχε επιτρέψει στον χριστιανικό στρατό να διασχίσει τα εδάφη του, μεταφέρθηκε αιχμάλωτος στην Προύσα της Μικράς Ασίας[160]. Στις κατακτημένες περιοχές εγκαταστάθηκε σταδιακά μεγάλος αριθμός τουρκομά-

156. Božilov - Gjuzelev, ***Istorija***, σελ. 653 κ.ε.

157. Fine, ***Late medieval Balkans***, σελ. 406-411.

158. Božilov - Gjuzelev, ***Istorija***, σελ. 664-666, όπου η σχετική βιβλιογραφία· Γρηγόριος Τσάμπλακ, *Εγκωμιαστικός Λόγος*, σελ. 202-205.

159. Božilov - Gjuzelev, ***Istorija***, σελ. 66-667· Κατσοβσκα-Μαλιγκουδη, *Σλάβοι*, σελ. 309-310.

160. Božilov - Gjuzelev, ***Istorija***, σελ. 667-668.

08_P._Sofoulis_057_104 17/06/2016 11:06 Page 104

νων και άλλων μουσουλμανικών πληθυσμών. Κατ' αυτό τον τρόπο οι οθωμανοί εδραίωσαν την κυριαρχία τους στη Βουλγαρία — κυριαρχία η οποία έμελε να διαρκέσει για πέντε ακόμη αιώνες.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 105

III.

Florin Curta

Η (Μεγάλη) Μοραβία

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 106

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 107

Υστεροαβαρικά νεκροταφεία χρονολογούμενα στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αιώνα έχουν ανακαλυφθεί στις περιοχές βορείως του μέσου ρου του Δουνάβεως, στη σημερινή νότια Σλοβακία και την κοιλάδα του Κάτω Μοράβα. Πολλά από αυτά περιλαμβάνουν ταφές ιππέων και αρκετά ταφικά σύνολα με όπλα[1]. Αντιθέτως, μόνο δύο νεκροταφεία έχουν βρεθεί στη Μοραβία (το ανατολικό τμήμα της σημερινής Τσεχίας), κατά μήκος του μέσου και του άνω ρου του Μοράβα, καθώς και του παραποτάμου του, του **Dyje**. Τόσο στο **Dolní Dunajovce** όσο και στο **Hevlín** οι νεότεροι τάφοι μπορούν να χρονολογηθούν χάρη στις μεταλλικές απολήξεις ιμάντων και τις ανθρωπόμορφες πόρπες ζωνών που είναι πιο χαρακτηριστικές του τέλους της ύστερης αβαρικής περιόδου. Επιπλέον, υστεροαβαρικές πόρπες ζωνών έχουν βρεθεί επίσης σε δύο τάφους του νεκροταφείου που έχει ανασκαφεί στο **Staré Město «Na Valách»**, οι οποίοι κατά πάσα πιθανότητα είναι μεταγενέστεροι της καταρρεύσεως του αβαρικού χαγανάτου στις αρχές του 9ου αιώνα[2]. Με άλλα λόγια, ελάχιστες ενδείξεις υπάρχουν για την παρουσία στη Μοραβία, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του αβαρικού χαγανάτου, μίας ελίτ πολεμιστών που θα μπορούσε να συγκριθεί άμεσα με εκείνη η οποία έθαβε τους νεκρούς της πιο νοτιοανατολικά, στη νότια Σλοβακία. Δεν μπορεί να διαπιστωθεί κάποια άμεση συνέχεια ανάμεσα στα νεκροταφεία της αβαρικής περιόδου και τα πρωιμότερα ταφικά σύνολα του 9ου αιώνα στην περιοχή. Πόρπες ζωνών από

1. ZÁBOJINÍK, «**Problematik**», σελ. 297-302· ZÁBOJINÍK, «**Awarische Kaganat**», σελ. 179-194.

2. GALUŠKA, «**Staré Město**», εδώ σελ. 249.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 108

χυτό μέταλλο ή μεταλλικές απολήξεις ιμάντων που ανήκουν στους πιο συνηθισμένους τύπους της ύστερης αβαρικής περιόδου έχουν ανακαλυφθεί επίσης σε πολλές θέσεις οικισμών στη Μοραβία και τη Σλοβακία, οι οχυρώσεις των οποίων έχουν χρονολογηθεί (και, σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτό έχει επιβεβαιωθεί χάρη στη δενδροχρονολόγηση — βλέπε παρακάτω) στον 9ο αιώνα. Για παράδειγμα, 72 πόρπες ζωνών και 49 πόρπες που ανήκουν σε ιπποσκευές και οι οποίες μπορούν να χρονολογηθούν στην ύστερη αβαρική περίοδο έχουν ανακαλυφθεί στο **Mikulčice-Valy**. Παρά ταύτα, καθώς πολλά από αυτά τα τέχνεργα είναι είτε ελαττωματικά είτε θραυσμένα, ερμηνεύονται όχι ως γνήσια προσαρτήματα ζωνών «παραδοσιακού αβαρικού τύπου», αλλά ως μάζα πολύτιμου μετάλλου που χρησιμοποιείτο ως ακατέργαστη πρώτη ύλη από τους τεχνίτες του 9ου αιώνα που εργάζονταν στην παραγωγή νέων εξαρτημάτων ενδύσεως[3].

Τα αρχαιολογικά τεκμήρια που αφορούν σε ταφικά σύνολα χρονολογούμενα στον πρώιμο 9ο αιώνα είναι εντελώς διαφορετικά. Λίγο πριν ή μετά το 800, κάθε ίχνος καύσεως των νεκρών — με ή χωρίς ταφικό τύμβο — εξαφανίζεται από την κοιλάδα του ποταμού Μοράβα και τη νοτιοδυτική Σλοβακία, δύο περιοχές στις οποίες η καύση των νεκρών υπήρξε το προτιμώμενο ταφικό έθιμο κατά τους προηγούμενους αιώνες[4]. Αυτή η δραματική πολιτισμική αλλαγή συχνά έχει ερμηνευθεί ως άμεση επιρροή προερχόμενη τόσο από αβαρικά όσο και από φραγκικά ταφικά έθιμα, όμως συμπίπτει χρονικώς με την υιοθέτηση του χριστιανισμού από τις τοπικές ελίτ (βλέπε κατωτέρω). Παρά τον προσηλυτισμό, όμως, η επίδειξη της κοινωνικής θέσεως μέσω της ταφής με κτερίσματα συνεχίσθηκε έως και τον 9ο αιώνα. Σε αντίθεση με τις θέσεις της αβαρικής περιόδου στην Ουγγαρία και τις γειτονικές περιοχές, στη Μοραβία του 9ου αιώνα πολλοί άνδρες θάβονταν με τα σπιρούνια τους, καθώς

---

3. **Poláček**, «**Mikulčice und Awaren**», σελ. 579-590. Βλ. επίσης **Zábojník**, «**Awarischer Provenienz**», σελ. 208 και σελ. 210.

4. **Zoll-Adamikowa**, «**Grenzzone**», σελ. 97-102· **Fusek**, «**Südwestslowakei**», σελ. 37-50. Για τη Μοραβία βλ. **Dohnal**, «**Slovanske žárove**», σελ. 63-76· **Kavánová**, «**Slavianskie kurgannye**», σελ. 48-56· **Macháček**, «**Ethnogenese**», σελ. 219-231. Για τις πιο πρόσφατες ενδείξεις για την καύση νεκρών στο **Staré Město**, βλ. **Galuška**, «**Staré Město**», σελ. 249.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 109

επίσης με όπλα όπως πολεμικούς πελέκεις, «πτερωτές» αιχμές δοράτων ή ξίφη με υψηλής ποιότητος χαλύβδινες λεπίδες φραγκικής παραγωγής. Φαίνεται ότι οι τοπικές ελίτ είχαν πρόσβαση σε παρόμοιο οπλισμό, παρά τη σαφή απαγόρευση από τον Καρλομάγνο του εμπορίου όπλων με τους Σλάβους και τους Αβάρους, όπως αυτή διατυπώθηκε στο καπιτουλάριο της Τιονβίλ (805)[5]. Τάφοι πολεμιστών με σπιρούνια έχουν βρεθεί σε μεγάλους αριθμούς στην περιοχή βορείως του ποταμού Δουνάβεως, ιδίως στη Μοραβία[6]. Η παρουσία ξιφών και σπιρουνιών υποδεικνύει μία ριζική μεταστροφή στις τακτικές μάχης από τους αβάρους έφιππους τοξότες και λογχοφόρους στο βαρύ ιππικό που αποτελούσε το κύριο χαρακτηριστικών των φραγκικών στρατών του 9ου αιώνα. Μία τέτοια αλλαγή συχνά συνδέεται με την εμφάνιση των πρώτων οχυρωμένων θέσεων στη Μοραβία και τη νοτιοδυτική Σλοβακία, η πρωιμότερη χρονολόγηση για τις οποίες συνήθως τοποθετείται ανάμεσα στα τέλη του 8ου και τις αρχές του 9ου αιώνα[7]. Όμως τα περισσότερα δενδροχρονολογικά δεδομένα που έχουν συγκεντρωθεί έως τώρα από τις οχυρωμένες θέσεις στη Μοραβία (**Mikulčice** και **Pohansko**) και τη Σλοβακία (**Pobedim** και **Bojná**) υποδηλώνουν ότι οι εκτεταμένες αυτές οχυρώσεις δεν κτίσθηκαν παρά στα τέλη του 9ου αιώνα και παρέμειναν σε χρήση για ένα σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, πιθανώς όχι μεγαλύτερο των 25-30 ετών[8]. Στις περισσότερες περιπτώσεις, πριν από τις εντυπωσιακές χωμάτινες επάλξεις για τις οποίες έγιναν τελικά γνωστές οι οχυρωμένες θέσεις της Μοραβίας υπήρχαν πασσαλοπήγματα, μία πρώιμη χρήση των οποίων μπορούμε να υποθέσουμε στη βάση των δεδομένων από τη ραδιοχρονολόγηση τα οποία ελήφθησαν από τα δείγματα στη **Nitra**[9]. Η ύπαρξη πασσαλοπηγμάτων[10] χρονολογούμενων με επιφύλαξη λίγο

5. VIGNATIOVÁ, «**Karolínské meče**», σελ. 91-109· KOŠTA-HOŠEK, «**Meč**», σελ. 177-207.

6. KOUŘIL, «**Kriegergräber**», σελ. 67-99.

7. Η άποψη αυτή παραμένει η πλέον ευρέως αποδεκτή: KOUŘIL, «**Velká Morava**», σελ. 104.

8. HENNING - RUTTKAY, «**Frühmittelalterliche Burgwälle**», σελ. 282.

9. HENNING - RUTTKAY, «**Frühmittelalterliche Burgwälle**», σελ. 270.

10. GALUŠKA, ***Great Moravia***, σελ. 30.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 110

πριν ή λίγο μετά το 800 έχει επίσης τεκμηριωθεί αρχαιολογικά στο **Mikulčice**, το **Uherské Hradiště** και το **Staré Zámky**.

Όμως, ποιοι ήταν εκείνοι οι οποίοι έκτισαν τις εν λόγω πρώιμες οχυρώσεις και έθαβαν τους νεκρούς τους μαζί με σπιρούνια, αιχμές λογχών και ξίφη φραγκικής προελεύσεως ή εμπνεύσεως; Οι Μοραβοί (***Marvani***) εμφανίζονται για πρώτη φορά στην αυτοκρατορική αυλή της Φρανκφούρτης, μαζί με απεσταλμένους από άλλους «ανατολικούς Σλάβους» όπως οι Οβοτρίτες, οι Σόρβοι, οι Ουελέτοι και οι Πραιδενέκεντοι[11]. Από πολύ παλιά έχει γίνει αποδεκτό ότι το εθνικό τους προέρχεται από το όνομα του ποταμού Μοράβα, όμως μία μεταγενέστερη πηγή (η εκκλησιαστική παλαιοσλαβική διασκευή του *Βίου Κωνσταντίνου*, γραμμένη πιθανότατα τον ύστερο 9ο αιώνα) αναφέρει ότι οι Μοραβοί ήταν μία κοινωνική ομάδα — η αριστοκρατία των Σλάβων που ζούσαν πέραν του Δουνάβεως, η οποία είχε διακριθεί στον πόλεμο εναντίον των Αβάρων[12]. Οι Μοραβοί εμφανίζονται δύο φορές (ως ***Marharii*** και ***Merehanii*** αντιστοίχως) σε μία γεωγραφική πραγματεία γνωστή ως *Κατάλογος των κάστρων και των περιοχών στη βόρεια όχθη του Δουνάβεως* (συχνά αναφερόμενη με την παραπλανητική ονομασία «Βαυαρός Γεωγράφος»), η οποία συντάχθηκε στην αυλή του Λουδοβίκου του Γερμανικού κάποια στιγμή ανάμεσα στο 844 και το 862[13]. Αν και η πραγματεία τοποθετεί σαφώς τους Μοραβούς βορείως του ποταμού Δουνάβεως, η θέση της πρώιμης μεσαιωνικής Μοραβίας έχει υπάρξει αντικείμενο μίας κάποιας επιστημονικής διαμάχης, κατόπιν των ισχυρισμών του **Imre Boba** ότι οι πηγές της ανατολικής Φραγκίας δείχνουν με σαφήνεια ότι η Μοραβία βρι-

---

11. ***Annales regni Francorum***, έτος 822, σελ. 159. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι, ενώ οι Μοραβοί εμφανίζονται για πρώτη φορά στα *Φραγκικά Βασιλικά Χρονικά* του έτους 822, αυτή ήταν και η τελευταία φορά που μνημονεύονται οι Άβαροι «οι κατοικούντες την Παννονία».

12. *Βίος Κωνσταντίνου* (**Kantor**) κεφ. 14, σελ. 65. Αντιθέτως, ο **Měřínský**, «**Großmähren**», σελ. 27 πιστεύει ότι ορισμένοι Μοραβοί ίσως ήταν πολεμιστές από την Παννονία, οι οποίοι φαίνεται ότι βρήκαν καταφύγιο στα εδάφη κατά μήκος των ποταμών Μοράβα και **Dyje** στον απόηχο της νίκης των Φράγκων επί των Αβάρων. Για την προέλευση του ονόματος, βλ. **Krajčovič**, «**Ethnonymen**», σελ. 421-427.

13. ***Descriptio civitatum***, σελ. 2-3 και σελ. 4-10. Για τον χρόνο συντάξεως, βλ. **Rossignol**, «**Datierung**», σελ. 305-316.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 111

σκόταν στον νότο, κατά μήκος του ποταμού Μοράβα στη σημερινή Σερβία[14]. Παρά ταύτα, τόσο τα ιστορικά όσο και τα αρχαιολογικά τεκμήρια είναι αδιαμφισβήτητα: η Μοραβία βρισκόταν βορείως, όχι νοτίως του (Μέσου) Δουνάβεως[15]. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η ιστορία της πρώτης ιεραποστολής στη Μοραβία. Αρχίζοντας κάποια στιγμή κατά τη δεκαετία του 820, βαυαροί ιεραπόστολοι από το Πασσάου και το Σάλτσμπουργκ δρούσαν στη Βαυαρία. Μάλιστα η Μοραβία έγινε αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στον Αδαλράμο, αρχιεπίσκοπο του Σάλτσμπουργκ, και το Ρεγινάρο, επίσκοπο του Πασσάου (818-838), αναφορικά με τα όρια ανάμεσα στις αντίστοιχες εκκλησιαστικές διοικήσεις τους. Ο Λουδοβίκος ο Γερμανικός έλυσε τη διαφορά ορίζοντας ότι τα ανατολικά σύνορα της επισκοπής του Πασσάου εκτείνονταν έως τον ποταμό Ράαμπ, θέτοντας έτσι τη Μοραβία υπό τη δικαιοδοσία του Πασσάου. Το *Σημείωμα περί των Επισκόπων του Πασσάου* (13ος αιώνας) υποστηρίζει μάλιστα ότι ο Ρεγινάρος ο ίδιος ήταν εκείνος που βάπτισε τους Μοραβούς το 831[16]. Μία όψιμη παρεμβολή στο κείμενο του απολογητικού φυλλαδίου που τιτλοφορείται *Προσηλυτισμός των Βαυαρών και Καραντανών* και το οποίο γράφτηκε το 870 από έναν κληρικό του Σάλτσμπουργκ (ίσως τον ίδιο τον αρχιεπίσκοπο Αδαλουΐνο) υποστηρίζει ότι ο αρχιεπίσκοπος Αδαλράμος του Σάλτσμπουργκ εγκαινίασε έναν χριστιανικό ναό στη **Nitra**, η οποία την περίοδο εκείνη βρισκόταν υπό την εξουσία ενός ηγεμόνος που ονομαζόταν **Priwina**[17]. Στην καθ' αυτή Μοραβία οι παλαιότερες εκ-

---

14. BOBA, ***Moravia's history***· BOWLUS, «**Imre Boba**», σελ. 552-574· EGGERS, ***Großmährische Reich***.

15. Οι περισσότερες φραγκικές εκστρατείες εναντίον της Μοραβίας ήταν σχεδιασμένες υπό μορφήν λαβίδος, με μία στρατιά να επιτίθεται από τις ανατολικές ακριτικές περιοχές του φραγκικού κράτους (τα εδάφη νοτίως του Δουνάβεως ποταμού) και μία δεύτερη από τη Βοημία. Για μία αντίκρουση της θέσεως του **Boba**, βλ. WOLFRAM, «**Historické pramene**», σελ. 3-15· MACHÁČEK, «**Disputes**», σελ. 248-267. Για τις εθνικιστικές προκαταλήψεις του **Boba**, βλ. CURTA, «**Great Moravia**», σελ. 238-247.

16. ***Notae***, σελ. 623. Βλ. VÁLKA, ***Dějiny Moravy***, σελ. 26.

17. ***Conversio Bagoariorum***, κεφ. 10, σελ. 122. Πολλοί μελετητές δέχονται αβασάνιστα τα λεγόμενα του αποσπάσματος και μάλιστα χρονολογούν το γεγονός στο έτος 827 ή 828, βλ. IVANIČ, «**Pribinov kostol**», σελ. 60-69. Όμως δεν πρόκειται για τίποτε περισσότερο από μία παρασελίδια σημείωση η

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 112

κλησίες έχουν βρεθεί στο **Sady** και τη **Modrá**. Καθώς μία ανδρική ταφή στο εσωτερικό της τελευταίας περιείχε δύο σιδερένια σπιρούνια και μία πόρπη ζώνης από την ύστερη αβαρική περίοδο, το κτίσμα μπορεί να χρονολογηθεί στις πρώτες δεκαετίες του 9ου αιώνα[18].

Την εποχή εκείνη, η εξουσία στην περιοχή κατά μήκος των ποταμών **Dyje** και **Svratka** βρισκόταν στα χέρια ενός ηγεμόνος ονόματι Μοϊμήρου (περ. 830-846), ο οποίος επιτέθηκε στον **Priwina** κάποια στιγμή ανάμεσα στο 833 και το 836[19]. Καθώς μία ιεραποστολή από το Σάλτσμπουργκ πιθανότατα ήδη δρούσε στη Μοραβία, είναι αρκετά πιθανόν ο Μοϊμηρος να ήταν ήδη χριστιανός όταν επιτέθηκε στον **Priwina**. Φαίνεται ότι δεν ήταν ο μόνος που αποφάσισε να μεταστραφεί στον χριστιανισμό, καθώς από αυτήν ακριβώς την περίοδο προέρχονται οι πρωιμότερες εκκλησίες στη Μοραβία. Ορισμένες από αυτές ήταν οπωσδήποτε ιδιωτικά παρεκκλήσια (***Eigenkirchen***) κτισμένα δίπλα στα «αρχοντικά» των ισχυρών γαιοκτημόνων, όπως στο **Pohansko** πλησίον του **Břeclav**[20]. Από την άλλη, είναι απολύτως βέβαιο ότι ο **Priwina** δεν ήταν χριστιανός κατά την εποχή της επιθέσεως του Μοϊμήρου, διότι είναι γνωστό ότι βαπτίσθηκε αργότερα στο **Traismauer**. Ανεξάρτητα με το αν αυτό είχε ή όχι κάποια σχέση με τους λόγους πίσω από την επίθεση που δέχθηκε από τον γείτονά του, ο Μοϊμηρος ίσως να είχε εκλάβει τον **Priwina** ως εκπρόσωπο της φραγκικής εξουσίας στην περιοχή[21]. Όπως και αν έχει, ο **Priwina** κατέφυγε στις ανατολικές ακριτικές περιοχές του φραγκικού κράτους και η ηγεμονία του πιθανότατα προσαρτήθηκε στην επικράτεια του Μοϊμήρου. Από το σημείο αυτό έως το τέλος της υπάρξεώς της, η Μοραβία φαίνεται να κυβερνάται από μία δυναστεία, τα μέλη της οποίας ήταν

οποία παρενεβλήθη στο κείμενο σε πολύ μεταγενέστερο χρόνο, ίσως και τον 12ο αιώνα· βλ. BOWLUS, «**Nitra**», εδώ σελ. 319.

18. HRUBÝ - HOCHMANOVÁ - PAVELČIK, «**Modrá**», σελ. 42-126· GALUŠKA, «**Staré Město**», σελ. 252. Βλ. επίσης POLÁČEK, «**Kirchen**», σελ. 11-30.

19. ***Conversio Bagoariorum***, κεφ. 10, σελ. 120. Ο **Priwina** δραπέτευσε στις ανατολικές επαρχίες της Βαυαρίας και βρήκε καταφύγιο κοντά στον **Ratbod**, ο οποίος αμέσως τον έστειλε στον Λουδοβίκο τον Γερμανικό. Για τον **Priwina**, βλ. ŠTIH, «**Priwina**», σελ. 209-222.

20. VÁLKA, ***Dějiny Moravy***, σελ. 26. Για το **Pohansko**, βλ. DOSTÁL - KALOUSEK - MACHÁČEK, «**Die Kirche von Pohansko**», σελ. 63-77.

21. POLEK, ***Wielkomorawskie***, σελ. 34· BRATHER, ***Archäologie***, σελ. 68.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 113

όλοι συγγενείς του Μοϊμήρου και μνημονεύονται στις πηγές ως ***duces*** ή (μόνο κατ' εξαίρεση) ***reges***. Το κράτος είχε δύο πυρήνες, τον έναν στη νότια Μοραβία (την περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς **Dyje** και **Svratka**) και τον άλλο στη νοτιοδυτική Σλοβακία, γύρω από τη **Nitra**, με την τελευταία να κυβερνάται συνήθως από ελάσσονα μέλη της δυναστείας. Ο αποκλειστικός και μηδέποτε αμφισβητούμενος ρόλος της δυναστείας φαίνεται ότι είχε βασισθεί στη θεόθεν νομιμοποίησή της η οποία ήταν αποτέλεσμα της μεταστροφής στον χριστιανισμό[22].

Σχεδόν τίποτα δεν είναι γνωστό για το υπόλοιπο της βασιλείας του Μοϊμήρου, αλλά το 846 ο Λουδοβίκος ο Γερμανικός οργάνωσε μία διπλή εισβολή στη Μοραβία, με μία στρατιά να διαβαίνει τον Δούναβη από την Άνω Παννονία, ενώ μία δεύτερη ερχόταν από τη Βοημία. Σωστά έχει παρατηρηθεί ότι, σε συνδυασμό με τις προετοιμασίες για την εκστρατεία αυτή και προκειμένου να εξασφαλίσει τη συνεργασία τους, στις 13 Ιανουαρίου 845 ο Λουδοβίκος ανάγκασε 14 βοημούς αρχηγούς να βαπτισθούν χριστιανοί[23]. Ο Λουδοβίκος ηγείτο αυτοπροσώπως της στρατιάς που εισέβαλε από τη Βοημία. Ο Μοϊμηρος ηττήθηκε και πιθανώς να σκοτώθηκε στη μάχη, καθώς δεν μνημονεύεται πλέον στις γραπτές πηγές. Τον διαδέχθηκε ο ανιψιός του Ραστισλάβος, πιθανώς αφού πρώτα διετέλεσε για ορισμένο χρονικό διάστημα όμηρος στην αυλή του Λουδοβίκου[24]. Ο Ραστισλάβος ίσως να εμφανίσθηκε αρχικά ως εκπρόσωπος της φραγκικής εξουσίας, όμως μόλις έξι χρόνια αργότερα (852) επικήρυξε κάποιον **Albgis** με την κατηγορία ότι είχε απαγάγει τη σύζυγο ενός από τους υποτελείς του. Ο **Albgis** λέγεται ότι είχε οδηγήσει τη γυναίκα «πέρα από τα απώτατα σύνορα του βασιλείου στην ακόμη τραχεία χριστιανική χώρα των Μοραβών»[25]. Πέραν του ότι αποτελεί ολοκάθαρη απόδειξη ότι στα μέσα του 9ου αιώνα η Μοραβία θεωρείτο χώρα χριστιανική ή έστω εκχριστιανι-

---

22. **Třeštík**, «**Von Svatopluk zu Bolesław Chrobry**», σελ. 118-119· **Štefan**, «**Great Moravia**», σελ. 334.

23. **Třeštík**, «**Křest českých knížat**», σελ. 423-457· **Goldberg**, ***Struggle***, σελ. 139.

24. ***Annales Fuldenses***, έτος 846, σελ. 36· βλ. και **Goldberg**, ***Struggle***, σελ. 140.

25. ***Konzilien***, σελ. 248-249.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 114

σμένη, αν και τραχεία, η απόφαση αυτή της συνόδου της Μαγεντίας φαίνεται να υποδηλώνει ότι Φράγκοι εκτός νόμου μπορούσαν να βρουν καταφύγιο εκεί, μία έμμεση ένδειξη του ότι την εποχή εκείνη ο Ραστισλάβος είχε ήδη ανεξαρτητοποιηθεί και είχε μετατραπεί σε εχθρό του Λουδοβίκου. Λίγα χρόνια αργότερα, ένας τσέχος ηγεμών ονόματι Σκλαβιτάγος κατέφυγε και αυτός στη Μοραβία, έχοντας ηττηθεί από τους Φράγκους[26]. Ίσως λοιπόν η εχθρική πολιτική του Ραστισλάβου εξηγεί γιατί το 855 ο Λουδοβίκος επιτέθηκε εκ νέου στη Μοραβία. Παρά ταύτα, αυτή τη φορά η εκστρατεία απέτυχε ενώπιον του «απερίγραπτου φρουρίου Ραστισλάβου, το οποίο ήταν εντελώς διαφορετικό από όλα τα προηγούμενα, τα οποία ήταν πολύ παλαιότερα»[27]. Κατά την υποχώρησή τους, οι Φράγκοι προκάλεσαν καταστροφές στην ύπαιθρο της ενδοχώρας του εν λόγω φρουρίου, ενώ κατάφεραν ακόμη και να νικήσουν μία δύναμη Μοραβών που επιτέθηκε στο στρατόπεδο του βασιλέως. Παρά ταύτα, ο Ραστισλάβος ακολούθησε κατά πόδας τον Λουδοβίκο και λεηλάτησε πολλά φραγκικά κτήματα στην αντίπερα όχθη του Δουνάβεως[28]. Μία άλλη φραγκική στρατιά επέστρεψε στη Μοραβία το 858 υπό τη διοίκηση του Καρλομάνου, γιου του Λουδοβίκου ο οποίος είχε προσφάτως διορισθεί άρχων των ακριτικών περιοχών της Βαυαρίας, αλλά τρία χρόνια αργότερα ο Λουδοβίκος υπέγραψε συνθήκη ειρήνης με τον Ραστισλάβο[29]. Πιθανώς το έκα-

---

26. ***Annales Fuldenses***, έτος 857, σελ. 47· ***Annales Iuvavenses***, έτος 857, σελ. 744.

27. ***Annales Fuldenses***, έτος 855, σελ. 45-46· ***Annales Xantenses***, έτος 872, σελ. 31. Οι περισσότεροι συγγραφείς θεωρούν ότι το ***ineffabilis Rastizi munitio*** που μνημονεύεται στο χωρίο αυτό ήταν το μεγάλο φρούριο στο **Mikulčice**. Βλ. POULIK, «**Lokalisierung**», σελ. 121-132· BALÁŽ, «**Urbs antiqua Rastizi**», σελ. 11-38.

28. GOLDBERG, ***Struggle***, σελ. 245-246. Βλ. επίσης GOLDBERG, «**Ludwig der Deutsche**», σελ. 67-94.

29. ***Annales Fuldenses***, έτος 858, σελ. 49· ***Annales Bertiniani***, έτος 861, σελ. 55. Παρά το ότι ήταν διοικητής των ανατολικών ακριτικών επαρχιών του φραγκικού κράτους, η έδρα του Καρλομάνου δεν βρισκόταν στην Άνω Παννονία (στο **Tulln**), αλλά στην Καραντανία (GOLDBERG, ***Struggle***, σελ. 247). Ο **Priwina**, ο θάνατος του οποίου μνημονεύεται στην ***Conversio Bagoariorum*** 13, σελ. 132, ίσως σκοτώθηκε σε μάχη εναντίον των Μοραβών λίγα χρόνια μετά την εκστρατεία του 858.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 115

νε για να θέσει εμπόδια στη συμμαχία ανάμεσα στον Ραστισλάβο και τον γιο του Καρλομάνο, ο οποίος το 857 είχε στασιάσει εναντίον του πατέρα του. Μέχρι το 862 η στάση βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη και η συμμαχία του Καρλομάνου με τον Ραστισλάβο είχε ενισχυθεί όταν ο τελευταίος κατέλαβε την Κάτω Παννονία, από την οποία εκδιώχθηκε για ακόμη μία ο φορά ο **Priwina**[30].

Η ανάμιξη του Ραστισλάβου στη σύγκρουση ανάμεσα στον Λουδοβίκο τον Γερμανικό και τον γιο του ίσως τον ενεθάρρυνε να αναζητήσει ακόμη μεγαλύτερη ανεξαρτησία. Ο **Hartwig**, επίσκοπος του Πασσάου, είχε υποστεί ένα εγκεφαλικό που τον είχε αφήσει παράλυτο, ανήμπορο να μιλήσει και να δείξει πνεύμα ηγεσίας το οποίο ήταν απαραίτητο στις νέες εκείνες πολιτικές συνθήκες. Αρχικά ο Ραστισλάβος ζήτησε από την εκκλησία της Ρώμης έναν ξεχωριστό επίσκοπο Μοραβίας, ο οποίος θα ήταν ανεξάρτητος από οποιονδήποτε εκκλησιαστικό έλεγχο εκ μέρους της ανατολικής Φραγκίας[31]. Όταν η αίτησή του απορρίφθηκε, στράφηκε στην Κωνσταντινούπολη, σε μία προσπάθεια να θέσει την εκκλησία του υπό την προστασία του βυζαντινού αυτοκράτορος[32]. Μία πρεσβεία που μετέβη από τη Μοραβία στην Κωνσταντινούπολη το 862 ζήτησε να τους σταλεί ένας επίσκοπος[33]. Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Γ΄ ανταποκρίθηκε στέλνοντας τους αδελφούς Κωνσταντίνο και Μεθόδιο από τη Θεσσαλονίκη. Αν και κανείς από τους δύο δεν ήταν επίσκοπος, δημιούργησαν ένα ειδικό αλφάβητο (το γλαγολιτικό αλφάβητο) για να αποδώσουν τους ήχους της γλώσσας (η οποία σήμερα είναι γνωστή ως παλαιοσλαβική εκκλησιαστική) στην οποία αποφάσισαν να μεταφράσουν μεγάλο αριθμό λειτουργικών κειμένων, συμπεριλαμβανομένων των Ευαγγελίων, των Πράξεων των Αποστόλων

---

30. ***Annales Iuvavenses***, έτος 858, σελ. 744· ***Annales Bertiniani***, έτος 862, σελ. 61. Για τη μοραβική κατοχή της Κάτω Παννονίας, βλ. GOLDBERG, ***Struggle***, σελ. 266. Ο **Priwina** είχε κυβερνήσει την περιοχή για πάνω από 20 χρόνια, έχοντας εγκαταστήσει την έδρα του στο **Mosapurc** (το σημερινό **Zalavár**). Βλ. BOGYAY, «**Mosapurc**», σελ. 52-70· SZÖKE, «**Mosapurc (Zalavár)**», σελ. 140-142.

31. HETÉNYI, «**Platforme politiky**», σελ. 70-83.

32. VAVŘÍNEK, «**Der Brief des Rastislav**», σελ. 329-343.

33. *Βίος Κωνσταντίνου* (KANTOR), κεφ. 14, σελ. 65.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 116

και των Ψαλμών[34]. Επιπλέον, με το που βρέθηκαν στη Μοραβία (στην οποίαν έφθασαν ακολουθώντας ένα κατά τα άλλα άγνωστο δρομολόγιο), ο Κωνσταντίνος και ο Μεθόδιος προσέφεραν εξυπηρέτηση στον Ραστισλάβο συντάσσοντας για εκείνον ένα νομικό κώδικα γνωστό με την ονομασία «Δικανικός Νόμος για τον Λαό», βασισμένο στη βυζαντινή *Εκλογή*[35]. Οι θεσσαλονικείς αδελφοί συνάντησαν σοβαρή αντίσταση εκ μέρους των βαυαρών κληρικών, οι οποίοι έφεραν βαρέως την επιρροή των νεοφερμένων και την από μέρους τους χρήση μίας νέας λειτουργίας στην παλαιοσλαβική εκκλησιαστική, μία γλώσσα για την οποία οι ίδιοι είχαν άγνοια, όμως φαίνεται ότι την κατανοούσαν οι υπήκοοι του Ραστισλάβου[36]. Στο μεταξύ, ως αντίδραση στη συμμαχία του Ραστισλάβου με τον Καρλομάνο, ο Λουδοβίκος εξεστράτευσε και πάλι εναντίον της Μοραβίας το 864. Το εκστρατευτικό σώμα πέρασε τον Δούναβη, αιφνιδίασε τον Ραστισλάβο και τον πολιόρκησε σε ένα φρούριο ονόματι **Dowina** (πιθανότατα το **Devín**, κοντά στη Μπρατισλάβα). Ο Ραστισλάβος συνθηκολόγησε και αναγκάσθηκε να δώσει πολυάριθμους ομήρους, καθώς επίσης και ένα νέο όρκο πίστεως στον Λουδοβίκο[37]. Πρέπει επίσης να εγκατέλειψε και την Κάτω Παννονία, διότι ο Λουδοβίκος εγκατέστησε στο **Mosapurc** τον γιο του **Priwina**, τον Κότσελ, ως φράγκο κόμη[38]. Παρά ταύτα, λίγο μετά την

---

34. Για τους Κωνσταντίνο και Μεθόδιο, βλ. TACHIAOS, ***Cyril and Methodius***. Για το γλαγολιτικό αλφάβητο, βλ. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, «Το σλαβικό αλφάβητο», σελ. 31-51. Για τη μετάφραση των λειτουργικών κειμένων στην παλαιοσλαβική εκκλησιαστική γλώσσα, βλ. AVENARIUS, «**Liturgische Werk**», σελ. 158-162.

35. TIHOMIROV - MILOV, ***Zakon sudnyi liudem***· αγγλική μετάφραση στο DEWEY - KLEIMOLA, ***Zakon sudnyi liudem***. Βλ. επίσης V. PROCHÁZKA, «**La Zakon sudnyj ljud'm**»· MAKSIMOVIČ, «**Zakon sudnyi ljudem**», σελ. 24-37· JOVANOVIĆ, «**Zakon**», σελ. 199-216.

36. TARNANIDIS, «**Latin opposition** », σελ. 49-62.

37. ***Annales Fuldenses***, έτος 864, σελ. 62. Για το **Devín**, βλ. J. EISNER, «**Devín**», σελ. 35-37· PLACHÁ - HLAVIČOVÁ, «**Devín**», σελ. 167-174.

38. ***Annales Iuvavenses***, έτος 874, σελ. 742· GOLDBERG, ***Struggle***, σελ. 274. Ίσως ως απάντηση στη δράση των Κωνσταντίνου και Μεθοδίου στη Μοραβία, ο αρχιεπίσκοπος Αδαλουΐνος του Σάλτσμπουργκ μετέβη στο **Mosapurc** για να επαναβεβαιώσει τη δικαιοδοσία της έδρας του επί της Κάτω Παννονίας. Εγκαινίασε πολυάριθμες εκκλησίες στην περιοχή και σε κάθε μία από αυτές τοποθέτησε ιερείς πιστούς στην αρχιεπισκοπή του Σάλτσμπουργκ (***Conversio***

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 117

αποχώρηση του Λουδοβίκου, ο Ραστισλάβος στράφηκε και πάλι εναντίον του. Ο Λουδοβίκος και ο Καρλομάνος επιτέθηκαν εκ νέου στη Μοραβία το 869, αν και η στρατιά την οποία επρόκειτο να διοικήσει ο βασιλιάς ετέθη τελικά υπό τις διαταγές του άλλου γιου του, Καρόλου Γ΄. Έτρεψαν σε φυγή τον στρατό του Ραστισλάβου, λεηλάτησαν την ύπαιθρο χώρα της Μοραβίας και πυρπόλησαν ολοσχερώς λίγες μικρής κλίμακος οχυρώσεις, όμως δεν κατάφεραν να καταλάβουν την έδρα της εξουσίας του Ραστισλάβου[39].

Ήδη πριν από την εποχή της εκστρατείας του 869 ο Ραστισλάβος φαίνεται ότι μοιραζόταν πλέον την εξουσία με τον ανιψιό του, τον Σβατοπλούκ, ο οποίος είχε τη δική του αυτόνομη επικράτεια εντός της Μοραβίας[40]. Ο Σβατοπλούκ ασκούσε την εξουσία με κέντρο την «παλαιά πόλη του Ραστισλάβου», ίσως το **Staré Město**[41]. Ο Σβατοπλούκ ξεκίνησε μυστικές διαπραγματεύσεις με τον Καρλομάνο, στον οποίο υποσχέθηκε πίστη και υποταγή, με αντάλλαγμα την υποστήριξή του εναντίον του Ραστισλάβου. Όταν αργότερα ο τελευταίος προσπάθησε να δολοφονήσει τον ανιψιό του, συνελήφθη ο ίδιος και αμέσως παραδόθηκε στον Καρλομάνο, ο οποίος με τη σειρά του τον έστειλε στον Λουδοβίκο τον Γερμανικό. Στο μεταξύ, ο Καρλομάνος προχώρησε στην ολοκληρωτική προσάρτηση της Μοραβίας, αγνοώντας προφανώς τα πολιτικά συμφέροντα του Σβατοπλούκ. Αν και ο τελευταίος αφέθηκε ήσυχος εντός της δικής του επικράτειας, ο Καρλομάνος έθεσε τη Μοραβία υπό τον έλεγχο δύο κομήτων, του Γουλιέλμου Β΄ και του **Engilschalk**, γιων του Γουλιέλμου Α΄, κόμητος του **Traungau**[42]. Στην αυτοκρατορική σύνοδο του **Regensburg** ο Λουδοβίκος ο Γερμανικός, σε μία επίδειξη πολιτικής αποφασιστικότητας η οποία είχε στόχο να εντυπωσιάσει τους υποτελείς του, έβαλε να καταδικάσουν τον Ραστισλάβο σε θάνατο για προδοσία, αλλά από «φιλευσπλαχνία» μετέτρεψε την ποι-

---

Bagoariorum 13, σελ. 130-134). Μέχρι το τέλος του 865, ο Αδαλουΐνος φαίνεται να είχε εγκαινιάσει τουλάχιστον 30 εκκλησίες στο **Mosapurc** και τις γειτονικές περιοχές. Βλ. DOPSCH, «**Salzburg**», σελ. 267-294.

39. ***Annales Xantenses***, έτος 870, σελ. 28.

40. ***Annales Fuldenses***, έτη 869-870, σελ. 69, 70 και σελ. 73-74.

41. GOLDBERG, ***Struggle***, σελ. 284 και υποσημ. 83.

42. ***Annales Fuldenses***, έτος 871, σελ. 73.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 118

νή του σε τύφλωση και εγκλεισμό σε μοναστήρι[43]. Η ίδια σύνοδος χρησίμευσε ως ευκαιρία για τη στημένη δίκη του Μεθοδίου, ο οποίος είχε συλληφθεί κατά την προσάρτηση της Μοραβίας από τον Καρλομάνο. Ο Μεθόδιος είχε προσφάτως επιστρέψει από τη Ρώμη και ίσως να είχε χειροτονηθεί αρχιεπίσκοπος Σιρμίου από τον πάπα Αδριανό Β΄, αξίωμα το οποίο αμφισβητούσε ευθέως την εξουσία την οποία ο αρχιεπίσκοπος του Σάλτσμπουργκ ισχυριζόταν ότι είχε τόσο επί της Κάτω Παννονίας όσο και επί της Μοραβίας[44]. Κατά τη διάρκεια της δίκης, ο νέος επίσκοπος του Πασσάου, ο Ερμάνριχος, λέγεται ότι απείλησε τον Μεθόδιο με ένα μαστίγιο. Ο αρχιεπίσκοπος βρέθηκε ένοχος σφετερισμού της εκκλησιαστικής εξουσίας εντός της δικαιοδοσίας της εκκλησίας της Βαυαρίας και καταδικάστηκε σε εγκλεισμό σε μοναστήρι, όπου και παρέμεινε για τα επόμενα τρία έτη[45].

Στο μεταξύ, ο Καρλομάνος διέταξε τη σύλληψη του Σβατοπλούκ, για τον οποίο πίστευε ότι συμμετείχε στην εξέγερση του Λουδοβίκου του Νεοτέρου και του Καρόλου Γ΄. Στη Μοραβία, πιστεύοντας ότι ο Σβατοπλούκ θα ήταν πλέον νεκρός, ένα από τα επιζώντα μέλη της δυναστείας ονόματι **Sclagamar** εξελέγη ηγεμών, παρά το ότι ήταν ιερέας. Υπό την ηγεσία του, οι Μοραβοί επιτέθηκαν στους δύο κόμητες, τον Γουλιέλμο Β΄ και τον **Engilschalk**, όμως ηττήθηκαν από τους άνδρες του Καρλομάνου. Προκειμένου να ειρηνεύσει την περιοχή, ο Καρλομάνος αποφάσισε τώρα να απελευθερώσει τον Σβατοπλούκ και να τον στείλει, επικεφαλής μίας μεγάλης στρατιάς Βαυαρών, εναντίον του **Sclagamar**. Ο Σβατοπλούκ πέτυχε να καταλάβει το φρούριο του **Sclagamar** — «την παλαιά πόλη του Ραστισλάβου» — όμως αμέσως μόλις εισήλθε σε αυτό αποκήρυξε την πίστη του στον Καρλομάνο, συγκέντρωσε γύρω του μία δύναμη Μοραβών και αιφνιδίασε τον βαυαρικό στρατό. Στη μάχη που ακολούθησε, οι δύο κόμητες, ο Γουλιέλμος Β΄ και ο **Engilschalk**, σκοτώθηκαν και μεγάλος αριθμός Βαυαρών συνε-

---

43. ***Annales Bertiniani***, έτος 870, σελ. 114· GOLDBERG, ***Struggle***, σελ. 299-300.

44. GAMBER, «**Methodius**», σελ. 30-38· KALHOUS, «**Episcopal organization**», εδώ σελ. 268-269· JAN, «**Erzbistum**», σελ. 665-668.

45. GOLDBERG, ***Struggle***, σελ. 300. Για τον Ερμάνριχο, βλ. LÖWE, «**Persönlichkeitsbild**», σελ. 221-241.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 119

λήφθησαν αιχμάλωτοι[46]. Προκειμένου να εμπεδώσει τη θέση του, ο Σβατοπλούκ σφράγισε επίσης με επιγαμία τη συμμαχία του με τους Τσέχους και επέδραμε στη Βαυαρία χωρίς να συναντήσει αντίσταση[47]. Όταν ο Καρλομάνος σε αντίποινα εισέβαλε στη Μοραβία τον Μάιο του 872, μία από τις στρατιές του έτρεψε τον Σβατοπλούκ σε φυγή και τον ανάγκασε να καταφύγει σε μία «εξαιρετικά καλά οχυρωμένη ισχυρή τοποθεσία», όμως αποδείχθηκε ανίκανη είτε να εκδιώξει τον μοραβό ηγεμόνα από τη θέση εκείνη είτε να αλώσει το οχυρό[48]. Στο μεταξύ, ενώ ο Καρλομάνος ήταν απασχολημένος με το να λεηλατεί την ύπαιθρο, ο Σβατοπλούκ προσέγγισε τον Δούναβη και συνέτριψε τις φραγκικές δυνάμεις των οποίων ηγείτο ο Εμβρίχων, επίσκοπος του **Regensburg**, και οι οποίες φρουρούσαν τον στόλο των Βαυαρών στον Δούναβη. Μέχρι το 873 ο Σβατοπλούκ είχε επιτύχει την πλήρη ανατροπή της στρατιωτικής και πολιτικής καταστάσεως και ο Καρλομάνος ζητούσε απελπισμένα από τον πατέρα του να τον ενισχύσει στρατιωτικά. Την εξαιρετικά ισχυρή θέση του Σβατοπλούκ αναγνώρισε αμέσως ο πάπας Ιωάννης Η΄, ο οποίος διέταξε την άμεση απελευθέρωση του Μεθοδίου από τη μοναστική φυλακή προκειμένου να τον θέσει το 873 υπό την προστασία του Σβατοπλούκ[49]. Ένα χρόνο αργότερα (το 874), ο ίδιος ο Λουδοβίκος ο Γερμανικός αναγκάσθηκε να αναγνωρίσει την ανεξαρτησία του Σβατοπλούκ με τη συνθήκη ειρήνης του **Forchheim**[50]. Μέχρι τότε η εξουσία του Σβατοπλούκ είχε πια επεκταθεί στη λεκάνη του Άνω Βιστούλα, τη Βοημία, τα εδάφη ανάμεσα στους ποταμούς **Saale** και Έλβα, καθώς και στο βόρειο και βορειοανατολικό μέρος της λεκάνης των Καρπαθίων[51]. Ο τσέ-

---

46. ***Annales Fuldenses***, έτος 871, σελ. 73-74· GOLDBERG, ***Struggle***, σελ. 310· Ο HAVLÍK, ***Kronika***, σελ. 156 πιστεύει ότι η «παλαιά πόλη του Ραστισλάβου» είναι το **Mikulčice**.

47. ***Annales Fuldenses***, έτος 871, σελ. 74-75.

48. ***Annales Xantenses***, έτος 872, σελ. 31.

49. MĚŘÍNSKÝ, «**Großmähren**», σελ. 29.

50. ***Annales Fuldenses***, έτος 874, σελ. 83. Εκπρόσωπος του Σβατοπλούκ στις διαπραγματεύσεις που οδήγησαν στη συνθήκη ειρήνης του **Forchheim** (874) ήταν ένας βενετός ιερέας ονόματι Ιωάννης (βλ. VÁLKA, ***Dějiny Moravy***, σελ. 27).

51. BRATHER, ***Archäologie***, σελ. 71. Η επέκταση στην περιφέρεια του Άνω Βιστούλα (Μικρή Πολωνία) προκύπτει από μία εκ των προφητειών του Αγίου

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 120

χος άρχων Βοριβόης, μέλος της οικογένειας των Πρεμυσλιδών η οποία θα ενώσει και θα κυβερνήσει τη Βοημία τον επόμενο αιώνα, πιστεύεται ότι βαπτίσθηκε το 874 από τον Μεθόδιο στη Μοραβία μαζί με τη σύζυγό του **Ludmila** (τη γιαγιά του αγίου Βεγκεσλάου)[52]. Η ισχυρή πολιτική θέση του Σβατοπλούκ αναγνωρίσθηκε από τον πάπα Ιωάννη Η΄ το 880 με την παπική βούλλα ***Industriae tuae***, η οποία έθετε τη Μοραβία υπό παπική προστασία, απονέμοντας παράλληλα στον Σβατοπλούκ τον τίτλο του «ιερού τέκνου του αγίου Πέτρου», τίτλο τον οποίο η παπική καγκελαρία επεφύλασσε για αυτοκράτορες[53]. Αν και επιβεβαίωνε το αξίωμα του αρχιεπισκόπου για τον Μεθόδιο, η βούλλα δημιούργησε μία επισκοπή στη **Nitra** υπό τον επίσκοπο **Wiching**, υπαγόμενη στην αρχιεπισκοπή. Παραδόξως, οι αξιόλογες πολιτικές επιδόσεις του Σβατοπλούκ αποδείχθηκαν επιβλαβείς για τον Μεθόδιο. Έχοντας λάβει την παπική αναγνώριση της θέσεώς του ως ανεξαρτήτου μονάρχη, ο Σβατοπλούκ, σε αντίθεση με τον προκάτοχό του Ραστισλάβο, δεν χρειαζόταν πλέον τη βυζαντινή ιεραποστολή. Φαίνεται ότι στράφηκε εναντίον του αρχιεπισκόπου του, ή τουλάχιστον ότι ευνοούσε όλους εκείνους οι οποίοι κατηγορούσαν τον Μεθόδιο ότι προτιμούσε την εκκλησιαστική παλαιοσλαβική από τη λατινική λειτουργία. Ο Μεθόδιος αναγκάσθηκε να μεταβεί στη Ρώμη το 880, μαζί με τους απεσταλμένους του Σβατοπλούκ, προκειμένου να υπερασπισθεί τον εαυτό του ενώπιον του πάπα Ιωάννου Η΄ εναντίον της κατηγορίας αυτής. Η δημιουργία της υφιστάμενης επισκοπής ήταν κατά τα φαινόμενα η συμβιβαστική λύση την οποία αναγκάσθηκε να δεχθεί ο Μεθόδιος ως αντάλλαγμα για την αναγνώριση της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής λειτουργίας και την επικύρωση της θέσεώς του ως αρχιεπισκόπου. Ακολούθησε μία σύγκρουση με τον υφιστάμενό του επίσκοπο, ο **Wiching** αφορίσθηκε και έφυγε για τη Ρώμη, όπου διατύπωσε εκ νέου τις κατηγορίες εναντίον του Μεθοδίου. Ο Μεθόδιος πέθανε στις 6 Απριλίου 885 και λίγο αργότερα ο νέος πάπας, ο Στέφανος Ε΄ (885-891), απαγόρευσε τη

Μεθοδίου, για τις οποίες βλ. *Βίος Μεθοδίου* (KANTOR), κεφ. 11, σελ. 119. Βλ. POLESKI, «**Kontakty**», σελ. 17-35.

52. MĚŘÍNSKÝ, «**Großmähren**», σελ. 29.

53. HAVLÍK, «**Roman privilege** », σελ. 23-37.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 121

χρήση της παλαιοσλαβικής λειτουργίας. Μεριμνώντας τώρα για το πώς θα αποκτήσει την εύνοια των βαυαρών ιερωμένων, ο Σβατοπλούκ επέτρεψε τη σύλληψη των μαθητών του Μεθοδίου — ορισμένοι από τους οποίους αργότερα κατέφυγαν στη Βουλγαρία — και την πλήρη αποσύνθεση του έργου το οποίο είχε επιτευχθεί από τη βυζαντινή ιεραποστολή. Ο πολιτικός ελιγμός του φαίνεται ότι συνδεόταν με την υποστήριξη την οποία παρείχε στον Άρβωνα, μαργράβο των ανατολικών ακριτικών περιοχών του φραγκικού κράτους, εναντίον των γιων του Γουλιέλμου Β΄ και του **Engilschalk**, των δύο αδελφών που είχαν σκοτωθεί στη Μοραβία το 871. Όταν οι στασιαστές στράφηκαν για στρατιωτική βοήθεια στον Αρνούλφο, δούκα της Καρινθίας, ο Σβατοπλούκ όχι μόνο ενεπλάκη στον Βιλελμίνιο πόλεμο (ονομάσθηκε έτσι από τον Γουλιέλμο Α΄, κόμη του **Traungau**), αλλά βρέθηκε επίσης να υπερασπίζεται τα συμφέροντα του αυτοκράτορος Καρόλου του Παχέως, ο οποίος είχε επικυρώσει τη θέση του Άρβωνος έναντι του **Engilschalk**. Ακολούθως ο Σβατοπλούκ εισέβαλε δύο φορές στην Παννονία και τη λεηλάτησε, ενώ η επικυριαρχία του στην περιοχή αναγνωρίσθηκε από τον Κάρολο κατά τη συνάντησή τους στο **Kaumburg** πλησίον του **Tulln** (884), σε αντάλλαγμα για τον όρκο πίστεως εκ μέρους του Σβατοπλούκ[54]. Ο Αρνούλφος με τη σειρά του, αφού σύναψε συνθήκη ειρήνης με τον Σβατοπλούκ (885) και στέφθηκε βασιλιάς της ανατολικής Φραγκίας (887), αναγνώρισε το 890 την κυριαρχία του Σβατοπλούκ επί της Βοημίας[55]. Όμως η σύγκρουση αναζωπυρώθηκε λίγα χρόνια αργότερα, όταν ο Αρνούλφος εισέβαλε στη Μοραβία επικεφαλής πολυάριθμου στρατεύματος, καλώντας παράλληλα τους Ούγγρους να του παράσχουν στρατιωτική επικουρία και ζητώντας από τους Βουλγάρους να σταματήσουν τις αποστολές αλατιού από την Τρανσυλβανία στη Μοραβία[56].

---

54. ***Annales Fuldenses***, έτος 884, σελ. 113. Για τον Βιλελμίνιο πόλεμο, βλ. **Bowlus**, ***Franks***, σελ. 208-216.

55. Ρεγίνων του **Prüm**, ***Chronicon***, έτος 890, σελ. 134. Ο Αρνούλφος ονόμασε τον νόθο γιο του **Zwentibald** προς τιμήν του Σβατοπλούκ.

56. ***Annales Fuldenses***, έτος 892, σελ. 121· βλ. και **Galuška**, ***Great Moravia***, σελ. 45. Για τη σημασία της αιτήσεως του Αρνούλφου να σταματήσουν οι Βούλγαροι τις αποστολές αλατιού στη Μοραβία, βλ. **Madgearu**, «**Salt trade**», σελ. 108.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 122

Ο Σβατοπλούκ πέθανε το 894 και η Μοραβία διαμοιράσθηκε ανάμεσα στους τρεις γιους του, με τον πρεσβύτερο, τον Μοϊμηρο (Β΄), ως «μεγάλο άρχοντα και τους άλλους δύο να βρίσκονται υπό τις διαταγές του πρεσβυτέρου γιου»[57]. Ακολουθώντας την παράδοση της δυναστείας των απογόνων του Μοϊμήρου, ο δεύτερος γιος, Σβατοπλούκ Β΄, έλαβε τη Nitra και τη γύρω περιοχή στη νοτιοδυτική Σλοβακία. Οι δύο αδελφοί προχώρησαν σε πόλεμο μεταξύ τους το 898, κατάσταση η οποία οδήγησε στην ταχεία απώλεια της ηγεμονίας της Μοραβίας επί της Βοημίας, της ανατολικής Παννονίας και των εδαφών ανάμεσα στους ποταμούς Saale και Έλβα. Επιπλέον, ο Αρνούλφος (αυτοκράτωρ τώρα πια) επενέβη στρατιωτικά στη Μοραβία σε τουλάχιστον τρεις περιπτώσεις. Παρά ταύτα, μετά τον θάνατό του (899), ο Μοϊμηρος Β΄ ενσωμάτωσε τις ανατολικές ακριτικές επαρχίες του φραγκικού κράτους στην επικράτειά του και υποδέχθηκε τους παπικούς απεσταλμένους του Ιωάννου Θ΄ (899-900), οι οποίοι χειροτόνησαν έναν νέο αρχιεπίσκοπο με τρεις επισκόπους υπό τη δικαιοδοσία του. Η αποτυχία μίας βαυαρικής εκστρατείας το 900 οδήγησε στη σύναψη ειρήνης με τον Μοϊμηρο, ο οποίος τώρα απειλείτο από τους Ούγγρους στον ίδιο βαθμό που απειλούντο και οι Βαυαροί[58]. Όταν οι Ούγγροι συνέτριψαν τους Βαυαρούς στη Μπρατισλάβα (4 Ιουλίου 907), η ήττα αυτή σφράγισε και τη μοίρα της Μοραβίας. Η Μοραβία και οι Μοραβοί εξαφανίζονται από το οπτικό πεδίο των γραπτών πηγών· τόσο οι ιστορικοί όσο και οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι το κράτος κατέρρευσε ως αποτέλεσμα των ουγγρικών επιδρομών[59].

Πράγματι, ένας ομαδικός τάφος ο οποίος ανακαλύφθηκε προσφάτως στο **Brankovice** φαίνεται να επιβεβαιώνει την εικόνα μίας ανηλεούς καταστροφής εκ μέρους των Ούγγρων[60]. Όμως στοιχεία που να αποδεικνύουν μία καταστροφή στις αρχές του 10ου αιώνα απουσιάζουν από τις ανασκαφές των περισσότερων οχυρωμένων θέσεων στη Μοραβία και τη νοτιοδυτική Σλοβακία. Αν εξαιρέσουμε

---

57. ***DAI***, κεφ. 41$_{1-7}$.

58. Οι Μοραβοί φαίνεται ότι είχαν νικήσει τους Ούγγρους το 902 και εκ νέου το 906· βλ. GALUŠKA, ***Great Moravia***, σελ. 46.

59. HAVLÍK, «**Mähren**», σελ. 105-120· KOUŘIL, «**Staří Mad'ari**», σελ. 110-146.

60. DROZDOVÁ - PARMA - UNGER, «**Hromadný hrob**», σελ. 167-179.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 123

λίγες αιχμές βελών που μπορούν να αποδοθούν στους νομάδες, τα αρχαιολογικά δεδομένα καταδεικνύουν μάλλον μία εγκατάλειψη των οχυρωμένων θέσεων και μία μαζική αποχώρηση του πληθυσμού από την ενδοχώρα των φρουρίων. Η δραστηριότητα στα βιοτεχνικά κέντρα σταμάτησε, ιδίως στα εργαστήρια χυτεύσεως και επεξεργασίας σιδήρου του **Staré Město**, του **Pohansko**, του **Olomučany** και του **Pobedim**[61]. Η παραγωγή τεχνουργημάτων από οστά και κέρατο ελαφιού έπαψε στο **Mikulčice** και οι βιοτεχνικές συνοικίες στο **Staré Město** και το **Pohansko** ερήμωσαν[62]. Εγκαταλείφθηκαν επίσης και τα πολλά νεκροταφεία της **Bíňa**, του **Dolní Věstonice** και του **Mikulčice**[63]. Όλες οι εκκλησίες που είχαν ανεγερθεί στο **Staré Město**, το **Mikulčice**, τη **Modrá**, το **Sady**, το **Pohansko**, τη **Nitra**, την Μπρατισλάβα και το **Devín** — τόσο κτίρια κτισμένα στο σχέδιο της βασιλικής όσο και ροτόντες — έπεσαν σε αχρησία. Στο **Pohansko** μία εστία τοποθετήθηκε στον νάρθηκα του παρεκκλησίου που είχε κτισθεί δίπλα στην αυλή ενός μεγιστάνα. Επιπλέον, ένα μικρό ιερό αποτελούμενο από μία ογκώδη κεντρική ξύλινη δοκό, οκτώ περιμετρικές οπές δοκών και μία τάφρο με πασσαλόπηγμα κτίσθηκε στον χώρο πλησίον της πρώην εκκλησίας. Μία ομάδα ταφών με τον ίδιο ακριβώς προσανατολισμό και τρεις ταφές ίππων προσανατολισμένες στο σημείο της ανατολής του ηλίου κατά το θερινό και το χειμερινό ηλιοστάσιο βρέθηκαν μέσα σε ένα άλλο, παρόμοιο τέμενος στην περιοχή του αρκετά προγενέστερου νεκροταφείου με καύσεις νεκρών. Καθώς ένας από τους σκελετούς ίππων και πολλοί ανθρώπινοι τάφοι επικάλυπταν τα κατάλοιπα του 9ου αιώνα ή είχαν σκαφτεί κατευθείαν μέσα σε αυτά, πιστεύεται ότι τα δύο τεμένη αντιπροσωπεύουν ειδωλολατρικά ιερά

---

61. SOUCHOPOVÁ, «**Olomučan**», σελ. 221-225· GALUŠKA, «**Dvě velkomoravské kovárny**», σελ. 123-161. Παρά ταύτα, σε αντίθεση με άλλες οχυρωμένες θέσεις, η κατοίκηση στο **Staré Město** συνεχίσθηκε καθ' όλο τον 10ο αι. Βλ. FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ, «**Hradiště-Staré Město**», σελ. 209-214.

62. KAVÁNOVÁ, «**Mikulčice**», σελ. 113-378· GALUŠKA, «**Výrobní areál**», σελ. 405-454· DOSTÁL, «**Areal**», σελ. 220-225. Για τη μεταλλουργική περιφέρεια που ανακαλύφθηκε χάρη στις τελευταίες ανασκαφές στο **Pohansko**, βλ. MACHÁČEK, ***Rise of medieval towns***, σελ. 284-306.

63. Βλ. HOLČÍK, «**Bíňa**», 85-105· UNGERMAN, «**Dolní Věstonice**», σελ. 209-224· KLANICA, ***Nechvalín, Prušánky***· MĚŘÍNSKÝ, «**Mikulčice**», σελ. 115-136· PROFANTOVÁ, «**Mikulčice**», σελ. 3-97.

09_P._Sofoulis_105_124 07-10-14 13:14 Page 124

που κτίσθηκαν λίγο μετά την κατάρρευση της Μοραβίας, ίσως αποτελώντας κομμάτι μίας αντιδράσεως ενάντια στον χριστιανισμό[64].

Άγνωστοι παραμένουν οι ακριβείς λόγοι γι' αυτή την αιφνίδια κατάρρευση ενός κράτους το οποίο, καθ' όλη τη διάρκεια του 9ου αιώνα, κατείχε εξέχουσα θέση στις πηγές που σχετίζονταν με την περιοχή του Μέσου Δουνάβεως. Τώρα τελευταία η συζήτηση έχει στραφεί στον χαρακτήρα αυτού του κρατικού μορφώματος — αν ήταν πραγματικό κράτος ή μία «περιοδική ηγεμονία»[65]. Παρά ταύτα, πολύ λίγα είναι γνωστά για την κοινωνική δομή της Μοραβίας ή για το πού βασιζόταν η δύναμη εκείνων οι οποίοι στις γραπτές πηγές απαντούν ως ***optimates***, ***primates*** ή ***nobiles viri***. Η ανάλυση των ταφικών συνόλων και η ερμηνεία τους από κοινωνιολογικής απόψεως βρίσκονται ακόμη στα σπάργανα, αλλά όσα γνωρίζουμε φαίνονται να επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός λεπτού στρώματος στην κορυφή το οποίο προφανώς είχε πρόσβαση σε αξιόλογο πλούτο. Για παράδειγμα, από τους 2.300 και πλέον τάφους που έχουν γίνει γνωστοί έως σήμερα στο **Mikulčice**, μόνο 16 περιείχαν ξίφη[66]. Παρά ταύτα, η εξαφάνιση των ταφών με ξίφη μετά το 900 περίπου σε καμμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι εξαφανίσθηκαν οι ελίτ που έθαβαν τους νεκρούς τους στα νεκροταφεία του 9ου αιώνα. Η επιδεικτική προβολή πλούτου η οποία χαρακτήριζε την ταραχώδη περίοδο του κράτους της Μοραβίας — επίδειξη η οποία αποτελούσε από μόνη της σημάδι ανασφάλειας, όχι σταθερής εξουσίας — ίσως να ήταν απλώς αταίριαστη, αν όχι αδύνατη, στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικράτησαν κατά την κατάρρευση της Μοραβίας στις αρχές του 10ου αιώνα. Οι Μοραβοί δεν εξαφανίσθηκαν· απλώς κατέστησαν παρωχημένοι.

---

64. MACHÁČEK, ***Rise of medieval towns***, σελ. 452.

65. MACHÁČEK, «**Disputes**», σελ. 257-261· ŠTEFAN, «**Great Moravia**», σελ. 348-349.

66. ŠTEFAN, «**Great Moravia**», σελ. 335. Για την ερμηνεία των ταφικών συνόλων του 9ου αιώνα στη Μοραβία από κοινωνικής απόψεως, βλ. τις καίριες παρατηρήσεις του KLAPSTE, ***Czech lands***, σελ. 14-28.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 125

IV.

Αγγελική Δεληκάρη

Η αποστολή των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Μεγάλη Μοραβία

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 126

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 127

Μετά την καταστροφή του αβαρικού βασιλείου στον μέσο Δούναβη το 796 μ.Χ., δημιουργήθηκαν σταδιακά οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία της Μεγάλης Μοραβίας. Αυτό το κράτος έμελλε να αποτελέσει την κύρια περιοχή δράσης της κυριλλο-μεθοδιανής αποστολής στον κόσμο των Σλάβων. Ο μοραβός ηγεμόνας Ραστισλάβος (846-870) στην προσπάθειά του να αποδυναμώσει την πολιτισμική και πολιτική επιρροή των Φράγκων, η οποία ήταν έντονη στην περιοχή, θεώρησε απαραίτητο να αποκτήσει η χώρα του εκκλησιαστική αυτονομία[1]. Αρχικά στράφηκε στην παπική Κουρία, μετά όμως την αρνητική απάντηση του πάπα Νικόλαου Α΄ (858-867), απηύθυνε παρόμοια έκκληση στην Κωνσταντινούπολη. Αν και το Βυζάντιο μάλλον απέρριπτε την ιδέα δημιουργίας στη Μοραβία ενός εκκλησιαστικού οργανισμού που θα υπαγόταν στη δικαιοδοσία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως[2], τελικά συγκατένευσε (έτος 862/863) στο αίτημα του Ραστισλάβου για την αποστολή διδασκάλου που θα κήρυττε και θα διέδιδε τη χριστιανική

---

1. Σχετικά με το κράτος της Μεγάλης Μοραβίας και τον ρόλο του ηγεμόνα της Ραστισλάβου, βλ. SOTIROV, «**Velika Moravija**», σελ. 340-355· POULÍK, «**Velikaja Moravija**», σελ. 111-120· GEJL, «**Istoričeskoe značenie**», σελ. 121-129· ŠTEFANOVIČOVÁ, «**Great Moravia**», σελ. 273-284· STOJKOVA, «**Rostislav**», σελ. 490-493. Στο σημείο αυτό διευκρινίζω επίσης ότι η βιβλιογραφία στην οποία παραπέμπω κατά την έκθεση των διαφόρων ζητημάτων είναι επιλεκτική εξαιτίας της περιορισμένης έκτασης του άρθρου αυτού.

2. Πρέπει να αντιληφθούμε εξαρχής ότι οι περιοχές στον μέσο Δούναβη δεν αποτέλεσαν ποτέ συστατικό μέρος της βυζαντινής οικουμένης και επίσης ότι δεν τέθηκε ποτέ ζήτημα υπαγωγής τους στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 128

θρησκεία στη σλαβική γλώσσα[3]. Το Βυζάντιο τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή είχε την ευκαιρία να επεκτείνει την επιρροή του και την πνευματική ακτινοβολία του σε λαούς της κεντρικής Ευρώπης και παράλληλα να ασκήσει πολιτική πίεση στο βουλγαρικό κράτος που παρεμβαλόταν ανάμεσά τους. Για την πραγματοποίηση του έργου αυτού ο βυζαντινός αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄ (842-867) και ο τότε πατριάρχης Φώτιος (858-867 και 877-886) επέλεξαν ως καταλληλότερους τους αδελφούς Κωνσταντίνο (μοναχικό όνομα Κύριλλος) (827-869) και Μεθόδιο (815-885). Οι δύο αυτοί ιεραπόστολοι των Σλάβων κατάγονταν από τη Θεσσαλονίκη και μάλιστα από επιφανή οικογένεια της πόλης, αφού ήταν τέκνα του Λέοντος του δρουγγάριου. Στο παρελθόν αμφισβητήθηκε από μερικούς επιστήμονες η βυζαντινή καταγωγή των δύο αγίων και έγινε προσπάθεια να προβληθεί, χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία, η θεωρία της σλαβικής καταγωγής τους[4].

Η επιλογή των Κωνσταντίνου και Μεθοδίου δεν ήταν τυχαία, αφού είναι γνωστό ότι ήδη στο παρελθόν είχαν λάβει μέρος σε διάφορες βυζαντινές αποστολές. Ο Μεθόδιος υπηρέτησε αρχικά ως διοικητής μιας *Σκλαβηνίας*[5] και κατόπιν, αφού έλαβε τη μοναχική

---

3. Ήδη στη Μοραβία ο χριστιανισμός είχε διαδοθεί από τη Βαυαρία και από το φραγκικό κράτος του Καρλομάγνου (768-814) μερικές δεκαετίες πριν. Υπάρχει μια μικρή διαφοροποίηση ανάμεσα στον *Βίον του Κωνσταντίνου* και στον *Βίον του Μεθοδίου* σχετικά με το αίτημα του μοραβού ηγεμόνα. Συγκεκριμένα στον *Βίον του Κωνσταντίνου* ο Ραστισλάβος ζητά να του σταλούν από το Βυζάντιο επίσκοπος και διδάσκαλος για να διδάξουν στη σλαβική γλώσσα την ορθή πίστη στους ήδη εκχριστιανισμένους Μοραβούς (*Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου* [ΤΑΧΙΑΟΣ], κεφ. 14, σελ. 80) ενώ στον *Βίο του Μεθοδίου* οι Μοραβοί ζητούσαν κάποιον να τους οδηγήσει στην αλήθεια και να τους εξηγήσει τη γνώση (*Βίος Μεθοδίου* [ΤΑΧΙΑΟΣ], κεφ. 5, σελ. 198). Βλ. ακόμη ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 94-102, και VAVŘINEK, «**Der Brief des Rastislav**», σελ. 329-343.

4. Βλ. ενδεικτικά GEORGIEV, «**Kiril i Metodij**», σελ. 31-32· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Istinata***, σελ. 96-100, και DUJČEV, «**Graeci**», σελ. 125-132. Διαφωτιστικές, όσον αφορά την ελληνική καταγωγή του Κυρίλλου και του Μεθοδίου, είναι οι ακόλουθες μελέτες: ΤΑΧΙΑΟΣ, «Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου», σελ. 83-132· TACHIAOS, «**L'origine**», σελ. 98-140· ΓΟΝΗΣ, «Ἡ καταγωγὴ τοῦ ἁγίου Κυρίλλου», σελ. 215-251· ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, «Θρύλος και ιστορική πραγματικότητα», σελ. 127-136, κ.ά.

5. Βλ. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 35-38. *Σκλαβηνίες* ονομάστηκαν από τους Βυζαντινούς οι περιοχές εγκατάστασης των σλαβικών φύλων

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 129

κουρά, μόνασε στον Όλυμπο της Βιθυνίας. Ο Κωνσταντίνος έχοντας, σύμφωνα με τον *Βίον* του, από τη νεότητά του πνευματικά ενδιαφέροντα, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, μετά το 843, για να συνεχίσει, με την υποστήριξη του λογοθέτη του δρόμου Θεοκτίστου, τις σπουδές του κοντά σε λαμπρούς διδασκάλους της εποχής. Χειροθετήθηκε μάλιστα αναγνώστης, αλλά σύντομα παραιτήθηκε και αποσύρθηκε (για έξι περίπου μήνες) σε μοναστήρι του Βοσπόρου, μέχρις ότου οι επίμονες προσπάθειες του Θεοκτίστου (†855) τον έπεισαν να αναλάβει καθηγητική έδρα, προκειμένου να διδάξει φιλοσοφία σε γηγενείς και ξένους. Ωστόσο τον περίμεναν νέες προκλήσεις στον χώρο πλέον της διπλωματίας και κυρίως της ιεραποστολής. Ένα θέμα που προέκυψε στις βυζαντινο-αραβικές σχέσεις υπήρξε αιτία για να συμμετάσχει ο Κωνσταντίνος στις διαπραγματεύσεις που διεξήχθησαν το 851 στη Σαμάρρα, τότε πρωτεύουσα του αραβικού χαλιφάτου[6].

Ο βιογράφος του Κωνσταντίνου επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στις θεολογικές συζητήσεις του αγίου με τους Μωαμεθανούς, κυρίως γύρω από το δόγμα της Αγίας Τριάδας. Ύστερα από μερικούς μήνες απομόνωσης στον Όλυμπο της Βιθυνίας, ακολούθησε η κοινή αποστολή των δύο αδελφών στους Χαζάρους γύρω στο φθινόπωρο του 860. Η αποστολή αυτή με βάση τον *Βίον του Κωνσταντίνου* απέβλεπε σε θρησκευτικούς σκοπούς, καθώς η ιουδαϊκή θρησκεία ασκούσε ισχυρή επίδραση στη Χαζαρία, όπου παράλληλα είχαν διαδοθεί και ο χριστιανισμός και ο μωαμεθανισμός. Ο χαγάνος των Χαζάρων που αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στις τρεις αυτές θρησκείες, είχε ζητήσει από τον βυζαντινό αυτοκράτορα να στεί-

---

στον βαλκανικό χώρο. Αρχικά διατηρούσαν μόνο κάποια εσωτερική αυτονομία, ενώ βρίσκονταν κάτω από την επικυριαρχία και τη διοικητική επίβλεψη του Βυζαντίου· αργότερα η αυτονομία αυτή είτε καταργήθηκε εντελώς, οπότε οι *Σκλαβηνίες* διαλύθηκαν, είτε μεταβλήθηκε σε πλήρη ανεξαρτησία και δημιουργήθηκαν τα σλαβικά κράτη (Σερβία, Κροατία κλπ.). Γενικά για τις *Σκλαβηνίες* βλ. ANTOLJAK, «**Sklavinien**», σελ. 9-13· ***ODB***, λήμμα «**Sklavinia**», τόμ. III, σελ. 1910-1911· ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, *Σκλαβήνοι*, σελ. 80-85· CHRYSOS, «**Settlements**», σελ. 123-135.

6. Ο τότε χαλίφης των Αράβων **Mutawakkil** (847-861) είχε καταπατήσει βυζαντινά εδάφη, οπότε κρίθηκε αναγκαία η αποστολή μιας διαπραγματευτικής αποστολής· σχετικά βλ. DVORNIK, ***Byzantine missions***, σελ. 285-296, και ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 47-50.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 130

λει έναν άνδρα ικανό να συζητήσει θέματα των Γραφών. Ο Κωνσταντίνος και ο Μεθόδιος κήρυξαν εκεί τον χριστιανισμό και αντέκρουσαν τις ιουδαϊκές αντιλήψεις. Επιπλέον το ταξίδι αυτό στους Χαζάρους στάθηκε αφορμή για την ανακάλυψη του ιερού λειψάνου του αγίου Κλήμεντος πάπα Ρώμης (88-97) σε μια νησίδα απέναντι από τη Χερσώνα της Κριμαίας[7]. Οι επαφές της βυζαντινής αντιπροσωπείας με τους Χαζάρους είχαν επιτυχή κατάληξη, με αποτέλεσμα να ανανεωθεί η συμμαχία των Χαζάρων με τους Βυζαντινούς και να δοθεί άδεια να βαπτιστούν χριστιανοί, όσοι το επιθυμούσαν[8]. Υπό το πρίσμα αυτό γίνεται αντιληπτό ότι τελικά η αποστολή στη Μοραβία, που ήταν και η επόμενη, δεν αποτελούσε ένα μεμονωμένο γεγονός στη σταδιοδρομία του Κωνσταντίνου και του Μεθοδίου, αλλά μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος της εξωτερικής πολιτικής του βυζαντινού κράτους, του «σλαβικού σχεδίου»[9], στο οποίο ήταν ενταγμένοι και οι δύο ιεραπόστολοι[10].

Από τον *Βίον του Κωνσταντίνου* διαφαίνεται σαφώς ότι βασικό μέλημα του μοραβού ηγεμόνα αποτελούσε η απόκτηση γραπτής σλαβικής γλώσσας και συνακόλουθα η δημιουργία σλαβικής γραμματείας. Με τρόπο λιτό οι βιογράφοι των δύο αγίων παρουσιάζουν

---

7. Βλ. *Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 8, σελ. 61.

8. Βλ. *Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 11, σελ. 74-76. Τελικά βέβαια οι Χάζαροι ασπάστηκαν τον ιουδαϊσμό. Γενικά για τη βυζαντινή αποστολή στους Χαζάρους και τις θρησκευτικές αντιλήψεις τους βλ. **MOSIN**, «**Les Khazares**», σελ. 309-325· **VERNADSKY**, «**Southern Russia**», σελ. 67-86· **MORAVCSIK**, «**Byzantinische Mission**», σελ. 15-28· **KOČEV**, «**Hazarite i misijata**», σελ. 54-67· **MORIJASU**, «**Hazarskaja missija**», σελ. 39-51· ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 65-80, και ΚΡΑΛΙΔΗΣ, *Οι Χάζαροι*, σελ. 202-251 (όπου και εκτενής βιβλιογραφία).

9. Βλ. **OSTROGORSKY**, «**Moravian mission**», σελ. 1-18· **CHRISTOU**, «**Cyril and Methodius**», σελ. 109-115. Πρβλ. και **TRUNTE**, «**Die römische Mission**», σελ. 241-278.

10. Οι σημαντικότερες πηγές για την κυριλλο-μεθοδιανή αποστολή στη Μεγάλη Μοραβία είναι οι *Βίοι* των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, εγκωμιαστικοί λόγοι και Ακολουθίες που γράφτηκαν γι' αυτούς, ο *Βίος* του μαθητή τους αγίου Κλήμη (Αχρίδας), καθώς και λατινικές πηγές της εποχής τους, γράμματα παπών, επιστολές του Αναστασίου του Βιβλιοθηκαρίου κ.ά. Σχετικά βλ. **MIRČEVA - VĂRLIEVA**, «**Predvaritelen spisăk**», σελ. 486-515.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 131

την εύρεση της σλαβικής γραφής από τον Κωνσταντίνο[11]. Το επίτευγμα αυτό εισήγαγε τους Σλάβους στην οικογένεια των πολιτισμένων λαών, θέτοντας ταυτόχρονα τις βάσεις της πολιτισμικής εξέλιξής τους. Μετά τη δημιουργία του σλαβικού αλφαβήτου προέκυψε άμεσα η ανάγκη της δημιουργίας μιας λόγιας γλώσσας για τους Σλάβους, προκειμένου να έχουν τη δυνατότητα να αποδίδουν διάφορες αφηρημένες έννοιες, σύνθετες λέξεις (ουσιαστικά, επίθετα κ.ά.), οι οποίες απουσίαζαν από τη σλαβική γλώσσα[12]. Στο έργο αυτό σίγουρα σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι σλάβοι συνεργάτες της αποστολής με επικεφαλής πάντα τον Κωνσταντίνο. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε ένα λεξιλόγιο με βάση τα ελληνικά, τόσο λεξιλογικά όσο και σημασιολογικά, δάνεια (**calques**)[13] το οποίο εμπλούτιζε τη σλαβική γλώσσα, έτσι ώστε να καταστεί δυνατόν να ενσωματώσει τον εννοιολογικό πλούτο της ελληνικής γλώσσας. Τα σλαβικά θα αποτελούσαν πλέον τη βάση για τη δημιουργία ενός αυ-

---

11. Όπως προκύπτει από τον *Βίον του Κωνσταντίνου*, είχαν γίνει και στο παρελθόν προσπάθειες από το Βυζάντιο για τη δημιουργία σλαβικού αλφαβήτου, χωρίς όμως επιτυχία. Σχετικά βλ. *Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 14, σελ. 80. Πρβλ. και DUJČEV, «**Văprosăt**», σελ. 241-265 (διατύπωσε την άποψη ότι η αποστολή στη Μεγάλη Μοραβία έθεσε στον Κύριλλο το πρόβλημα της προσαρμογής ενός ήδη εκπονηθέντος σλαβικού αλφαβήτου στη γλώσσα των Μοραβών)· TADIN, «**La Glagolite**», σελ. 291-329 (διατύπωσε τη θεωρία ότι η γλαγολιτική γραφή προϋπήρχε στην Ιστρία, την Κροατία και τη Δαλματία από τις αρχές ήδη του 9ου αιώνα και ότι οι αδελφοί Κύριλλος και Μεθόδιος, απλώς ανέλαβαν να προσαρμόσουν τα σλαβικά λειτουργικά βιβλία στις απαιτήσεις του βυζαντινού τυπικού και της ανατολικής παράδοσης)· TACHIAOS, «**Sozdanie**», σελ. 285-293, και ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σελ. 94-97 (θεωρεί ότι η προεργασία για τη μεγάλη αποστολή στη Μεγάλη Μοραβία έγινε από εξειδικευμένη ομάδα που βρισκόταν μαζί με τον Κύριλλο και τον Μεθόδιο με έδρα τη Μονή Πολυχρονίου στον Όλυμπο της Βιθυνίας, πολύ πριν οι αδελφοί λάβουν εντολή από τον βυζαντινό αυτοκράτορα γι' αυτό).

12. Είναι πολλά τα παραδείγματα ελληνικών λέξεων που ενσωματώθηκαν αμετάφραστες στη σλαβική γλώσσα (για παράδειγμα **angel'**, **apostol'**, **archangel'**, **archistratig'**, **eres'**, **evangelije**, **liturgija**, **prezviter'**, **vlasfimija**). Βλ. ενδεικτικά BIRNBAUM - SCHAEKEN, *Das altkirchenslavische Wort*.

13. Βλ. ενδεικτικά SCHUMANN, *Die griechischen Lehnbildungen*· ZETT, *Nominalkomposita*· MOLNÁR, *The Calques*, και MINČEVA, «**Kalki**», σελ. 209-212.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 132

τοτελούς σλαβικού πνευματικού πολιτισμού[14]. Σκοπός της κυριλλομεθοδιανής αποστολής ήταν να χρησιμοποιήσει τη γλώσσα αυτή όχι μόνο ως γλώσσα ιεραποστολής, όπως συνέβη σε περιπτώσεις ιεραποστόλων από τη Δύση, αλλά και ως λειτουργική γλώσσα. Η ενέργεια αυτή μαρτυρεί τον άτυπο ουμανισμό του Κωνσταντίνου, ο οποίος αναγνώριζε σε κάθε λαό και σε κάθε άνθρωπο τα ίδια δικαιώματα[15]. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος στον *Πρόλογο* (***Prolog***) της μετάφρασης Ευαγγελισταρίου διασαφήνιζε τους στόχους και τις αρχές που πρέπει να διέπουν το μεταφραστικό έργο. Εκφράζει την άποψη ότι κάθε μετάφραση πρέπει να είναι σαφής και κατανοητή. Η τήρηση της αρχής αυτής αποτελεί το ουσιαστικό κριτήριο της εργασίας του μεταφραστή. Η ορθή κατανόηση της μετάφρασης, η σύλληψη του πνεύματος και του νοήματος ενός έργου είναι σημαντικότερη από την προσκόλληση στο κείμενο και την πιστή, κατά λέξη, απόδοσή του[16].

Ο Κωνσταντίνος και ο Μεθόδιος με έναν κύκλο μαθητών τους, ανάμεσα στους οποίους σίγουρα συμπεριλαμβάνονταν και αρκετοί Σλάβοι[17], έφτασαν στη Μοραβία το 863 (ή το 864). Αρχικά προσπάθησαν να εδραιώσουν τον χριστιανισμό, καταπολεμώντας ταυ-

---

14. Βλ. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 110-111.

15. Ο Κωνσταντίνος εξέφρασε την άποψη αυτή στην ποιητική εισαγωγή της μετάφρασης του Ευαγγελίου, στο λεγόμενο ***Proglas*** που γενικά θεωρείται ως ένα είδος υπεράσπισης της νομιμότητας της σλαβικής λειτουργικής γλώσσας. Βλ. **PODSKALSKY**, ***Theologische Literatur***, σελ. 426-427. Βλ. ακόμη **A. MAURYA**, «**The humanism**», σελ. 34-43.

16. Βλ. **VAILLANT**, «**La préface**», σελ. 5-20· **VAILLANT**, ***Textes et glossaire***, σελ. 63-64, και Ο ΙΔΙΟΣ, ***Traductions et notes***, σελ. 52-54. Βέβαια, όπως διαπιστώνεται από την ανάλυση των αρχαιότερων παλαιοσλαβικών κειμένων, οι αρχές αυτές δεν τηρήθηκαν πάντα στην πράξη. Πολλά κείμενα που χρονολογούνται στην κυριλλο-μεθοδιανή εποχή, είναι εξαρτημένα από τα αντίστοιχα ελληνικά, και πολλές από τις λέξεις που είναι δανεισμένες από την ελληνική γλώσσα αντικαταστάθηκαν πολύ αργότερα στη Βουλγαρία από αντίστοιχες σλαβικές λέξεις.

17. Βλ. παραπάνω υποσημ. 11 άποψη Ταχιάου. Υπάρχει γενικά συμφωνία των μελετητών ότι ο πυρήνας της κυριλλο-μεθοδιανής αποστολής στη Μεγάλη Μοραβία είχε συγκροτηθεί στη Μονή Πολυχρονίου στον Όλυμπο της Βιθυνίας, ηγούμενος της οποίας ήταν ο Μεθόδιος. Εκεί μάλλον έγινε η προεργασία τόσο για τη δημιουργία του σλαβικού αλφαβήτου όσο και για τις μεταφράσεις των πρώτων λειτουργικών βιβλίων.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 133

τόχρονα διάφορα κατάλοιπα της ειδωλολατρείας και δημιουργώντας κλήρο από τον μοραβικό πληθυσμό. Οι δύο αδελφοί χρησιμοποίησαν τη σλαβική γλώσσα τόσο στη διδασκαλία του χριστιανισμού όσο και στην τέλεση της θείας λειτουργίας, ενέργεια που τους έφερε αντιμέτωπους με τον γερμανικό κλήρο που υποστήριζε σθεναρά το λεγόμενο δόγμα της τριγλωσσίας[18].

Ο Κωνσταντίνος επιδόθηκε στη μετάφραση όλης «της εκκλησιαστικής τάξης» και δίδαξε στους (μοραβούς) μαθητές «τον Όρθρο, τις Ώρες, τη λειτουργία, τον Εσπερινό, το Απόδειπνο και τα θεία μυστήρια»[19].

Μετά από παραμονή τριών περίπου ετών[20] στη Μοραβία, οι δύο αδελφοί και κάποιοι από τους μαθητές τους κατευθύνθηκαν για άγνωστους λόγους προς τη Βενετία, κάνοντας μια στάση που διήρκεσε έξι μήνες στην Παννονία. Ο **Kotsel**, ηγεμόνας της χώρας, τους υποδέχτηκε και μάλιστα λέγεται ότι αγάπησε πολύ τα σλαβικά γράμματα, τα οποία έμαθε και έβαλε να τα διδάξουν και σε πενήντα μαθητές[21]. Είναι πολύ πιθανόν, ότι τότε άρχισε βαθμιαία η σλαβική γλώσσα να αντικαθιστά τη λατινική στην εκκλησιαστική ζωή της Παννονίας[22]. Όταν τελικά έφτασαν στη Βενετία (867), λατίνοι κληρικοί τους έθεσαν υπό περιορισμό, ενώ ο πάπας Νικόλαος Α΄ τους κάλεσε στη Ρώμη προκειμένου να δώσουν εξηγήσεις

---

18. Το δόγμα της τριγλωσσίας, δηλαδή της χρήσης μόνο των τριών ιερών γλωσσών (της ελληνικής, της λατινικής και της εβραϊκής) στις εκκλησιαστικές ακολουθίες, είχε επανειλημμένα καταδικαστεί στη Δύση σε εκκλησιαστικές συνόδους του τέλους του 8ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 9ου. Ωστόσο, αν και στη Μοραβία οι δυτικοί ιεραπόστολοι, δηλαδή ο γερμανικός κλήρος, χρησιμοποίησαν τη σλαβική γλώσσα κατά το κήρυγμά τους, εξακολουθούσαν να την απορρίπτουν κατηγορηματικά στην τέλεση της θείας λειτουργίας. Σχετικά βλ. THOMSON, «**Trilinguism**», σελ. 67-122.

19. Βλ. *Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 15, σελ. 82, και ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 121-122.

20. Ο βιογράφος του Μεθοδίου κάνει λόγο για τριετή παραμονή της βυζαντινής αποστολής στη Μοραβία, ενώ στον *Βίον του Κωνσταντίνου* αναφέρονται σαράντα μήνες. Βλ. αντίστοιχα *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 5, σελ. 198 και *Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 15, σελ. 83.

21. Βλ. *Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 15, σελ. 83.

22. Η περιοχή της Παννονίας υπαγόταν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της αρχιεπισκοπής του Σάλτσμπουργκ. Βλ. και HAVLÍK, «**Das pannonische Erzbistum**», σελ. 45-60.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 134

για το έργο και τη δράση τους. Στο μεταξύ ο Νικόλαος Α΄ πέθανε (†13 Νοεμβρίου 867) και ο διάδοχός του, Αδριανός Β΄ (14 Δεκεμβρίου 867-872), όπως προκύπτει από τις πηγές, αποδείχτηκε ιδιαίτερα φιλικός προς τους δύο ιεραποστόλους. Μάλιστα, πληροφορούμενος ότι έφερναν μαζί τους τα λείψανα του αγίου Κλήμεντος Ρώμης που είχαν ανακαλύψει στην Κριμαία, βγήκε ο ίδιος και η συνοδεία του για να τους υποδεχτούν στην είσοδο της πόλης[23]. Στη συνέχεια ο πάπας τοποθέτησε τα σλαβικά βιβλία πάνω στην αγία τράπεζα, ώστε να δηλώσει την αποδοχή τους, και επιπλέον τελέστηκε λειτουργία, στην οποία οι απόστολοι των Σλάβων λειτούργησαν με τα σλαβικά βιβλία. Έτσι τέθηκε τέλος σε κάθε αμφιβολία για την ακαταλληλότητα της σλαβικής γλώσσας στη λειτουργική ζωή[24]. Ο Αδριανός Β΄ χειροτόνησε τον Μεθόδιο σε ιερέα, ενώ ανέθεσε σε δύο άλλους επισκόπους[25] την χειροτονία τριών σλάβων μαθητών του Μεθοδίου σε ιερείς και τη χειροθεσία δύο από αυτούς σε αναγνώστες. Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη Ρώμη ο Κωνσταντίνος, εξασθενημένος από τα συνεχή ταξίδια και τη σκληρή εργασία, αρρώστησε και στις 14 Φεβρουαρίου του 869 έφυγε από τη ζωή. Λίγο πριν αποβιώσει εκάρη μοναχός λαμβάνοντας το όνομα Κύριλλος. Η κηδεία του έγινε με λαμπρές τιμές και ενταφιάστηκε στον ναό του αγίου Κλήμεντος (Ρώμη). Αμέσως άρχισαν να του αποδίδονται τιμές αγίου[26].

---

23. Προφανώς έφτασαν στη Ρώμη στις αρχές του 868.

24. Σύμφωνα με τον *Βίον του Μεθοδίου* η λειτουργία τελέστηκε στον ναό του Αγίου Πέτρου, ενώ ο *Βίος του Κωνσταντίνου* αναφέρει την εκκλησία της Αγίας Μαρίας της Φάτνης (**Santa Maria ad Praesepe**, τη σημερινή **Santa Maria Maggiore**). Βλ. *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 6, σελ. 199, και *Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 17, σελ. 88.

25. Πρόκειται για τον Φορμόζο, επίσκοπο του Πόρτο, ο οποίος είχε ασχοληθεί με τα βουλγαρικά εκκλησιαστικά θέματα και το 864 είχε σταλεί ως παπικός λεγάτος στη Βουλγαρία, καθώς και τον **Gauderich**, επίσκοπο του Βέλλετρι, ο οποίος διέθετε μεγάλη μόρφωση και έτρεφε ιδιαίτερη ευλάβεια προς τον άγιο Κλήμη. Ο **Gauderich** ήταν αυτός που ανέθεσε στον Αναστάσιο τον βιβλιοθηκάριο να συλλέξει πληροφορίες σχετικά με την ανακάλυψη του λειψάνου του αγίου Κλήμη, πράγμα που τελικά οδήγησε στη συγγραφή της *Ιταλικής Διήγησης* (***Legenda italica***), της πολύτιμης αυτής λατινικής πηγής για τους Κύριλλο και Μεθόδιο.

26. Βλ. *Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 18, σελ. 89-91. Σχετικά με τον τάφο του αγίου Κυρίλλου και την τύχη του λειψάνου του βλ.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 135

Ο Μεθόδιος συνέχισε μόνος το αποστολικό έργο τους. Μάλιστα ο ηγεμόνας της Παννονίας **Kotsel** εξέφρασε στον πάπα την επιθυμία να διαδώσει ο Μεθόδιος τον χριστιανισμό και στη δική του χώρα. Προφανώς, ο **Kotsel** επιθυμούσε να ανεξαρτητοποιηθεί από την πνευματική κηδεμονία του γερμανικού κλήρου και βρήκε την ευκαιρία στο πρόσωπο του Μεθοδίου[27]. Ο Αδριανός Β΄ ανταποκρίθηκε άμεσα στο αίτημα αυτό και με επιστολή του που απευθυνόταν προς τους ηγεμόνες Ραστισλάβο, Σβατοπλούκ (ανεψιό του Ραστισλάβου και ηγεμόνα της Νίτρας) και **Kotsel** ουσιαστικά καθιστούσε τον Μεθόδιο διδάσκαλο όλων των σλαβικών χωρών της περιοχής. Ο μόνος όρος που έθετε στη βούλλα του ήταν να διαβάζεται κατά τη «μίσσα» (λειτουργία) ο απόστολος και το Ευαγγέλιο πρώτα στα λατινικά και στη συνέχεια στα σλαβικά[28].

Ο **Kotsel** δέχτηκε τον ιεραπόστολο των Σλάβων (έτος 869) με μεγάλες τιμές και λίγο αργότερα ζήτησε από τον πάπα να χειροτονήσει τον Μεθόδιο επίσκοπο Παννονίας[29]. Με αυτή την πράξη ο Μεθόδιος, ένας βυζαντινός ιεραπόστολος, τέθηκε επίσημα υπό την εξουσία της Εκκλησίας της Ρώμης, έχοντας πλέον στη δικαιοδοσία του όχι μόνο το κράτος της Μοραβίας αλλά και την Παννονία. Αυτό σήμαινε βέβαια ότι τη συγκεκριμένη εποχή υπήρχε ακόμη η δυνατότητα λειτουργικής προσέγγισης με τη Ρώμη, αφού ο Μεθόδιος ως αρχιερέας της θα έπρεπε να διαφυλάσσει τα ρωμαϊκά ήθη, προ-

---

ενδεικτικά **Boyle**, «**Remains**», σελ. 159-193· Ο Ιδιος, «**The tomb**», σελ. 75-82, και **Krüger**, «**Grab und Verehrung**», σελ. 105-126· Ταχιαος, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 137-140.

27. Βλ. **Sós**, «**Zalavar-Mosaburg**», σελ. 148-159.

28. Βλ. *Βίος Μεθοδίου* (Ταχιαος), κεφ. 8, σελ. 201-202, σελ. 232-233 υποσημ. 4, και σελ. 237 υποσημ. 13.

29. Σύμφωνα με τον βιογράφο του τοποθετήθηκε επίσκοπος στον θρόνο του αγίου Ανδρονίκου, ενός από τους εβδομήντα αποστόλους. Επισκοπική έδρα, λοιπόν, του Μεθόδιου θα έπρεπε να είναι το Σίρμιο, βορειοδυτικά του Βελιγραδίου. Σχετικά με την περιοχή δράσης και την επισκοπική έδρα του Μεθοδίου γίνεται εδώ και πολλά χρόνια μεγάλη συζήτηση· ενδεικτικά βλ. **Boba**, «**The episcopacy**», σελ. 85-93· **Eggers**, ***Das Erzbistum***· **Birnbaum**, «**Missionary field**», σελ. 47-52· **Lunt**, «**Cyril and Methodius**, σελ. 87-112· **Eggers**, «**Verwendung**», σελ. 1-27· Ο Ιδιος, «**Bulgarisch-Grossmährische Interaktionen**», σελ. 294-314, και *Βίος Μεθοδίου* (Ταχιαος), σελ. 237-238 υποσημ. 19.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 136

σαρμόζοντας σε αυτά και την τέλεση της θείας λειτουργίας[30]. Η παραπάνω απόφαση του πάπα είχε ευρύτερες διαστάσεις. Προφανώς ο ποντίφικας εκμεταλλεύτηκε τη συγκυρία αυτή, η οποία τον βοηθούσε καταρχήν να αποκαταστήσει την εκκλησιαστική εξουσία της παπικής έδρας στα εν λόγω εδάφη, να περιορίσει τις επιβουλές του γερμανικού κλήρου στον χώρο αυτόν, αλλά και να καταστήσει, ίσως, σαφές ότι, παρά την αποστολή βυζαντινών ιεραποστόλων, η περιοχή παρέμενε υπό παπικό έλεγχο. Από την άλλη, αναγνωρίζοντας τον Μεθόδιο ως διδάσκαλο και «παπικό λεγάτο», απομάκρυνε το ενδεχόμενο δημιουργίας μιας ανεξάρτητης εθνικής Εκκλησίας της Μοραβίας[31], επειδή η δυναμική της ιεραποστολής των δύο αδελφών και του κύκλου τους στη Μοραβία όλο αυτό το διάστημα, σε συνδυασμό με την ακτινοβολία που ασκούσε το έργο τους γενικά στους σλάβους ηγεμόνες, κατέστησαν σαφή τον κίνδυνο διεκδίκησης εκκλησιαστικής αυτονομίας από τα σλαβικά κράτη της Ευρώπης[32].

Η οργάνωση των Εκκλησιών των Σλάβων σε εθνικές βάσεις τόνωνε την εθνική συνείδηση των λαών αυτών, που με τη χρήση της σλαβικής γλώσσας στην εκκλησιαστική ζωή δήλωναν τη διαφορετικότητά τους από τους γείτονες Γερμανούς, οι οποίοι μέχρι πρόσφατα ασκούσαν εκεί το ιεραποστολικό έργο. Ενδεχομένως αυτός να ήταν και ένας από τους σημαντικότερους λόγους για τη μεγάλη αντίδραση των Γερμανών εναντίον του Μεθοδίου και του έργου του. Ο **Kotsel** ίσως προσπάθησε να θέσει τα θεμέλια ενός τέτοιου σχεδίου. Γι' αυτό και απευθύνθηκε στην ανώτατη εκκλησιαστική αρχή που ήταν η Ρώμη, παρακάμπτοντας τις γερμανικές επισκοπές που προσέβλεπαν στην εκκλησιαστική οργάνωση του κράτους του. Μάλιστα, θέλοντας να προσδώσει ιδιαίτερη σημασία στη χει-

---

30. Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με τη λειτουργία που εισήγαγαν ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος στη Μεγάλη Μοραβία. Επικρατέστερη είναι η θεωρία της δημιουργίας μιας μικτής λειτουργίας που βασιζόταν κυρίως στο βυζαντινό τυπικό· σχετικά βλ. VAŠICA, «**Slovanská liturgie**», σελ. 1-54· DOSTÁL, «**Slavonic liturgy**», σελ. 67-87, και AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 152-171.

31. Βλ. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σελ. 131-132.

32. Είχε προηγηθεί ήδη η αρνητική στάση του πάπα στο αίτημα του ηγεμόνα Βόρη για τη δημιουργία μιας αυτόνομης βουλγαρικής Εκκλησίας.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 137

ροτονία του Μεθοδίου ως επισκόπου της χώρας του, έστειλε μαζί του ως συνοδεία είκοσι αξιωματούχους («σεβαστά τέκνα») του[33].

Στις αρχές όμως του 870 η πολιτική κατάσταση στη Μοραβία μεταβλήθηκε, αφού ο Σβατοπλούκ (871-894) αποσπάστηκε από τον Ραστισλάβο και παρέδωσε τον μοραβό ηγεμόνα στον Καρλομάνο (πρωτότοκο γιο του Λουδοβίκου του Γερμανικού) που είχε εισβάλει στη χώρα. Οι Γερμανοί αρχικά επέβαλαν θανατική ποινή στον Ραστισλάβο, η οποία αργότερα μετατράπηκε σε τύφλωση. Η φιλογερμανική πολιτική που ακολούθησε ο Σβατοπλούκ είχε ως συνέπεια να κληθεί ο Μεθόδιος σε Σύνοδο των Γερμανών επισκόπων (μάλλον τον Νοέμβριο του 870 στο **Regensburg**) με την κατηγορία ότι ασκεί ιεραποστολή σε περιοχή της δικής τους δικαιοδοσίας[34]. Αν και ο Μεθόδιος δεν είχε παραβεί κανένα κανόνα, αφού, όπως δήλωνε και ο ίδιος, δρούσε σε περιοχή που υπαγόταν στην Εκκλησία της Ρώμης, η Σύνοδος τον καταδίκασε σε εξορία στην περιοχή της Σουαβίας στη νότια Γερμανία. Το μοναστήρι του **Ellwangen** και η μονή του **Reichenau**[35] προτάθηκαν από διάφορους επιστήμονες ως οι πιθανότεροι τόποι εγκλεισμού του.

Κατά την περίοδο παραμονής του στη Σουαβία — που διήρκεσε τελικά δυόμισι χρόνια — ο ιεραπόστολος των Σλάβων σίγουρα θα προσπάθησε, μάταια όμως, να επικοινωνήσει με τον πάπα Αδριανό[36]. Εικάζεται ότι ο Αδριανός πέθανε (12 Δεκεμβρίου του 872) χωρίς να μάθει ποτέ τι συνέβη. Βέβαια ο διάδοχός του Ιωάννης Η΄ (14 Δεκεμβρίου 872-882), μόλις ενημερώθηκε για τη

---

33. Βλ. *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 8, σελ. 202.

34. Σχετικά βλ. SAKAČ, «**Bemerkungen**», σελ. 175-180· SCHÜTZ, «**Die Reichssynode**», σελ. 1-14· MASS, «**Bischof Anno von Freising**», σελ. 31-44· PEJČEV, «**Protsesăt sreštu**», σελ. 28-34, και GAMBER, «**Erzbischof Methodios**», σελ. 111-115.

35. Βλ. ZIEGLER, «**Methodius**», σελ. 369-382· BURR, «**Konflikt**», σελ. 39-56· DVORNIK, ***Byzantine missions***, σελ. 153, 382· MAREŠ, «**Die Namen des Slavenapostels**», σελ. 107-112· KRUTTSCHNITT, «**Ellwangen**», σελ. 149-217· ZETTLER, «**Die Slawenapostel**», σελ. 127-139, και Ο ΙΔΙΟΣ, «**Der Insel Reichenau**», σελ. 261-269. Πρβλ. επίσης ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σελ. 133-134.

36. Ο Μεθόδιος προσπάθησε να επικοινωνήσει με τον Αδριανό Β΄ μέσω αγγελιοφόρου, τον οποίο όμως συνέλαβαν οι Γερμανοί και τον σκότωσαν· βλ. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σελ. 133.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 138

φυλάκιση του Μεθοδίου, αποτάθηκε στον βασιλιά Λουδοβίκο τον Γερμανικό (843-876) και ζήτησε άμεσα την αποφυλάκισή του. Ακόμη του κατέστησε σαφές ότι η επισκοπή της Παννονίας ανήκε στη δικαιοδοσία της Ρώμης.

Ο Μεθόδιος επιστρέφοντας στη Μοραβία, μάλλον την άνοιξη του 873, διαπίστωσε αρκετές αλλαγές. Οι Μοραβοί είχαν επαναστατήσει εναντίον των Γερμανών που δρούσαν στα εδάφη τους, απομακρύνοντας ταυτόχρονα τον γερμανικό κλήρο από τη χώρα. Η Μοραβία εξελισσόταν σταδιακά σε μια ισχυρή ανεξάρτητη δύναμη. Γι' αυτό τον λόγο ο Λουδοβίκος Γερμανικός θεώρησε τότε αναγκαίο να υπογράψει συνθήκη ειρήνης με τον ηγεμόνα της. Ένας όμως από τους όρους της συνθήκης αφορούσε την επιστροφή του γερμανικού κλήρου στη χώρα, γεγονός που σήμαινε και την επαναφορά της λατινικής λειτουργίας[37]. Ωστόσο η κατάσταση αυτή, όπως διαμορφώθηκε, δεν εμπόδισε το ιεραποστολικό έργο του Μεθοδίου, το οποίο συνέπεσε με την παραπάνω πρωτοφανή άνθιση του κράτους και στον πολιτικό τομέα· έτσι αυτή η δεύτερη περίοδος δράσης του στη Μοραβία υπήρξε ιδιαίτερα παραγωγική. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο αριθμός των κληρικών αυξανόταν διαρκώς, όπως επίσης και ο αριθμός των ειδωλολατρών που ασπάζονταν πλέον τον χριστιανισμό. Μαζί με τους συνεργάτες του ο Μεθόδιος εργάστηκε συστηματικά για την οργάνωση και τη διοίκηση της Εκκλησίας.

Το μεγάλο αυτό επίτευγμα της οργάνωσης της Εκκλησίας της Μοραβίας αλλά και της κοινωνίας της χώρας με βάση τη σλαβική γλώσσα και ως ένα μεγάλο βαθμό με βάση τα βυζαντινά πρότυπα και τις ιδέες ενοχλούσε όλο και περισσότερο τον γερμανικό κλήρο που συνέχιζε να ασκεί πιέσεις στον Σβατοπλούκ. Ως δριμύτερος κατήγορος του Μεθοδίου αποδείχτηκε ένας γερμανός ιερέας, ο λεγόμενος **Wiching**. Ο μοραβός ηγεμόνας, προσπαθώντας μάλλον να κατευνάσει τα πνεύματα, έστειλε στη Ρώμη τον βενετό κληρικό Ιωάννη με την παράκληση να δοθεί λύση στη διένεξη αυτή. Πράγματι ο πάπας κάλεσε στη Ρώμη τον Μεθόδιο, απευθύνοντας στις 14 Ιουλίου 879 σχετικές επιστολές[38] προς τον Μεθόδιο και τον Σβα-

37. Βλ. *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), σελ. 243· ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σελ. 134-135.

38. Βλ. ***Magnae Moraviae Fontes Historici***, αρ. 80, σελ. 189-191, και αρ. 81, σελ. 192-193.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 139

τοπλούκ. Συγκεκριμένα στην επιστολή προς τον Μεθόδιο παρατηρείται μια αντίφαση στη συμπεριφορά του πάπα, αφού, ενώ διατυπώνει την κατηγορία σχετικά με την τέλεση της λειτουργίας στη σλαβική γλώσσα, στη συνέχεια του επιτρέπει να κηρύττει στα σλαβικά. Η αλλαγή αυτή της τακτικής του ρωμαίου ποντίφικα οφειλόταν ενδεχομένως στην επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ της Αγίας Έδρας και των Γερμανών, καθώς και στο ότι ο πάπας αισθανόταν ότι βρίσκεται σε μειονεκτική θέση απέναντί τους. Το 879 ο Μεθόδιος έφτασε στη Ρώμη για να απολογηθεί και να ανατρέψει τις εναντίον του κατηγορίες[39].

Σχεδόν ταυτόχρονα με τον Μεθόδιο ήρθε στη Ρώμη και ο **Wiching**. Μάλιστα ο πάπας έσπευσε να τον χειροτονήσει επίσκοπο Νίτρας (στην ανατολική Σλοβακία), η οποία υπαγόταν στη δικαιοδοσία του Μεθοδίου. Έχοντας την εντύπωση ότι είχε κερδίσει το παιχνίδι του, ο **Wiching** επέστρεψε στη Μοραβία και άρχισε να διαδίδει φήμες για επικείμενη καταδίκη του Μεθοδίου από την παπική έδρα. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν συνέβη. Μετά τις συνομιλίες με τον πάπα ο Μεθόδιος επέστρεψε τον Ιούνιο του 880 στη Μοραβία, έχοντας μαζί του επιστολή του Ιωάννη Η΄ προς τον Σβατοπλούκ. Ο **Wiching**, προσπαθώντας να πλήξει ανεπανόρθωτα τον Μεθόδιο, ζήτησε να διαβαστεί το γράμμα ενώπιον του λαού, θεωρώντας ότι πρόκειται για απόφαση καταδικαστική για τον αρχιερέα της Μοραβίας. Η έκπληξη του ίδιου και των οπαδών του ήταν μεγάλη, όταν διαπίστωσαν ότι η Ρώμη όχι μόνο έδινε την έγκριση για την τέλεση της λειτουργίας στα Σλαβικά, αλλά αναγνώριζε τη σλαβική γλώσσα, ως το ίδιο αποδεκτή με την εβραϊκή, την ελληνική και τη λατινική. Η παπική θέση στο ζήτημα αυτό διατυπώθηκε ξεκάθαρα το 880 στη βούλλα προς τον Σβατοπλούκ (τη λεγόμενη ***Industriae tuae***)[40], καθώς και σε μια επιστολή προς τον Μεθόδιο, τον οποίο μάλιστα αποκαλούσε «αρχιεπίσκοπο υπέρ της πίστεως» (***Methodio archiepiscopo pro fide***)[41]. Σύμφωνα με την άποψη ορισμένων

39. Βλ. *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), σελ. 249, υποσημ. 3.

40. Βλ. ***Magnae Moraviae Fontes Historici***, αρ. 90, σελ. 197-208. Βλ. ακόμη ΗΑVLÍK, «**Roman privilege**», σελ. 23-37, και *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), σελ. 250, υποσημ. 6.

41. Βλ. ***Magnae Moraviae Fontes Historici***, αρ. 95, σελ. 210-212. Βλ. ακόμη *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), σελ. 250-251, υποσημ. 7.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 140

επιστημόνων ο πάπας με τον τρόπο αυτόν ίσως να είχε πρόθεση να καταστήσει τον Μεθόδιο επίσκοπο όλων των σλαβικών χωρών[42].

Πάντως, από τα μέχρι τώρα αξιοποιημένα από την έρευνα παπικά γράμματα των ετών 873-879 προκύπτει ότι γενικά οι κατηγορίες που διατυπώθηκαν εναντίον του Μεθοδίου και της δραστηριότητάς του επικεντρώνονται κυρίως στο θέμα του ***filioque*** στην ομολογία πίστεως, καθώς και στη χρήση της σλαβικής ως λειτουργικής γλώσσας. Η σλαβική λειτουργία που τελούσε ο Μεθόδιος στη Μοραβία βασιζόταν σχεδόν εξ ολοκλήρου στο ανατολικό τυπικό. Πιθανόν, αρχικά, το θέμα αυτό δεν προκαλούσε δυσφορία στην παπική έδρα, και έτσι δεν θεωρήθηκε αναγκαία η αντικατάσταση του τυπικού αυτού με τη ρωμαϊκή (λατινική) λειτουργία. Προφανώς ο πάπας Ιωάννης Η΄ ανήκε και ο ίδιος σε εκείνους τους λατίνους ιεράρχες που δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τη δογματική διένεξη σχετικά την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος. Ο πάπας αναγνώρισε την ορθοδοξία του Μεθοδίου στο ζήτημα της ομολογίας της πίστεως και της τήρησης των αποφάσεων των έξι οικουμενικών συνόδων (το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αναγνώριζε επτά) και έδωσε την έγκρισή του για τη σλαβική γλώσσα και τη λειτουργία[43].

Παρά την ξεκάθαρη θέση του πάπα στο παραπάνω ζήτημα, ο **Wiching** και οι οπαδοί του συνέχισαν τις καταγγελίες και τις διαβολές εναντίον του Μεθοδίου. Τότε αυτός απευθύνθηκε εκ νέου στον πάπα, ο οποίος τον κάλεσε στη Ρώμη. Ο Μεθόδιος όμως, αντί να κατευθυνθεί στην παπική έδρα, επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη (γύρω στο 881), μετά από πρόσκληση του αυτοκράτορα, μαζί με μεγάλη μάλλον συνοδεία. Σύμφωνα με τη σχετική αφήγηση του *Βίου* του έγινε δεκτός με τιμές από τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη. Μάλιστα κράτησαν εκεί από τους μαθητές του έναν ιερέα και έναν διάκονο, καθώς και σλαβικές μεταφράσεις της ιεραποστολής[44]. Το γεγονός αυτό επιτρέπει την υπόθεση ότι οι ιθύνοντες της Κωνσταντινούπολης (αυτοκράτορας και πατριάρχης) ίσως θα ήθελαν να χρησιμοποιήσουν τους καρπούς της κυριλλο-

---

42. Βλ. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σελ. 139. Βλ. ακόμη HAVLÍK, «**The relationship**», σελ. 100-122.

43. Βλ. AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 154-156.

44. Βλ. *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 13, σελ. 207.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 141

μεθοδιανής αποστολής στη Μοραβία και σε κάποια άλλη σλαβική χώρα, ίσως τη Βουλγαρία ή τη Σερβία[45].

Αν και στους *Βίους* των δύο ιεραποστόλων αλλά και σε άλλες πηγές απουσιάζουν αναφορές σχετικά με τις σχέσεις των Κυρίλλου και Μεθοδίου με τον βυζαντινό αυτοκράτορα και τον πατριάρχη από τη στιγμή που ανέλαβαν την ιεραποστολή και μετά, η επίσκεψη αυτή του Μεθοδίου ύστερα από δεκαοκτώ περίπου χρόνια και η υποδοχή που του επεφύλαξαν, φανερώνει τη διατήρηση στενών δεσμών με την Κωνσταντινούπολη, καθώς και την αναγνώριση του σημαντικού έργου που επιτέλεσε για τους σλαβικούς λαούς. Χαρακτηριστικό βέβαια είναι ότι η πολιτική του Βυζαντίου, όσον αφορά τον εκχριστιανισμό των Σλάβων, παρέμενε σταθερή, ανεξάρτητα από την αλλαγή προσώπων στον αυτοκρατορικό θρόνο. Ήδη από το 867 στην εξουσία βρισκόταν ο Βασίλειος Α΄ ο Μακεδόνας (867-886), ενώ ο Φώτιος πατριάρχευε για δεύτερη φορά. Αφού ο Μεθόδιος επέστρεψε στη Μοραβία, συνέχισε εντατικά και επισπευσμένα το συγγραφικό και μεταφραστικό έργο του. Έχοντας αρωγούς στο εγχείρημα αυτό δύο μαθητές του περάτωσε τη μετάφραση ολόκληρης της Αγίας Γραφής (εκτός από τα βιβλία των Μακκαβαίων) μέσα σε έξι μήνες. Όταν ολοκλήρωσε τη μετάφραση τέλεσε μια μεγαλοπρεπή λειτουργία μαζί με όλους τους μαθητές του, τιμώντας τη μνήμη του προστάτη της γενέτειράς του αγίου Δημητρίου[46].

Εκτός όμως από τα έργα που μετέφρασε εξαρχής, ήδη μαζί με τον αδελφό του, για τις λειτουργικές ανάγκες του ποιμνίου (Ψαλτήριο, Ευαγγέλιο με τον απόστολο και επιλογή εκκλησιαστικών ακολουθιών)[47], ο Μεθόδιος διακρίθηκε επιπλέον στον τομέα του δι-

---

45. Βλ. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σελ. 140-141.

46. Βλ. *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 15, σελ. 209. Στα παλαιοσλαβικά έχει διασωθεί ένας κανόνας αφιερωμένος στον άγιο Δημήτριο, ο οποίος θεωρείται από ορισμένους επιστήμονες ως έργο του Κυρίλλου, από άλλους δημιούργημα των μαθητών των σλάβων ιεραποστόλων, ενώ σύμφωνα με την τελευταία χρονολογικά άποψη αποδίδεται στον Μεθόδιο· βλ. **KOŽUHAROV**, «**Metodievijat kanon**», σελ. 72-78· **BUTLER**, «**Methodius's Kanon**», σελ. 3-8· **NICHORITIS**, «**Unknown stichera**», σελ. 79-86, και **KOŽUHAROV**, «**Kanon**», σελ. 215-217 (όπου και σχετική βιβλιογραφία).

47. Βλ. *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 15, σελ. 209.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 142

καίου και των νόμων. Σε αυτόν αποδίδονται διάφορα νομικά έργα. Ως ένα από τα σημαντικότερα θεωρείται ο *Νομοκάνονας* (συλλογή εκκλησιαστικών διατάξεων), για τη συγκρότηση του οποίου ο βυζαντινός ιεραπόστολος επέλεξε ως πρότυπο τη *Συναγωγή* του Ιωάννη Σχολαστικού (6ος αιώνας). Ο Μεθόδιος προσάρμοσε το νομικό αυτό σύγγραμμα στα μοραβικά δεδομένα, προχωρώντας σε συντμήσεις των κειμένων του, όπου το θεωρούσε απαραίτητο. Εκτός όμως από το Κανονικό Δίκαιο μεταφράστηκαν στη Μοραβία και κείμενα του αστικού δικαίου. Χαρακτηριστικός είναι ο ***Zakon sudnyj ljudem*** (*Νόμος προς εκδίκασιν των ανθρώπων*). Πρόκειται για συλλογή διατάξεων αστικού, ποινικού και δικονομικού δικαίου, και ως πηγές αναγνωρίζονται νομικά έργα που εκπροσωπούν διαφορετικές νομικές παραδόσεις. Το αρχικό κείμενο ήταν μια επιλογή ποινικών διατάξεων από το 17ο κεφάλαιο της *Εκλογής*, μιας συλλογής βυζαντινού αστικού δικαίου[49]. Ωστόσο οι διατάξεις της βυζαντινής *Εκλογής* συμπληρώθηκαν κατά τη μετάφραση με την ενσωμάτωση σε αυτές και άλλων κειμένων, κυρίως εκείνων που αφορούν εκκλησιαστικά επιτίμια και προέρχονται από τη δυτική (λατινική) παράδοση. Πρέπει να τονιστεί ότι στον ***Zakon sudnyj ljudem*** είναι εμφανής η επίδραση του σλαβικού εθιμικού δικαίου και των αντιλήψεων της εποχής κατά την οποία αυτός συγκροτήθηκε. Γενικά ο ***Zakon sudnyj ljudem*** αποτελεί στην ιστορία του δικαίου μοναδικό προϊόν σύνθεσης ελληνο-βυζαντινών, δυτικο-λατινικών και σλαβικών νομικών κανόνων[50].

Στα δύο παραπάνω έργα που προέρχονται με βεβαιότητα από τη γραφίδα του Μεθοδίου πρέπει να προστεθεί και η λεγόμενη *Ομιλία του Ανωνύμου ή Παραίνεσις προς τους ηγεμόνες*. Πρόκειται για

---

48. Σχετικά με τη δημιουργία του *Νομοκάνονα* από τον Μεθόδιο βλ. VAŠICA, «**Právní**», σελ. 63-70· ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον*, σελ. 48-60, και AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 172-176 (όπου και σχετική συζήτηση σχετικά με τη χρονική περίοδο συγγραφής του).

49. Σχετικά βλ. GREGORY, «**The Ekloga**», σελ. 267-287· TROIANOS, «**Ecloga**», σελ. 97-112· HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, σελ. 315-317.

50. Βλ. VAŠICA, «**Zakon sudnyj ljudem**», σελ. 154-174· επίσης, TROICKI, «**Zakon sudnyj ljudem**», σελ. 525-529· PROCHÁZKA, «**Le Zakon sudnyj ljud'm**»· ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον*, σελ. 60-66, και MAKSIMOVIČ, ***Zakon sudnyj ljudem***.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 143

σύγγραμμα που παραδίδεται από τον κώδικα **Clozianus**, σύμμικτο γλαγολιτικό χειρόγραφο που χρονολογείται τον 11ο αιώνα (μαζί με το εν λόγω σύγγραμμα παραδίδονται και άλλες *Ομιλίες* μεταφρασμένες από τα ελληνικά). Βασικά θέματα της *Ομιλίας του Ανωνύμου* αποτελούν οι παραινέσεις προς τους συζύγους για έναν αγνό έγγαμο βίο αλλά και της υποστήριξης της θέσης ότι ο γάμος δεν είναι δυνατόν να διαλυθεί. Στο έργο αυτό εντοπίζεται και μια σημαντική διαφοροποίηση από το ισχύον βυζαντινό κανονικό δίκαιο και πάλι όσον αφορά το μυστήριο του γάμου, αφού τα σχετικά ζητήματα δεν ανατίθενται στη δικαιοδοσία του οικείου κάθε φορά επισκόπου, όπως ίσχυε στο Βυζάντιο, αλλά στην αρμοδιότητα του ηγεμόνα[51]. Μετέφρασε επίσης τα *Βιβλία των Πατέρων*, προφανώς έργα μεγάλων εκκλησιαστικών Πατέρων, οι μεταφράσεις των οποίων συγκρότησαν την εν λόγω συλλογή. Έτσι ο Μεθόδιος κατέλιπε στο ποίμνιό του μια σλαβική γραμματεία που αποτελούσε στέρεη βάση για την εκκλησιαστική αλλά και την κρατική ζωή της Μοραβίας.

Το 884, ο Μεθόδιος διαισθάνθηκε ότι πλησίαζε το τέλος της ζωής του. Θέλοντας να διαφυλάξει το ιεραποστολικό έργο που είχε επιτελέσει στη Μοραβία και να υπερασπιστεί την ορθή πίστη προχώρησε σε αναθεματισμό του **Wiching**, ο οποίος υποστήριζε σθεναρά την αιρετική δογματική απόκλιση του ***filioque***[52]. Ως διάδοχό του όρισε τον μοραβό μαθητή του Γοράσδο, άριστο γνώστη της ελληνικής αλλά και της λατινικής γλώσσας[53]. Την Κυριακή των Βαΐων του 885 εισήλθε στην εκκλησία εξασθενημένος. Έδωσε την ευλογία του στον μοραβό ηγεμόνα, Σβατοπλούκ, στον κλήρο και τον λαό του και τρεις μέρες αργότερα, στις 6 Απριλίου του 885,

---

51. Βλ. VAILLANT, «**Une homélie**», σελ. 34-47· DOSTÁL, «**Une datation**», σελ. 91-95· ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον*, σελ. 15-42· Ο ΙΔΙΟΣ, «**The procedural principles**», σελ. 272-273· Ο ΙΔΙΟΣ, «**The Origin of the penances**», σελ. 71-74. Βλ. ακόμη AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 179-180.

52. Βλ. ILIEV, «**Long life**», κεφ. VII 24, 88, 330-89, 339, και ***Magnae Moraviae Fontes Historici***, αρ. 101, σελ. 215-225.

53. Βλ. *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 17, σελ. 211, και ILIEV, «**Long life**», κεφ. VI 23, 88, 321-324, και κεφ. XII 35, 93, 514-517.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 144

έφυγε από τη ζωή. Στην κηδεία του έψαλλαν την εξόδιο ακολουθία στα λατινικά, ελληνικά και σλαβικά[54].

Ο Γοράσδος θεώρησε ιερό χρέος του να συνεχίσει το έργο του Μεθοδίου. Δυστυχώς όμως προσέκρουσε στα προβλήματα που δημιουργούσε και πάλι ο **Wiching**. Οι ενέργειες του θανάσιμου εχθρού του διδασκάλου του βρήκαν αυτή τη φορά θετική ανταπόκριση στη Ρώμη. Ο πάπας Στέφανος Ε΄ (885-891) έχοντας πειστεί για την ορθότητα των διδασκαλιών του **Wiching**, ανέθεσε σε αυτόν τον γερμανό επίσκοπο, υποστηρικτή του δόγματος του ***filioque***, τη διαποίμανση της μοραβικής Εκκλησίας. Βέβαια η επίσημη αναγνώριση του ***filioque*** εκείνη τη χρονική στιγμή, ακόμη και αν δεν είχε ίσως ιδιαίτερη δογματική σημασία, σίγουρα επηρέαζε αποφασιστικά την πολιτική και την κοινωνική ζωή της χώρας. Η υπερίσχυση του **Wiching** έναντι του Γοράσδου σήμαινε την πλήρη εναρμόνιση της μοραβικής Εκκλησίας με τις γερμανικές επιταγές, καθώς και τη σταδιακή αποξένωσή της από τον σλαβικό χαρακτήρα της και τις βυζαντινές ιδέες και πρότυπα που είχαν διεισδύσει στο κράτος[55]. Ο πάπας διεμήνυσε στον Γοράσδο να τον επισκεφτεί στη Ρώμη, ενώ με άλλη επιστολή του απαγόρευσε τη χρήση της σλαβικής ως λειτουργικής γλώσσας. Με τον τρόπο αυτόν έθεσε τέλος στη δημιουργία μιας αυτόνομης σλαβικής εκκλησιαστικής οργάνωσης σε περιοχή της δικαιοδοσίας του. Μάταια κατέβαλαν προσπάθειες ο Γοράσδος και ο Κλήμης (γνωστός ως Αχρίδας) προκειμένου να ανατρέψουν το αρνητικό κλίμα. Ο Σβατοπλούκ δεχόμενος πολιτικές πιέσεις μεταβλήθηκε σε υποστηρικτή του **Wiching** και του γερμανικού κλήρου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι γερμανοί κληρικοί να επανέλθουν στη Μοραβία. Οι εναπομείναντες μαθητές του Κυρίλλου και του Μεθοδίου (γύρω στους διακόσιους) κλήθηκαν να παραστούν σε ειδική σύσκεψη. Ο Σβατοπλούκ τους έθεσε υπό τη διάθεση των γερμανών κληρικών. Αυτοί, αφού τους αιχμαλώτισαν, άλλους τους πούλησαν ως δούλους στο σκλαβοπάζαρο της Βενετίας και άλλους τους φυλάκισαν. Όσοι πουλήθηκαν ως δούλοι,

---

54. Βλ. *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), κεφ. 17, σελ. 211-212. Σχετικά με τον τάφο του Μεθοδίου υπάρχουν διάφορες εικασίες· βλ. **ΒΟΒΑ**, «**The church and the grave**», σελ. 393-397, και **SCHÜTZ**, «**Methods Grab**», σελ. 28-33.

55. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου*, σελ. 143.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 145

εξαγοράστηκαν από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Α΄ και ήρθαν στην Κωνσταντινούπολη. Αυτοί που φυλακίστηκαν, εξορίστηκαν αργότερα στην περιοχή του Δούναβη. Εκεί αρκετοί δεν άντεξαν τις κακουχίες και πέθαναν. Ο Γοράσδος και μερικοί άλλοι επέστρεψαν στη Μοραβία. Οι πολιτικές εξελίξεις όμως ήταν ραγδαίες. Το 907 τη χώρα κατέλαβαν οι Ούγγροι. Από τότε και στο εξής ο μοραβικός χώρος πέρασε οριστικά στη σφαίρα της λατινικής επιρροής. Ο Γοράσδος αναζήτησε καταφύγιο στην Πολωνία, άλλοι μαθητές στη Βοημία, ενώ μερικοί κατέφυγαν στη Βουλγαρία. Στο νεοσύστατο αυτό σλαβικό κράτος, το κυριλλο-μεθοδιανό έργο που είχε επιτελεστεί στη Μεγάλη Μοραβία θα έβρισκε τις καλύτερες συνθήκες για περαιτέρω ανάπτυξη[56].

Οι δύο θεσσαλονικείς αδελφοί καθώς και οι άμεσοι (αλλά και οι έμμεσοι) μαθητές τους εργάστηκαν μεθοδικά για την προαγωγή του πνεύματος και του πολιτισμού των σλαβικών λαών. Για το σημαντικό ιεραποστολικό έργο τους άρχισαν να τιμούνται ως άγιοι σχεδόν αμέσως μετά την κοίμησή τους. Μάλιστα χρησιμοποιήθηκε ο όρος άγιοι Επτάριθμοι για τους αγίους Κύριλλο, Μεθόδιο, Κλήμη, Ναούμ, Σάββα, Αγγελάριο και Γοράσδο[57].

Η κυριλλο-μεθοδιανή κληρονομιά άσκησε σημαντική επίδραση κυρίως στη διαμόρφωση του γραπτού πολιτισμού στους σλαβικούς λαούς, ενώ παράλληλα έθεσε τα θεμέλια για την ύπαρξη ενός κοινού υποστρώματος πολιτισμικών, κοινωνικών και πολιτικών αξιών στα εξελισσόμενα σλαβικά κράτη. Εκτός όμως από τον σλαβικό κόσμο το έργο τους επηρέασε και τον πολιτισμό των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών, τα οποία είτε γειτνίαζαν με σλαβικούς λαούς, είτε κατοικούσαν Σλάβοι σε αυτά. Εδώ και πολλά χρόνια η μελέτη του έργου, της επίδρασης και της συμβολής τους αποτέλεσε επιστημονικό αντικείμενο όχι μόνο μεμονωμένων μελετητών διαφόρων

---

56. Σχετικά με τους μαθητές των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου που έδρασαν στη Βουλγαρία βλ. P. DINEKOV, «**Kiril i Metodij**», σελ. 5-10· DELIKARI, ***Der Hl. Klemens***, σελ. 97-109· NIKOLOVA, «**Sv. Kliment Ohridski**», σελ. 50-57· DOBREV, «**Kirilo-Metodievite učenitsi**», σελ. 25-48· STOJKOVA, «**Kirilo-Metodievite učenitsi**», σελ. 49-54.

57. Ενδεικτικά βλ. GRAŠEVA, «**Sedmočislenitsi**», σελ. 576-580· DRINOV, «**Po văprosa**», σελ. 255-256· DRINOV, «**Novyj tserkovno-slavjanskij pamjatnik**», σελ. 332-362.

10_P._Sofoulis_125_146 07-10-14 12:58 Page 146

ειδικοτήτων (σλαβολόγων, ιστορικών, θεολόγων, γλωσσολόγων, ιστορικών της τέχνης κ.ά.) αλλά και οργανωμένων επιστημονικών κέντρων[58]. Με τη διοργάνωση συνεδρίων και την έκδοση τόμων και περιοδικών που είναι αφιερωμένα σε αυτούς, διατηρείται η μνήμη της προσφοράς τους στην εξέλιξη του σλαβικού-ευρωπαϊκού πολιτισμού και έρχονται στην επιφάνεια νέες πτυχές της πολύπλευρης προσωπικότητας και της δράσης τους.

58. Για παράδειγμα «**Kirilo-Metodievski Naučen Tsentăr**» της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών στη Σόφια, «Κέντρο Μελέτης Πολιτιστικής Κληρονομιάς Κυρίλλου και Μεθοδίου» στη Θεσσαλονίκη κ.ά.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 147

V.

Αγγελική Παπαγεωργίου

Οι Σέρβοι και η Σερβία κατά τους μέσους χρόνους

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 148

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 149

Ἰστέον, ὅτι οἱ Σέρβλοι ἀπὸ τῶν ἀβαπτίστων Σέρβλων, τῶν καὶ ἄσπρων ἐπονομαζομένων, κατάγονται, τῶν τῆς Τουρκίας ἐκεῖθεν κατοικούντων εἰς τὸν παρ' αὐτοῖς Βοΐκι τόπον ἐπονομαζόμενον, ἐν οἷς πλησιάζει καὶ ἡ Φραγγία, ὁμοίως καὶ ἡ μεγάλη Χρωβατία, ἡ ἀβάπτιστος, ἡ καὶ ἄσπρη προσαγορευομένη· ἐκεῖσε τοίνυν καὶ οὗτοι οἱ Σέρβλοι τὸ ἀπ' ἀρχῆς κατῴκουν. Δύο δὲ ἀδελφῶν τὴν ἀρχὴν τῆς Σερβλίας ἐκ τοῦ πατρὸς διαδεξαμένων, ὁ εἷς αὐτῶν τὸ τοῦ λαοῦ ἀναλαβόμενος ἥμισυ, εἰς Ἡράκλειον, τὸν βασιλέα Ῥωμαίων, προσέφυγεν, ὃν καὶ προσδεξάμενος ὁ αὐτὸς Ἡράκλειος βασιλεύς, παρέσχεν τόπον εἰς κατασκήνωσιν ἐν τῷ θέματι Θεσσαλονίκης τὰ Σέρβλια, ἃ ἔκτοτε τὴν τοιαύτην προσηγορίαν ἀπείληφεν[1].

Το έργο *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν* (στο εξής ***DAI***) του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου αποτελεί τη μοναδική μεσαιωνική πηγή που παρέχει πληροφορίες για την κάθοδο των Σέρβων στα Βαλκάνια, τα οποία τότε αποτελούσαν τμήμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας[2]. Σύμφωνα με τον Πορφυρογέννητο, οι Σέρβοι έφτα-

---

1. ***DAI***, κεφ. $32_{1\text{-}12}$.

2. Δεν πρέπει να συγχέεται η άφιξη των Σέρβων με την άφιξη γενικά των Σλάβων στον χώρο της Βαλκανικής. Οι Σλάβοι πρωτοεμφανίστηκαν στα εδάφη βορείως του Δουνάβεως στα τέλη του 5ου αιώνα, σύμφωνα με τις γραπτές βυζαντινές πηγές. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, βιβλ. **VII**, κεφ. **XIV**, παρ. 22-30· Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, βιβλ. XI, κεφ. 4, σελ. 370_{1}-386_{224}· **LEMERLE**, ***Miracles***, σελ. 227_{283}-234_{306}. Βλ. επίσης, **CURTA**, «**Barbarians**», σελ. 513-550· **DITTEN**, «**Bemerkungen**», σελ. 441-462· **FERJANČIĆ**, «**Invasions et installations**», σελ. 85-109· **LEMERLE**, «**Invasions**», σελ. 265-308· **ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ**, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, κυρίως σελ. 11 υποσελ. 1, όπου βιβλιογραφία· **NESTOR**, «**La pénétration des Slaves**», σελ. 41-68· **VÁŇA**,

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 150

σαν στον χώρο, τον 7ο αιώνα, έπειτα από πρόσκληση του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-641), ο οποίος χρειαζόταν πολεμιστές για την αντιμετώπιση του αβαρικού κινδύνου[3]. Πιο αναλυτικά, το ***DAI*** τοποθετεί την αρχική κοιτίδα των Σέρβων στη Λευκή Σερβία (στα σύνορα του φραγκικού κράτους, στη Βοημία) και τη Λευκή Κροατία[4]. Από εκείνο το σημείο, μετά τον θάνατο του πατέρα τους και αφού μοιράστηκαν την εξουσία, δύο αδελφοί, τα ονόματα των οποίων δεν μας έχουν παραδοθεί, ξεκίνησαν προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Ο ένας εξ αυτών έφτασε σε βυζαντινό έδαφος, όπου ο αυτοκράτορας αρχικά παραχώρησε σε εκείνον και τον λαό του έδαφος κοντά στη Θεσσαλονίκη με την ονομασία Σέρβλια[5].

Ωστόσο, για κάποιον λόγο που δεν αποκαλύπτει ο Πορφυρογέννητος, οι Σέρβοι θέλησαν να επιστρέψουν στον τόπο καταγωγής τους. Είχαν ήδη διαβεί τον Δούναβη όταν άλλαξαν εκ νέου γνώμη και ζήτησαν από τον Ηράκλειο να τους παράσχει κάποιον άλλο τόπο εγκατάστασης. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας τους παραχώρησε την περιοχή μεταξύ του ποταμού Σάβου και των Δειναρικών Άλπεων, όπου παρέμειναν[6].

Στην περιοχή εγκατάστασής τους οι Σέρβοι αρχικά είχαν πολύ χαλαρούς πολιτικούς-κρατικούς δεσμούς και, φυσικά, καμία αίσθηση εθνικής ενότητας[7]. Οι πολιτικοί τους σχηματισμοί ήταν μικρές ημι-κρατικές οργανώσεις (οι οποίες ονομάζονται *Σκλαβηνίαι*[8] στις

***Ancient Slavs*· VRYONIS, «Slavic society and the Slavic invasions», σελ. 378-390.**

3. Σχετικά με τους Αβάρους βλ. AVENARIUS, ***Die Awaren*· DEÉR, «Karl der Grosse», σελ. 285-371· POHL, *Awaren*· SZÁDECZKY-KARDOSS, «Der Awarensturm», σελ. 305-314.**

4. Για το ζήτημα της χρήσης των χρωμάτων ως γεωγραφικού προσδιορισμού βλ. γενικά NEEDHAM, ***China***, σελ. 261-264, και ειδικότερα BAČIĆ, ***Red Sea***, για το ζήτημα της αρχικής κοιτίδας των Σλάβων βλ. LEMERLE, ***Miracles*· NIEDERLE, *Manuel*, κυρίως σελ. 1-26· ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, σελ. 13-15· SORLIN, «Sclavènes», σελ. 218-234.**

5. Πρόκειται για τα σημερινά Σέρβια στη δυτική Μακεδονία.

6. ***DAI***, κεφ. $32_{7\text{-}29}$.

7. Για το ζήτημα της εθνικής ενότητας στα Βαλκάνια βλ. το πολύ ενδιαφέρον έργο του FINE, ***Ethnicity***.

8. Για τις Σκλαβηνίες βλ. ενδεικτικά ANTOLJAK, «Sklavinien», σελ. 9-13· ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*, σελ. 38-45· POPOVIĆ, «La slavisation

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 151

βυζαντινές πηγές) και για τον λόγο αυτόν ο έλεγχός τους από τη βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν σχετικά εύκολος. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρεται στη χώρα των *Ζαχλούμων*, των *Τερβουνιωτῶν*, των *Καναλιτῶν* και των *Ἀρεντανῶν*[9] και τους διαχωρίζει από τους *ἀβάπτιστους* Σέρβους, τους οποίους, όπως είδαμε, τοποθετεί προς βορράν[10].

Η περιοχή της *Ῥάσης*[11] αποτελούσε το σερβικό σύνορο με τη Βουλγαρία[12]. Ήταν επομένως φυσικό οι Σέρβοι να δέχονται την επιρροή, εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας, και του βουλγαρικού κράτους, το οποίο σχηματίστηκε στα τέλη του 7ου αιώνα (681) ως κρατική οντότητα ανεξάρτητη και συχνά εχθρική προς το Βυζάντιο[13]. Εκτός όμως από τη βουλγαρική επιρροή, κατά τη διάρκεια των πρώτων αιώνων της σερβικής παρουσίας στα Βαλκάνια η περιοχή δεχόταν συχνά τις βουλγαρικές επιθέσεις, με στόχο την προσάρτηση εδαφών στο βουλγαρικό κράτος. Σύμφωνα πάντα με τον Πορφυρογέννητο, οι βουλγαρικές επιθετικές ενέργειες δεν κατέλη-

---

des Balkans», εδώ 237-238· SORLIN, «**Sclavènes**», σελ. 218-234· ΣΤΡΑΤΟΣ, *Τὸ Βυζάντιον*· ZASTEROVA, «**Les débuts des Slaves**», σελ. 33-52.

9. ***DAI***, κεφ. 32_{21-23}.

10. ***DAI***, κεφ. 32_{2-6}.

11. Ράσσον ή Ρασκία ήταν η ονομασία της μεσαιωνικής Σερβίας. Η ονομασία προέρχεται πιθανόν από ένα ομώνυμο φρούριο που υπήρχε στην περιοχή ή — κατά μία διαφορετική άποψη — από τον ποταμό **Raška** που διασχίζει τη νοτιοδυτική Σερβία. Οι βυζαντινοί συγγραφείς σπάνια χρησιμοποιούσαν τον συγκεκριμένο όρο για την περιγραφή της περιοχής. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, ο οποίος αναφέρεται μία φορά σε αυτόν για να περιγράψει μία πόλη που βρισκόταν μεταξύ Σερβίας και Βουλγαρίας (πρβλ. ***DAI***, κεφ. 32_{50-53}). Από τα μέσα του 13ου αιώνα ο όρος δεν απαντά πλέον ούτε στα σλαβικά έγγραφα. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά ***DAI***, ***Commentary***, σελ. 134· FINE, ***Ethnicity***, κυρίως σελ. 63, 95-96, 107, 142, 224, 348, 459, 484, 503, 547· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Early medieval Balkans***, σελ. 53, 194-195, 201, 206-207, 213, 222-226, 228, 230-238, 243-247· JIREČEK - RADONIĆ, ***Istorija Srba***, σελ. 3· KALIĆ, «**La region du Ras**», σελ. 127-140· Ο ΙΔΙΟΣ, «**Naziv Raška**», 79-92· ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, *Κόσμος*, σελ. 516· STEPHENSON, ***Balkan Frontier***, σελ. 74-75, 117, 122, 134, 147, 224-226, 245-247, 266-269. Βλ. επίσης, ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Χρονικό*, σελ. 330-331.

12. ***DAI***, κεφ. 32_{50-53}.

13. Για την πρώϊμη ιστορία των Βουλγάρων βλ. ενδεικτικά RUNCIMAN, ***Bulgarian empire***· DIMITROV, ***The seven ancient civilizations***.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 152

ξαν τελικά σε προσάρτηση των σερβικών εδαφών, παρά μόνο για μικρά χρονικά διαστήματα[14].

Μολονότι ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναγνωρίζει την ύπαρξη περισσότερων του ενός σερβικών κρατικών σχηματισμών, τις λεγόμενες ζουπανίες[15], θεωρεί ότι υπήρχε ένας αρχηγός όλων, ο οποίος καταγόταν από τον αδελφό εκείνον ο οποίος είχε καταφύγει στον Ηράκλειο. Τα ονόματα των πρώτων ηγεμόνων δεν παραδίδονται, ενώ και για τους τρεις επόμενους που αναφέρονται ονομαστικά, τον Βισεσλάβο (*Βοϊσέσθλαβος*), τον Ραντόσλαβο (*Ῥοδόσθλαβος*) και τον Προηγόη, δεν παρέχονται πληροφορίες[16]. Ο πρώτος για τον οποίο παραδίδονται στοιχεία της δράσης του είναι ο Βλαστίμηρος, ηγεμόνας των μέσων του 9ου αιώνα, ο οποίος ήρθε σε νικηφόρα σύγκρουση με τους Βουλγάρους[17]. Τον Βλαστίμηρο διαδέχθηκαν οι τρεις γιοι του, ο Μουντιμήρος, ο Στροϊμήρος και ο Γοϊνίκος. Κατά τη διάρκεια της κοινής ηγεμονίας τους (αν και, όπως φαίνεται από το κείμενο του Πορφυρογέννητου, την πραγματική εξουσία κατείχε ο πρωτότοκος Μουντιμήρος) οι Βούλγαροι υπό τον Βόρη[18] επιτέθηκαν, για ακόμη μία φορά ανεπιτυχώς, εναντίον των Σέρβων[19].

---

14. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, φυσικά, δεν ήταν δυνατό να υποστηρίξει τη βουλγαρική παρουσία στα σερβικά εδάφη, καθώς την περιοχή διεκδικούσε το Βυζάντιο.

15. Βλ. παραπάνω, σελ. 2 και υποσελ. 8-10. Σχετικά με τον όρο «ζουπανία», αυτός προέρχεται από τη σλαβική λέξη **župa** (*ζούπα*) και σημαίνει την ηγεμονία. Ο όρος χρησιμοποιείτο από τους νότιους και δυτικούς Σλάβους, αρχικά για να προσδιορίσει μία μικρής έκτασης γεωγραφική περιφέρεια αποτελούμενη από απροσδιόριστο αριθμό χωριών. Χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο (βλ. ***DAI***, κεφ. 29_{67}, κεφ. 32_{120}, κεφ. 34_{8}) ενώ αργότερα μνημονεύεται και από άλλους βυζαντινούς συγγραφείς. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Άννα Κομνηνή, βιβλ. **IX**, κεφ. 10, σελ. $280_{8\text{-}11}$, βιβλ. **XIII**, κεφ. 12, σελ. $423_{45\text{-}46}$· Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, σελ. $103_{10\text{-}13}$. Βλ. επίσης **Blagojević-Steindorff**, ***Lexikon***, λήμμα **župan**, σελ. 709-710· **Gračev**, «**Terminy**» λήμματα ζουπανία, ζουπάνος, σελ. 644.

16. ***DAI***, κεφ. $32_{33\text{-}35}$.

17. ***DAI***, κεφ. $32_{35\text{-}42}$.

18. Πρόκειται για τον Βόρη-Μιχαήλ, τον βούλγαρο ηγεμόνα που εκχριστιανίστηκε από το Βυζάντιο και εισήγαγε τον λαό του στον χριστιανισμό το 864. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά **Grégoire**, «**La date**», σελ. 663-668· **Vaillant - Lascaris**, «**La date**», σελ. 5-15.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 153

Η κοινή ηγεμονία των τριών αδελφών κατέρρευσε εξαιτίας της διαμάχης για την εξουσία που ξέσπασε ανάμεσά τους. Νικητής αναδείχθηκε ο Μουντιμήρος, ο οποίος παρέδωσε τους δύο αδελφούς του και τους γιους τους στον βούλγαρο ηγεμόνα, με μοναδική εξαίρεση τον ανιψιό του, Πέτρο, γιο του Γοϊνικου, ο οποίος μετά από λίγο κατέφυγε στα κροατικά εδάφη[20]. Το παραπάνω γεγονός αποτελεί κομβικό σημείο για τις σχέσεις των Σέρβων τόσο με τους Βουλγάρους όσο και με τη βυζαντινή αυτοκρατορία, καθώς οι συνεχείς διαμάχες των μελών της ηγεμονεύουσας δυναστείας αποτέλεσαν την κατάλληλη αφορμή για τις δύο δυνάμεις να αναμειγνύονται και να ασκούν την άμεση ή έμμεση επιρροή τους στους Σέρβους. Φυσικά το Βυζάντιο, αποτελώντας την ισχυρότερη δύναμη της εποχής, μπορούσε να ασκεί μεγαλύτερο έλεγχο στους τελευταίους, αν και όχι πάντα άμεσο.

Η πιο τρανή απόδειξη του ελέγχου που ασκούσε η βυζαντινή αυτοκρατορία στους Σέρβους είναι ο εκχριστιανισμός τους. Η πρώτη απόπειρα εισαγωγής των Σέρβων στη χορεία των χριστιανικών λαών έγινε, σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, από τον Ηράκλειο τον 7ο αιώνα[21]. Ωστόσο, φαίνεται ότι η συγκεκριμένη προσπάθεια, αν όντως πραγματοποιήθηκε, δεν είχε επιτυχία. Οι πρώτες ενδείξεις για εκτεταμένο εκχριστιανισμό προέρχονται από τη μνεία χριστιανικών ονομάτων σέρβων ηγεμόνων και, κυρίως, των γιων τους περί τα τέλη του 9ου αιώνα, την ίδια περίπου περίοδο που πραγματοποιήθηκε και ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων. Αυτοκράτορας του Βυζαντίου τότε ήταν ο Βασίλειος Α΄ (867-

19. ***DAI***, κεφ. 32_{44-57}. Η συγκεκριμένη επίθεση των Βουλγάρων είναι ενδιαφέρουσα για δύο λόγους· κατ' αρχάς, χάρη σε αυτήν μαθαίνουμε ότι το σύνορο μεταξύ σερβικών και βουλγαρικών εδαφών είναι το *Ῥάς* (βλ. παραπάνω, υποσελ. 11). Επιπλέον, λόγω της ανταλλαγής δώρων που ακολούθησε, οι Βούλγαροι υποστήριξαν αργότερα ότι είχαν προσαρτήσει την περιοχή και ότι τα δώρα ήταν στην πραγματικότητα φόρος που τους οφειλόταν. Ο Πορφυρογέννητος με τη διήγησή του προσπαθεί να αντικρούσει τις βουλγαρικές διεκδικήσεις στον χώρο, προβάλλοντας την αδιάλειπτη βυζαντινή κυριαρχία σε αυτόν.

20. ***DAI***, κεφ. 32_{57-72}.

21. ***DAI***, κεφ. 32_{27-29}.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 154

886), διάδοχος του Μιχαήλ Γ΄ (842-867), που είχε εγκαινιάσει τον εκχριστιανισμό των νότιων Σλάβων[22].

Η είσοδος των λαών αυτών στον χριστιανισμό αποτελούσε πολιτική επιλογή του Βυζαντίου, καθώς οι Βυζαντινοί πίστευαν (δικαιολογημένα, όπως αποδείχθηκε) ότι με τον τρόπο αυτόν θα μπορούσαν να ασκούν ευκολότερα τη επικυριαρχία τους στις διάφορες σλαβικές-σερβικές ηγεμονίες. Έτσι, ο αυτοκράτορας μπορούσε να τοποθετήσει ηγεμόνα της αρεσκείας του στην εξουσία χωρίς να αναμειγνύεται στον τρόπο άσκησης της εξουσίας, καθώς είχε διασφαλίσει την αποδοχή της βυζαντινής επικυριαρχίας μέσω της υιοθέτησης του χριστιανισμού και της αντίληψης της ανωτερότητας του βυζαντινού πολιτισμού[23]. Επιπλέον, ο εκχριστιανισμός των Σέρβων από την Κωνσταντινούπολη οδήγησε στην υιοθέτηση της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας ήταν ο εκπρόσωπος του Θεού στη γη, πατέρας και κεφαλή όλων των χριστιανών ηγεμόνων. Κατ' αυτό τον τρόπο ο εκχριστιανισμός διευκόλυνε την αποδοχή της ανωτερότητας του αυτοκράτορα και την υπαγωγή των σέρβων ηγεμόνων στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα. Ο αυτοκράτορας παραχωρούσε τίτλους, αξιώματα και δώρα που διασφάλιζαν την εξουσία του.

Ωστόσο, η βυζαντινή κυριαρχία απειλείτο από τη βουλγαρική επιθετικότητα, παρόλο που και οι Βούλγαροι είχαν δεχθεί τον χριστιανισμό από την Κωνσταντινούπολη. Αφορμή για τις βουλγαρικές επεμβάσεις[24] ήταν οι διαμάχες των σέρβων διεκδικητών της

---

22. Σχετικά με τον εκχριστιανισμό των Κροατών και των Σέρβων δεν υπάρχουν ασφαλείς πληροφορίες για το πότε ακριβώς πραγματοποιήθηκε. Διαδεδομένη είναι η άποψη ότι πραγματοποιήθηκε στους χρόνους του Βασιλείου Α΄ (867-886), διαδόχου του Μιχαήλ Γ΄. Η επικρατέστερη άποψη για τον εκχριστιανισμό των Σέρβων τον τοποθετεί μεταξύ των ετών 867-874. Για το ζήτημα, **Kovačević**, «**Aperçu historique**», σελ. 65-71· **Maksimović**, «**The Christianization**», σελ. 167-184· **Radojčić**, «**La conversion**», σελ. 250-256.

23. Η αντίληψη της ανωτερότητας του Βυζαντίου, διάχυτη στους Σλάβους, αποδεικνύεται από την υιοθέτηση εκ μέρους των τελευταίων όχι μόνον των χριστιανικών εθίμων, αλλά και της πολιτειακής δομής και των πολιτισμικών αγαθών (παιδεία, δίκαιο, τέχνη κ.ο.κ.).

24. Όταν, για παράδειγμα, πέθανε ο Μουντιμήρος, το 891/892, τον διαδέχθηκε ο γιος του Πριβεσθλάβος, ο οποίος εκτοπίστηκε από τον ξάδελφό του Πέτρο (892-917). Βλ. ***DAI***, κεφ. 32$_{65\text{-}79}$.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 155

εξουσίας. Κομβικό σημείο της βυζαντινο-βουλγαρικής διένεξης για τα σερβικά εδάφη αποτέλεσαν οι αυτοκρατορικές φιλοδοξίες του Συμεών (893-927), οι οποίες οδήγησαν σε συνεχείς πολέμους με το Βυζάντιο από την έναρξη σχεδόν της βασιλείας του (894) μέχρι τον θάνατό του. Στο πλαίσιο των συρράξεων Βυζαντίου-Βουλγαρίας οι σέρβοι ηγεμόνες ακολουθούσαν επαμφοτερίζουσα στάση, καθώς άλλοτε συμμαχούσαν με τον αυτοκράτορα και άλλοτε με τον βούλγαρο ηγεμόνα. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της στάσης ήταν ότι, ενώ αρχικά προτιμούσαν την υπαγωγή στη Βουλγαρία, τελικά κατέληγαν στη βυζαντινή βοήθεια, η οποία μπορούσε να τους εξασφαλίσει μεγαλύτερη ανεξαρτησία. Φαίνεται ότι για μικρό χρονικό διάστημα (924-927) τα σερβικά εδάφη υπάχθηκαν τελικά στον Συμεών[25].

Παρά τις απώλειες σε υλικό και ανθρώπινο δυναμικό, οι Σέρβοι απεκόμισαν ένα σημαντικό όφελος από την εμπλοκή τους στον βυζαντινο-βουλγαρικό πόλεμο, καθώς τότε ξεκίνησε η εισαγωγή του κυριλλικού αλφαβήτου και η ανάπτυξη της σερβικής Εκκλησίας με την εισαγωγή της εκκλησιαστικής παλαιοσλαβικής γλώσσας στη θεία λειτουργία[26]. Συνεπώς, ο πόλεμος σηματοδότησε την έναρξη της πολιτισμικής ανάπτυξης των Σέρβων. Εντούτοις, όταν ο Τζεεσθλάβος[27] (927-950) ανέλαβε την εξουσία στα σερβικά εδάφη, με

---

25. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά ***DAI***, κεφ. 32$_{74\text{-}128}$. Βλ. επίσης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 222$_{1\text{-}4}$.

26. Η εκκλησιαστική παλαιοσλαβική γραφόταν με το λεγόμενο γλαγολιτικό αλφάβητο, το οποίο αρχικά δόθηκε στη Μεγάλη Μοραβία. Το γλαγολιτικό αλφάβητο αποτέλεσε τη βάση του κυριλλικού, το οποίο αναπτύχθηκε από τους μαθητές του Κυρίλλου. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά ECKHARDT, «**Theorien**», σελ. 87-118· JACHNOW, «**Eine neue Hypothese**», σελ. 69-93· KODOV, «**L'œuvre littéraire**», σελ. 265-287· MIKLAS, ***Glagolitica***. Για το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου βλ. ενδεικτικά BUJNOCH, ***Zwischen Rom und Byzanz***· ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἐπιδιώξεις*· DVORNIK, ***Byzantine missions***· ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, *Η παρουσία*· ΝΙΧΩΡΙΤΗΣ, *Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος*· ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*· ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η Βυζαντινή Παιδεία*· Ο ΙΔΙΟΣ, *Κυρίλλος και Μεθόδιος*.

27. Ο Τσιασλάβος ή Τζεέσθλαβος του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Πρεσθλάβα της Βουλγαρίας. Ήταν γιος του Κλονίμιρου και εγγονός του Στροϊμήρου. Παρόλο που ανατράφηκε στην αυλή του Συμεών, το 927 ο Τσιασλάβος, με τις ευλογίες του βυζαντινού αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού και υπό την επικυριαρχία του τελευταίου, ανέλαβε την

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 156

τη στήριξη του βυζαντινού αυτοκράτορα, παρόλο που μέχρι τότε ήταν σύμμαχος με τους Βουλγάρους, αντίκρισε μία έρημη χώρα. Κατόρθωσε όμως να ανασυστήσει τη χώρα του και να την επεκτείνει. Με τον Τζεεσθλάβο ολοκληρώνεται η πρώτη γνωστή σερβική δυναστεία. Μετά τον θάνατό του ακολουθεί μία «σκοτεινή» περίοδος για τη σερβική ιστορία, καθώς οι πληροφορίες τις οποίες παρέχουν οι πηγές είναι ελάχιστες.

Κατά τη διάρκεια της «σκοτεινής» περιόδου, η διαμάχη Βυζαντίου και Βουλγαρίας αναζωπυρώθηκε με την εμφάνιση του Σαμουήλ (976-1014). Ο τελευταίος πέτυχε να καταλάβει την ηγεμονία της Διόκλειας, όπου τοποθέτησε τον γαμπρό του, Ιωάννη Βλαδίμηρο, και κατόρθωσε να φτάσει στα εδάφη της Δαλματίας, πριν τον αναχαιτίσει ο Βασίλειος Β΄ (976-1025). Η πορεία του Σαμουήλ σε αυτές τις περιοχές υποδηλώνει την πιθανή υπαγωγή της Σερβίας στη βουλγαρική σφαίρα επιρροής[28].

Μετά την ήττα του Σαμουήλ στο Κλειδί (1014)[29], το βουλγαρικό μέτωπο κατέρρευσε και ο Βασίλειος Β΄ ανακατέλαβε τις πε-

---

εξουσία στη Σερβία και κατόρθωσε να επεκτείνει τα εδάφη του. Για τον Τσιασλάβο βλ. ενδεικτικά ***DAI***, κεφ. 32$_{74\text{-}145}$. Βλ. επίσης, ***DAI***, ***Commentary***, σελ. 100, 130, 136· Ćirković, ***Serbs***, εδώ σελ. 18-19· Fine, ***Early medieval Balkans***, κυρίως σελ. 154, 159-160, 188-196· Živković, «**Serbia**», σελ. 249-258, εδώ σελ. 250, 255. Βλ. επίσης Παπαγεωργιου, *Χρονικό*, σελ. 177-178.

28. Όσον αφορά στην ανάμειξη της Διόκλειας στον πόλεμο του Σαμουήλ με τον Βασίλειο Β΄, χρήσιμες πληροφορίες παρέχει και το Χρονικό του Ιερέα της Διόκλειας. Για το ζήτημα βλ. Παπαγεωργιου, *Χρονικό*, σελ. 50-60 και σελ. 123-137, 170-171, 222-225. Για τον Βασίλειο Β΄ βλ. ενδεικτικά Holmes, ***Basil II***· Stephenson, ***Basil***· Strässle, ***Krieg***. Για τον Σαμουήλ και τους πολέμους του εναντίον του Βυζαντίου βλ. ενδεικτικά Fine, ***Early medieval Balkans***, σελ. 191-203· Runciman, ***Bulgarian empire***, κυρίως σελ. 218-270· Stephenson, ***Balkan Frontier***, κυρίως σελ. 58-79· Ο Ιδιος, ***Basil***, κυρίως σελ. 11-48. Για τον Ιωάννη Βλαδίμηρο, ο οποίος είναι άγιος των Σέρβων, βλ. επίσης Fine, ***Early medieval Balkans***, σελ. 193-203· ***Lives***, σελ. 1-5· Ingham, «**The martyrdom**», σελ. 199-216· Medini, ***Dubrovačke***, εδώ σελ. 60, 271-272· Ostrogorsky, *Ιστορία*, κυρίως σελ. 190-193· Privatrić, ***Samuilova država***, εδώ σελ. 17-26, 113-115· Runciman, ***Bulgarian empire***, κυρίως σελ. 232-233, 240-248· Živković, «**Samuel**», σελ. 229-247, εδώ σελ. 229-233, 242-245.

29. Για τα γεγονότα της μάχης του Κλειδίου βλ. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 348$_{9}$-350$_{58}$.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 157

ριοχές που είχαν περάσει στη βουλγαρική εξουσία, μεταξύ των οποίων και τις σερβικές. Η συγκεκριμένη εξέλιξη επηρέασε μακροπρόθεσμα την ιστορία των Σέρβων, καθώς για τα επόμενα σχεδόν διακόσια χρόνια, μέχρι τον θάνατο του Μανουήλ Α΄ (1180), τα σερβικά εδάφη βρίσκονταν υπό βυζαντινή κυριαρχία.

Ο Βασίλειος Β΄ εφάρμοσε το βυζαντινό διοικητικό σύστημα στις κατακτημένες περιοχές και δημιούργησε νέα *θέματα*. Όρισε ως έδρες των θεμάτων τις πόλεις του Σιρμίου και των Σκοπίων, τοποθετώντας σε αυτές στρατηγούς ή δούκες. Ο στρατηγός του Σιρμίου έφερε τον τίτλο του *στρατηγού Σερβίας ή δουκός Θεσσαλονίκης, Βουλγαρίας και Σερβίας*, γεγονός που καταδεικνύει ότι μεγάλο τμήμα των σερβικών εδαφών βρισκόταν υπό άμεση βυζαντινή κυριαρχία. Η υπόλοιπη Σερβία συνόρευε με τα κροατικά εδάφη. Όταν η Κροατία προσαρτήθηκε από την Ουγγαρία (1102)[30], οι Σέρβοι της περιοχής βρέθηκαν αναγκασμένοι να προσπαθούν να ισορροπήσουν μεταξύ δύο μεγάλων δυνάμεων, του Βυζαντίου και των Ούγγρων.

Αντίθετα από το βυζαντινό *θέμα* Σερβίας, το οποίο βρισκόταν προς βορρά, η υπόλοιπη Σερβία, το κέντρο της οποίας βρισκόταν πιθανότατα στον νότο[31], αναγνώριζε τυπικά τη βυζαντινή κυριαρχία, αλλά διοικείτο από τοπικούς ζουπάνους, οι οποίοι με τη σειρά τους υπέκειντο στην εξουσία του μεγάλου ζουπάνου. Το πρόβλημα με τον συγκεκριμένο τύπο «τοπικής αυτοδιοίκησης» ήταν ότι συχνά οι διάφοροι ζουπάνοι και ακόμη συχνότερα οι μεγάλοι ζουπάνοι αμφισβητούσαν τη βυζαντινή κυριαρχία. Έτσι, οι περισσότερες εξεγέρσεις ξεκινούσαν από αυτή την περιοχή[32], απ' όπου τελικά θα προέλθει και η δυναστεία των Νεμανιδών.

---

30. Σχετικά με την προσάρτηση της Κροατίας από την Ουγγαρία βλ. στον παρόντα τόμο το άρθρο του T. ŽIVKOVIĆ.

31. Είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστούν με ακρίβεια τα όρια των σερβικών περιοχών, καθώς στις σύγχρονες πηγές δεν υπάρχουν συγκεκριμένες αναφορές σε αυτά. Εδώ έγκειται η σπουδαιότητα του έργου του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, το οποίο παρέχει αναλυτικές τοπωνυμικές και τοπογραφικές πληροφορίες.

32. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Βολκάνου των βυζαντινών πηγών. Θεωρείται ο ιδρυτής της οικογένειας των Βουκάνοβιτς. Γεννήθηκε περί το 1050 και ήταν γιος του Πετρισλάβου και εγγονός του Μιχαήλ Α΄

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 158

Η νίκη του Βασιλείου Β΄ επί του Σαμουήλ επηρέασε έμμεσα και την παράκτια περιοχή, η οποία κατοικείτο κυρίως από Κροάτες. Ο αυτοκράτορας δημιούργησε το *θέμα Δαλματίας*, με έδρα το Ραούσιον[33], ούτως ώστε, μαζί με το υπό βυζαντινή κυριαρχία Δυρρά-

---

της Διόκλειας. Ήταν ανιψιός του Βοδίνου, ο οποίος τον τοποθέτησε ζουπάνο της Ρασσίας το 1082, τίτλο που διατήρησε μέχρι το 1102, όταν πλέον ανέλαβε τη διοίκηση της Σερβίας (1102-1112/1115). Ο Μπελκάνος (ή Βουκάν ή Βολκάνος) ήρθε σε σύγκρουση με το Βυζάντιο και το 1093-1094 ο Αλέξιος Α΄ προσπάθησε να τον αντιμετωπίσει. Τελικά ο Μπελκάνος συνθηκολόγησε με τον βυζαντινό αυτοκράτορα το 1094, αλλά υποχρεώθηκε να στείλει ως ομήρους στην Κωνσταντινούπολη έναν αριθμό συγγενών του, προκειμένου να διασφαλιστεί η υποταγή του. Μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου Βοδίνου (1101), ο ετεροθαλής αδερφός του τελευταίου Ντομπροσλάβος Β΄ τον διαδέχθηκε στον θρόνο της Διόκλειας. Τότε ο Κοτσιάπαρ μαζί με τον Μπελκάνο συμμάχησαν και κατόρθωσαν να εκθρονίσουν τον Ντομπροσλάβο. Ο Μπελκάνος τοποθέτησε στη Διόκλεια τον Κοτσιάπαρ, αλλά σύντομα οι δύο άνδρες διέρρηξαν τις σχέσεις τους και ο Μπελκάνος τοποθέτησε στη Διόκλεια τον Βλαδίμηρο, ανιψιό του Κωνσταντίνου Βοδίνου. Το 1106 ο Μπελκάνος στράφηκε για ακόμη μία φορά εναντίον του Βυζαντίου, αλλά τελικά αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει με τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ τον Νοέμβριο του ίδιου έτους. Το έτος του θανάτου του παραμένει άγνωστο, αλλά πιθανώς τοποθετείται χρονικά μεταξύ των ετών 1112 και 1115. Γενικά για τον Μπελκάνο βλ. Άννα Κομνηνή, βιβλ. **VII**, κεφ. 8, σελ. $226_{7\text{-}11}$, βιβλ. **VIII**, κεφ. 7, σελ. 252_{31}-253_{55}, βιβλ. **IX**, κεφ. 4, σελ. 265_{45}-267_{14}, κεφ. 10, σελ. 279_{92}-280_{15}, βιβλ. **XII**, κεφ. 4, σελ. 369_{32}-370_{46}. Βλ. επίσης, FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 223-231· STEPHENSON, ***Balkan Frontier***, κυρίως σελ. 147-148· ŽIVKOVIĆ, «**Bodin**», σελ. 275-292, εδώ σελ. 287-290· Ο ΙΔΙΟΣ, «**Dioclea**», σελ. 293-312, εδώ σελ. 293-298. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Χρονικό*, σελ. 171-173.

33. Το **Dubrovnik** της Κροατίας, γνωστό στους μέσους χρόνους και ως Ραγούζα. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος παρέχει την πληροφορία ότι ο όρος Ραγουσαίος προέρχεται από τον Λαυσαίο και ο τελευταίος από τη λέξη λαῦ, η οποία σημαίνει γκρεμός εξαιτίας της τοποθεσίας της πόλης (πρβλ. ***DAI***, κεφ. $29_{217\text{-}222}$.). Παλαιότερες απόψεις υποστήριζαν την ίδρυση της Ραγούσας τον 7ο αιώνα, αλλά τελευταία υπάρχει η άποψη ότι η πόλη υπήρχε και υπαγόταν στη βυζαντινή κυριαρχία από πολύ νωρίτερα (πρβλ. NIČETIĆ, ***Provijest***, ο οποίος υποστηρίζει ότι η πόλη είχε ιδρυθεί κατά τους αρχαίους χρόνους). Η πόλη παρέμεινε υπό βυζαντινή επικυριαρχία μέχρι την Δ΄ σταυροφορία, όταν κατακτήθηκε από τη Βενετία (1205). Για τη Ραγούσα βλ. ***DAI***, κεφ. $29_{88\text{-}115}$ (όπου αναλύεται η συμμαχία των Ραγουσαίων με τον αυτοκράτορα Βασίλειο Α΄ εναντίον των Αράβων), κεφ. $29_{217\text{-}236}$, κεφ. $30_{98\text{-}104, 138\text{-}142}$. Βλ. επίσης, ***DAI***, ***Commentary***, σελ. 106· CURTA, ***Southeastern Europe***, σελ. 119, 144-145, 259,

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 159

χιον, μπορούσε να ελέγχει, αν όχι ολόκληρη τη Δαλματική ακτή, τουλάχιστον τις σημαντικότερες πόλεις. Όσον αφορά στις ζουπανίες που αναφέρει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, φαίνεται ότι η ζουπανία των Αρεντανών είχε ενσωματωθεί στα κροατικά εδάφη, ενώ για εκείνες της Ζαχλουμίας και της Τερβουνίας δεν υπάρχουν πληροφορίες μέχρι περίπου τα μέσα του 10ου αιώνα. Στις αρχές του 11ου αιώνα, όμως, εμφανίζεται ο Στέφανος Βοϊσλάβος[34], *ό*

267-271, 327, 335, 341-345, 368, 382-383, 386, 391, 394-396, 399, 419, 430, 433· FINE, ***Ethnicity***, κυρίως σελ. 22-23, 29-30, 89-90, 95-101, 107-108, 118-119, 124-125, 134-143, 155-158, 192-193, 198-201, 228-244, 248-253, 257-262, 275-279, 284-285, 297-340, 358-369, 394-421, 430-434, 444-445, 526-529· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Early medieval Balkans***, σελ. 3-5, 35, 200, 229, 245, 249, 253, 256-257, 273, 275, 278-279, 289· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Late medieval Balkans***, σελ. 7-9, 43-47, 49-50, 128-129, 138-143, 145-148, 200-203, 258-259, 264-268, 283-287, 337-342, 372-377, 383-386, 389-398, 425-427, 458-463, 465-476, 479-481, 486-488, 491-492, 528-531, 554-555, 579-581, 587-588, 594-595· ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, *Κόσμος*, σελ. 515-516· SCAGLIONI, ***Dalmazia***· SKOK, «**Ortsnamenstudien**», σελ. 214· STEPHENSON, ***Balkan Frontier***, σελ. 119, 125, 129, 165, 205, 262, 288· VILLARI, ***Ragusa***, εδώ σελ. 1-30. Βλ. επίσης, ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Χρονικό*, σελ. 327-329.

34. Ο Ιερέας της Διόκλειας τον αναφέρει ως Ντομπροσλάβο. Πρόκειται για τον Στέφανο Ντομπροσλάβο Α΄ Βοϊσλάβο (1018-1051), περισσότερο γνωστό ως Βοϊσλάβο, άρχοντα των Σέρβων. Ήταν γιος του Ντραγκίμιρου και γεννήθηκε στη Μπρούσνα, περιοχή του Δρίνα. Σύμφωνα με τον Ιερέα της Διόκλειας, νυμφεύθηκε μία συγγενή του Σαμουήλ της Βουλγαρίας. Ο Βοϊσλάβος προσπάθησε να ανεξαρτητοποιηθεί από τη βυζαντινή κηδεμονία, αλλά αιχμαλωτίστηκε και μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1035. Κατόρθωσε να δραπετεύσει και έφτασε στη Διόκλεια, όπου κατάφερε να αποκτήσει τον έλεγχο των ζουπανιών της Τριβουνίας και της Ζαχλουμίας. Το 1040 εγκαταστάθηκε κοντά στη λίμνη Σκουτάρι, όπου εγκατέστησε την έδρα του. Το 1042 ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος εξεστράτευσε εναντίον της Διόκλειας, αλλά δεν κατάφερε να υποτάξει τον Βοϊσλάβο. Πέθανε περί το 1051 έχοντας αποκτήσει πέντε γιους, μεταξύ των οποίων ήταν και ο διάδοχός του Μιχαήλ Α΄ (πρβλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, σελ. 475$_{13-14}$). Ο τελευταίος αναγνώρισε τη βυζαντινή επικυριαρχία στην περιοχή του και έλαβε τον τίτλο του *πρωτοσπαθαρίου*. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 408$_{73-76}$ (*τὸ δὲ χρυσίον ἀφείλετο Στέφανος ὁ καὶ Βοϊσθλάβος, ὁ τῶν Σέρβων ἄρχων, πρὸ μικροῦ τῆς πόλεως ἀποδρὰς καὶ τὸν τόπον τῶν Σέρβων κατεσχηκώς, Θεόφιλον ἐκεῖθεν τὸν Ἐρωτικὸν ἀπελάσας*). Βλ. επίσης FERLUGA, ***Byzantium***, σελ. 371-375· FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 203-212· STEPHENSON, ***Balkan Frontier***, κυρίως σελ.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 160

τῶν Σέρβων ἄρχων[35], ο οποίος φαίνεται ότι είχε υπό την εξουσία του τις ζουπανίες της Τερβουνίας και Ζαχλουμίας. Ο Βοϊσλάβος προσπάθησε να ανεξαρτητοποιηθεί από τη βυζαντινή κυριαρχία και το 1042 νίκησε τα βυζαντινά στρατεύματα του Κωνσταντίνου Θ΄, επιτυγχάνοντας να αποσχισθεί από το Βυζάντιο[36]. Μετά τον θάνατο του Βοϊσλάβου, οι σχέσεις του Βυζαντίου αποκαταστάθηκαν με τον διάδοχό του, τον Μιχαήλ Α΄ της Διόκλειας, ο οποίος μάλιστα έλαβε το αξίωμα του πρωτοσπαθαρίου[37].

Με την άνοδο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης συνέπεσε η πρώτη επιθετική ενέργεια δυτικών εναντίον του Βυζαντίου. Το 1081 ο νορμανδός ηγεμόνας Ροβέρτος Γυϊσκάρδος εξεστράτευσε στο βυζαντινό *θέμα* Δαλματίας[38]. Για άλλη μία φορά οι Σέρβοι, με ηγέτη τον Κωνσταντίνο

125-126, 133-135, 308· WASILEWSKI, «**Stefan Vojislav**», σελ. 109-126. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Χρονικό*, σελ. 186-188.

35. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 408$_{74}$.

36. Για τα γεγονότα που οδήγησαν στη μάχη της 7ης Οκτωβρίου 1042 και την ανεξαρτητοποίηση της Διόκλειας από τη βυζαντινή κυριαρχία βλ. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 408$_{70}$-409$_{86}$ και 424$_{62}$-42$_{52}$. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Χρονικό*, σελ. 60-66, 137-147.

37. Ο Μιχαήλ Α΄ της Διόκλειας ήταν πατέρας του Κωνσταντίνου Βοδίνου, ενός ακόμη σέρβου ηγεμόνα που αντιτάχθηκε στη βυζαντινή κυριαρχία. Ο Μιχαήλ Α΄ διατήρησε την εξουσία από τις αρχές της δεκαετίας του 1050 μέχρι το 1081. Από το 1077 έλαβε τον τίτλο του βασιλέα. Από το 1052 μέχρι το 1072 ήταν υποτελής του Βυζαντίου και έφερε τον τίτλο του *πρωτοσπαθαρίου*. Το 1072 αποστάτησε, αλλά μετά την ήττα του στράφηκε στη Δύση για υποστήριξη, με αποτέλεσμα να λάβει τον τίτλο του βασιλέα από τον πάπα Γρηγόριο Ζ΄ το 1077. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 475$_{13\text{-}16}$ (*Τότε δὴ καὶ Μιχαηλᾶς ὁ τοῦ Στεφάνου υἱός, καὶ Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων μετὰ τὸν πατέρα καταστὰς ἀρχηγός, σπένδεται τῷ βασιλεῖ, καὶ τοῖς συμμάχοις καὶ φίλοις Ῥωμαίων ἐγγράφεται, πρωτοσπαθάριος τιμηθείς*). Βλ. επίσης FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 212-223· STEPHENSON, ***Balkan Frontier***, κυρίως σελ. 138-147, 160.

38. Για τα γεγονότα της πρώτης νορμανδικής εισβολής στο Βυζάντιο βλ. ενδεικτικά BURGARELLA, «**Guiscardo**» , σελ. 39-60· CHALANDON, ***Domination Normande***, κυρίως σελ. 258-284· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Alexis Ier***, σελ. 65-94· YEWDALE, ***Bohemond I***, σελ. 25-33. Για την πολιορκία της Λάρισας κατά τη διάρκεια του βυζαντινο-νορμανδικού πολέμου, η οποία αποτέλεσε το καταλυτικό σημείο για τη θετική για τον Αλέξιο έκβαση του πολέμου, βλ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, «Οι Νορμανδοί», σελ. 33-45· ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ, «Οι Νορμανδοί», σελ. 3-11. Γενικά

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 161

Βοδίνο[39], προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν την κατάσταση και να ανεξαρτητοποιηθούν από τη βυζαντινή κυριαρχία. Μετά την αποτυχημένη απόπειρα του Βοδίνου, η επόμενη προσπάθεια των Σέρβων για αποτίναξη της βυζαντινής κυριαρχίας έλαβε χώρα δύο φορές κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143)[40], από τον ίδιο άνδρα, τον Γεώργιο, γιο του Βοδίνου, αλλά και πάλι χωρίς επιτυχία[41].

για τις εκστρατείες των Νορμανδών εναντίον του Βυζαντίου βλ. ενδεικτικά CHALANDON, ***Domination Normande***, κυρίως σελ. 131-147, 258-284, 400-416, και Ο ΙΔΙΟΣ, ***Les Comnène***, κυρίως τις σελ. 317-337. Σχετικά με τον Ροβέρτο Γυϊσκάρδο βλ. BÜNEMMAN, ***Robert Guiskard***· BURGARELLA, «**Guiscardo**», σελ. 39-60· GUILLOU, «**La cultura bizantina**», σελ. 209-222· LOUD, ***Robert Guiscard***· O'BRIEN, ***The DeHautevilles***. Για τον Ρογήρο Β΄ βλ. ενδεικτικά CASPAR, ***Roger II***· HOUBEN, ***Roger II***· JAMISON, ***Norman administration***. Για την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς βλ. BRAND, ***Byzantium***, σελ. 160-175· ROTOLO, «Οι Σικελοί», σελ. 9-20.

39. Ο Κωνσταντίνος Βοδίνος ήταν ηγεμόνας της Διόκλειας από το 1081 μέχρι το 1101 και για μερικούς μήνες, το 1072, στέφθηκε ηγεμόνας των Βουλγάρων με το όνομα Πέτρος Γ΄. Το 1072 οι Βούλγαροι αποστάτησαν εναντίον του Βυζαντίου και επέλεξαν τον Βοδίνο ως ηγέτη τους. Ωστόσο, οι Βυζαντινοί κατόρθωσαν να καταστείλουν την αποστασία και να συλλάβουν τον Βοδίνο, ο οποίος οδηγήθηκε αιχμάλωτος στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί εστάλη στην Αντιόχεια. Το 1078 κατάφερε να δραπετεύσει και να επιστρέψει στη Διόκλεια, όπου, μετά τον θάνατο του πατέρα του, ανέλαβε τη διακυβέρνηση. Κατά τη διάρκεια της νορμανδικής επιδρομής στα βυζαντινά εδάφη (1081-1085), ο Βοδίνος συμμάχησε με τους Νορμανδούς και πέτυχε να καταλάβει ορισμένες περιοχές του *θέματος* Δυρραχίου, αλλά μετά την ήττα των Νορμανδών ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ κατόρθωσε να τον συλλάβει για δεύτερη φορά (μεταξύ των ετών 1089-1091). Τα γεγονότα στην περιοχή μετά τη σύλληψη του Βοδίνου δεν είναι ξεκάθαρα. Πιθανώς πέθανε περί το 1099. Για τον αγώνα του Αλεξίου Α΄ εναντίον των Σέρβων βλ. Άννα Κομνηνή, βιβλ. **I**, κεφ. 16, σελ. 53_{31}-54_{40}, βιβλ. **III**, κεφ. 12, σελ. 116_{3}-117_{14}, β. **IV**, κεφ. 5, σελ. $130_{15\text{-}17}$, κεφ. 6, σελ. 135_{87} -136_{4}, βιβλ. **VI**, κεφ. 7, σελ. $183_{67\text{-}77}$, βιβλ. **VII**, κεφ. 8, σελ. $226_{4\text{-}18}$, βιβλ. **VIII**, κεφ. 7, σελ. 252_{6}-253_{55}. Βλ. επίσης CHALANDON, ***Alexis Ier***, σελ. 140-145, 149-151. Για το ζήτημα γενικά βλ. FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 214-230, 281-282· PETROV, «**Bodin**», σελ. 239-264· RADOJCIC, «Περί της εξεγέρσεως», σελ. 185-187· STEPHENSON, ***Balkan Frontier***, κυρίως σελ. 142-150, 160, 166, 173· ŽIVKOVIĆ, «**Bodin**», σελ. 275-292.

40. Ο Ιωάννης Β΄ γεννήθηκε το 1087. Ήταν γιος του Αλεξίου Α΄ και της Ειρήνης Δούκαινας και αδελφός της Άννας Κομνηνής, η οποία συνέταξε το ιστορικό έργο Αλεξιάδα. Ο Ιωάννης διαδέχθηκε τον πατέρα του στον θρόνο, παρά

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 162

Η άνοδος του Μανουήλ Α΄ (1143-1180)[42] στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης συνέπεσε με την εντατικοποίηση των αυτονομιστι-

---

τις προσπάθειες της αδελφής του και της μητέρας τους να καταλάβουν οι ίδιες την εξουσία προς χάριν του συζύγου της Άννας, Νικηφόρου Βρυέννιου. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του ο Ιωάννης κατόρθωσε να επεκτείνει τα όρια του Βυζαντίου και να σταθεροποιήσει την κεντρική εξουσία. Στον χώρο της Βαλκανικής κατάφερε να εξουδετερώσει τους Πετσενέγους, να καταπνίξει τις αποσχιστικές τάσεις των Σέρβων με δύο εκστρατείες εναντίον τους, επιβεβαιώνοντας τη βυζαντινή επικυριαρχία στην περιοχή, και να νικήσει τους Ούγγρους. Ο Ιωάννης επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ανατολική του πολιτική και κυρίως στις σχέσεις του Βυζαντίου με τα σταυροφορικά κρατίδια. Πέθανε κατά τη διάρκεια κυνηγιού στη δεύτερη εκστρατεία του στην Κιλικία, το 1143, ορίζοντας ως διάδοχό του τον μικρότερο γιο του, Μανουήλ Α΄. Για τον Ιωάννη βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*.

41. Γιος του Κωνσταντίνου Βοδίνου και της Γιακβίντα. Ο Γεώργιος (**Djordje** ή **Juraj**) βασίλευσε από το 1114 μέχρι το 1122 και στη συνέχεια από το 1129 μέχρι το 1130 ή 1131. Ήρθε σε σύγκρουση δύο φορές (μία το 1122 και μία το 1129) με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνό (1118-1143), αλλά τελικά ηττήθηκε και οδηγήθηκε αιχμάλωτος στην Κωνσταντινούπολη. Για τον Γεώργιο και τα χρονολογικά προβλήματα αναφορικά με την περίοδο βασιλείας του βλ. γενικά FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 232-233, 298· GERASIMOV, «**Un sceau**», 217-218· ŽIVKOVIĆ, «**Dioclea**», σελ. 293-312, εδώ σελ. 293, 298-299, 308 υποσημ. 5 και Ο ΙΔΙΟΣ, «**Zavida**», σελ. 313-334, εδώ σελ. 314, 318-320, 323, 325, 332-332 υποσημ. 28. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός* και Η ΙΔΙΑ, «Βυζάντιο και Σέρβοι».

42. Ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός γεννήθηκε το 1118 και ήταν ο μικρότερος από τους τέσσερις γιους του Ιωάννη Β΄. Ο Ιωάννης επέλεξε τον Μανουήλ ως διάδοχό του, παρόλο που ο αδερφός του Ισαάκιος βρισκόταν εν ζωή. Ο Μανουήλ θεωρείται ο τελευταίος μεγάλος αυτοκράτορας της δυναστείας των Κομνηνών, αλλά η βασιλεία του έχει δεχθεί αντιφατικές κρίσεις, ακόμη και από συγχρόνους του. Κρίθηκε κυρίως διότι επεχείρησε να επαναφέρει τα βυζαντινά σύνορα της εποχής του Ιουστινιανού Α΄. Κατέλαβε την Κιλικία και την Αντιόχεια (1158-1159), αντιμετώπισε με επιτυχία, ακολουθώντας την πολιτική του παππού του, Αλεξίου Α΄, τα στρατεύματα της Β΄ σταυροφορίας (1149-1149) και ανέπτυξε ένα πολύπλοκο, αλλά εύθραυστο σύστημα διπλωματικών σχέσεων, κυρίως με τα κράτη της Δύσης. Η ήττα των βυζαντινών στρατευμάτων στο Μυριοκέφαλον το 1171 αποτέλεσε ουσιαστικά την αρχή του τέλους της βυζαντινής παρουσίας στη Μικρά Ασία, αλλά συγχρόνως οδήγησε και στην κατάρρευση των σχέσεων του Μανουήλ με τη Δύση. Όσον αφορά στη δράση του στον χώρο της Βαλκανικής, ο Μανουήλ αντιμετώπισε με επιτυχία τις αποσχιστικές τάσεις των Σέρβων και του Στεφάνου Νεμάνια, ενώ στην Ουγγαρία τοποθέτησε ηγεμόνα της αρεσκείας του. Στο εσωτερικό αντιμετώπισε προβλήματα κυρίως με τον εξάδελφό του και

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 163

κών τάσεων των σέρβων ηγεμόνων. Παρόλο που κατά τη διάρκεια της βασιλείας του οι προσπάθειες των Σέρβων δεν στέφθηκαν με επιτυχία[43], με την εμφάνιση του Στέφανου Νεμάνια στο προσκήνιο

μετέπειτα αυτοκράτορα Ανδρόνικο Α΄, ενώ ασχολήθηκε ιδιαιτέρως με τα εκκλησιαστικά προβλήματα της εποχής. Νυμφεύθηκε δύο φορές, τη Βέρθα (Ειρήνη) του Σούλτζμπαχ και, μετά τον θάνατό της, τη Μαρία της Αντιοχείας, από την οποία απέκτησε ένα γιο, τον Αλέξιο Β΄, ο οποίος, λόγω της ανηλικότητάς του όταν πέθανε ο Μανουήλ, δεν πρόλαβε να κυβερνήσει. Για τον Μανουήλ βλ. MAGDALINO, *Μανουήλ*.

43. Ο πρώτος που προσπάθησε να αμφισβητήσει την εξουσία του Βυζαντίου κατά τη διάρκεια της εξουσίας του Μανουήλ Α΄ ήταν ο Ούρος (**Uroš**), γιος ή ανιψιός του Μπελκάνου. Αναφέρεται για πρώτη φορά από την Άννα Κομνηνή (βιβλ. IX, κεφ. 10, σελ. 280$_{8\text{-}12}$) ως ένας από τους ομήρους τους οποίους παρέδωσε στον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ Κομνηνό ο Μπελκάνος το 1094 (*ἐκεῖνος δ' εὐθὺς τεθαρρηκὼς προσεληλύθει συνεπαγόμενος τούς τε συγγενεῖς καὶ ἐκκρίτους τῶν ζουπάνων καὶ προθύμως ὁμήρους τοὺς αὐτοῦ ἀνεψιαδεῖς τῷ αὐτοκράτωρι παραδέδωκε, τόν τε Οὔρεσιν καλούμενον καὶ Στέφανον τὸν Βολκάνον καὶ ἑτέρους τὸν εἴκοσιν ἀριθμὸν ἀποπληροῦντας*). Μετά τον θάνατο του Μπελκάνου (πιθανώς περί το 1115) ο Ούρος επέστρεψε στη Ρασσία και ανακηρύχθηκε μέγας ζουπάνος. Κατά την περίοδο ηγεμονίας του (π. 1115 - δεκαετία 1140) προσπάθησε να ασκήσει ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική και να απαλλαγεί από την επιρροή της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αν κρίνουμε από την υποστήριξη που παρείχε κατά τη δεκαετία του 1120 στον Γεώργιο εναντίον του φιλοβυζαντινού ηγεμόνα της Διόκλειας και από το γεγονός ότι περί το 1129 ή 1130 πάντρεψε την κόρη του Ελένη (**Jelena**) με τον Βελά (**Béla**), μετέπειτα βασιλιά της Ουγγαρίας (1131-1141). Ο διάδοχός του, Ούρος Β΄ (1145-1161), συμμάχησε με τους Ούγγρους και τους Νορμανδούς, αλλά δεν κατάφερε τελικά να αποφύγει την ήττα από τα στρατεύματα του Μανουήλ Α΄. Αφού εκθρόνισε τον Ούρος Β΄, ο Μανουήλ τοποθέτησε ως αρχιζουπάνο αρχικά τον Μπέλο και στη συνέχεια τον Ντέσσα. Ο Ντέσσα (**Desa**) ήταν ζουπάνος της Διόκλειας (1148-1162) και της Σερβίας (1149-1153, μέγας ζουπάνος 1153-1155 και 1162-1166). Ήταν γιος του Ούρος Α΄, ζουπάνου της Ρασσίας. Το 1148 ο Ντέσσα επιτέθηκε εναντίον του Ραδοσλάβου της Διόκλειας και έγινε ζουπάνος της περιοχής υπό την εξουσία του μεγαλύτερου αδελφού του, Ούρος Β΄, αμφότεροι υπό την επικυριαρχία του Βυζαντίου. Στην ανακήρυξη του Ντέσσα σε μεγάλο ζουπάνο από τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ το 1162 αναφέρεται ο ιστορικός Ιωάννης Κίνναμος, *Ἐπιτομή* (σελ. 204$_{15\text{-}21}$): *βασιλεὺς δὲ τὸν ὕστατον ἀδελφῶν μετάπεμπτον θέμενος, ὃς Δεσὲ μὲν ἐκαλεῖτο Δένδρας δὲ χώρας ἦρχεν, ἥ Ναισσῷ ἐν γειτόνων ἐστὶν εὐδαίμων καὶ πολυάνθρωπος, τὰ πιστά τε παρ' αὐτοῦ λαβὼν ὅπως ἀνόθευτον αὐτῷ τὸ τῆς δουλείας σχῆμα ἐς τὸν πάντα τῆς ζωῆς φυλάξῃ αἰῶνα, πρὸς δὲ καὶ ὡς παντάπασι Δένδρας Ῥωμαίοις ὑπεκστήσεται, ἣν καθάπερ ἔφην καρπιζόμενος ἦν, ἀρχιζου*

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 164

της σέρβικης ιστορίας διαφάνηκε ότι το Βυζάντιο δεν θα μπορούσε για πολύ ακόμη να ασκεί τον άμεσο έλεγχό του στην περιοχή.

Παρόλο που ο Στέφανος Νεμάνια (1166-1199) αποτελούσε επιλογή του Μανουήλ Α΄ για την ηγεσία των Σέρβων, δεν άργησε να εκφράσει τις αποσχιστικές του τάσεις[44]. Ήδη το 1171 προσέγγισε τους Βενετούς σε μία αντιβυζαντινή συμμαχία και το 1172 προσέ-

---

πάνον ἀνεῖπεν. Ο ίδιος περιγράφει (σελ. 212$_{18}$-214$_{4}$) την καθαίρεση του Ντέσσα το 1165 ή 1166, ενώ στο ίδιο περιστατικό αναφέρεται πιθανότατα και ο Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σελ. 136$_{47-54}$: *Οὗτος δὲ τὸν Δεσὲ μετελευσόμενος, ἑαυτοῦ γενόμενον κακουργότερον, τὴν ἐς Σερβίαν ὥρμα τραπέσθαι. ἀλλ' ὁ Δεσὲ καὶ πόρρωθεν ἐπιτηρῶν τὰ πραττόμενα, μάλιστα δ' ὅπερ ἦν δεδιώς, μή τι ἀηδὲς πάθοι καὶ ἀπευκταῖον βασιλέως εἰς τὴν ἑαυτοῦ χώραν παρεμβαλόντος, πέμψας ἐς βασιλέα ἐνδοθῆναί οἱ καθικετεύει τὴν ἐς αὐτὸν ἀπαθῆ ἄφιξιν. ὡς οὖν εἶχεν ὃ ᾔτησεν, ἀφίκετο δορυφορίας μετέχων σατραπικῆς καὶ ἐς θέαν τῷ βασιλεῖ καταστὰς τὸ δολιόφρον τῆς γνώμης κατονειδίζεται καὶ οὕτως ὡς ἄσπονδος ἀποπέμπεται.* Ο MAGDALINO, *Μανουήλ*, σελ. 150, ακολουθώντας προφανώς τις απόψεις παλαιοτέρων ιστορικών (πρβλ. CHALANDON, ***Les Comnène***, σελ. 391-392), ταυτίζει τον Ντέσσα με τον Στέφανο Νεμάνια, ιδρυτή της δυναστείας των Νεμανιδών, αλλά η θεωρία αυτή (όπως και εκείνη που θέλει τον Στέφανο Νεμάνια να είναι γιος του Ντέσσα) καταρρίπτεται από τους FINE, ***Late medieval Balkans***, σελ. 2-3· STEPHENSON, ***Balkan Frontier***, σελ. 267, υποσημ. 46· ΑΓΓ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «**The earliest mention of Stefan Nemanja in Byzantine sources**», στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο ***Niš and Byzantium XIII «Stefan Nemanja between East and West»***, Niš, 3-5 June 2014, υπό έκδοση. Για τον Ούρος Α΄ βλ. FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 226, 233-236, 298 (με ορισμένες διαφορές στη χρονολόγηση της βασιλείας του). Ο MAGDALINO, *Μανουήλ*, σελ. 108 δεν θεωρεί ότι ο γάμος της Ελένης με τον Βελά στρεφόταν εναντίον του Βυζαντίου. Βλ. επίσης, LEŠNY, «**Stefan Zavida**», σελ. 37-49· ŽIVKOVIĆ, «**Dioclea**», σελ. 293-312, εδώ σελ. 298-301 και Ο ΙΔΙΟΣ, «**Zavida**», σελ. 313-334, εδώ σελ. 317-320, 323-329. Για τον Ντέσσα βλ. γενικά FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 237-244, 298· STEPHENSON, ***Balkan Frontier***, σελ. 122-123, 244-245, 250, 266-267· BLAGOJEVIĆ, «**Srpske udeone**», εδώ σελ. 55-56 και υποσημ. 42· ŽIVKOVIĆ, «**Dioclea**», σελ. 293-312, εδώ σελ. 300-301, 311 υποσημ. 39 και Ο ΙΔΙΟΣ, «**Zavida**», σελ. 313-334, εδώ σελ. 327-328 και 334 υποσημ. 62 και 64. Για τον Ούρος Β΄ βλ. ενδεικτικά Κίνναμος, *Ἐπιτομή*, σελ. 113$_{10-16}$. Βλ. επίσης, FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 236-239· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Late medieval Balkans***, σελ. 2-3· STEPHENSON, ***Balkan Frontier***, σελ. 245.

44. Το 1176 τα στρατεύματα του Μανουήλ Α΄ υπέστησαν δεινή ήττα στο Μυριοκέφαλον της Μικράς Ασίας. Το γεγονός αυτό οδήγησε στη γενικότερη κατάρρευση της εξωτερικής πολιτικής του και τη δημιουργία αντιβυζαντινού συνα

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 165

φερε τη φιλία του στον γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Βαρβαρόσα. Ωστόσο, ο Νεμάνια δεν αποκόμισε τα οφέλη που προσδοκούσε από τις συγκεκριμένες ενέργειες, με αποτέλεσμα να υποστεί δεινή ήττα από τον Μανουήλ και να αναγκαστεί να συμμετάσχει στον ταπεινωτικό θρίαμβο που ετοίμασε γι' αυτόν ο βυζαντινός αυτοκράτορας στην Κωνσταντινούπολη.

Ο θάνατος του Μανουήλ το 1180 αποτέλεσε το σημείο καμπής για την πραγματοποίηση των φιλοδοξιών του Στεφάνου Νεμάνια. Η άνοδος της βυζαντινής δυναστείας των Αγγέλων αποτέλεσε την αρχή της πορείας που οδήγησε στην άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους λατίνους. Οι δυσκολίες που αντιμετώπισε ο πρώτος των Αγγέλων, Ισαάκιος Β΄ (1185-1195)[45] με τους Βουλγάρους και τους Ούγγρους έδωσαν την ευκαιρία στον Στέφανο Νεμάνια να επεκτείνει τα εδάφη του προς τη Δαλματία και τη Διόκλεια[46]. Συγχρόνως, προσπάθησε να εκμεταλλευτεί την ευκαιρία που του παρουσιάστηκε με τη διεξαγωγή της Γ΄ σταυροφορίας (1189-1192)[47] και να συνάψει αντιβυζαντινή συμμαχία με τον Φρειδερίκο Βαρβαρόσα[48]. Έφτασε μάλιστα στο σημείο να δηλώσει υποτέλεια στον γερμανό αυτοκράτορα, όμως ο τελευταίος αρνήθηκε την προσφορά του. Έτσι, το 1190 ο Νεμάνια ηττήθηκε από τις βυζαντινές δυνάμεις στη μάχη του Μοράβα. Ωστόσο, παρόλο που επέστρεψε τις πρόσφατες κατακτήσεις του στο Βυζάντιο, πέτυχε να διατηρήσει τις προηγούμενες κτήσεις του στην περιοχή του νοτίου

σπισμού δυνάμεων αποτελούμενου από τη γερμανική αυτοκρατορία, τη Βενετία και την Ουγγαρία. Σχετικά με τα αναφερόμενα γεγονότα βλ. ενδεικτικά LILIE, «**Myriokephalon**» και MAGDALINO, *Μανουήλ*.

45. Για τον Ισαάκιο Β΄ βλ. ενδεικτικά VLACHOS, «**Isaakios II. Angelos**», σελ. 155-167· BRAND, ***Byzantium***, σελ. 69-116, 241-251· MALINGOUDIS, «**Die Nachrichten**», σελ. 73-134.

46. Σχετικά με το ζήτημα της εδαφικής επέκτασης του Νεμάνια βλ. ενδεικτικά, ĐJUROVIĆ, ***Istorija***, σελ. 5-27, 46-61, 83-84· DUCELLIER, «**Albania**», εδώ σελ. 779-780.

47. Για την Γ΄ σταυροφορία βλ. ενδεικτικά ***De Expugnatione· La Continuation de Guillaume de Tyr Chronicle of the Third Crusade***· EDBURY, ***The Conquest***· RUNCIMAN, ***History of the Crusades***.

48. Για τον Φρειδερίκο Βαρβαρόσα βλ. ενδεικτικά EICKHOFF, ***Barbarossa***· GANKOVA-PETKOVA, «**Friedrich I. Barbarossa**», σελ. 69-74· HAVERKAMP, ***Friedrich Barbarossa***.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 166

Μοράβα, το Κοσσυφοπέδιο και τις δαλματικές παράκτιες πόλεις που μέχρι τότε υπάγονταν στη βυζαντινή κυριαρχία. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας από την πλευρά του, προκειμένου να διασφαλίσει τη φιλία του Νεμάνια, σύναψε διά γάμου συμμαχία με την ανιψιά του και τον γιο του σέρβου ηγεμόνα. Ο γάμος αυτός ωφέλησε ακόμη περισσότερο τον Νεμάνια όταν ο Αλέξιος Γ΄ (1195-1203) εκθρόνισε τον αδελφό του Ισαάκιο, με αποτέλεσμα ο γιος του Νεμάνια να αναβαθμιστεί σε γαμπρό του αυτοκράτορα, συγγένεια που αναγνωρίστηκε όταν ο τελευταίος απένειμε στον γιο του σέρβου ηγεμόνα τον τίτλο του *σεβαστοκράτορος*[49].

Το 1196 ο Στέφανος Νεμάνια όρισε ως διάδοχό του τον γιο του Στέφανο και αποσύρθηκε στη μονή της Στουντένιτσα, την οποία είχε ο ίδιος ιδρύσει το 1183. Το 1198 κατέφυγε στο Άγιον Όρος, όπου ίδρυσε τη σερβική Μονή Χιλανδαρίου και έλαβε το όνομα Συμεών. Ο Στέφανος Νεμάνια πέθανε στις 13 Φεβρουαρίου 1199 στο Χιλανδάρι. Η σωρός του μεταφέρθηκε στη Στουντένιτσα, στη μονή όπου ετάφησαν όλοι οι απόγονοι της δυναστείας που ίδρυσε, της δυναστείας των Νεμανιδών[50].

Η βασιλεία του Στεφάνου Νεμάνια αποτέλεσε κομβικό σημείο στην ιστορία των Σέρβων, παρόλο που κατά τη διάρκεια της ζωής του ιδίου η σημασία της δεν είχε καταστεί σαφής. Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Νεμάνια αναγνωριζόταν η ανώτατη

---

49. Σχετικά με το αξίωμα του *σεβαστοκράτορος* βλ. GUILLAND, ***Recherches***, τόμ. Ι, σελ. 5, 38, τόμ. ΙΙ, σελ. 10, 30-31, 111 υποσελ. 307, 280-283· HOHLWEG, ***Beiträge***, σελ. 25-30, 36· STIERNON, «**Titulaire**», σελ. 223-224. Βλ. επίσης ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*, τόμ. Γ΄$_1$, σελ. 246-247. Σύμφωνα με τους ανωτέρω ερευνητές, ο τίτλος *σεβαστοκράτωρ* εισήχθη από τον Αλέξιο Α΄ χωρίς την απονομή πραγματικής εξουσίας, παρά μόνον αν συνδυαζόταν με στρατιωτικό ή διοικητικό αξίωμα. Ο λόγος εισαγωγής του αξιώματος αυτού από τον Αλέξιο Κομνηνό ήταν η επιθυμία του αυτοκράτορος να απονείμει στον αδελφό του Ισαάκιο έναν τίτλο ανώτερο από εκείνον του *καίσαρος* και κατώτερο από εκείνον του *βασιλέα*. Ο τίτλος παρέμεινε σε χρήση και κατά τη δυναστεία των Παλαιολόγων.

50. Για τον Στέφανο Νεμάνια βλ. Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, σελ. 158$_{82}$-159$_{17}$, 434$_{10-35}$, 531$_{72}$-532$_{20}$. Βλ. επίσης ***ODB***, σελ. 1948· FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 234-244· FINE, ***Late medieval Balkans***, σελ. 1-41. Βλ. επίσης, ĆOROVIĆ, «**The Nemanjić family tree**», σελ. 191-195· STANOJEVIĆ, «**Nemanja**», σελ. 93-132.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 167

εξουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα, γεγονός που σήμαινε τόσο πραγματικές όσο και συμβολικές υποχρεώσεις του σέρβου ηγεμόνα, ο οποίος εντασσόταν στο πλαίσιο της βυζαντινής επαρχιακής διοίκησης. Ωστόσο, η ισορροπία δυνάμεων στον χώρο της Βαλκανικής είχε μεταβληθεί. Η βυζαντινή αυτοκρατορία έφθινε, οι Βούλγαροι δημιούργησαν το Β΄ βουλγαρικό κράτος (1185), ενώ ο Νεμάνια αύξανε τη δύναμη και τις εκτάσεις του.

Πέντε μόλις χρόνια από τον θάνατό του, νέες δυνάμεις έκαναν την εμφάνισή τους στη χερσόνησο του Αίμου, καθώς η Κωνσταντινούπολη έπεσε στα χέρια των λατίνων, μετά την εκτροπή της Δ΄ σταυροφορίας το 1204[51], με αποτέλεσμα τη δημιουργία λατινικών κρατιδίων στα ερείπια της πρώην αυτοκρατορίας και την εμφάνιση δύο ανταγωνιστικών βυζαντινών κρατικών μορφωμάτων, του κράτους της Νίκαιας και εκείνου της Ηπείρου. Παρά την κρίση που βίωνε η βυζαντινή αυτοκρατορία και τις θεμελιώδεις αλλαγές στον πολιτικό χάρτη της περιοχής, αρχικά η Σερβία ήταν απλώς παρατηρητής των εξελίξεων, καθώς αντιμετώπιζε εσωτερικά προβλήματα. Η εξουσία του γιου του Νεμάνια, Στεφάνου (1196-1228), αμφισβητήθηκε από τον αδελφό του, Βουκάν[52], το 1202. Ο Στέφανος με βουλγαρική υποστήριξη κατάφερε, στα τέλη του 1204 ή στις αρχές του 1205, να επιβάλει την εξουσία του στον αδελφό του και να αναγνωριστεί ως μέγας ζουπάνος, ενώ ο Βουκάν διατήρησε τις προηγούμενες κτήσεις του.

Βασικό πρόβλημα που έπρεπε να επιλύσει ο Στέφανος ήταν η αναζήτηση κατάλληλων συμμαχιών. Μετά την κατάρρευση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στην οποία παραδοσιακά στηρίζονταν οι Σέρβοι, παρά τα προβλήματα που δημιουργούνταν κατά καιρούς στις σχέσεις τους, και την ενδυνάμωση του παραδοσιακού εχθρού

---

51. Για τη Δ΄ σταυροφορία υπάρχει εκτενέστατη βιβλιογραφία. Εδώ παρατίθενται ενδεικτικά ορισμένα έργα: ANGOLD, «1204», σελ. 257-278· BRADFORD, ***Constantinople 1204***· BRAND, «The Fourth Crusade», σελ. 33-45· FOLDA, «The Fourth Crusade», σελ. 277-290· FROLOW, «La déviation», σελ. 50-61· GODFREY, *1204*· KINDLIMANN, ***Die Eroberung***· MADDEN, «Outside», σελ. 726-743· QUELLER, ***Constantinople***· QUELLER - MADDEN, ***The Fourth Crusade***· SETTON, ***Crusades***.

52. Για τον Βουκάν βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, σελ. 40-50, 137-138.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 168

και γείτονα της Σερβίας, δηλαδή της Βουλγαρίας, ο Στέφανος αναγκάστηκε να στραφεί για υποστήριξη προς τη Δύση. Η τελευταία αντιπροσωπευόταν στην περιοχή της Βαλκανικής από τη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, από τη Βενετία, η οποία κατά την ***Partitio Romaniae***[53] είχε λάβει τα πιο στρατηγικά σημεία, αυξάνοντας τη δύναμή της, αλλά κυρίως από την Αγία Έδρα, η οποία φαινόταν ότι είχε πραγματοποιήσει τη μέγιστη των φιλοδοξιών της, την υπαγωγή της Κωνσταντινούπολης στην εξουσία του πάπα.

Ο Στέφανος αποφάσισε να προσεγγίσει δύο από τις τρεις προαναφερθείσες δυνάμεις, τη Βενετία και τον πάπα. Όσον αφορά στο πρώτο σκέλος, προχώρησε σε επιγαμία με τον Ερρίκο Δάνδολο[54], πρωτεργάτη της Άλωσης, καθώς νυμφεύθηκε την εγγονή του τελευταίου Άννα, από την οποία απέκτησε δύο γιους, τον διάδοχό του Ούρος και τον Πρεντισλάβο ο οποίος αργότερα ονομάστηκε Σάββας και έλαβε το αξίωμα του αρχιεπισκόπου. Στη συνέχεια, ο Στέφανος έθεσε ως στόχο να λάβει τον βασιλικό τίτλο από τον πάπα. Πράγματι, το 1217 ο πάπας Ονώριος Γ΄ απέστειλε λεγάτους με βασιλικό στέμμα οι οποίοι έστεψαν τον Στέφανο, ο οποίος έκτοτε έλαβε το προσωνύμιο ***prvovenčani***, δηλαδή Πρωτόστεπτος[55].

Παρά τη στροφή του Στεφάνου Πρωτόστεπτου προς τη Δύση[56], οι επιρροές από το Βυζάντιο ήταν ακόμη ισχυρές. Έτσι, ενώ το βα-

---

53. Για την ***Partitio Romaniae***, δηλαδή τη συμφωνία μεταξύ των Σταυροφόρων για τον διαμοιρασμό των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας, βλ. ενδεικτικά: CARILE, «**La partitio**», σελ. 167-179· Ο ΙΔΙΟΣ, «**Partitio terrarium**», σελ. 125-305· OIKONOMIDES, «**La décomposition**»· ZAKYTHINOS, «**La conquête de Constantinople**», σελ. 139-155.

54. Για τον Ερρίκο Δάνδολο βλ. ενδεικτικά MADDEN, «**Venice and Constantinople**», σελ. 166-185· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Enrico Dandolo***.

55. Βλ. σχετικά STANOJEVIĆ, «**Stevan Prvovenčani**», σελ. 1-56· MAKSIMOVIĆ, «**O godini prenosa**», σελ. 437-444. Βλ. επίσης, FINE, ***Late medival Balkans***, σελ. 41-51, 103-109.

56. Η στροφή προς τη Δύση είχε ξεκινήσει ήδη από τον πατέρα του Πρωτόστεπτου και ιδρυτή της δυναστείας των Νεμάνια, Στέφανο. Σύμφωνα με τον Στέφανο Πρωτόστεπτο, ο οποίος συνέθεσε την αγιογραφία του πατέρα και του θείου του, εγκαινιάζοντας ένα ιδιότυπο είδος στη σερβική γραμματεία, το οποίο οδήγησε στην επίσημη αγιοποίηση της δυναστείας των Νεμανιδών, ο Στέφανος Νεμάνια είχε βαπτιστεί και με τους δύο τρόπους, δηλαδή και με τον λατινικό

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 169

σιλικό στέμμα προήλθε από τον πάπα, ο Στέφανος αποφάσισε να απευθυνθεί στους διαδόχους της βυζαντινής αυτοκρατορίας, στη Νίκαια και τον εκεί πατριάρχη, προκειμένου να μεταβάλει τις συνθήκες της σερβικής Εκκλησίας και να τις προσαρμόσει στα νέα δεδομένα. Ο Στέφανος έστειλε τον αδελφό του Σάββα στη Νίκαια, με στόχο τον ορισμό σέρβου αρχιεπισκόπου και την άδεια ο τελευταίος να εκλέγεται από τοπική σύνοδο, χωρίς να απαιτείται η έγκριση του πατριάρχη. Πράγματι, ο πατριάρχης όρισε τον ίδιο τον Σάββα αρχιεπίσκοπο και παρείχε στη νέα αρχιεπισκοπή το αυτοκέφαλον[57].

Το βασίλειο, πλέον, της Σερβίας και η νέα αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή απολάμβαναν του σεβασμού των υπόλοιπων γειτονικών κρατών. Αυτό όμως δεν αποτελούσε εγγύηση ασφάλειας, καθώς η πολιτική κατάσταση των γειτόνων μεταβαλλόταν διαρκώς. Η άνοδος του κράτους της Ηπείρου, παρόλο που ο ηγεμόνας της Θεόδωρος Α΄ Άγγελος δεν έδειχνε διάθεση κατάκτησης των σερβικών εδαφών, αποτελούσε απειλή, ενώ μετά την ήττα του τελευταίου από τον Βούλγαρο Ιβάν Β΄ Άσεν ο τίτλος της ισχυρότερης δύναμης των Βαλκανίων μεταφέρθηκε στο κράτος της Βουλγαρίας, παλαιό εχθρό των Σέρβων. Η εισβολή των Μογγόλων στα Βαλκάνια (1241-1242) δεν άφησε ανεπηρέαστη τη Σερβία, καθώς πολλές παράκτιες σερβικές περιοχές λεηλατήθηκαν από τις ασιατικές ορδές.

Ωστόσο, ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τη Σερβία προερχόταν από το εσωτερικό. Οι ενδοδυναστικές διαμάχες, βασικό χαρακτηριστικό της σερβικής ιστορίας, απείλησαν για ακόμη μία φορά την ενότητα των σερβικών εδαφών. Ο νόμιμος διάδοχος του θρόνου, ο Βλαδισλάβος, εκθρονίστηκε από τον αδελφό του, Ούρος Α΄ (1243-

---

και με τον βυζαντινό. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τον διχασμό της σερβικής πολιτικής ιδεολογίας, η οποία αμφιταλαντευόταν μεταξύ δυτικών και βυζαντινών επιρροών. Για το θέμα βλ. ενδεικτικά, DANIČIĆ, *Život*· ĆOROVIĆ, «Žitije Simeona Nemanje», σελ. 1-76· HAFNER, *Stefan Nemanja*.

57. Η αντίδραση του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημήτριου Χωματηνού ήταν εντονότατη, καθώς με τη νεοδημιουργηθείσα αρχιεπισκοπή έχανε τη δικαιοδοσία του σε μεγάλο μέρος των επισκοπών. Έφτασε μάλιστα στο σημείο να απειλήσει με αφορισμό όχι μόνο τον Σάββα, αλλά και ολόκληρο το σερβικό έθνος, απειλή που δεν πραγματοποίησε. Σχετικά με τον Σάββα, πρώτο αρχιεπίσκοπο των Σέρβων, βλ. ενδεικτικά ĆOROVIĆ, *Spisi sv. Save*, κυρίως σελ. 151-175· OBOLENSKY, *Προσωπογραφίες*, σελ. 185-280.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 170

1276). Ο Ούρος ενεπλάκη στις διαμάχες των γειτόνων του. Κατ' αρχάς, έπρεπε να αντιμετωπίσει τη βουλγαρική επιθετικότητα, ζήτημα που λύθηκε, έστω και προσωρινά, με τον θάνατο του βούλγαρου ηγεμόνα Μιχαήλ Άσεν το 1257. Στη συνέχεια, αποφάσισε να ενταχθεί στον συνασπισμό δυνάμεων εναντίον της Νίκαιας, γεγονός που του απέφερε, προσωρινά, τα Σκόπια, τον Πρίλεπο και το Κίτσεβο. Ωστόσο, μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261), ο Ούρος βρέθηκε σε ανάλογη θέση με εκείνη που είχε βρεθεί ο ιδρυτής της δυναστείας Στέφανος Νεμάνια έναντι του Μανουήλ Α΄. Επιπλέον, όφειλε να αντιμετωπίσει τους Ούγγρους, από τους οποίους ηττήθηκε το 1268. Στην πρώτη περίπτωση, ο Μιχαήλ Η΄, που αναζητούσε συμμάχους στα Βαλκάνια, πρότεινε επιγαμία ανάμεσα στην κόρη του Άννα και τον μικρότερο γιο του Ούρος, Μιλούτιν, χωρίς όμως τελικά, να επέλθει συμφωνία. Με τους Ούγγρους τα πράγματα πήγαν καλύτερα, καθώς ο σέρβος βασιλιάς πάντρεψε τον γιο του, Δραγούτιν, με την Καταλίνα, κόρη του ούγγρου ηγεμόνα Στεφάνου Ε΄. Παρά τα προβλήματα που αντιμετώπισε, ο Ούρος Α΄ κατάφερε να διατηρήσει την εξουσία και τα εδάφη του ακέραια μέχρι το 1276, όταν ανατράπηκε από τον Δραγούτιν[58].

Ο Δραγούτιν βασίλευσε για μικρό χρονικό διάστημα (1276-1282), αλλά πέτυχε να διευθετήσει τις σχέσεις του με τη Ραγούζα και να ενταχθεί στην αντιβυζαντινή συμμαχία των Ανδεγαυών. Το 1282 ζήτησε από τον αδελφό του, Μιλούτιν, να αναλάβει εκείνος τα ηνία της διακυβέρνησης. Στη συνέχεια άλλαξε γνώμη, αλλά δεν κατάφερε να επανέλθει στην εξουσία. Διατήρησε όμως υπό την εξουσία του την περιοχή της Διόκλειας και ορισμένες παράκτιες σερβικές περιοχές, καθώς και την περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Σάβο και Δούναβη[59].

---

58. Για τον Ούρος Α΄, τον *Οὔρεσιν* των βυζαντινών πηγών, βλ. ενδεικτικά Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, β. V, κεφ. 6, σελ. 453$_1$-457$_{16}$. Βλ. επίσης, **Fine**, ***Late medieval Balkans***, σελ. 137-141 και 199-204· ακόμη **Ćirković**, «**Uroš I**», σελ. **vii-xii**.

59. Για τον Δραγούτιν βλ. ενδεικτικά **Fine**, ***Late medieval Balkans***, σελ. 203-204, 208-209 και κυρίως σελ. 217-222, 255-265, 275-278. Για το ζήτημα της παραχώρησης της διακυβέρνησης στον Μιλούτιν βλ. ενδεικτικά **Ćorović**, «**Poldela vlasti**», σελ. 5-12.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 171

Ο Στέφανος *Οὔρεσις* Β΄ *Μηλωτῖνος* (1282-1321), του οποίου η πρώτη από τις τέσσερις συζύγους ήταν η Ελένη, κόρη του ηγεμόνα της Θεσσαλίας Ιωάννη Α΄ Δούκα, ακολούθησε στην αρχή της διακυβέρνησής του αντιβυζαντινή πολιτική, κατακτώντας το Δυρράχιο, τα Σκόπια και μεγάλο τμήμα της βόρειας και κεντρικής Μακεδονίας. Το 1299 ο Μιλούτιν μετάβαλε την πολιτική του και δέχθηκε να νυμφευθεί την πενταετή κόρη του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄, Σιμωνίδα. Παρά τους τέσσερις γάμους του, ο Μιλούτιν δεν είχε ξεκαθαρίσει το θέμα της διαδοχής. Ο βυζαντινός ιστορικός Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει ότι υπήρξε η σκέψη να παντρέψει ο Μιλούτιν την κόρη του με ένα από τους δύο γιους της πεθεράς του, Ειρήνης Παλαιολογίνας, αλλά το συνοικέσιο ναυάγησε, καθώς οι γιοι της Ειρήνης μετά την επίσκεψή τους στα σερβικά εδάφη αρνήθηκαν την προσφορά του[60]. Τα παραπάνω σχέδια του Μιλούτιν προκάλεσαν την αντίδραση του γιου του και ηγεμόνα της Διόκλειας Στεφάνου Ούρεση (Γ΄, Ντετσάνσκι), ο οποίος το 1314 στασίασε εναντίον του πατέρα του. Ο Μιλούτιν συνέλαβε τον γιο του, τον τύφλωσε και τον έστειλε στην Κωνσταντινούπολη, όπου παρέμεινε μέχρι το 1321 υπό την προστασία του Ανδρονίκου Β΄.

Η βασιλεία του Μιλούτιν χαρακτηρίζεται από τη στροφή προς τον βυζαντινό πολιτισμό. Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του υιοθετήθηκε το βυζαντινό τελετουργικό και οι βυζαντινοί τίτλοι, ενώ στις περιοχές που κατέκτησε διατήρησε τις βυζαντινές διοικητικές και οικονομικές δομές. Μολονότι πολλοί από τους σύγχρονους ιστορικούς δεν έδωσαν τη δέουσα σημασία στη βασιλεία του, κατά τη διάρκειά της διαμορφώθηκε ο χαρακτήρας και τα χαρακτηριστικά της αυτοκρατορικής Σερβίας του εγγονού του, Δουσάν[61].

---

60. Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι*, σελ. 241_{13}-244_{15}.

61. Για τη βασιλεία του Μιλούτιν βλ. ενδεικτικά, Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, βιβλ. V, κεφ. 6, σελ. 453_{1}-457_{16}, βιβλ. IX, κεφ. 25, σελ. 285_{6}-289_{15}, κεφ. 30-31, σελ. 299_{11}-303_{35}, βιβλ. X, κεφ. 1-5, σελ. 307_{1}-315_{25}, κεφ. 8-9, σελ. 319_{27}-327_{25}, βιβλ. XI, κεφ. 5, σελ. 413_{19}-415_{5}, κεφ. 18, σελ. 445_{19}-447_{19}, βιβλ. XII, κεφ. 34, σελ. 607_{16}-609_{25}· Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι*, σελ. 202_{14}-204_{13}, $234_{2\text{-}16}$, 241_{13}-244_{15}. Βλ. επίσης ***PLP***, λήμμα 21184· MAVROMATIS, ***Le Kralj Milutin***· DINIĆ, «**Odnos izmedju**», σελ. 49-82· FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 217-227, 255-270, 311-314.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 172

Ο Στέφανος Ούρεσις Ντετσάνσκι (1321-1331) ακολούθησε τη φιλοβυζαντινή πολιτική του πατέρα του. Μετά τον θάνατο της πρώτης του συζύγου, της Βουλγάρας Θεοδώρας, το 1322, νυμφεύθηκε την ανιψιά του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄, Μαρία Παλαιολογίνα. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου μεταξύ του Ανδρονίκου Β΄ και του εγγονού του, Ανδρονίκου (Γ΄), ο Ντετσάνσκι συμμάχησε με τον πρώτο, γεγονός που του προκάλεσε προβλήματα μετά την τελική επικράτηση του Ανδρονίκου Γ΄ το 1328[62]. Ο Ντετσάνσκι αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει τη συνδυασμένη επίθεση των Βυζαντινών και των Βουλγάρων, αλλά στις 28 Ιουλίου 1330 νίκησε τα βουλγαρικά στρατεύματα. Σε αυτή τη μάχη διακρίθηκε και ο νεαρός Στέφανος Δουσάν. Μετά τη σερβική νίκη, ο Ανδρόνικος Γ΄ απέσυρε με τη σειρά του τα βυζαντινά στρατεύματα και έτσι φάνηκε ότι ο Ντετσάνσκι θα έβγαινε αλώβητος από αυτή την αναμέτρηση. Ωστόσο, το 1331 ο νεαρός Στέφανος Δουσάν, που είχε στη διοίκησή του την περιοχή της Διόκλειας, εξεγέρθηκε εναντίον του πατέρα του[63], τον συνέλαβε και τον φυλάκισε στο φρούριο του **Zvečan**, όπου λίγο αργότερα, στις 11 Νοεμβρίου, πέθανε υπό ανεξακρίβωτες συνθήκες[64].

Ο Στέφανος Ούρεσις Δ΄ (1331-1355), γνωστότερος ως Δουσάν, είναι εκείνος ο οποίος μετέτρεψε τη Σερβία από βασίλειο σε αυτοκρατορία. Στο κράτος που εκείνος δημιούργησε βάσισε αργότερα τις διεκδικήσεις του ο σερβικός εθνικισμός. Κατά την ανάληψη των καθηκόντων του, ο Δουσάν φρόντισε για τη διευθέτηση του δυτικού μετώπου. Κατ' αρχάς, κατέστειλε τις αποσχιστικές τάσεις της Διό-

---

62. Για τον Ανδρόνικο Β΄ (1282-1328) βλ. ενδεικτικά LAIOU, ***Constantinople***. Για τον Ανδρόνικο Γ΄ (1328-1341) βλ. ενδεικτικά BOSCH, ***Andronikos***· KYRRIS, «**Continuity and Differentation**», σελ. 278-328.

63. Φαίνεται ότι ο Ντετσάνσκι δεν είχε υπ' όψιν του τον Δουσάν ως διάδοχο. Πάντως, είναι ενδιαφέρον ότι όσοι δεν προορίζονταν για βασιλείς της Σερβίας αναλάμβαναν τη διοίκηση της περιοχής της Διόκλειας.

64. Για τον Στέφανο Ούρεσι Γ΄ Ντετσάνσκι, ο οποίος έλαβε αυτό το προσωνύμιο επειδή ξεκίνησε την ανέγερση ναού στη Ντετσάνη, βλ. ενδεικτικά Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, βιβλ. **I**, σελ. 280$_{10}$-283$_{20}$, 428$_{4}$-431$_{20}$· Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι*, σελ. 454-457$_{15}$. Βλ. επίσης ***PLP***, λήμμα 21181· DJURIĆ, ***Icône***, σελ. 373-399· FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 270-275· KREKIĆ, «**O ratu**», σελ. 193-204· MALOVIĆ, «**Stefan Dečanski**», σελ. 5-69· PURKOVIĆ, «**Byzantinoserbica**», σελ. 43-47.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 173

κλειας και της βόρειας Αλβανίας· στη συνέχεια, υπέγραφε συμφωνία με τη Ραγούζα, ενώ συγχρόνως φρόντισε για τη διευθέτηση των σχέσεών του με τη Βουλγαρία, καθώς νυμφεύθηκε την αδελφή του βούλγαρου ηγεμόνα Ιβάν Αλεξάνδρου, Ελένη, το 1332.

Ο Δουσάν πέρασε επτά χρόνια στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τον πατέρα του (1314-1321), γεγονός που καθόρισε την πολιτική του σκέψη και τις φιλοδοξίες του. Θαύμαζε το βυζαντινό παρελθόν και ήταν υπέρμαχος της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας περί οικουμενικότητας και της ανωτερότητας του βυζαντινού αυτοκράτορα, χαρακτηριστικά που διαμόρφωσαν τις ενέργειές του. Η πρώτη ευκαιρία που του παρουσιάστηκε να αναμειχθεί στις βυζαντινές υποθέσεις ήταν όταν ο Συργιάννης[65] στασίασε εναντίον του Ανδρονίκου Γ΄. Ο Δουσάν συμμάχησε με τον αποστάτη και κατάφερε να κατακτήσει περιοχές της Μακεδονίας. Μετά την αποτυχία του κινήματος, ο Δουσάν υπέγραφε συνθήκη με τον Ανδρόνικο Γ΄ με την οποία του επετράπη να κρατήσει τις κατακτημένες περιοχές. Οι σχέσεις Σερβίας και Βυζαντίου παρέμειναν φιλικές μέχρι τον θάνατο του Ανδρονίκου Γ΄ (1341).

Κατά τη διάρκεια του βυζαντινού εμφυλίου του 1341-1347[66], ο Δουσάν αρχικά συμμάχησε με τον Ιωάννη (ς΄) Καντακουζηνό, ήδη όμως από το 1343 μετέφερε την υποστήριξή του στον νεαρό Ιωάννη Ε΄, καθώς ο Καντακουζηνός είχε συμμαχήσει με τους Τούρκους. Μέχρι το 1345 ο Δουσάν είχε κατακτήσει μεγάλο τμήμα της Μακεδονίας και της Αλβανίας, ενώ στα τέλη του ιδίου έτους κατέλαβε και τις Σέρρες. Τότε αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτωρ Σέρβων και Ρωμαίων. Το Πάσχα του 1346 (16 Απριλίου), αφού είχε ανυψώσει τον αρχιεπίσκοπο Ιωαννίκιο σε πατριάρχη, στέφθηκε στα Σκόπια αυτοκράτορας[67].

---

65. Για τον Συργιάννη βλ. ενδεικτικά BOSCH, ***Andronikos***, σελ. 26-29, 89-95.

66. Για τον εμφύλιο πόλεμο του 1341-1347 βλ. ενδεικτικά NICOL, ***The last centuries***, σελ. 191-216.

67. Ο Δουσάν γνώριζε ότι τη νομιμότητα του αυτοκράτορα διασφάλιζε μόνο η στέψη του από πατριάρχη. Για τον λόγο αυτό φρόντισε για την προαγωγή του σέρβου αρχιεπισκόπου. Οφείλει να αναγνωρίσει κανείς την εφευρετικότητα και την ιδιοφυία του Δουσάν στο συγκεκριμένο ζήτημα.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 174

Ο Δουσάν συνέχισε την κατακτητική του πολιτική. Το 1347 προσάρτησε την Ήπειρο, το 1348 τη Θεσσαλία. Το κράτος του είχε φτάσει στη μεγαλύτερη έκτασή του: στον νότο έφτανε μέχρι τον Κορινθιακό κόλπο, στην ανατολή μέχρι τη Χριστούπολη (ανατολικά της σημερινής Καβάλας), στον βορρά μέχρι τον Δούναβη και τον Σάβο και στη δύση μέχρι τον ποταμό Δρίνα. Με εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη, το Δυρράχιο, τις ουγγρικές κτήσεις και τα βουλγαρικά εδάφη, σχεδόν όλα τα πρώην βυζαντινά εδάφη των Βαλκανίων υπάγονταν στην εξουσία του σέρβου αυτοκράτορα. Τότε για πρώτη φορά ο Δουσάν σκέφτηκε να κατακτήσει την Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να στεφθεί πραγματικός αυτοκράτορας. Γι' αυτό τον σκοπό χρειαζόταν στόλο, τον οποίο μπορούσε να του παράσχει η Βενετία, η οποία όμως γρήγορα συνειδητοποίησε ότι προτιμούσε έναν αδύναμο αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη από έναν ισχυρό Δουσάν και απέσυρε τη στήριξή της. Ο σέρβος ηγεμόνας δεν εγκατέλειψε τη στρατηγική του και το 1355 ξεκίνησε εκ νέου να σχεδιάζει την κατάληψη της πρωτεύουσας του Βυζαντίου. Ωστόσο, ο θάνατός του, ο οποίος επήλθε στις 20 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, ματαίωσε την πραγματοποίηση του στόχου του.

Ο Στέφανος Δουσάν υιοθέτησε όχι μόνο τη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία, αλλά και το βυζαντινό πολιτικό, διοικητικό και νομικό σύστημα. Ο ίδιος έγραφε και υπέγραφε τα διατάγματά του στα ελληνικά, βυζαντινοί αξιωματούχοι εντάσσονταν στην άρχουσα τάξη της Σερβίας, η τιτλοφορία των αξιωματούχων ήταν βυζαντινή, ακολουθήθηκε το διοικητικό και δημοσιονομικό σύστημα του Βυζαντίου, ενώ βασίστηκε στη βυζαντινή νομοθεσία για τη σύνταξη του δικού του νομικού κώδικα, γνωστού ως ***Zakonik***[68]. Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της Σερβίας από τον Δουσάν, η χώρα βρέθηκε στο ανώτατο σημείο ακμής της, όντας μία από τις πιο ισχυρές και αναπτυγμένες αυτοκρατορίες της εποχής[69].

---

68. Για τον ***Zakonik*** βλ. ενδεικτικά SOLOVIEV, ***Legislation***· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Dušan's Code***.

69. Για τον Στέφανο Δουσάν και την εποχή του βλ. ενδεικτικά, Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, βιβλ. **II**, σελ. 450_{13}-458_{16}, βιβλ. **III**, σελ. 79_{9}-83_{18}, 154_{3}-165_{22}, 255_{13}-266_{10}, βιβλ. **IV**, σελ. 314_{12}-319_{20}· Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι*, βιβλ. **I**, σελ. 456_{7}-457_{15}, $490_{1\text{-}10}$, 495_{12}-501_{11}, βιβλ. **II**, $616_{2\text{-}6}$, 637_{1}-640_{14}, 654_{9}-671_{22}, 746_{1}-747_{14}, $795_{1\text{-}11}$, $834_{3\text{-}14}$, βιβλ. **III**, 100_{1}-102_{9},

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 175

Ο διάδοχος του Δουσάν, Στέφανος Ούρεσις Ε΄ (1355-1371), αποκλήθηκε αδύναμος, όχι λόγω των σωματικών του χαρακτηριστικών, αλλά λόγω της κατάστασης στην οποία άφησε το κράτος το οποίο παρέλαβε. Ο γιος του Δουσάν κατέλαβε την εξουσία σε ηλικία 17 ετών, αλλά δεν είχε τα ηγετικά προσόντα του πατέρα του για να μπορέσει να διατηρήσει την αυτοκρατορία του. Ήδη το 1357 η Σερβία είχε χάσει τα εδάφη της στην περιοχή της Χριστουπόλεως, την Ήπειρο[70] και τα βόρεια σύνορά της. Τότε ο δεσπότης Συμεών, θείος του Στεφάνου Ε΄, στασίασε εναντίον του τελευταίου. Παρά την υποστήριξη των υπόλοιπων ηγεμόνων προς το πρόσωπο του Στεφάνου και την ήττα του Συμεών, ο τελευταίος εγκαταστάθηκε στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, όπου εγκαθίδρυσε δική του ηγεμονία. Ο Συμεών αυτοαποκλήθηκε *αὐτοκράτωρ Σέρβων καὶ Ῥωμαίων* και προσέθεσε στο όνομά του το επίθετο Παλαιολόγος[71]. Οι απόγονοι αυτού του κλάδου των Νεμανιδών παρέμειναν στη Θεσσαλία[72] μέχρι τη δεκαετία του 1420.

Ο θείος του νεαρού αυτοκράτορα, Ιωάννης Κομνηνός Άσεν, προσάρτησε την περιοχή της Αλβανίας και διακήρυξε την ανεξαρτησία του από τον Στέφανο Ε΄. Το 1365 ο Στέφανος Ε΄ όρισε τον Βουκασίν, ο οποίος είχε υπηρετήσει τον Δουσάν ως ονοχόος, κράλη[73] της Σερβίας. Σύντομα ο Βουκασίν έγινε ο πραγματικός ηγεμόνας

148_{16}-149_{22}, 169_{8}-172_{6}, 556_{22}-557_{14}· Για τον Στέφανο Δουσάν και την εποχή του βλ. ενδεικτικά DANIČIĆ, ***Životi kraljeva i arhiepiskopa***, σελ. 215-231· ***Code***, σελ. 198-217, 516-539· Βλ. επίσης ***PLP***, λήμμα 21182· SOULIS, ***Dušan***· OSTROGORSKY, «Étienne Dušan», σελ. 151-159· FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 223-224, 260-392, 439-448.

70. Το 1355 ο Ιωάννης Ε΄ παρέδωσε την Ήπειρο και τη Θεσσαλία στον Νικηφόρο Β΄, δεσπότη της Ηπείρου. Το 1358 ή 1359 ο Νικηφόρος πέθανε, διευκολύνοντας έτσι τον Συμεών Ούρος Παλαιολόγο στην κατάκτηση της περιοχής. Για τον Νικηφόρο Β΄ της Ηπείρου βλ. ενδεικτικά NICOL, ***Epiros***, σελ. 107-138· POLEMIS, ***Doukai***, σελ. 99-100· SOULIS, ***Dušan***, σελ. 84, 111-115.

71. Για τον Συμεών Ούρος Παλαιολόγο βλ. ενδεικτικά SOULIS, ***Dušan***, σελ. 115-117 και 120-122· FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 347-353.

72. Γενικά για τη Θεσσαλία τον 13ο και 14ο αιώνα και τις σχέσεις της με τους Σέρβους βλ. ενδεικτικά FERJANČIĆ, ***Tesalija***.

73. Ο τίτλος «κράλης» αντιστοιχεί σε εκείνον του βασιλιά. Βλ. ενδεικτικά TRAPP, ***Lexikon***, λήμμα κράλης.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 176

των περιοχών του Στεφάνου[74]. Επιπλέον, ο Ιωάννης Ούγκλεσις[75] διοικούσε ανεξάρτητα τη νοτιοανατολική περιοχή της αυτοκρατορίας του Δουσάν, στην οποία περιλαμβάνονταν οι Σέρρες, η Χριστούπολις, οι Φιλίπποι και η Δράμα. Ο θείος του Στεφάνου Ε΄, Ντεγιάν, επίσης ανεξαρτητοποιήθηκε, ανέλαβε τη διοίκηση της περιοχής της βορειοανατολικής Μακεδονίας και ίδρυσε τη δυναστεία των Δραγάσηδων[76]. Ο ηγεμόνας Βοϊσλάβος Βοϊνόβιτς[77] ασκούσε την εξουσία του στις δυτικές περιοχές μέχρι τη Ραγούζα, η οποία το 1358 πέρασε υπό ουγγρική κυριαρχία. Μετά τον θάνατο του Βοϊσλάβου, η περιοχή του κατακτήθηκε από τον Νίκολα Αλτομάνοβιτς, του οποίου η εξουσία έφτανε από το όρος **Rudnik**[78] μέχρι τη Ραγούζα[79]. Στη Διόκλεια ο Στέφανος Ε΄ έχασε την επικυριαρχία, καθώς εκτοπίστηκε από την οικογένεια **Balšič**[80].

Ενώ η αυτοκρατορία του Δουσάν κατακερματιζόταν σε μικρότερες ηγεμονίες, ένας νέος επικίνδυνος εχθρός έκανε την εμφάνισή του στα Βαλκάνια: οι Οθωμανοί Τούρκοι. Υπό την ηγεσία του Μουράτ Α΄ (1362-1389)[81], οι Οθωμανοί άρχισαν να επεκτείνονται στη Βαλκανική, καταλαμβάνοντας τη Φιλιππούπολη, την Αδριανούπολη και (το 1366) την επικράτεια του Ιωάννη Ούγκλεσι. Ο τελευταίος αποφάσισε με τον Βουκασίν να αντιμετωπίσουν τον Μουράτ

---

74. Για τον Βουκασίν βλ. ενδεικτικά, FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 362-364· JIREČEK, «**Uroš, Vukašin**», σελ. 339-386.

75. Για τον Ιωάννη Ούγκλεσι βλ. ενδεικτικά SOULIS, ***Dušan***, σελ. 91-100.

76. Από τη δυναστεία αυτή προήλθε και ο τελευταίος βυζαντινός αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος. Για τον γιο του Ντεγιάν Δραγάση, Κωνσταντίνο, και τη δράση του στη Μακεδονία βλ. ***ODB***, σελ. 505-506 και SOULIS, ***Dušan***, σελ. 100-102.

77. Για τον Βοσϊσλάβο Βοϊνόβιτς βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 358-362, 373-375.

78. Όρος στην κεντρική Σερβία.

79. Για τον Νίκολα Αλτομάνοβιτς βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 361-362, 373-377, 381-387· DINIĆ, ***Altomanovići***.

80. Για την οικογένεια **Balšić**, των οποίων η προέλευση είναι ακόμη άγνωστη, με κάποιους ερευνητές να τους αποδίδουν αλβανική, άλλους σερβική και άλλους γαλλική καταγωγή. Βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 358-362, 371-373, 376-384, 389-393, 415-421, 513-520· NICOL, ***Epiros***, σελ. 173· SOULIS, ***Dušan***, σελ. 254.

81. Για τον Μουράτ Α΄ βλ. ενδεικτικά ***ODB***, σελ. 1423· BOMBACI - SHAW, ***Impero***, σελ. 248-260· BARKER, ***Manuel II***, σελ. 17-67.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 177

από κοινού. Η ήττα που υπέστησαν από τα οθωμανικά στρατεύματα στη μάχη του Έβρου (26 Σεπτεμβρίου 1371) ήταν συντριπτική. Ωστόσο, το κράτος του Ούγκλεσι δεν κατακτήθηκε από τους Τούρκους, αλλά από το υποτελές σε αυτούς κράτος του Βυζαντίου[82]. Μετά τον θάνατο του Ουγκλέσι και του Βουκασίν, τα κράτη τους διαμοιράστηκαν σε μικρότερους ηγεμόνες, μεταξύ των οποίων ήταν ο Νίκολα Αλτομάνοβιτς[83], η οικογένεια **Balšič** και ο Λάζαρος Χρεμπελγιάνοβιτς. Υποτέλεια στους Τούρκους είχαν δηλώσει και οι Δραγάσηδες, κυρίαρχοι του ανατολικού τμήματος της πρώην αυτοκρατορίας του Δουσάν. Τον Δεκέμβριο του 1371 ο Στέφανος Ε΄ Ούρεσις πέθανε. Παρόλο που το κράτος του δεν έμοιαζε στο ελάχιστο με εκείνο του πατέρα του, με τον θάνατό του έσβησε η «ιερή δυναστεία» των Νεμανιδών[84].

Μετά τη διάσπαση της αυτοκρατορίας του Δουσάν σε μικρότερα σερβικά κρατίδια, η μοναδική ηγεμονία που μπορούσε να θεωρηθεί διάδοχός της ήταν η Σερβία της Μοραβίας, με ηγεμόνα τον Λάζαρο Χρεμπελγιάνοβιτς (**Lazar Hrebeljanovič**, 1373-1389). Ο Λάζαρος υπηρέτησε αρχικά στην αυλή του Δουσάν και για ένα διάστημα παρέμεινε στην υπηρεσία του Στεφάνου Ε΄, όμως το 1363 ή το 1365 εγκατέλειψε την αυλή και έγινε τοπικός διοικητής του Στεφάνου Ε΄. Μετά την ήττα του Βουκασίν και του Ουγκλέσι στη μάχη του Έβρου, ο Χρεμπελγιάνοβιτς κατέλαβε τμήμα των περιοχών τους, ενώ το 1373, με τη βοήθεια του **Tvrtko Kotromanič** (1377-1391)[85], μπάνου της Βοσνίας, νίκησε τον Νίκολα Αλτομάνοβιτς (**Nikola Altomanovič**) και κατέλαβε το μεγαλύτερο τμή-

---

82. Ήδη το 1372 ο Ιωάννης Ε΄ δήλωσε την υποτέλειά του στον Μουράτ. Για το ζήτημα βλ. την προηγούμενη υποσημείωση. Για τον Ιωάννη Ε΄ (1341-1391) βλ. επίσης HALECKI, ***Un empereur***· BARKER, ***Manuel II***, σελ. 1-83.

83. Για τον Νίκολα Αλτομάνοβιτς βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 361-362, 373-377 και 381-387.

84. Για τον Στέφανο Ε΄ Ούρεσι βλ. ενδεικτικά Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι*, βιβλ. **XXXV**, κεφ. 50, σελ. 556_{22}-557_{14}, βιβλ. **XXXV**, κεφ. 65-66, σελ. 564_{22}-565_{15}· Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, βιβλ. **IV**, κεφ. 43, σελ. 314_{12}-319_{20}, κεφ. 44, σελ. 322_{17}-336_{4}, κεφ. 50, σελ. 360_{21}-362_{7}· FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 345-350· SOULIS, ***Dušan***, σελ. 86-92

85. Για τον **Tvrtko Kotromanić** βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 283-285, 367-375, 384-398, 409-413, 453-459· ĆOROVIĆ, ***Tvrtko I.***

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 178

μα των περιοχών του τελευταίου. Την ίδια περίπου εποχή, ο Λάζαρος δέχτηκε την επικυριαρχία του ούγγρου βασιλέα Λουδοβίκου Α΄, ο οποίος του παραχώρησε τμήμα της **Mačva**, στη δυτική Σερβία. Το 1379 ο Λάζαρος προσάρτησε το **Braničevo** και το **Kučevo**, δημιουργώντας το μεγαλύτερο σερβικό κράτος της εποχής. Η Σερβία της Μοραβίας εκτεινόταν από τον νότιο Μοράβα μέχρι βόρεια του Δούναβη και του Σάβου ποταμού, ενώ στα βορειοδυτικά έφτανε μέχρι τον ποταμό Δρίνα. Το κράτος του Λαζάρου βρισκόταν σε απόσταση ασφαλείας από το κέντρο των Οθωμανών και τις επιδρομές των τελευταίων.

Ωστόσο, ήδη από το 1381 ο Μουράτ Α΄ ξεκίνησε επιθέσεις στη Σερβία του Μοράβα, αποσπώντας εδάφη του Λαζάρου. Ο Χρεμπελγιάνοβιτς αποφάσισε να ηγηθεί εκστρατείας εναντίον του Μουράτ, έχοντας στο πλευρό του τον αδελφό του, Βουκ Μπράνκοβιτς (**Vuk Brankovič**)[86], και τον μπάνο της Κροατίας. Η αποφασιστική μάχη δόθηκε στην κοιλάδα του Κοσσυφοπεδίου, στις 13 Ιουνίου 1389, όπου τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα υπέστησαν μεγάλες απώλειες. Σε αυτή τη μάχη σκοτώθηκαν και ο Λάζαρος και ο Μουράτ Α΄[87], αλλά, παρά τον θάνατο του οθωμανού σουλτάνου, το πλήγμα για τη σερβική πλευρά ήταν μεγαλύτερο, καθώς οι Σέρβοι ήταν εξασθενημένοι τόσο από την τουρκική επιθετικότητα όσο και από τις μεταξύ τους διαμάχες, ενώ οι Τούρκοι βρίσκονταν ακόμη στην ακμή τους. Η μάχη του Κοσσυφοπεδίου συχνά θεωρείται ως το τέλος της μεσαιωνικής Σερβίας, καθώς μετά από αυτή η τουρκική επεκτατικότητα οδήγησε αρχικά στην υποτέλεια και τελικά στην κυριαρχία επί όλων των σερβικών ηγεμονιών. Ωστόσο, παρά τη σημασία της[88], η μάχη του Κοσσυφοπεδίου δεν σήμανε το τέλος της

---

86. Για τον Βουκ Μπράνκοβιτς βλ. ενδεικτικά **Fine**, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 505-509.

87. Για τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου βλ. ενδεικτικά **Emmert**, ***The battle of Kosovo***· **Mathias - Vučković**, ***Kosovo***· **Mihaljčić**, ***The battle of Kosovo***.

88. Η μάχη του Κοσσυφοπεδίου αποτέλεσε σύμβολο του σερβικού πατριωτισμού κατά τη διάρκεια της σερβικής εθνικής αφύπνισης τον 19ο αιώνα, ενώ χρησιμοποιήθηκε και κατά τη διάρκεια του πολέμου της Γιουγκοσλαβίας (1991-1993) από τον Μιλόσεβιτς για την ενίσχυση του πατριωτικού αισθήματος των Σέρβων.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 179

μεσαιωνικής Σερβίας, καθώς, όπως θα δούμε, μέχρι το 1459 σερβικοί θύλακες επιβίωναν ως κρατικά μορφώματα στα Βαλκάνια[89].

Μετά τον θάνατο του Λαζάρου, την εξουσία κατέλαβε η σύζυγός του, **Militsa**, καθώς ο γιος τους Στέφανος ήταν ακόμη ανήλικος. Η χήρα του Λαζάρου αναγκάστηκε το 1390 να δεχθεί την οθωμανική επικυριαρχία στα εδάφη της. Ο Στέφανος Λαζάρεβιτς συμμετείχε σε πολλές μάχες των Οθωμανών ως υποτελής τους, με αποτέλεσμα το 1402 να λάβει τον τίτλο του δεσπότη και το 1403, αφού είχε δεχθεί την επικυριαρχία της Ουγγαρίας, να ανακηρύξει το Βελιγράδι πρωτεύουσα του κράτους[90], που έμεινε γνωστό ως σερβικό δεσποτάτο.

Ο Στέφανος Λαζάρεβιτς (**Stefan Lazarevič**, 1389-1427, από το 1402 δεσπότης)[91] ήταν υποχρεωμένος να αντιμετωπίσει την τουρκική επιθετικότητα και να επιλέξει με προσοχή τις συμμαχίες του για να διατηρήσει το κράτος του. Πράγματι, φαίνεται ότι σε αυτό τον τομέα στάθηκε τυχερός, καθώς στη διαμάχη του Σουλεϊμάν με τον Μούσα, κατά τη διάρκεια του οθωμανικού εμφυλίου (1402-1413), ο Λαζάρεβιτς τάχθηκε με το μέρος του Σουλεϊμάν από την αρχή, παρά τις ισχυρές ενδείξεις ότι ο Μούσα θα επικρατούσε στα Βαλκάνια[92]. Στον οθωμανικό εμφύλιο έλαβε μέρος και

---

89. Για τον Λάζαρο Χρεμπελγιάνοβιτς και το κράτος του βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 373-375, 380-393, 408-414, 491-492· REINERT, «Nis», σελ. 169-211.

90. Είναι η πρώτη φορά στην ιστορία του που το Βελιγράδι αναλαμβάνει τον ρόλο πρωτεύουσας και αυτό διότι όλες οι άλλες σερβικές πρωτεύουσες (Σκόπια, Πρίλεπος, Πρίστινα και Κρουσέβιτσα) είχαν ήδη κατακτηθεί από τους Οθωμανούς.

91. Για τον Στέφανο Λαζάρεβιτς βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 411-414, 424-429, 465-468, 500-511, 516, 527· PURKOVIĆ, ***Stefan Lazarević***.

92. Οθωμανικός εμφύλιος ονομάζεται η περίοδος από τον θάνατο του Βαγιαζήτ (1402) μέχρι την επικράτηση του Μεχμέτ Α΄ (1413-1421). Μετά τον θάνατο του Βαγιαζήτ, οι αδελφοί του Μεχμέτ αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν την εξουσία του. Στο μέτωπο των Βαλκανίων οι πρωταγωνιστές ήταν δύο: ο Σουλεϊμάν (1377-1411) και ο Μούσα. Μετά τη δολοφονία του Σουλεϊμάν (1411) και ενώ φαινόταν ότι θα επικρατούσε ο Μούσα, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ κάλεσε ως σύμμαχο τον Μεχμέτ, καθώς ο Μούσα πολιορκούσε την Κωνσταντινούπολη, με αποτέλεσμα τη νίκη των στρατευμάτων του πρώτου και

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 180

ο αδελφός του Στεφάνου, Βουκ Λαζάρεβιτς[93], ο οποίος προσδοκούσε μέρος της εξουσίας, την οποία νεμόταν αποκλειστικά ο Στέφανος. Ο Βουκ συμμάχησε με τον Μούσα, με αποτέλεσμα τα πρόσκαιρα κέρδη του να χαθούν μετά την επικράτηση του Μεχμέτ και τη σύναψη συμμαχίας με τον Στέφανο. Τα κέρδη του Στεφάνου αυξήθηκαν μετά τον θάνατο του ανιψιού του, **Balša Γ΄**[94], ο οποίος του κληροδότησε τα εδάφη της Διόκλειας. Έτσι, το 1421 η Σερβία είχε αποκαταστήσει τα σύνορά της στο καθεστώς πριν τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου.

Ως άτεκνος ο Στέφανος Λαζάρεβιτς όρισε διάδοχό του τον ανιψιό του, Γεώργιο Μπράνκοβιτς (1427-1456)[95]. Άμεση συνέπεια του θανάτου του Στεφάνου ήταν η επιστροφή του Βελιγραδίου στους Ούγγρους, καθώς αυτό ήταν προσωπικό δώρο του βασιλείου της Ουγγαρίας στον σέρβο δεσπότη. Ο Γεώργιος εγκατέστησε την πρωτεύουσά του στο Σμεντέρεβο. Το 1438 ο νέος σέρβος δεσπότης αντιμετώπισε την οθωμανική επεκτατικότητα, με αποτέλεσμα το επόμενο έτος να απωλέσει το Σμεντέρεβο. Το 1441 η μοναδική περιοχή που παρέμενε στο σερβικό δεσποτάτο ήταν η Διόκλεια. Ωστόσο, το 1443 ο Γεώργιος ήρθε σε συμφωνία με τους Ούγγρους και μαζί με τους Ρουμάνους επιτέθηκαν στους Οθωμανούς. Έτσι, το 1444 η Σερβία είχε για ακόμη μία φορά αποκαταστήσει τα σύνορά της.

Η κατάσταση για τη Σερβία επιδεινώθηκε μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τον Μεχμέτ (Μωάμεθ) Β΄ στις 29 Μαΐου 1453. Μετά την πτώση της πρωτεύουσας της άλλοτε βυζαντινής αυτοκρατορίας, ο Μεχμέτ αποφάσισε να κατακτήσει και τη Σερβία[96]. Μέχρι τον θάνατο του Γεωργίου Μπράνκοβιτς (1456) ο

την ανάρρησή του στον θρόνο. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά KASTRITSIS, ***The sons of Bayezid***, κυρίως σελ. 59, 73, 79, 90-91, 109-112, 155-156.

93. Για τον Βουκ Λαζάρεβιτς βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 505-507 και 509.

94. Για τον **Balša Γ΄**, της οικογένειας των Balšić της Διόκλειας, βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 511-517.

95. Για τον Γεώργιο Μπράνκοβιτς βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 426-427, 474-476, 499-502, 505-508, 519-534, 548-560, 568-578· SPREMIĆ, «**Despot Đuradj Branković**», σελ. 23-36.

96. Σχετικά με τις πρώτες εκστρατείες του Μεχμέτ Β΄ εναντίον της Σερβίας βλ. ενδεικτικά ZACHARIADOU, «**Mehemmed II**», σελ. 837-840.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 181

σουλτάνος είχε προσαρτήσει όλη τη νότια Σερβία. Ο διάδοχος του Γεωργίου, Λάζαρος Μπράνκοβιτς (1456-1458)[97], κατάφερε να έρθει σε συμφωνία με τον Μεχμέτ, προκειμένου ο σουλτάνος να του επιστρέψει το μεγαλύτερο τμήμα των εδαφών του πατέρα του μέχρι τον θάνατό του, με την προϋπόθεση να καταβάλλει φόρο. Ο Λάζαρος πέθανε στις 20 Ιανουαρίου 1458.

Τελευταίος δεσπότης της Σερβίας αναδείχθηκε ο Στέφανος Τομάσεβιτς[98], μπάνος της Βοσνίας, αφού εκτόπισε τον νόμιμο διάδοχο, Στέφανο Μπράνκοβιτς[99]. Λίγους μήνες μετά την ανάληψη της εξουσίας, ο νέος δεσπότης της Σερβίας, του οποίου το δεσποτάτο είχε περιοριστεί γύρω από το Σμεντέρεβο, αναγκάστηκε (20 Ιουνίου 1459) να παραδώσει την πόλη και την εξουσία στον κατακτητή της Κωνσταντινούπολης, Μεχμέτ Β΄.

Η οθωμανική κατάκτηση της Σερβίας, η οποία διήρκησε μέχρι το 1804, ολοκληρώνει την επισκόπηση της ιστορίας των Σέρβων κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Η τουρκική κυριαρχία ανέκοψε για τους επόμενους τρεισήμισι αιώνες την πολιτιστική και κοινωνική ανάπτυξη των Σέρβων, καθώς έχασαν την κρατική τους υπόσταση και αποκλείστηκαν από τις εξελίξεις που λάμβαναν χώρα στην υπόλοιπη Ευρώπη. Παρά ταύτα, οι Σέρβοι διατήρησαν τα χαρακτηριστικά που διαμόρφωσαν καθ' όλη τη διάρκεια των μέσων χρόνων. Παρά την επίδραση του ισχυρότερου κράτους του Μεσαίωνα, της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ή μάλλον εξαιτίας αυτής, οι Σέρβοι μπόρεσαν από υποτελείς του Βυζαντίου να αναδείξουν τη δική τους δυναστεία, εκείνη των Νεμανιδών, με τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ιδεολογία, να δημιουργήσουν τη δική τους αυτοκρατορία, εκείνη του Δουσάν, και να αποκτήσουν τη δική τους ταυτότητα μεταξύ των λαών των Βαλκανίων. Η ανάμνηση των επιτευγμάτων τους θα δώσει στις αρχές του 19ου αιώνα την ώθηση για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού, αλλά θα μετατραπεί επίσης σε όργανο της εθνικιστικής προπαγάνδας περί Μεγάλης Σερ-

---

97. Για τον Λάζαρο Μπράνκοβιτς βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 570-575.

98. Για τον Στέφανο Τομάσεβιτς βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 574-576, 583-585.

99. Για τον Στέφανο Μπράνκοβιτς βλ. ενδεικτικά FINE, ***Late medieval Balkans***, κυρίως σελ. 530-531, 572-575.

11_P._Sofoulis_147_182 08-10-14 10:32 Page 182

βίας που θα οδηγήσει στη σύγκρουση με λαούς που έτρεφαν ανάλογες βλέψεις. Η μελέτη, ωστόσο, της ιστορίας της μεσαιωνικής Σερβίας μπορεί να αποτελέσει το βήμα για την καλύτερη κατανόηση όχι μόνο των Σέρβων, αλλά όλων των νοτίων Σλάβων που ζουν και δρουν στη χερσόνησο του Αίμου.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 183

VI.

†*Tibor Živković*

Η μεσαιωνική Κροατία*

*Οι υποσημειώσεις που ακολουθούν προστέθηκαν αργότερα, καθώς ο συγγραφέας δεν πρόλαβε να επεξεργαστεί το κείμενό του.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 184

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 185

Γενική εισαγωγή

Η περιοχή η οποία σήμερα είναι γνωστή ως δυτική Βαλκανική ήταν κατακερματισμένη κατά τη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα σε διάφορες ηγεμονίες των νοτίων Σλάβων. Σύμφωνα με τις σωζόμενες μαρτυρίες, υπήρχαν οι ηγεμονίες της Σερβίας, της Κροατίας, της Παγανίας, της Ζαχλουμίας, της Τερβουνίας, της Διόκλειας, της Βοσνίας, της Μοραβίας και του Καναλή[1]. Όλες αυτές οι ηγεμονίες δημιουργήθηκαν μετά το 615 περίπου, όταν έλαβε τέλος η εγκατάσταση των Σλάβων στις περιοχές νοτίως των ποταμών Δούναβη και Σαύου. Κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του Ηρακλείου (610-641), το Βυζάντιο απώλεσε τον ουσιαστικό έλεγχο του μεγαλύτερου μέρους της πρώην υπαρχίας Ιλλυρικού (***praefectura Illyricum***), ενώ οι σημαντικότερες βυζαντινές πόλεις — όπως η Σιγγηδών, το Βιμινάκιον, η Ναϊσσός, η Πρώτη Ιουστινιανή και η Ουλπιανή — ερημώθηκαν. Παρά ταύτα, στην επαρχία Δαλματίας το Βυζάντιο κατείχε ορισμένες σημαντικές παραθαλάσσιες πόλεις: τα Ιάδερα, το Τραγούριον, τον Ασπάλαθον, το Ραούσιον, τα Δεκάτερα, τα Ρίσενα, τα Βούτοβα και το Ελκύνιον, όπου χρειάσθηκε να ιδρυθεί η *ἀρχοντία* Δαλματίας μετά το 751 και την πτώση του εξαρχάτου της Ραβέννας[2]. Ο ρωμαϊκός και εκρωμαϊσμένος πληθυσμός της Δαλματίας και του Ιλλυρικού βρέθηκε υπό τις νέες πολιτικές περιστάσεις. Οι νότιοι Σλάβοι έγιναν οι πο-

---

1. ***DAI***, κεφ. $29_{56\text{-}58}$: *πᾶσα ἡ Δελματία καὶ τὰ περὶ αὐτὴν ἔθνη, οἷον Χρωβάτοι, Σέρβλοι, Ζαχλοῦμοι, Τερβουνιῶται, Καναλῖται, Διοκλητιανοὶ καὶ Ἀρεντανοί, οἱ καὶ Παγανοὶ προσαγορευόμενοι…*

2. Γενικά για τη βυζαντινή κυριαρχία στη Δαλματία, βλ. FERLUGA, ***Dalmatsiji***.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 186

λιτικοί επικυρίαρχοι του μεγαλύτερου μέρους της Δαλματίας και της πρώην υπαρχίας Ιλλυρικού, αναδιαμορφώνοντας σταδιακά το κοινωνικό τοπίο της περιοχής στη διάρκεια των επόμενων αιώνων[3].

Η εγκατάσταση των Σλάβων, την οποία η παλαιότερη ιστοριογραφία θεωρούσε ως μία βίαιη και βαρβαρική εισβολή η οποία έφερε εκατοντάδες χιλιάδες Σλάβων στις περιοχές νοτίως των ποταμών Σαύου και Δούναβη, με καταστροφικές συνέπειες για τον ρωμαϊκό πληθυσμό, ήταν στην πραγματικότητα πολύ διαφορετική[4]. Το αστικό και οικονομικό τοπίο της Δαλματίας και του Ιλλυρικού είχε αρχίσει να υφίσταται σταδιακές αλλαγές ήδη από τα μέσα του 5ου αιώνα και η περιοχή βρισκόταν σε συνεχή οικονομική ύφεση κατά τον 6ο αιώνα[5]. Οι μεγαλύτερες ρωμαϊκές πόλεις στα παράλια, όπως η Σαλώνα, η Επίδαυρος και η Ναρώνα, έφτασαν στο απόγειό τους τον 6ο αιώνα, τουλάχιστον μισό αιώνα πριν από την άφιξη των Σλάβων[6]. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες υποδεικνύουν ότι οι Σλάβοι εγκαταστάθηκαν στις πλέον εύφορες περιοχές, μέσω των αρχαίων ρωμαϊκών οδών, χρησιμοποιώντας τους μικρότερους οικισμούς — ***oppida, mutationes*** ή ***castella*** — κυρίως ως στρατιωτικά φυλάκια και διοικητικά κέντρα των *ζουπανιών* (***župa*** = περιοχή, διοικητική περιφέρεια). Με άλλα λόγια, το παλαιό αστικό τοπίο δεν άλλαξε όσον αφορά στο πρώην δίκτυο των οικισμών, αλλά μάλλον όσον αφορά στην έννοια και την ποιότητα των οικισμών αυτών[7]. Ο ρωμαϊκός πληθυσμός δεν εξαφανίσθηκε, απλώς υποχώρησε στις λιγότερο προσιτές περιοχές — παραδείγματος χάρη στις οροσειρές των κεντρικών ή ανατολικών Βαλκανίων (Βοσνία και ανατολική Σερβία) — και εν μέρει παρέμεινε στις κοιλάδες, όπου και εκσλαβίσθηκε έως τα τέλη του 9ου αιώνα. Όσοι υποχώρησαν στα ορεινά διατήρησαν την ταυτότητα και τη γλώσσα τους έως τον

---

3. Βλ. FINE, ***Early medieval Balkans***.

4. Βλ. για παράδειγμα OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 93 κ.ε.· LEMERLE, «**Invasions**», σελ. 265-308.

5. CURTA, ***Slavs***, σελ. 121 κ.ε.· DZINO, ***Becoming Slav***, σελ. 78-80.

6. Γενικά για το Ιλλυρικό βλ. BAVANT, «Ιλλυρικό», εδώ σελ. 427-434, 438-440.

7. Βλ. για παράδειγμα GOLDSTEIN, ***Bizant na Jadranu***, σελ. 83-99· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Hrvatski***, σελ. 115-122· KOŠĆAK, «**Od Epidaura do Dubrovnika**», σελ. 5-27· BULJEVIĆ, «**Njive-Podstrana**».

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 187

ύστερο Μεσαίωνα[8]. Παρά ταύτα, αυτή η διπολικότητα της νέας κοινωνίας είχε ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Οι Σλάβοι ήλθαν σε επαφή με τα κατάλοιπα της ρωμαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς ακριβώς μέσω αυτών των ομάδων του γηγενούς πληθυσμού.

Η σημαντικότερη ρήξη στην κοινωνία της Δαλματίας και του Ιλλυρικού ήταν η διάλυση της εκκλησιαστικής οργάνωσης. Το κυριότερο εκκλησιαστικό κέντρο της επαρχίας Ιλλυρικού, η μητρόπολη της Πρώτης Ιουστινιανής, εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 7ου αιώνα και οι ενορίες της έπαψαν και αυτές να υπάρχουν[9]. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες υποδεικνύουν ότι οι περισσότερες βασιλικές των περιοχών αυτών κείτονταν σε ερείπια για έναν ή δύο αιώνες μετά την εγκατάσταση των Σλάβων. Τα σημαντικότερα εκκλησιαστικά κέντρα στη Δαλματία, όπως η Σαλώνα και η Επίδαυρος, έπαυσαν και αυτά να υφίστανται τον 7ο αιώνα, όμως αντικαταστάθηκαν σχεδόν αμέσως από τις γειτονικές πόλεις Ασπάλαθο (για τη Σαλώνα) και Ραούσιον (για την Επίδαυρο)[10]. Από αυτά τα δύο κέντρα, πέραν των Δεκατέρων στη Διόκλεια, χρειάσθηκε να ξεκινήσουν οι ιεραποστολικές δραστηριότητες της Εκκλησίας προς τους Σλάβους. Τα πρώτα σημάδια της ανάκαμψης στην εκκλησιαστική οργάνωση προέρχονται από τον 8ο αιώνα και από τις παράκτιες περιοχές της Δαλματίας, από όπου επεκτάθηκε στην Κροατία και τη Σερβία, καθώς και σε άλλες ηγεμονίες των νοτίων Σλάβων[11].

Οι Σλάβοι οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στα δυτικά Βαλκάνια δεν είχαν κοινή ταυτότητα. Μιλούσαν πιθανότατα την κοινή γλώσσα, προέρχονταν από τον Βορρά (Πολωνία, Παννονία) και μοιράζονταν μία κοινή κοινωνική δομή — σε οικονομικό, στρατιωτικό και διοικητικό επίπεδο[12]. Ήταν απλώς Σλάβοι και ανάμεσά τους υπήρχαν πατριές (*γενεαί*) με διάφορα ονόματα. Αν εξετάσουμε τα ονόματα των σλαβικών ηγεμονιών που σώζονται στο ***De adminis-***

---

8. Για τον ρωμαϊκό πληθυσμό της Δαλματίας βλ. DZINO, ***Becoming Slav***, σελ. 155-161.

9. Για την Πρώτη Ιουστινιανή (**Tsaričin Grad**), βλ. αναλυτικότερα BAVANT, «**Caričin Grad**», σελ. 337-374.

10. RAPANIĆ, «**Continuite**», σελ. 189-217. Βλ. επίσης SUIĆ, «**Continuity**», σελ. 103-111.

11. ŽIVKOVIĆ, ***Tsrkvena organizatsija***.

12. BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 27 κ.ε.· CURTA, ***Slavs***, σελ. 227 κ.ε.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 188

trando imperio (948-952, στο εξής: ***DAI***), το οποίο γράφτηκε από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο (944-959), τότε είναι σημαντικό ότι τα ονόματα των Αρεντανών, των Ζαχλούμων, των Τερβουνιατών και των Διοκλητιανών προέρχονται από κάποιο συγκεκριμένο χαρακτηριστικό της γεωγραφίας της περιοχής ή από κάποιο συγκεκριμένο τοπωνύμιο[13]. Οι Αρεντανοί έλαβαν το όνομά τους από τον ποταμό Νερέτβα (**Narenta**)· οι Τερβουνιάτες από την πρωτεύουσά τους Τερβουνία· οι Ζαχλούμοι από τη γεωγραφική τους θέση «πίσω από το βουνό»· οι Διοκλητιανοί από την αρχαία πόλη **Doclea**/Διόκλεια· η Βοσνία από τον ομώνυμο ποταμό· η Μοραβία από τον ποταμό Μοράβα· το Καναλή λέγεται ότι έλαβε το όνομά του από τον λατινικό όρο ***canabulae***[14]. Μόνο οι Σέρβοι και οι Κροάτες είχαν εθνικά ονόματα και κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων αναδείχθηκαν σε μοχλό της εθνογένεσης των νοτίων Σλάβων[15]. Από την άλλη, υπάρχει μία πρώτης τάξεως μαρτυρία στο ***DAI*** για την καταγωγή του άρχοντος Μιχαήλ Βουσεβούτζη, του οποίου η *γενεά* προερχόταν από τον ποταμό Βίσλα. Η σημασία της πληροφορίας αυτής είναι μεγάλης αξίας, διότι πρέπει να υποθέσουμε ότι ο ίδιος αυτοπροσώπως ο Μιχαήλ Βουσεβούτζης ήταν εκείνος που παρείχε την πληροφορία αυτή στις βυζαντινές αρχές κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στην Κωνσταντινούπολη για να προαχθεί στις τάξεις του *πατρικίου* και *ἀνθυπάτου*[16].

Τις επαφές ανάμεσα στους Σλάβους και τους ρωμαϊκούς-εκρωμαϊσμένους πληθυσμούς μπορούμε να τις διακρίνουμε από διάφορα δεδομένα. Πρώτον, υπάρχει ένας αριθμός τοπωνυμίων που προέρχονται από τη λατινική γλώσσα. Δεύτερον, τα υδρωνύμια ήταν συνήθως αρχαίας ετυμολογίας: **Oenus-Una**, **Savus-Sava**, **Drinus-**

---

13. ***DAI***, κεφ. $33_{10\text{-}12}$, $34_{12\text{-}14}$, $35_{9\text{-}11}$, $36_{11\text{-}12}$.

14. ŽIVKOVIĆ, ***De Conversione***, σελ. 47 υποσημ. 88, 190, 194-195.

15. Για τα ονόματα των Κροατών και των Σέρβων βλ. GRÉGOIRE, «**L'origine**», σελ. 108-118· KUNSTMANN, ***Die Slaven***, σελ. 35-44.

16. ***DAI***, κεφ. $33_{16\text{-}19}$: *Ὅτι ἡ γενεὰ τοῦ ἀνθυπάτου καὶ πατρικίου Μιχαήλ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Βουσεβούτζη, τοῦ ἄρχοντος τῶν Ζαχλούμων, ἦλθεν ἀπὸ τῶν κατοικούντων ἀβαπτίστων εἰς τὸν ποταμὸν Βίσλας, τοὺς ἐπονομαζομένους Λιτζίκη, καὶ ᾤκησεν εἰς τὸν ποταμόν, τὸν ἐπονομαζόμενον Ζαχλοῦμα.* Για το Μιχαήλ της Ζαχλουμίας βλ. ακόμη ŽIVKOVIĆ, ***Portreti***, σελ. 59-66.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 189

Drina, Drinus-Drim, Margus-Morava, Pincus-Pek, Timacus-Timok, Narenta-Neretva, Hebrus-Ibar, Lim, Tara, Zeta. Τρίτον, το πρωιμότερο υπόστρωμα χριστιανικής ορολογίας είναι λατινικής προελεύσεως: ***calendae*-koleda, *compater*-kum, *crux*-krst, *panes*-panja, *oleum*-ulje, *acetum*-ocat, *arca*-raka**[17]. Από την άλλη, τα ονόματα των βουνών προέρχονται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τη σλαβική[18]. Το επαναλαμβανόμενο αυτό μοτίβο δείχνει ότι οι κάτοικοι των κοιλάδων ήταν εκείνοι που έδωσαν τις ονομασίες των βουνών — και στις κοιλάδες ζούσαν οι Σλάβοι. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η ονοματολογία των φυτών — τα ονόματα όσων φυτών ευδοκιμούν συνήθως σε υψόμετρο κάτω των 700 μέτρων είναι σλαβικής ετυμολογίας· η ορολογία της εκτροφής βοοειδών στις σύγχρονες γλώσσες των νοτίων Σλάβων είναι μη σλαβική, ενώ η σχετική με την αγροτική παραγωγή ορολογία στην ουγγρική, ρουμανική και αλβανική γλώσσα είναι σλαβικής προελεύσεως. Τα παραδείγματα αυτά μας επιτρέπουν να συνάγουμε ορισμένα σημαντικά συμπεράσματα: α) Οι Σλάβοι αρχικά εγκαταστάθηκαν κατά μήκος των σημαντικότερων ποταμών όπου συνήθως βρισκόταν η καλύτερη καλλιεργήσιμη γη, β) ο γηγενής πληθυσμός κατοικούσε εν μέρει μαζί με τους Σλάβους στις κοιλάδες, γ) η χριστιανική λατρεία μεταδόθηκε στους Σλάβους από τον εκρωμαϊσμένο πληθυσμό, δ) η κοινωνία των πρώιμων σλαβικών ηγεμονιών ήταν χωρισμένη κατά εθνότητες, αλλά οι επαφές ανάμεσα στους Σλάβους και τους εκρωμαϊσμένους πληθυσμούς ήταν μόνιμες και πιθανότατα ειρηνικές.

Τους Σλάβους κυβερνούσαν οι ηγέτες των πατριών, οι ζουπάνοι (***župan***). Η λέξη αυτή, με την αβέβαιη ετυμολογία (τουρκική, ινδοευρωπαϊκή;), είναι συνήθης μεταξύ των Σλάβων στην Πολωνία, την Τσεχία, τη Βουλγαρία, την Κροατία και τη Σερβία[19]. Επικεφαλής της ηγεμονίας ήταν ο ***knez***, ο οποίος στα ελληνικά αποδίδεται με τον όρο *ἄρχων* και στα λατινικά έγγραφα ως ***dux***. Ο ρό-

17. Γενικά για την επιβίωση προ-σλαβικών τοπωνυμιών στα δυτικά Βαλκάνια βλ. MARKOVIĆ, ***Antička naselja***, σελ. 207-216.

18. Για τη διαδικασία «εκσλαβισμού» των παλαιών τοπωνυμίων βλ. ŠIMUNOVIĆ, ***Istočnojadranska toponimija***, σελ. 401-412.

19. POHL, ***Awaren***, σελ. 305· EVANS, ***Medieval archaeology***, σελ. 271-272· BARFORD, ***Early Slavs***, σελ. 125-129.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 190

λος των *ζουπάνων* ήταν κατά βάση στρατιωτικός και φαίνεται ότι αρχικά *ζουπάνοι* ήταν οι αρχηγοί των πατριών. Με την ανάπτυξη του κράτους, εντάχθηκαν στον διοικητικό μηχανισμό ως τοπικοί αξιωματούχοι του ***knez***. Μία ηγεμονία διαιρείτο διοικητικά σε *ζουπανίες* και οι κάτοικοί τους είχαν σαφώς καθορισμένες υποχρεώσεις και καθήκοντα — που κυμαίνονταν από οικονομικά έως στρατιωτικά ζητήματα. Είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά κατά τους πρώιμους μέσους χρόνους.

Η εγκατάσταση των Κροατών

Σύμφωνα με το ***DAI***, που αποτελεί και τη μοναδική πηγή σχετικά με το ζήτημα της εγκατάστασης των Σέρβων και Κροατών, τα δύο αυτά φύλα εμφανίσθηκαν στο προσκήνιο μία ή δύο δεκαετίες μετά την εγκατάσταση των άλλων Σλάβων. Ο χαρακτήρας της εγκατάστασής τους περιγράφεται ως ειρηνικός και οι ίδιοι ως σύμμαχοι (***foederati***) του αυτοκράτορος Ηρακλείου, ο οποίος επέτρεψε την εγκατάστασή τους με τη σαφή πρόθεση να τους χρησιμοποιήσει εναντίον των Αβάρων[20]. Η εκδοχή αυτή της εγκατάστασης των Σέρβων και Κροατών προκάλεσε μεγάλες διαμάχες στην ιστοριογραφία, διότι οι λοιπές μαρτυρίες — για παράδειγμα η υποτιθέμενη παρουσία των Αβάρων στη Δαλματία, η πτώση της Σαλώνας (η οποία μάλλον πέθανε από αργό θάνατο παρά καταστράφηκε) — δεν την επιβεβαιώνουν[21]. Η πρόσφατη μελέτη των κεφαλαίων του ***DAI*** τα οποία αναφέρονται στους νότιους Σλάβους αποκάλυψε ότι η πρωιμότερη αυτή ιστορία των Σέρβων και Κροατών δεν ήταν εφεύρημα του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, αλλά προήλθε από τη δυτική πηγή του. Η πηγή αυτή συντάχθηκε κατά πάσα πιθανότητα περί το 878 και γράφτηκε στη Ρώμη για τους σκοπούς της σχεδιαζόμενης συνόδου συμφιλιώσεως (η οποία έλαβε χώρα στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ Νοεμβρίου του 879 και Μαρτίου του 880)[22]. Το πολιτικό αυτό μανιφέστο στόχο είχε να

20. ***DAI***, κεφ. $31_{3\text{-}25}$.
21. GOLDSTEIN, ***Bizant na Jadranu***, σελ. 92-95.
22. ŽIVKOVIĆ, ***De Conversione***, σελ. 81, 124-128, 205 κ.ε.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 191

καταδείξει ότι Ρώμη και Κωνσταντινούπολη υπήρξαν στο παρελθόν ικανές να συνεργασθούν σε μία κοινή αποστολή φωτισμού των Σέρβων και των Κροατών· επίσης, ότι η Ρώμη αναγνώριζε την πολιτική επικυριαρχία του Βυζαντίου επί των Σέρβων και Κροατών. Τέλος, σκόπευε να υπεραμυνθεί των δικαιωμάτων της ρωμαϊκής Εκκλησίας επί της Δαλματίας και της Παννονίας (εναντίον της αρχιεπισκοπής του Σάλτσμπουργκ). Η τελική ιδέα ήταν ότι τα εδάφη της πρώην υπαρχίας Ιλλυρικού θα έπρεπε να επιστραφούν στη Ρώμη. Γι' αυτό τον λόγο η Ρώμη χάλκευσε το συγκεκριμένο έγγραφο, το οποίο πιθανότατα έφερε τον τίτλο ***De conversione Croatorum et Serborum*** («Περί του εκχριστιανισμού των Κροατών και των Σέρβων», στο εξής: ***DCCS***)[23] και βασιζόταν εξ ολοκλήρου σε ένα παρόμοιο έγγραφο το οποίο γράφτηκε στην αρχιεπισκοπή του Σάλτσμπουργκ — το ***De conversione Bagoaiorum et Carantanorum***[24]. Η πρόσφατη αυτή ανακάλυψη μας επιτρέπει να προβούμε σε πολύ ορθότερες εκτιμήσεις της πρώιμης ιστορίας των Σέρβων και των Κροατών, καθώς το ***DAI*** είναι η κύρια πηγή μας για την ιστορία των νοτίων Σλάβων κατά την περίοδο περ. 630 - περ. 950.

Οι γραπτές πηγές για την πρώιμη μεσαιωνική Σερβία και Κροατία κάθε άλλο παρά πολυάριθμες είναι. Εκτός αυτού, είναι και άνισα κατανεμημένες — αναφέρονται περισσότερο στην Κροατία παρά στη Σερβία. Τα κύρια κείμενα είναι το ***DAI*** και το *Βενετικό Χρονικό*, γραμμένο από τον Ιωάννη Διάκονο[25]. Υπάρχει ένας ακόμη συγγραφέας, ο λεγόμενος Ιερέας της Διόκλειας, με το λατινικό του κείμενο το οποίο πιστευόταν ότι ανήκε στα μέσα του 12ου αιώνα. Η συγκεκριμένη πηγή έχει προκαλέσει και αυτή μεγάλες διαμάχες για σχεδόν 400 χρόνια, όμως σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες το πρόβλημα φαίνεται να έχει βρει τη λύση του — ο Ιερέας της Διόκλειας έγραφε στην πραγματικότητα στα τελευταία έτη του 13ου αιώνα (1296-1300) και το έργο του περιείχε και αυτό πολιτικές μεροληψίες. Το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών του που αναφέρονται στους «σκοτεινούς αιώνες» των νοτίων Σλάβων

23. Βλ. αναλυτικότερα *στο ίδιο*, σελ. 123-124, 168, 214 κ.ε.
24. ***Conversio Bagoariorum.***
25. ***Historia Veneticorum.***

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 192

μπορούν τώρα να απορριφθούν ως αποκυήματα της φαντασίας του συγγραφέα. Παρά ταύτα, το τελευταίο μέρος του έργου του φαίνεται ότι μετεφράσθηκε από τον συγγραφέα με βάση το παλαισλαβικό πρωτότυπο, το οποίο γράφτηκε περί το 1200, και έχει μεγάλη αξία για την ιστορία της Σερβίας και της Διόκλειας από το 1040 περίπου έως το 1150 περίπου[26]. Υπάρχει επίσης μία σειρά από έγγραφα που σχετίζονται με την Κροατία — είτε παπικές επιστολές προς τους «δούκες» της Κροατίας (τον **Branimir**-Βρανιμήρο, το **Muncimir**-Μουντιμήρο και τον Τομισλάβο) είτε διπλώματα κροατών ηγεμόνων (του **Tirpimir**/Τερπημέρη, του **Muncimir** και του **Krešimir**/**Krašimer**/Κρασήμερου Β΄)[27]. Υπάρχει επίσης ένας αξιοσημείωτος αριθμός επιγραφών από την Κροατία οι οποίες σώζουν τα ονόματα των ηγεμόνων ή των πλέον εξεχόντων μελών της αριστοκρατίας (*των ζουπάνων*)[28]. Όσον αφορά στην αρχαιολογία, ο πρώιμος Μεσαίωνας είναι πολύ καλύτερα μελετημένος στην Κροατία παρά στη Σερβία. Όλοι αυτοί οι παράγοντες έχουν επίπτωση στη γενικότερη γνώση μας αναφορικά με τους πρώιμους μέσους χρόνους στην Κροατία και τη Σερβία. Στην πραγματικότητα, η τελευταία είναι αχαρτογράφητη περιοχή όσον αφορά στην περίοδο του πρώιμου Μεσαίωνα.

Οι Κροάτες κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα (περ. 650-1102)

Οι Κροάτες ήταν μεταξύ των σλαβικών φυλών εκείνων που εγκαταστάθηκαν στη Βαλκανική κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του Ηρακλείου (610-641). Το όνομα των Κροατών, όπως και εκείνο των Σέρβων, είναι άγνωστης ετυμολογίας. Το μόνο βέβαιο είναι ότι τα δύο ονόματα δεν είναι σλαβικής προελεύσεως[29]. Οι αρχαιότερες παραδόσεις των Κροατών, οι οποίες σώζονται στο ***DAI***,

---

26. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Χρονικό*, εδώ σελ. 18-23.

27. ***Codex Diplomaticus***, τόμ. **I**, αρ. 3, σελ. 3-8, αρ. 5, σελ. 8-9, αρ. 7-13, σελ. 10-17, αρ. 20, σελ. 22-25, αρ. 23-27, σελ. 30-39.

28. DELONGA, ***Latinski epigrafi***, ειδικά σελ. 295-308· DZINO, ***Becoming Slav***, σελ. 197-199.

29. KUNSTMANN, ***Die Slaven***, σελ. 35-44.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 193

τοποθετούν την αρχική κοιτίδα των Κροατών στη λεγόμενη «Αρχαία Κροατία» (*Μεγάλη Χρωβατία*), όπου ήταν γνωστοί με το όνομα «Λευκοί Κροάτες» (*Βελοχρωβάται*). Σύμφωνα με την παράδοσή τους, ένα γένος των Κροατών αυτών, ηγέτες του οποίου ήταν πέντε αδελφοί και δύο αδελφές (ο Κλουκάς, ο Λόβελος, ο Κοσέντζης, ο Μουχλώ, ο Χρωβάτος, η Τουγά και η Βουγά), ήλθαν στη Δαλματία ως σύμμαχοι του Ηρακλείου για να πολεμήσουν εναντίον των Αβάρων[30]. Όμως σήμερα είναι γνωστό ότι ο πόλεμος των Κροατών εναντίον των Αβάρων αποτελούσε εφεύρημα — αλλά όχι του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Είχε χαλκευθεί από τον συγγραφέα του ***DCCS***, το έργου του οποίου ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος χρησιμοποίησε ως κύρια πηγή του για την πρωιμότερη ιστορία των Κροατών. Από την άλλη, η κροατική παράδοση σχετικά με τους γενάρχες των Κροατών γράφτηκε περί το 878 και, καθώς τα μη σλαβικά ονόματα εκείνων συμβαδίζουν με το μη σλαβικό όνομα των ίδιων των Κροατών, αυτό αποτελεί περαιτέρω ένδειξη του ότι η παράδοση αυτή είναι πιθανότατα γνήσια[31]. Η γνησιότητά της ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την πρωιμότερη μνεία των ονομάτων των Κροατών *ἀρχόντων* από τις αρχές του 9ου αιώνα, όπως **Borna**, Βλαδισλάβος, **Ljudemi(s)l** — τα οποία είναι όλα σλαβικής ετυμολογίας. Τα μη σλαβικά ονόματα των γεναρχών των Κροατών εξελήφθησαν από την ιστοριογραφία ως ελάχιστα ίχνη της μη σλαβικής προέλευσης των ανωτέρων τάξεων που κυβερνούσαν τους Κροάτες, ή των ίδιων των Κροατών. Η εμφάνιση σλαβικών ονομάτων στις ανώτερες αυτές τάξεις (τους Κροάτες), η οποία μαρτυρείται στα πολυάριθμα κείμενα από τον 9ο αιώνα και εξής, όπως **Borna**, **Branimir**, **Mutimer**, **Ljudemisl**, **Tirpimir**, **Krešimir**, **Držislav**, **Zdeslav**, **Miroslav**, **Mislav**, **Vladislav**, **Tomislav**, αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι η διαδικασία εκσλαβισμού των Κροατών είχε ολοκληρωθεί πριν από τα τέλη του 8ου αιώνα[32]. Η πλέον εύλογη ερμηνεία σχετικά με την καταγωγή των Κροατών, ή Λευκών Κροατών, είναι ότι επρόκειτο για μία ελίτ πολε-

30. ***DAI***, κεφ. 30$_{61\text{-}75}$. Για τις παλαιότερες θεωρίες σχετικά με την «Ιλλυρική» καταγωγή των Κροατών βλ. BLAŽEVIĆ, «**Illyrism**», σελ. 87-106.

31. ŽIVKOVIĆ, ***De Conversione***, σελ. 55-56, 114-115, 204.

32. *Στο ίδιο*, σελ. 55 κ.ε.· DZINO, ***Becoming Slav***, σελ. 161-165.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 194

μιστών σαρματικής-αλανικής καταγωγής, οι οποίοι επέβαλαν την εξουσία τους στους Σλάβους των περιοχών της σημερινής νότιας Πολωνίας (γύρω από την πόλη της Κρακοβίας)[33]. Η έλλειψη αντίστοιχης σερβικής παράδοσης δεν επιτρέπει στην ιστοριογραφία να καταλήξει σε παρόμοια συμπεράσματα αναφορικά με τους Σέρβους, καθώς όμως Λευκοί Κροάτες και Λευκοί Σέρβοι ζούσαν δίπλα-δίπλα στην αρχαία κοιτίδα τους (σύμφωνα με τη *Γεωγραφία* του Αλφρέδου του Μεγάλου και τον άραβα γεωγράφο **Masudi**), η καταγωγή τους θα πρέπει να ήταν η ίδια — σαρματική-αλανική[34].

Οι Κροάτες εγκαταστάθηκαν στα βορειοδυτικά μέρη των δαλματικών ακτών, στην περιοχή ανάμεσα στη Σαλώνα (**Spalato**) και τα Ιάδερα (**Zadar**), καθώς και ανάμεσα στο **Sinj** και το Τενήν (**Knin**). Επρόκειτο για μία έκταση περί τα 5.000 τ.χλμ.[35]. Κατά τη διάρκεια των επομένων αιώνων, πιθανώς μετά το 812, οι Κροάτες επεξέτειναν τα δυτικά σύνορά τους έως τις οροσειρές πλαγίως της ανατολικής Ιστρίας, καθώς ο τότε δούκας της Κροατίας ήταν παράλληλα και κόμης του φραγκικού κράτους (***Dux Liburniae atque Dalmatiae***). Το κέντρο της ηγεμονίας τους ήταν αρχικά στη Νώνα (ρωμαϊκή **Aenona**), κατόπιν στο **Knin** (από το 812 περίπου). Κατά μήκος των ακτών υπήρχαν βυζαντινές πόλεις, όπως τα Ιάδερα, το Τραγούριον, ο Ασπάλαθος. Τα μεγάλα νησιά της βόρειας Αδριατικής — η Άρβη, η Βέκλα, τα Όψαρα (κροατ. **Rab**, **Krk**, **Cres**) — βρίσκονταν και αυτά υπό βυζαντινή κυριαρχία, όπως και η Ιστρία. Επιπλέον, στα δυτικά της Κροατίας βρίσκονταν

---

33. Για τη «σαρματική» («ιρανική») θεωρία βλ. ακόμη **Hauptmann**, «**Dolazak Hrvata**», σελ. 53-54, 60-61· **Budak**, ***Prva***, σελ. 11-14, 55-70. Αντίθετα ο **Pohl**, ***Awaren***, σελ. 16, 261-267, θεωρεί ότι η κροατική «εθνογένεση» και η διαμόρφωση μιας διακριτής κροατικής ταυτότητας συντελέστηκε σε δύο φάσεις μέσα στα πλαίσια της αβαρικής συνομοσπονδίας· βλ. επίσης **Curta**, ***Southeastern Europe***, σελ. 141-144· Σύμφωνα με τον **Ančić**, ***Hrvatska***, η παραπάνω διαδικασία έλαβε χώρα μετά τη διάλυση του αβαρικού κράτους. Τόσο αυτός όσο και ο **Budak** τονίζουν ιδιαίτερα την επιρροή που άσκησαν στους Κροάτες οι κοινωνικο-πολιτικοί θεσμοί των Καρολίδων από τα τέλη του 8ου αιώνα και ύστερα.

34. **Alfred the Great**, ***Compendious history***, σελ. 38· **Živković**, ***De Conversione***, σελ. 113· **Fine**, ***Early medieval Balkans***, σελ. 56-59.

35. Για τα πρώιμα κροατικά νεκροταφεία της περιοχής βλ. **Dzino**, ***Becoming Slav***, σελ. 121-146, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 195

εδάφη τα οποία ήταν υπό τον έλεγχο του βυζαντινού εξαρχάτου της Ραβέννας. Θεωρείται ότι η Δαλματία ήταν τον 7ο αιώνα επαρχία εξαρτώμενη από τον έξαρχο της Ραβέννας[36]. Μετά την πτώση του εξαρχάτου της Ραβέννας (751), η Δαλματία κατά πάσα πιθανότητα προβιβάσθηκε σε τάξη *ἀρχοντίας*, με έδρα τα Ιάδερα[37].

Κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες μαρτυρίες σχετικά με τον ρόλο των Κροατών στην πολιτική ζωή της Δαλματίας. Είναι γνωστό ότι το 641/642 ένας ηγούμενος, ο Μαρτίνος, εστάλη από τον πάπα στη Δαλματία για να συλλέξει λείψανα αγίων και να απολυτρώσει χριστιανούς αιχμαλώτους των Σλάβων[38]. Αυτή είναι η μοναδική μαρτυρία, προερχόμενη από πηγή ανεξάρτητη από το ***DAI***, για τον μη ειρηνικό χαρακτήρα των σλαβικών εγκαταστάσεων. Στο έργο του συγγραφέα του 13ου αιώνα Θωμά του Σπλιτ (πέθανε το 1268) μνημονεύεται μία ***iussio*** την οποία απέστειλαν οι αυτοκράτορες από την Κωνσταντινούπολη (περί το 650) στους Σλάβους-Κροάτες και με την οποία τους διέτασσαν να σταματήσουν τις επιδρομές στα καλλιεργήσιμα εδάφη (***ager***) του Ασπαλάθου — και εκείνοι υπάκουσαν[39]. Τέλος, υπάρχει άλλη μία απειροελάχιστη ένδειξη της βυζαντινής παρουσίας στη Δαλματία μέσω του εξαρχάτου της Ραβέννας, καθώς είναι πολύ γνωστή, αν και πλέον απολεσθείσα, μία σφραγίδα του Παύλου, εξάρχου Ραβέννας, από το 722 περίπου, η οποία είχε ανακαλυφθεί στην περιοχή της Σαλώνας[40]. Φαίνεται ότι, μετά την πτώση του εξαρχάτου της Ραβέννας, η Δαλματία παραχωρήθηκε προς φύλαξη, υπό την έννοια της στρατιωτικής προστασίας, στον στρατηγό Σικελίας, καθώς μεγάλος αριθμός *σολίδων* (κυρίως εποχής Κωνσταντίνου Ε΄, 741-775) που κόπηκαν στις Συρακούσες έχουν ανακαλυφθεί στους τάφους των κροατών ευγενών γύρω από την πόλη της Νώνας (**Nin**) — πρωτεύουσας και κυριότερου εκκλησιαστικού

---

36. GOLDSTEIN, ***Bizant na Jadranu***, σελ. 136-137· FERLUGA, ***L'amministrazione***, σελ. 122-126.

37. FERLUGA, ***L'amministrazione***, σελ. 127-136.

38. ***Liber pontificalis***, τόμ. I, κεφ. lxxiiii.

39. **Thomae Archidiaconi Spalatensis**, ***Historia Salonitanorum***, κεφ. 10, σελ. 52-53.

40. ŽIVKOVIĆ, «**Strategos Paul**», σελ. 87 υποσημ. 61.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 196

κέντρου της ηγεμονίας τον 8ο αιώνα[41]. Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των χρυσών νομισμάτων είναι ότι όλα είναι νέας κοπής, χωρίς καμία φυσική ένδειξη που θα υποδήλωνε ότι είχαν κυκλοφορήσει. Συνεπώς, οι *σόλιδοι* αυτοί δεν χρησιμοποιούντο σε εμπορικές συναλλαγές, αλλά μάλλον ως πληρωμή για υπηρεσίες προς τους κροάτες άρχοντες και *ζουπάνους*.

Κατά τη διάρκεια των επιθετικών επιχειρήσεων των Φράγκων στην Ιταλία, την Ιστρία και τη Δαλματία, μετά τη δεκαετία του 780, και την πτώση του *χαγανάτου* των Αβάρων (796), οι Κροάτες βρέθηκαν κάτω από την κυριαρχία των Φράγκων (περί το 800). Το Βυζάντιο και οι Φράγκοι μοίρασαν τις αντίστοιχες σφαίρες επιρροής στη Δαλματία με τη συνθήκη ειρήνης του Άαχεν το 812. Σύμφωνα με τη συνθήκη αυτή, το Βυζάντιο διατήρησε υπό τον έλεγχό του τις πόλεις της Δαλματίας, ενώ οι Σλάβοι (Κροάτες) πέρασαν στην επικυριαρχία των Φράγκων[42]. Στις φραγκικές πηγές (***Annales regni Francorum***, στο εξής ***ARF***)[43] υπάρχει μία αναφορά σε έναν δούκα **Borna**, ο οποίος πολέμησε, ως υποτελής των Φράγκων, εναντίον του **Ljudevit**, του στασιαστή δούκα της Κάτω Παννονίας, μεταξύ των ετών 819 και 821[44]. Αν και οι Κροάτες βρίσκονταν υπό τη φραγκική εξουσία, η βασιλεύουσα δυναστεία ήταν κροατική. Σύμφωνα με τα ***ARF***, ο δούκας Βλαδισλάβος, μετά τον θάνατο του θείου του, του δουκός **Borna**, επελέγη από τον «λαό» και η εκλογή του επιβεβαιώθηκε στην ετήσια συνέλευση των Φράγκων[45]. Είναι εμφανές ότι οι ηγεμόνες των Κροατών προέρχονταν όλοι από την ίδια οικογένεια.

Κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του *ἄρχοντος* Τερπημέρη — ο οποίος μνημονεύεται στο ***DAI***[46], το έγγραφό του από το έτος

---

41. MIRNIK, «Coins», σελ. 205-250.

42. FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 252-254.

43. ***Annales regni Francorum***, έτος 812, σελ. 136· NICOL, ***Byzantium and Venice***, σελ. 18-19.

44. ***Annales regni Francorum***, έτος 818, σελ. 148, έτος 819, σελ. 150-151, έτος 820, σελ. 152-153. Για την εξέγερση του **Ljudevit** βλ. BOWLUS, ***Franks***, σελ. 60-70· GOLDSTEIN, ***Hrvatski***, σελ. 166-171.

45. ***Annales regni Francorum***, έτος 821, σελ. 155.

46. ***DAI***, κεφ. $31_{42\text{-}44}$: *Μετὰ δὲ χρόνους πολλοὺς ἐν ταῖς ἡμέραις Τερπημέρη τοῦ ἄρχοντος, τοῦ πατρὸς τοῦ ἄρχοντος Κρασημέρη (Κρεσίμηρου)…*

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 197

852[47], επιγραφικά μνημεία, το *Βενετικό Χρονικό* του Ιωάννου Διακόνου και το έργο του Βενεδικτίνου μοναχού **Gottschalk** του **Orbais** (846/847)[48] — οι Κροάτες έγιναν ένας σημαντικός παράγων στην ανατολική Αδριατική. Φαίνεται ότι το Βυζάντιο ποτέ δεν αποδέχθηκε τη διαίρεση της Δαλματίας και ήδη μετά το 817 περίπου ιδρύθηκε το *θέμα* Δαλματίας[49]. Κατά τα επόμενα έτη το Βυζάντιο έλαβε το μέρος του δούκα **Ljudevit** όταν ο τελευταίος στασίασε εναντίον των Φράγκων. Στα μέσα της δεκαετίας του 840 ο βυζαντινός στρατηγός Δαλματίας επιτέθηκε στους Κροάτες, αλλά ηττήθηκε από τον Τερπημέρη[50]. Μετά τον θάνατο του Τερπημέρη, περί το 854, ηγεμόνευσε για σύντομο χρονικό διάστημα ο γιος του, Κρεσίμηρος, και κατόπιν ο άλλος γιος του, ο Μιροσλάβος, ο οποίος μετά από τέσσερα χρόνια στην εξουσία εκθρονίσθηκε από τον **Priwina**, τον φράγκο δούκα ο οποίος κυβερνούσε την Κάτω και την Άνω Παννονία[51]. Οι Φράγκοι, οι οποίοι πιθανότατα αισθάνονταν την άνοδο της βυζαντινής ισχύος κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Γ΄ (842-867), μετέτρεψαν την Κροατία σε νέα διοικητική υποδιαίρεση και ο **Priwina** έθεσε τρεις μεγάλες περιφέρειες στο βορειοανατολικό άκρο της Κροατίας — την **Krbava**, τη **Lika** και την **Gacka** — οι οποίες συνόρευαν με τις κτήσεις του στην Παννονία, υπό την άμεση εξουσία του, την οποία κατόπιν παραχώρησε στον αντιπρόσωπό του — έναν «μπάνο» (***ban***)[52]. Παρά ταύτα, οι Φράγκοι πιθανότατα εκθρόνισαν το Μιροσλάβο, εξαιτίας της ενίσχυσης της βυζαντινής επιρροής στην Κροατία, και μία νέα κληρονομική διαδοχή κροατών ηγεμόνων καθιερώθηκε με τον δούκα **Domagoj** (864-878), ο οποίος δρούσε ως τοποτηρητής των Φράγκων[53].

---

47. ***Codex Diplomaticus***, τόμ. I, αρ. 3, σελ. 3-8.

48. KATIĆ, ***Gottschalk***, σελ. 5-6, 9-10.

49. ŽIVKOVIĆ, «**Uspenskij's Taktikon**», σελ. 81 κ.ε. Ωστόσο, σύμφωνα με τον FERLUGA, ***Dalmatsiji***, σελ. 68-70 και ***L'amministrazione***, σελ. 165 κ.ε., το *θέμα* Δαλματίας ιδρύθηκε από τον Βασίλειο Α΄ μεταξύ των ετών 867-878, πιθανότατα γύρω στο 872-873.

50. Βλ. CURTA, ***Southeastern Europe***, σελ. 139.

51. ŽIVKOVIĆ, ***De Conversione***, σελ. 81-82.

52. ***DAI***, κεφ. 30$_{93\text{-}94}$· ALIMOV, «**Borna**», σελ. 5-21.

53. ***Historia Veneticorum***, σελ. 130· ŽIVKOVIĆ, ***De Conversione***, σελ. 131, 135.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 198

Στο μεταξύ, τα μέλη της οικογένειας του Τερπημέρη δεν εξαφανίσθηκαν, ούτε το Βυζάντιο εγκατέλειψε τον αγώνα στη Δαλματία. Όταν ο Βασίλειος Α΄ (867-886) έστειλε έναν ισχυρό βυζαντινό στόλο στην Αδριατική, για να απαλλάξει το Ραούσιον από τους άραβες πολιορκητές του[54], η πολιτική του Βυζαντίου έλαβε νέα ορμή, με αποτέλεσμα την ολοφάνερη επανάσταση του κροάτη δούκα εναντίον των Φράγκων (περί το 870). Ο **Domagoj** πολέμησε με επιτυχία τους Φράγκους, σκότωσε τον δούκα **Kotzilis** (γιο του **Priwina**) και κατέστη ανεξάρτητος έναντι αμφοτέρων των δυνάμεων — του Βυζαντίου και των Φράγκων[55]. Μετά τον θάνατό του το 876, οι γιοι του κατάφεραν να κυβερνήσουν μόλις για ένα έτος, όταν ο **Zdeslav**, γιος του Τερπημέρη, ήλθε από την Κωνσταντινούπολη και τους εξεδίωξε (878)[56]. Η σύντομη περίοδος ηγεμονίας του **Zdeslav** (878 - Απρίλιος 879) υπήρξε το αποκορύφωμα της βυζαντινής πολιτικής επιρροής στην Κροατία κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα. Ήδη τον Μάιο του 879 ο **Zdeslav** σκοτώθηκε και δούκας των Κροατών ανεδείχθη ο Βρανιμήρος[57].

Η ιστορία των Κροατών τον 9ο αιώνα είναι πιθανώς η πλέον πολυτάραχη και ενδιαφέρουσα περίοδος κατά τη διάρκεια του πρώιμου Μεσαίωνα. Δεν ήταν μόνο η εποχή των πολύπλοκων πολιτικών προβλημάτων και της διαμάχης ανάμεσα στους Φράγκους και το Βυζάντιο για την επικυριαρχία επί των Κροατών ή της Δαλματίας, αλλά και μία εποχή βαθιών κοινωνικών αλλαγών. Ήταν ακριβώς τότε που ο εκσλαβισμός του ρωμαϊκού πληθυσμού στο εσωτερικό της Δαλματίας έλαβε την τελική μορφή του. Ταυτοχρόνως την περίοδο εκείνη το εθνικό «Κροάτες» επικράτησε στη Δαλματία, γεγονός το οποίο αντικατοπτρίζεται στην αλλαγή του τίτλου του ηγεμόνος από το συνηθισμένο ***dux Sclavorum*** σε ***dux C(h)roatorum***[58]. Τον ίδιο αιώνα οι Κροάτες ναυπηγούν επίσης ένα σχετικά μεγάλο στόλο, τα πλοία του οποίου επιχειρούσαν έως

54. ***Annales Bertiniani***, έτος 869, σελ. 105-106· **DAI**, κεφ. $29_{94\text{-}100}$.
55. Šišić, ***Povijest Hrvata***, σελ. 357-360· Pohl, ***Awaren***, σελ. 261.
56. Živković, ***De Conversione***, σελ. 138.
57. Fine, ***Early medieval Balkans***, σελ. 261.
58. Βλ. Dzino, ***Becoming Slav***, σελ. 175 κ.ε.· Ο Ιδιος, «**Identities**», σελ. 200.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 199

τη Βενετία, πότε ως έμποροι και πότε ως πειρατές[59]. Την εποχή εκείνη οι κροάτες ηγεμόνες αναζητούσαν τον τρόπο να ιδρύσουν τη δική τους «εθνική» Εκκλησία. Ο Βρανιμήρος (879-892) ήταν εκείνος ο οποίος ορκίσθηκε πίστη στον πάπα, ζητώντας σε αντάλλαγμα ο επίσκοπός του, της Νώνας, να χειροτονηθεί αρχιεπίσκοπος Ασπαλάθου. Ο πάπας απέρριψε την επιθυμία αυτή του κροάτη ηγεμόνος, συνεπώς ο Βρανιμήρος ζήτησε από τον **Walpert**, πατριάρχη Ακυληΐας, να χειροτονήσει τον κροάτη επίσκοπο της Νώνας ως αρχιεπίσκοπο Ασπαλάθου — και ο **Walpert** το έπραξε το 881[60]. Το πολιτικό ζήτημα της ***ecclesia nationis*** αποτελεί απόδειξη της ανόδου της εν γένει πολιτικής ισχύος των κροατών δουκών.

Η πρώιμη μεσαιωνική Κροατία έφτασε στο απόγειό της την εποχή των ηγεμόνων του 10ου αιώνα: του Τομισλάβου (περίπου 910-930), του Κρεσίμηρου Β΄ και του **Držislav**[61]. Ήταν ο Τομισλάβος εκείνος που εμφανίσθηκε στην πρώτη σύνοδο του Ασπαλάθου το 925, μαζί με τον Μιχαήλ, άρχοντα των Ζαχλούμων, όταν έλαβε χώρα η εκκλησιαστική αναδιοργάνωση της ***ecclesia Salonitana***. Ο Τομισλάβος προσπάθησε να επιτύχει τον ίδιο στόχο που επεδίωκε και ο Βρανιμήρος πενήντα χρόνια νωρίτερα — την ίδρυση κροατικής Εκκλησίας, με έδρα της τη Νώνα. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίον έλαβε χώρα η δεύτερη σύνοδος του Ασπαλάθου — όταν ο πάπας έκανε ορισμένες παραχωρήσεις δίνοντας στον επίσκοπο Νώνας τρεις σχολάζουσες επισκοπές στο εσωτερικό της Δαλματίας[62]. Είναι πιθανόν ότι κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του Τομισλάβου οι Κροάτες ήλθαν για πρώτη φορά σε επαφή με τους Ούγγρους και ήταν ο Τομισλάβος, σύμφωνα με θρύλους του 13ου αιώνα (βλ. ***Gesta regum Sclavorum***), εκείνος ο οποίος απέτρεψε τους Ούγγρους από το να επιδράμουν στη Δαλματία[63]. Η εποχή της ηγεμο-

---

59. ***Historia Veneticorum***, σελ. 136.

60. ***Codex Diplomaticus***, τόμ. **I**, αρ. 10, σελ. 13, αρ. 13, σελ. 16-17, αρ. 17, σελ. 20-21. Γενικά για την εκκλησιαστική πολιτική του και τις σχέσεις του με τη Ρώμη βλ. ANČIĆ, «**Position**», σελ. 305-320.

61. FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 262-266.

62. GOLDSTEIN, ***Hrvatski***, σελ. 278-280· FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 266-270.

63. Γενικά για τη διακυβέρνηση του Τομισλάβου, του πρώτου ***rex Chroatorum***, βλ. GOLDSTEIN, ***Hrvatski***, σελ. 274-301.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 200

νίας του Τομισλάβου χαρακτηρίζεται επίσης από την παρακμή της βυζαντινής εξουσίας στη Δαλματία. Εντούτοις, ένα *θέμα* Δαλματίας υπήρχε και θα συνεχίσει να επιβιώνει έως τον ύστερο 12ο αιώνα, όμως η πραγματική πολιτική δύναμη και, πάνω απ' όλα, ο οικονομικός συνέταιρος των βυζαντινών πόλεων της Δαλματίας ήταν οι Κροάτες[64]. Σύμφωνα με τον Θωμά του Σπλιτ, ο οποίος έγραφε τον 13ο αιώνα, ο δούκας Στέφανος **Držislav** ήταν ο πρώτος κροάτης ηγεμών ο οποίος αναγνωρίσθηκε από το Βυζάντιο ως βασιλιάς (***rex***) περί το 970[65]. Καθώς είναι πολύ γνωστό ότι η Κωνσταντινούπολη ποτέ δεν έστελνε διάσημα της βασιλικής εξουσίας (***regie dignitatis insignia***), όπως έκαναν οι πάπες, είναι προφανές ότι ο Θωμάς του Σπλιτ μιλάει μάλλον για κάποιους βυζαντινούς τίτλους οι οποίοι στην πραγματικότητα υπογράμμιζαν τη σημαντική θέση του **Držislav** για το Βυζάντιο (*ἔπαρχος* και *πατρίκιος*)[66].

Στην καμπή της χιλιετίας, το έτος 1000, η Βενετία εμφανίζεται για πρώτη φορά ως η κύρια πολιτική δύναμη στη Δαλματία. Ο πολυάριθμος βενετικός στόλος, δήθεν με τη συγκατάθεση του Βυζαντίου (αυτή ήταν η εξήγηση που έδωσε ο συγγραφέας του 14ο αιώνα δόγης Ανδρέα Δάνδολο), έπλευσε στη Δαλματία και έθεσε την επαρχία, από τα μεγάλα νησιά στα βόρεια της Αδριατικής έως της πόλη της Ραγούζας στον μακρινό νότο, υπό την προστασία του βενετού δόγη **Pietro Orsoelo B′**[67]. Στο μεταξύ, σημειώθηκε εσωτερική διαμάχη στην Κροατία, όταν ο κροάτης βασιλιάς **Suryna** εκθρονίσθηκε από τον αδελφό του, Κρεσίμηρο. Ο εξόριστος βασιλιάς μετέβη στο Τραγούριον την ίδια χρονική περίοδο που είχε αφιχθεί στην πόλη ο βενετός δόγης και έθεσε τον εαυτό του υπό την προστασία του δόγη. Κατά την περίσταση εκείνη, προφανώς ως αποτέλεσμα κάποιας πολιτικής συνεννόησης ανάμεσα στον **Suryna** και τον Πέτρο Ορσέολο, ο ανήλικος γιος του **Suryna**, Στέφανος, δόθηκε ως όμηρος στον δόγη[68]. Αργότερα, μία από τις θυγατέρες

---

64. FERLUGA, ***Dalmatsiji***, σελ. 135-136.

65. Βλ. **Thomae Archidiaconi Spalatensis**, ***Historia Salonitanorum***, κεφ. 13, σελ. 60-61.

66. FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 274.

67. NICOL, ***Byzantium and Venice***, σελ. 43-44· FERLUGA, ***Dalmatsiji***, σελ. 92 κ.ε.

68. GOLDSTEIN, ***Hrvatski***, σελ. 339-341.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 201

του δόγη, η **Hicela**, παντρεύτηκε τον Στέφανο (1007) και οι δύο αδελφοί ήλθαν σε συμφωνία, καθώς το 1018, σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, αμφότεροι («δύο αδελφοί, άρχοντες των Κροατών») προσέγγισαν τον Βασίλειο Β΄ για να λάβουν βυζαντινούς αυλικούς τίτλους και να αναγνωρίσουν την επικυριαρχία του Βυζαντίου[69]. Η διχόνοια εντός του ηγεμονικού οίκου της Κροατίας στην καμπή της χιλιετίας ήταν πιθανότατα το αποτέλεσμα της πολιτικής των Βυζαντινών και των Βενετών — οι οποίοι συνήθιζαν να θέτουν τα μέλη της ηγεμονικής οικογένειας υπό την προστασία τους. Ο Βασίλειος Β΄ προχώρησε επίσης, το 1018, στην ανασύσταση του *θέματος* Δαλματίας, χωρίς όμως τα μεγάλα νησιά της βόρειας Αδριατικής, την Άρβη, τη Βέκλα και τα Όψαρα, τα οποία είχαν γίνει φόρου υποτελή στη Βενετία[70]. Ο βενετός δόγης διατήρησε επίσης τον επίσημο τίτλο του που είχε εισαχθεί το έτος 1000, ***dux Veneticorum ac Dalmaticorum***[71]. Στα έτη που ακολούθησαν, το Βυζάντιο, η Βενετία και οι Κροάτες διαγκωνίζονταν για τον έλεγχο των δαλματικών πόλεων Ιάδερα, Τραγούριον και Ασπάλαθο. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Δάνδολο, ο βασιλιάς Κρεσίμηρος επετίθετο στα Ιάδερα επί καθημερινής βάσεως το 1018 και οι επιθέσεις του πρέπει να εκληφθούν ως το μακρύ χέρι της πολιτικής του Βασιλείου Β΄ εναντίον των Βενετών στη Δαλματία[72]. Παρά ταύτα, η εν λόγω κροατική υποστήριξη με τον καιρό αντικαταστάθηκε από το ολοένα και μεγαλύτερο ενδιαφέρον του κροάτη βασιλιά να επιβάλει την εξουσία του στις πόλεις αυτές, και φαίνεται ότι η εξέλιξη αυτή έγινε αντιληπτή από την Κωνσταντινούπολη. Κατόπιν διαταγών που έφθασαν από την Κωνσταντινούπολη, ο Βοϊωάννης, *κατεπάνω* Ιταλίας, επέδραμε στις ακτές της Κροατίας το 1024, αιχμαλώτισε

---

69. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σελ. 365$_{12\text{-}15}$: *Τῷ δὲ βασιλεῖ προσερρύησαν, τῆς Βουλγαρίας δουλωθείσης αὐτῷ, καὶ τὰ ὅμορα ἔθνη τῶν Χορβάτων, ἄρχοντας ἔχοντα δύο ἀδελφούς, ὧν προσρυέντων καὶ ἀξιώματα λαβόντων ὑπήκοα γέγονε καὶ τὰ ἔθνη.* Για το μολυβδόβουλο ενός Λέοντα, βασιλικού *σπαθαροκανδιδάτου* και άρχοντα (;) Κροατίας (*Λέοντι βασιλικῷ σπαθαροκανδιδάτῳ καὶ* [...] *Χροβατίας*) του 10ου ή 11ου αιώνα, βλ. NESBITT - OIKONOMIDES, ***Catalogues***, αρ. 16.1, σελ. 48-49.

70. FERLUGA, ***Dalmatsiji***, σελ. 90-94.

71. *Στο ίδιο*, σελ. 90-91.

72. FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 274-279.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 202

τη βασίλισσα της Κροατίας και τον γιο της και απέστειλε αμφοτέρους στην Κωνσταντινούπολη (***Chronicon Barense***)[73]. Η πολιτική παρουσία του Βυζαντίου στη Δαλματία μαρτυρείται στα έγγραφα του 11ου αιώνα, τα οποία χρονολογούνται με το όνομα του εκάστοτε αυτοκράτορα, για παράδειγμα ***regnante piisimo imperatore Romano*** (1034, Ιάδερα), ***Michahel gloriossimo imperante*** (1036, Ιάδερα), ***pissimo augusto Michahelo*** (1040, Ασπάλαθος), ***domini Constantini Monomochi*** (1050, Σπαλάτο), ***regnante domino Theodora imperatrice*** (1056, Ιάδερα), ***pissimo augusto Constantino Duce et magno imperatore*** (1064, Τραγούριον), ή ***regnante Romano imperatore tertio*** (1070, Νώνα)[74].

Ο κροάτης δούκας Κρεσίμηρος Δ΄ (1059-1074)[75], ο οποίος εφάρμοσε μία ισχυρή εκκλησιαστική πολιτική υπέρ του λατινικού δόγματος (1060 και 1064), ενεπλάκη τελικά σε ανοικτή σύγκρουση με το Βυζάντιο κατά τη διάρκεια του πολέμου μεταξύ Βυζαντίου και Διόκλειας το 1072-1075, όμως αιχμαλωτίσθηκε από τον σύμμαχο των Βυζαντινών, νορμανδό δούκα **Amico**. Πέθανε στην αιχμαλωσία και τον διαδέχθηκε ο συγγενής του Ζβονιμήρου Δημήτριος[76]. Από τότε και στο εξής το όνομα των βυζαντινών αυτοκρατόρων εξαφανίζεται από τα έγγραφα που εκδίδονται από τον κροάτη ηγεμόνα ή επιφανείς πολίτες του Ασπαλάθου, του Τραγουρίου ή των Ιαδέρων. Ταυτοχρόνως, οι δαλματικές πόλεις του πρώην βυζαντινού *θέματος* Δαλματίας το 1075 δίνουν όρκους υποτέλειας στον βενετό δόγη, αντί για τον βυζαντινό αυτοκράτορα: οι πολίτες του Ασπαλάθου, του Τραγουρίου, των Ιαδέρων και του **Biograd**[77]. Ο Δημήτριος Ζβονίμηρος ήταν ο πρώτος κροάτης ηγεμών που έλαβε τα διάσημα της βασιλικής εξουσίας από τη Ρώμη και ο επίση-

---

73. Βλ. HOLMES, ***Basil II***, σελ. 426 υποσημ. 70, με τη σχετική βιβλιογραφία.

74. ***Codex Diplomaticus***, τόμ. **I**, αρ. 50, σελ. 68-69, αρ. 52, σελ. 70-71, αρ. 55, σελ. 73-74, αρ. 58, σελ. 78-79, αρ. 60, σελ. 82, αρ. 70, σελ. 98-99, αρ. 84, σελ. 114-115.

75. FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 280-281.

76. Βλ. αναλυτικά GOLDSTEIN, ***Hrvatski***, σελ. 399-403· STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 168 κ.ε.

77. ***Codex Diplomaticus***, τόμ. **I**, αρ. 109, σελ. 139-141.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 203

μος τίτλος του ήταν «Βασιλεύς Κροατών και Δαλματών» (***Chroatorum rege atque Dalmatinorum rex***, 1078, 1083)[78]. Η αναβίωση της βυζαντινής εξουσίας στη Δαλματία έλαβε χώρα μετά τον θάνατο του Δημητρίου Ζβονιμήρου (περί το 1087/1088) και την σταθεροποίηση του αγώνα του Αλεξίου Κομνηνού εναντίον των Νορμανδών (1085) και των Πετσενέγγων (1091), καθώς ο **Drago**, ηγούμενος (***prior***) των Ιαδέρων, αναφέρει τον «κυρ Αλέξιο, αυτοκράτορα Κωνσταντινουπόλεως» (***kyri Alexio Constantinopoleos imperante***, 1092)[79]. Το Βυζάντιο διατήρησε την επικυριαρχία του μόνο χάρη στην υποστήριξη των Νορμανδών της Ιταλίας — συγκεκριμένα, ο γιος του **Amico**, ο Γοδεφρείδος, «κόμης και βασιλικός σεβαστός» (***Guiffredus comes et sebastos imperialis***), εισέβαλε στη Δαλματία το 1093 και την έθεσε υπό βυζαντινή κυριαρχία[80]. Τα αποτελέσματα της πράξης του, όμως, είχαν ξεθωριάσει ήδη το 1097, όταν οι δαλματικές πόλεις Τραγούριον και Ασπάλαθος υποσχέθηκαν να στείλουν στρατιωτική επικουρία «στον κύριό μας **Vitale Michaeli**, δούκα Βενετίας και Δαλματίας και Κροατίας και βασιλικό πρωτοσεβαστό» (***domino nostro Vitali Michaeli, glorioso duci Venetiae atque Dalmatiae siue Croaciae et imperiali prothoseuastori***)[81]. Ο βυζαντινός τίτλος του *πρωτοσεβαστοῦ* τον οποίον έφερε ο βενετός δόγης δεν ήταν παρά ένας κομψός τρόπος για τον αυτοκράτορα να διατηρεί τα κατ' όνομα βυζαντινά δικαιώματα επί της Δαλματίας. Έως την εποχή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) το Βυζάντιο θα είναι ουσιαστικά αποκομμένο από τη Δαλματία. Η τελευταία φάση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Δαλματία θα διαρκέσει μόλις από το 1167 έως το 1180.

Στο μεταξύ, μία νέα δύναμη άρχισε να δείχνει ενδιαφέρον για τη Δαλματία και την Κροατία — η Ουγγαρία[82]. Ο Δημήτριος

---

78. *Στο ίδιο*, αρ. 123, σελ. 158, αρ. 139, σελ. 180-181.

79. *Στο ίδιο*, αρ. 161, σελ. 200-202· GOLDSTEIN, ***Hrvatski***, σελ. 430 κ.ε.

80. FERLUGA, ***Dalmatsiji***, σελ. 125-126· GOLDSTEIN, ***Hrvatski***, σελ. 438-439.

81. ***Codex Diplomaticus***, τόμ. **I**, αρ. 168, σελ. 208-209.

82. Για όσα ακολουθούν, βλ. GOLDSTEIN, ***Hrvatski***, σελ. 437-441, 446 κ.ε.· STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 197-210· FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 284-288.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 204

Ζβονίμηρος, ο οποίος είχε νυμφευθεί την αδελφή του ούγγρου βασιλιά Λαδίσλαου, πέθανε άτεκνος και ο γυναικάδελφός του διεκδίκησε το δικαίωμα εξουσίας επί της Κροατίας. Δεν είναι απολύτως σαφές τι συνέβη στην Κροατία μετά τον θάνατο του Δημητρίου Ζβονιμήρου. Τον διαδέχθηκε ο Στέφανος, ανιψιός του βασιλιά Κρεσίμηρου, ο οποίος ηγεμόνευσε για όχι πάνω από δύο ή τρία έτη (1087/1089-1090/1091). Φαίνεται ότι αυτή η διακοπή στην κληρονομική διαδοχή της κροατικής δυναστείας θεωρήθηκε από τον ούγγρο βασιλιά Λαδίσλαο ως ευκαιρία και ο τελευταίος τοποθέτησε στον κροατικό θρόνο τον ανιψιό του, τον Άλμος[83]. Τότε η βυζαντινή διπλωματία, κατά πάσα πιθανότητα, μεθόδευσε την εισβολή των Κουμάνων, οι οποίοι επιτέθηκαν στην Ουγγαρία και ανάγκασαν τον Λαδίσλαο να αποσυρθεί από την Κροατία[84]. Αυτή η στρατιωτική δράση των Κουμάνων και οι βυζαντινές διπλωματικές προσπάθειες απομάκρυναν προσωρινά την ουγγρική απειλή από την Κροατία και τη Δαλματία, καθώς ήδη το 1095, στην αρχή της βασιλείας του ούγγρου βασιλιά Κολομάν, βασιλιάς των Κροατών ήταν ένας γηγενής Κροάτης, ο Πέτρος. Ο τελευταίος κροάτης βασιλιάς, εκλεγμένος πιθανότατα από τις τάξεις των εξεχόντων ευγενών, πολέμησε εναντίον του στρατού εισβολής του Κολομάν στο όρος **Gvozd** το 1097, αλλά έχασε τη μάχη και τη ζωή του[85]. Η ήττα αυτή των Κροατών δεν σήμανε το τέλος της πρώιμης μεσαιωνικής Κροατίας, αλλά σίγουρα υπήρξε το σημαντικότερο γεγονός που προδίκασε το μέλλον της χώρας. Ήδη το 1098 ο Κολομάν και ο βενετός δόγης **Vitale Michaeli** συνήψαν συνθήκη φιλίας, με την οποία στην πραγματικότητα μοίρασαν τις σφαίρες επιρροής στη Δαλματία και την Κροατία[86]. Μόνον η νέα εισβολή των Κουμάνων, οι οποίοι νίκησαν τους Ούγγρους το 1099 στο **Przemyśl**

---

83. GOLDSTEIN, ***Hrvatski***, σελ. 437-438· ENGEL, ***Realm of St Stephen***, σελ. 33-34.

84. Για την ανάμειξη του Λαδισλάου στις εσωτερικές υποθέσεις της Κροατίας και την κουμανική εισβολή στην Ουγγαρία βλ. **Thomae Archidiaconi Spalatensis**, ***Historia Salonitanorum***, κεφ. 17, σελ. 92-95.

85. **Andrea Dandolo**, ***Chronica Venetum***, σελ. 224· βλ. και GOLDSTEIN, ***Hrvatski***, σελ. 441-446.

86. ***Codex Diplomaticus***, τόμ. **II**, αρ. 1, σελ. 1-2· STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 197-199.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 205

(Πρέμυσλ) της Γαλικίας, απέτρεψε το Κολομάν από το να καταλάβει το βασίλειο της Κροατίας. Τρία έτη αργότερα, το 1102, ο Κολομάν εισήλθε τελικά στην Κροατία και έστεψε τον εαυτό βασιλιά της Κροατίας στο **Biograd**, έδρα των κροατών βασιλέων[87]. Από την εποχή εκείνη η Κροατία θα παραμείνει τμήμα του ουγγρικού βασιλείου έως το 1918 και η ιστορία της Κροατίας και της Δαλματίας θα είναι στενά συνδεδεμένες με εκείνη της Ουγγαρίας. Η περαιτέρω πολιτική ανάπτυξη στην περιοχή αυτή θα εξαρτηθεί από την προσωρινή επικράτηση μίας συγκεκριμένης δύναμης, της Βενετίας, της Ουγγαρίας ή του Βυζαντίου, με την ενίσχυση μίας δύναμης εις βάρος των άλλων, για παράδειγμα της Ουγγαρίας από το 1102 έως το 1167, του Βυζαντίου από το 1167 έως το 1180 και της Βενετίας μετά το 1204.

Η Κροατία κατά τον ύστερο Μεσαίωνα

Στις αρχές του 12ου αιώνα (1102) η Κροατία έπαψε να υφίσταται ως ανεξάρτητο κράτος. Δεν υπήρχε νόμιμος διάδοχος για τον θρόνο των κροατών βασιλέων, ούτε καμία άλλη πολιτική δύναμη που να εναντιώνεται στις ουγγρικές βλέψεις. Η μεσαιωνική Κροατία έσβησε σιωπηρά. Καθώς το πρώην κροατικό βασίλειο βρισκόταν υπό ουγγρική εξουσία από το 1102 έως το 1526 και την τουρκική κατάκτηση της Ουγγαρίας, δεν είναι δυνατό να ομιλούμε για την κροατική ιστορία της περιόδου 1102-1526 ως την ιστορία της Κροατίας ή των Κροατών. Η επικράτεια της σημερινής Κροατίας αποτελείτο από πολλές μεγαλύτερες περιοχές, κάθε μία από τις οποίες είχε τη δική της «ιστορία» — τη Δαλματία και τη Σλαβονία, οι οποίες είχαν διαιρεθεί σε περισσότερα, ευκόλως αναγνωριζόμενα γεωγραφικά μέρη. Συνεπώς, πολιτικά το βασίλειο της Κροατίας καταλάμβανε μόλις ένα τμήμα της επικράτειας που σήμερα αποτελεί τη σύγχρονη Κροατία. Τα σύνορα της ενδοχώρας αυτής

87. Η λεγόμενη ***pacta conventa*** του 1102. Γι' αυτά τα γεγονότα βλ. STEINDORFF, ***Dalmatinischen Städte***, σελ. 49 κ.ε.· GOLDSTEIN, ***Hrvatski***, σελ. 446-448· STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 199· CARTER, ***Dubrovnik***, σελ. 60 κ.ε.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 206

της Κροατίας παρέμειναν αμετάβλητα για αιώνες και ο σημαντικότερος πολιτικός και οικονομικός στόχος των βασιλέων της Κροατίας ήταν να επιβάλουν την εξουσία τους στις σχετικά πλούσιες πόλεις της Δαλματίας — τον Ασπάλαθο, τα Ιάδερα, το Τραγούριον και το Šibenik. Η πολιτική εκείνη αποτελούσε επίσης την πεμπτουσία της πολιτικής των ούγγρων βασιλέων μετά το 1102. Είναι επίσης σημαντικό να σημειώσουμε ότι, επιπλέον αυτών των «ιστοριών» της Κροατίας, θα πρέπει να τοποθετηθούν επιπρόσθετες «τοπικές ιστορίες» των πόλεων της Δαλματίας — οι οποίες βρίσκονταν υπό την εξουσία είτε της Βενετίας, είτε της Ουγγαρίας ή του Βυζαντίου, και συνήθως διοικούντο από την τοπική αριστοκρατία[88].

Τρεις ξένες δυνάμεις διαγκωνίζονταν για τη Δαλματία: η Βενετία, η Ουγγαρία και το Βυζάντιο[89]. Τώρα, αφού η Κροατία έγινε τμήμα του ουγγρικού βασιλείου, ο Κολομάν (1095-1116), βασιλιάς της Ουγγαρίας, επέβαλε την εξουσία του σε ορισμένες από τις δαλματικές πόλεις: τον Ασπάλαθο, τα Ιάδερα, το Τραγούριον και το Šibenik[90]. Ο αγώνας για πολιτική επικράτηση στη Δαλματία διήρκεσε έως τους επόμενους αιώνες και διακρίνονται αρκετές αναγνωρίσιμες φάσεις. Στην πρώτη φάση η Βενετία προσπάθησε να ανακαταλάβει τα Ιάδερα και τον Ασπάλαθο, όμως ηττήθηκε (1105, 1115-1116, 1124, 1126)[91]. Το 1137 οι Ούγγροι είχαν αποκτήσει ισχυρά ερείσματα κατά μήκος της δαλματικής ακτής[92]. Στη δεύτερη φάση, το Βυζάντιο, υπό τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό (1143-1180), ανακατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της

88. Βλ. γενικά STEINDORFF, ***Dalmatinischen Städte***, σελ. 34 κ.ε.

89. FINE, ***Early medieval Balkans***, σελ. 289-291.

90. Για τα προνόμια που παραχώρησε ο Κολομάν σε αυτές τις πόλεις βλ. **Thomae Archidiaconi Spalatensis**, ***Historia Salonitanorum***, κεφ. 17, σελ. 96-97· **Andrea Dandolo**, ***Chronica Venetum***, σελ. 228. STEINDORFF, ***Dalmatinischen Städte***, σελ. 11-25, 49-62.

91. Ωστόσο, απέκτησε τον έλεγχο των περισσότερων άλλων πόλεων των δαλματικών ακτών· **Andrea Dandolo**, ***Chronica Venetum***, σελ. 230· βλ. και STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 202-203, 204-205· STEINDORFF, ***Dalmatinischen Städte***, σελ. 65, 92 κ.ε.

92. Για την αντεπίθεση των Ούγγρων στην κεντρική Δαλματία (γύρω στο 1142) και την ενίσχυση της θέσης τους στην περιοχή βλ. STEPHENSON, ***Balkan frontier***, σελ. 226-227.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 207

Δαλματίας από την Ουγγαρία το 1167[93]. Δεν ήταν παρά ένα διάλειμμα το οποίο διήρκεσε έως τον θάνατο του Μανουήλ Κομνηνού το 1180[94]. Επρόκειτο για την αρχή της τρίτης φάσεως. Όταν το Βυζάντιο εξαφανίσθηκε πλέον από τον πολιτικό ορίζοντα της Δαλματίας, η Βενετία δοκίμασε και πάλι την τύχη της εναντίον των Ούγγρων (1181, 1187, 1191, 1193)[95]. Οι επίμονες αυτές απόπειρες της Βενετίας να θέσει υπό τον έλεγχό της τις σπουδαιότερες δαλματικές πόλεις απεικονίζουν τη σημασία της Δαλματίας ως κύριας εμπορικής οδού κατά μήκος των δαλματικών ακτών και ακόμη παραπέρα στα ανατολικά, νοτιοανατολικά και νότια. Το αποτέλεσμα του αγώνα αυτού για τη «βυζαντινή κληρονομιά» ήταν η άλωση του Ζαντάρ (Ιάδερα) το 1202[96]. Για τα επόμενα 150 χρόνια η πόλη αυτή θα αποτελεί τη σημαντικότερη βενετική πόλη στη βόρεια Αδριατική. Την ίδια εποχή η Βενετία επέβαλε την κυριαρχία της στο Ντουμπρόβνικ — ακόμη μία πρώην βυζαντινή πόλη (Ραούσιον)[97]. Στην τέταρτη φάση, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του ούγγρου βασιλιά Λάγιος Α΄ (1342-1382), μετά τον πόλεμο του 1345-1346, η Βενετία ηττήθηκε και το Ζαντάρ έγινε και πάλι ουγγρική πόλη σύμφωνα με τη λεγόμενη Συνθήκη του Ζαντάρ το 1358[98]. Η τελευταία φάση αυτής της μακρόχρονης διαμάχης για κυριαρχία επί της Δαλματίας έληξε το 1419, όταν όλες οι δαλματικές πόλεις έγιναν κτήσεις της Βενετίας[99]. Η τελική συνθήκη με την οποία οι Βενετοί επιβεβαίωσαν τα προηγούμενα κέρδη τους χρονολογείται από το 1433[100]. Όπως είδαμε προηγουμένως,

---

93. Steindorff, ***Dalmatinischen Städte***, σελ. 102-111· Stephenson, ***Balkan frontier***, σελ. 253-256.

94. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι οι βυζαντινές κτήσεις στη Δαλματία παρέμειναν υπό την εκκλησιαστική δικαιοδοσία του πάπα· βλ. ενδεικτικά ***Codex Diplomaticus***, τόμ. II, αρ. 112, σελ. 118-119, αρ. 122, σελ. 127-128.

95. *Στο ίδιο*, τόμ. II, αρ. 203, σελ. 211-216· Steindorff, ***Dalmatinischen Städte***, σελ. 121-132· Stephenson, ***Balkan frontier***, σελ. 281-284.

96. Βιλλαρδουίνος, *Χρονικό*, σελ. 80-90· Nicol, ***Byzantium and Venice***, σελ. 131-132· Fine, ***Late medieval Balkans***, σελ. 61.

97. Steindorff, ***Dalmatinischen Städte***, σελ. 146.

98. Βλ. σχετικά Brković, «Isprave», σελ. 69-107· Fine, ***Late medieval Balkans***, σελ. 337-343.

99. Fine, ***Late medieval Balkans***, σελ. 490.

100. Engel, ***Realm of St Stephen***, σελ. 234-235.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 208

ακόμη νοτιότερα της Δαλματίας, η Ραγούζα (Ντουμπρόβνικ) είχε περάσει στον έλεγχο της Βενετίας το 1205. Μόλις το 1358, μετά τη Συνθήκη του Ζαντάρ, όταν η Βενετία παραιτήθηκε από όλες τις κτήσεις της στην ανατολική δαλματική ακτή, η Ραγούζα αναγνώρισε την επικυριαρχία του ούγγρου βασιλέως, αν και διατήρησε το καθεστώς ανεξαρτησίας της με αντάλλαγμα την καταβολή ετησίου φόρου 500 χρυσών νομισμάτων[101]. Μετά τον θάνατο του βασιλέως Λουδοβίκου, το 1380, η Ραγούζα έγινε ουσιαστικά μία ανεξάρτητη δημοκρατία[102].

Κατά τη διάρκεια του μακρόχρονου αγώνα για την κυριαρχία στη Δαλματία, διάφορες δυνάμεις αναμίχθηκαν και η ιστορία της Κροατίας και της Δαλματίας είναι δύσκολο να ειπωθεί με απλό τρόπο. Η διαμάχη αυτή για τη Δαλματία μπορεί να θεωρηθεί, από ιστορικής απόψεως, ως το μέρος εκείνο όπου σφυρηλατήθηκαν διαφορετικές πολιτικές ταυτότητες. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι πολίτες του Ντουμπρόβνικ, του Σπλιτ, του Ζαντάρ, του **Trogir**, του **Omiš** και του **Šibenik** μιλούσαν στο παρελθόν μία λατινική ή ιταλική γλώσσα. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι η σλαβική γλώσσα εισήχθη πολύ αργότερα, επικρατώντας μόνο μετά το πέρας των Μέσων Χρόνων. Συνεπώς, η περιρρέουσα ατμόσφαιρα στις πόλεις της Δαλματίας κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα ήταν πάνω απ' όλα ρωμαϊκή και βασισμένη στην παράδοση της ρωμαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς[103]. Μόνο από τις αρχές του 16ου αιώνα είναι δυνατό να μιλάμε για Κροάτες στις δαλματικές πόλεις, όταν ο «κροατισμός» αυτός εμφανίσθηκε ως αποτέλεσμα της αντίστασης των ευγενών εναντίον της βενετικής επικυριαρχίας[104]. Ακόμη και η αντίσταση αυτή ήταν στενά συνδεδεμένη επίσης με το εμπόριο και την οικονομία. Ένας ακόμη λόγος για την εμφάνιση του «εκκροατισμού» των πολιτών των δαλματικών πόλεων ήταν η διείσδυση των Σλάβων στις πόλεις εξαιτίας της αυξημένης ανάγκης για ερ-

---

101. HARRIS, ***Dubrovnik***, σελ. 65.

102. Βλ. CARTER, ***Dubrovnik***, σελ. 225.

103. Βλ. εδώ τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις της KLAIĆ, ***Povijest Hrvata***, σελ. 61-62, 216.

104. Για μία επισκόπηση του θέματος βλ. FINE, ***Ethnicity***, σελ. 67 κ.ε., όπου και η βιβλιογραφία.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 209

γατικά χέρια, εμπόριο και βιοτεχνία[105]. Υπήρχε επίσης ένα πρόβλημα με τον οικονομικό ανταγωνισμό μεταξύ των δαλματικών πόλεων, καθώς όλες αυτές οι πόλεις ήταν στην πραγματικότητα ξεχωριστές πολιτικές οντότητες.

Σε γενικές γραμμές, η επικράτεια της μεσαιωνικής Κροατίας απετελείτο από τρία τμήματα: το βόρειο, το κεντρικό και το νότιο. Στον βορρά, συμπεριλαμβανομένων των μεγάλων νησιών της βόρειας Δαλματίας — **Krk**, **Rab**, **Cres** και **Lošinj** — οι παράκτιες περιοχές βρίσκονταν υπό την εξουσία της Βενετίας. Το κεντρικό τμήμα, η κυρίως Κροατία, ανήκε κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στην Ουγγαρία. Το τρίτο τμήμα, νοτίως του Σπλιτ, ήταν διαιρεμένο ανάμεσα σε πολλές δυνάμεις οι οποίες δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν τόσο ως «κράτη» όσο ως περιοχές ελεγχόμενες από διάφορους φεουδάρχες ή κοινότητες. Το **Omiš**, ευρισκόμενο νοτίως του Σπλιτ, έγινε διαβόητο για τις πειρατικές δραστηριότητες των κατοίκων του και βρισκόταν υπό την εξουσία της οικογένειας **Kačić**[106]. Ακόμη νοτιότερα βρισκόταν η επικράτεια της δημοκρατίας της Ραγούζας και κατόπιν η Διόκλεια (**Duklja**), η οποία το 1185 ενσωματώθηκε στο βασίλειο της Σερβίας[107]. Από τα μέσα του 13ου αιώνα άρχισε η άνοδος της οικογένειας **Šubić** από τη μικρή πόλη **Bribir**. Περί το 1300 η εν λόγω οικογένεια ήλεγχε το **Skradin**, το **Trogir**, το **Šibenik**, το **Omiš** κα το Σπλιτ, ενώ ο **Pavao** (Παύλος) **Šubić** διεκδικούσε επίσης τον τίτλο του μπάνου της Βοσνίας[108]. Βορείως των **Šubić** υπήρχε μία ακόμη οικογένεια ευγενών, από τη νήσο **Krk**, οι οποίοι ονομάζονταν δούκες του **Krk** (***knezovi Krčki***)[109]. Μπορεί να ειπωθεί ότι οι κροατικές αριστοκρατικές οικογένειες που έπαιζαν πολιτικό ρόλο στη Δαλματία ή το εσωτερικό της προσπαθούσαν να συνδέσουν την καταγωγή τους με τους μυθικούς χρόνους κάποιου σλαβικού βασιλείου που το κυβερ-

---

105. Βλ. για παράδειγμα **Krekić**, «**Hinterland population**», σελ. 67-75.

106. Βλ. ενδεικτικά ***Codex Diplomaticus***, τόμ. **III**, αρ. 166, σελ. 191-192· **Klaić**, «**Hrvatska plemena**».

107. **Fine**, ***Late medieval Balkans***, σελ. 7.

108. Γενικά για τους **Šubić** βλ. **Klaić**, ***Povijest Hrvata ad najstarijih vremena***, τόμ. **II**, σελ. 118-119.

109. Για την οικογένεια των **Frankapan**, βλ. **Klaić**, ***Krčki knezovi Frankapani*** και **Fine**, ***Late medieval Balkans***, σελ. 206-207.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 210

νούσαν οι θρυλικοί βασιλείς, όπως ήταν ο Σβατοπλούκ. Η αφήγηση αυτή, σωζόμενη στο έργο του λεγομένου Ιερέα της Διόκλειας, το οποίο χρονολογείται περί το 1300, αποτελεί τυπικό παράδειγμα της συγγραφής επινοημένων οικογενειακών ιστοριών για σύγχρονη πολιτική χρήση[110]. Επίσης από τα μέσα του 14ου αι. προέρχεται ένας ακόμη θρύλος για τις 12 κροατικές οικογένειες-φατρίες οι οποίες ήλθαν σε συμφωνία (η λεγόμενη ***pacta conventa*** του 1102) με τον ούγγρο βασιλιά[111]. Ήταν το αποτέλεσμα της πολιτικής διαμάχης ανάμεσα στην Ουγγαρία, τη Βενετία και τους τοπικούς άρχοντες της Κροατίας, όπου κάθε πλευρά επεδίωκε να επιτύχει τους δικούς της οικονομικούς στόχους. Παράδειγμα αποτελεί ο **Pavao Šubić**, ο οποίος εκμεταλλεύθηκε εντέχνως τη σύγκρουση ανάμεσα στον βασιλιά της Νεαπόλεως και τον ούγγρο βασιλιά για να γίνει μπάνος «πάσης Δαλματίας» (***totius Dalmatiae***)[112]. Ήταν η πρώτη φορά μετά το 1102 που ένας αριστοκράτης σλαβικής καταγωγής γινόταν μπάνος — τίτλος ο οποίος αποτελούσε προνόμιο των μελών της βασιλεύουσας δυναστείας των Αρπαδιδών. Από τα έγγραφα της περιόδου από τη δεκαετία του 1280 περίπου έως τη δεκαετία του 1310 περίπου φαίνεται καθαρά ότι η Δαλματία διαιρείτο σε τρεις οικονομικές περιφέρειες: τον βορρά, ο οποίος ανήκε στους Βενετούς, τις κεντρικές περιοχές, που ανήκαν στην οικογένεια **Šubić**, και τον νότο, ο οποίος ανήκε στους Ραγουζαίους[113].

Παρά ταύτα, υπήρχε ένα ακόμη τμήμα της Κροατίας, η Σλαβονία, μία εκτεταμένη περιοχή ευρισκόμενη στα βόρεια των ποταμών Κούπα και Σαύου, πέρα από την οροσειρά του **Gvozd**. Στο ανατολικό άκρο της περιοχής αυτής βρισκόταν η πόλη του Ζάγκρεμπ, η οποία είχε ιδρυθεί από τον βασιλιά Λαδίσλαο το 1094 ως επισκοπική έδρα[114]. Στην πραγματικότητα, το μέρος εκείνο της Κροατίας ουσιαστικά ποτέ δεν ονομαζόταν Κροατία κατά τους μέσους χρόνους. Πάντοτε έφερε την ονομασία ***Sclavonia***, ***Sclavo-***

---

110. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Χρονικό*, σελ. 93-103, 229-230· ŽIVKOVIĆ, «**Bodin**», σελ. 276, 283, 292 υποσημ. 39.

111. ***Codex Diplomaticus***, τόμ. **II**, αρ. 5, σελ. 8-9· FINE, ***Ethnicity***, σελ. 67-68.

112. KLAIĆ, ***Povijest Hrvata***, σελ. 417-418.

113. Βλ. ενδεικτικά ***Codex Diplomaticus***, τόμ. **VI-VII**.

114. *Στο ίδιο*, τόμ. **I**, αρ. 162, σελ. 202-203.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 211

nica partes ή κάτι παραπλήσιο[115]. Η Σλαβονία αποτελούσε τμήμα της Ουγγαρίας και η ιστορία της δεν μπορεί να μελετηθεί αποκομμένη από την ουγγρική μεσαιωνική ιστορία. Συνεπώς, η Σλαβονία ως πολιτική υποδιαίρεση δεν υπήρξε ποτέ κατά τον Μεσαίωνα τμήμα της Κροατίας. Από το 1347 ο **Juraj Šubić** απέκτησε την πόλη **Zrin** στη Σλαβονία και η οικογένεια **Zrinski** εξαφανίζεται από τη Δαλματία[116]. Είναι ενδιαφέρον ότι οι οικογένειες **Šubić** και **Nelipčić**, οι οποίες προηγουμένως είχαν τις κτήσεις τους στη Δαλματία, κυβερνούν τώρα στη Σλαβονία[117]. Αυτό ενδέχεται να αποτελεί ζωτικής σημασίας συμβολή στη διαδικασία εκκροατισμού των Σλάβων στη Σλαβονία, καθώς η ταυτότητα των κατωτέρων ευγενών μπορεί να αναχθεί στη σχέση τους ως προς τις δύο αυτές εξέχουσες αριστοκρατικές οικογένειες. Είναι πιθανόν ότι το να είναι κανείς μέλος των δώδεκα οικογενειών που μνημονεύονται στα ***pacta conventa*** (**Kačić, Kukar, Šubić, Karinjan, Jamomet, Snačić, Mogorović, Gušić, Poletičić, Tugomerić, Čudomirić** και **Lasnišić**) σήμαινε ότι ανήκε στην αρχαία κροατική φυλή ή σε εκείνους που θεωρούσαν εαυτούς Κροάτες.

Κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα, ιδίως μετά το 1433, κυρίαρχη πολιτική δύναμη στη Δαλματία ήταν η Βενετία, ενώ η ενδοχώρα σταδιακά πέρασε στην κυριαρχία των Τούρκων. Το 1493, στην πεδιάδα της **Krbava**, η οθωμανική αυτοκρατορία κατάφερε αποφασιστική νίκη επί των χριστιανών, οι οποίοι πολέμησαν υπό την ηγεσία των ευγενών τους — του **Mirko Derenčin**, μπάνου της Κροατίας, ο οποίος υπηρετούσε υπό τον βασιλιά Λαδίσλαο Β΄ Γιαγκέλλο[118]. Στη μάχη αυτή εξοντώθηκε μεγάλο μέρος της κροατικής αριστοκρατίας: ο **Ivan Frankapan Cetinski**, ο **Juraj Vlatković**, ο **Karlo Gušić**, ο **Petar Β΄ Zrinski**, ο **Ferdinand Berislavić** και πολλοί άλλοι[119]. Η ήττα αυτή ήταν στην πραγματικότητα

115. FINE, ***Ethnicity***, σελ. 124-125 κ.ε. με αρκετά παραδείγματα.

116. ***Codex Diplomaticus***, τόμ. XI, αρ. 289, σελ. 382-383.

117. Για τους NELIPIĆ βλ. GRUBER, ***Nelipić***.

118. Βλ. τώρα MIJATOVIĆ, ***Bitka***· GOLDSTEIN, «**Značaj Krbavske bitke**», σελ. 23-27.

119. GRGIN, «**Hrvatski velikaši**», σελ. 36-47.

12_P._Sofoulis_183_212 10-10-14 11:10 Page 212

ένα κομβικής σημασίας γεγονός το οποίο σηματοδότησε το τέλος μιας εποχής και την αρχή μιας άλλης[120].

120. FINE, ***Late medieval Balkans***, σελ. 590-593.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 213

VII.

Christian Raffensperger

Μια σύντομη ιστορία του κράτους των Ρως

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 214

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 215

Αν και ο μεσαιωνικός σλαβικός κόσμος εκτεινόταν από τη Βαλτική στον βορρά ως την Αδριατική, το Αιγαίο και τη Μαύρη θάλασσα στον νότο, το μεγαλύτερο τμήμα αυτών των εδαφών καταλαμβανόταν από μία και μόνη πολιτεία: αυτή των Ρως. Το μεσαιωνικό κράτος των Ρως απλωνόταν σε έκταση μεγαλύτερη από κάθε άλλο βασίλειο κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους και ακόμη και μετά από τη διάλυσή του σε αντίπαλες πολιτείες, οι διάδοχοί του δεν έπαψαν να το επεκτείνουν, κυρίως προς τον νότο και την ανατολή.

Μια ιστορία της τόσο εκτεταμένης αυτής επικράτειας είναι αναγκαία για να σχηματίσει κανείς μία άποψη για τον ευρύτερο μεσαιωνικό σλαβικό κόσμο· ωστόσο, αυτό που παρουσιάζεται εδώ είναι απλώς μία σύντομη ματιά στο κράτος των Ρως, από τον 9ο μέχρι και τον 14ο αιώνα περίπου. Η προτεραιότητα δίνεται στη δημιουργία του κράτους των Ρως και στη διασύνδεσή του με πολλά άλλα τμήματα της χριστιανικής Ευρώπης κατά τον 11ο και 12ο αιώνα. Επίσης, δίνεται προσοχή στα διάφορα συστατικά τμήματα του ρωσικού κράτους μετά τη διάλυσή του, ιδιαίτερα στο Νόβγκοροντ και τη Βολυνία-Γαλικία και στο πώς αυτά σχετίζονταν με την υπόλοιπη χώρα, καθώς και με τον κόσμο γύρω τους. Ουσιώδεις σε αυτή την ιστορία είναι οι συμπλοκές με τους σταυροφόρους που επιτίθονταν από την Βαλτική και τους Μογγόλους που επέδραμαν από τις στέπες· και οι δύο αυτοί παράγοντες άλλαξαν και διαμόρφωσαν την ιστορία του μεσαιωνικού σλαβικού κόσμου. Η επισκόπηση αυτή ολοκληρώνεται με την άνοδο του κράτους της Μόσχας, αφού η ίδρυσή του είναι ταυτόσημη με την ίδρυση της Ρωσίας και το τέλος του κράτους των Ρως.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 216

Christian Raffensperger

Η εξερεύνηση της ανατολικής Ευρώπης από τους Βαραγγούς

Τα πρώτα χρόνια της ιστορίας της περιοχής που επρόκειτο να ονομαστεί «κράτος των Ρως» ξεκινούν με τους Βαραγγούς, που ήταν Σκανδιναβοί, να εξερευνούν ανατολικά της πατρίδας τους, αναζητώντας εμπορεύσιμα αγαθά και λάφυρα, ιδιαίτερα ήλεκτρο, γουναρικά και ασήμι. Το ήλεκτρο και τα γουναρικά αποτελούσαν παραδοσιακά εμπορεύματα του ανατολικού άκρου της Βαλτικής θάλασσας (η οποία στις σλαβικές πηγές αποκαλείται συχνά «Θάλασσα των Βαραγγών») και ανταλλάσσονταν με σκανδιναβικά αγαθά, που αποσπώνταν από τους ντόπιους πληθυσμούς σαν φόρος υποτέλειας, ή που απλά αποκτώνταν κατά τη διάρκεια επιδρομών. Το ασήμι, ωστόσο, ήταν αυτό που άλλαξε τις σχέσεις των Βαραγγών με τους Βάλτες, τους Φίννους και τους Σλάβους — οι οποίοι ζούσαν γύρω από τη Βαλτική — και που έφερε τους Βαραγγούς στο εσωτερικό της ανατολικής Ευρώπης κατά τον 8ο και 9ο αιώνα. Το μονοπάτι του ασημιού και συγκεκριμένα τα αραβικά *ντιρχάμ*, ώθησε του Βαραγγούς βαθύτερα μέσα στο ευρωπαϊκό ποτάμιο σύστημα. Εξερευνώντας τις λίμνες Λαντόγκα και **Ilmen**, τους ποταμούς Βόλχοβ και **Lovat** και επεκτεινόμενοι μέχρι και τον ίδιο τον Βόλγα, συνάντησαν στην πορεία τους αυξανόμενες ποσότητες ασημιού — κυρίως ανάμεσα στους Βουλγάρους που βρίσκονταν στη νότια καμπύλη του ποταμού Βόλγα, οι οποίοι έμειναν γνωστοί ως οι «ασημένιοι Βούλγαροι», χάρη στις άφθονες προμήθειές τους σε *ντιρχάμ*. Τα ασημένια *ντιρχάμ* προέρχονταν από το χαλιφάτο των Αββασιδών που είχε την έδρα του στη Βαγδάτη και αποτελούσαν αντικείμενο εμπορίου και ανταλλαγής ως υπερέχοντα από τα υπόλοιπα ασημένια νομίσματα ανά τον ευρασιατικό και μεσανατολικό κόσμο. Το εμπόριό τους κατά μήκος του ποταμού Βόλγα και μεταξύ των ποτάμιων συστημάτων της ανατολικής Ευρώπης ήταν καθοριστικής σημασίας για την ίδρυση του κράτους, τόσο των Βουλγάρων όσο και των Ρως[1].

---

1. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με το εμπόριο των γουναρικών και αυτό του ασημιού, βλ. MARTIN, ***Treasure***, σελ. 25 κ.ε., και NOONAN, ***Islamic world***.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 217

Ωστόσο, τα αποθέματα των Αββασιδών δεν διήρκεσαν και κατά τον 10ο αιώνα και καθώς η ροή των ασημένιων *ντιρχάμ* στέρεψε, το υπάρχον σύστημα εμπορίου των Βαραγγών έπρεπε να αναπροσαρμοστεί για να επιβιώσει. Στην προσπάθειά τους αυτή, οι Βαραγγοί ανακάλυψαν μία εναλλακτική πηγή πλούτου, την Κωνσταντινούπολη. Η βυζαντινή πρωτεύουσα, γνωστή στους Σκανδιναβούς ως **Miklegarth** («η μεγάλη πόλη) και στους Σλάβους ως **Tsargrad** («η πόλη του αυτοκράτορα»), ήταν το μεγαλύτερο εμπορικό κέντρο στη δυτική Ευρασία και οι επαφές μαζί της εξασφάλισαν μία συνεχή ροή του πλούτου προς τη Σκανδιναβία, οδηγώντας στη δημιουργία ενός εμπορικού δρόμου ο οποίος έμεινε γνωστός από τότε και στο εξής ως ο «δρόμος από τους Βαραγγούς προς τους Έλληνες»[2]. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η περιγραφή αυτού του δρόμου από το *Χρονικό του Νέστορα* (γνωστή και ως *Διήγηση των Περασμένων Χρόνων*, την κύρια ανατολική παλαιοσλαβική πηγή για τον 10ο, τον 11ο και τα πρώτα χρόνια του 12ου αιώνα, μολονότι αυτή διασώζεται μόνο από τον 14ο αιώνα και έπειτα) παρουσιάζει τον δρόμο σαν έναν κύκλο που ξεκινά από την Κωνσταντινούπολη, συνεχίζει την πορεία του κατά μήκος του Δνείπερου και άλλων ποταμών ως τη Σκανδιναβία και μετά ως πέρα στη Βαλτική, κάνει τον γύρο της Ευρώπης και καταλήγει τελικά στη Ρώμη. Πρόκειται για μία παρουσίαση πιο σύνθετη από όσες προβάλλονται συνήθως, που είναι ίσως ενδεικτική της άποψης του χρονικογράφου για το κράτος των Ρως, ως μέρος ενός ευρύτερου χριστιανικού ευρωπαϊκού κόσμου[3].

Η παρουσία των Βαραγγών στην ανατολική Ευρώπη οδήγησε στη δημιουργία εμπορικών κέντρων σε κάποιες από τις σλαβικές, βαλτικές και φιννικές πόλεις. Το **Gnezdovo**, για παράδειγμα, ευρισκόμενο στο πέρασμα από τον **Dvina** στον ποταμό Δνείπερο, διέ-

---

2. Το έργο με τίτλο *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, μία βυζαντινή πηγή του 10ου αιώνα, παρουσιάζει με λεπτομέρειες τη διαδρομή από το Κίεβο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά δεν την τοποθετεί μέσα σε έναν ευρύτερο κόσμο και εμφανίζει τους Ρως ως βόρειους γείτονες του Βυζαντίου· βλ. ***DAI***, κεφ. $9_{1\text{-}113}$.

3. Θα παραθέσω εδώ τη συνήθως διαθέσιμη μετάφραση στην αγγλική, δηλαδή το *Χρονικό του Νέστορα* (CROSS), σελ. 53. Η οριστική όμως έκδοση του κειμένου είναι των OSTROWSKI - BIRNBAUM - LUNT (*Χρονικό του Νέστορα* [OSTROWSKI]).

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 218

θετε μία αυξημένη συγκέντρωση Βαραγγών, συμπεριλαμβανομένων γυναικών και παιδιών, όπως συνάγεται από τα αποτελέσματα ανασκαφικών ερευνών στους χώρους ταφής έξω από την πόλη. Η συγχώνευση αυτών των διαφορετικών ομάδων στην ανατολική Ευρώπη οδήγησε σε αρκετά φαινόμενα. Το πρώτο από αυτά ήταν η δομή μίας από τις πιο φημισμένες πόλεις στο κράτος των Ρως, του Νόβγκοροντ. Το Νόβγκοροντ δημιουργήθηκε έχοντας τρεις τομείς (αστικές περιφέρειες), μία για τους Σλάβους, μία για τους Φίννες και μία για τους Βάλτες, οι οποίες με τον καιρό αυξήθηκαν σε πέντε και δόμησαν το φορολογικό τους σύστημα όπως και τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις ομάδες. Επιπροσθέτως, σε αυτό το σημείο βρίσκουμε και την προέλευση του ίδιου του ονόματος «Ρως». Οι Φίννες που ζούσαν παραθαλάσσια αναφέρονταν στους Βαραγγούς ως «ρουότσι» («κωπηλάτες»), λόγω του τρόπου με τον οποίο ταξίδευαν διασχίζοντας τη Βαλτική και φτάνοντας στον κόλπο της Φινλανδίας. Καθώς οι Σκανδιναβοί προχωρούσαν βαθύτερα μέσα στην ανατολική Ευρώπη, πήραν μαζί τους φίννες οδηγούς οι οποίοι τους συνέστηναν στους Σλάβους, όχι ως Βαραγγούς ή Σκανδιναβούς, αλλά ως «ρουότσι», όνομα που πέρασε στη σλαβική γλώσσα σαν «ρούσι» και που με τον καιρό έγινε απλά «Ρως»[4].

Η πρόσκληση του Ριούρικ και οι πρώτοι Ριουρικίδες

Αναφερόμενο στο έτος 862, το *Χρονικό του Νέστορα* καταγράφει την παραδοσιακή ιστορία της ίδρυσης της δυναστείας που κυβέρνησε το κράτος των Ρως. Σε αυτό το έτος, οι «υποτελείς των Βαραγγών» στον βορρά εξεδίωξαν τους τελευταίους, ήταν όμως ανίκανοι να αυτο-κυβερνηθούν και προσκάλεσαν στον τόπο τους μία ιδιαίτερη ομάδα Βαραγγών, με το όνομα «Ρώσοι», για να αναλά-

4. Ο όρος «Ρως» μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο για τον λαό όσο και για τη χώρα. Σε αυτή τη σύντομη ιστορική αφήγηση θα χρησιμοποιείται σαν προσδιορισμός τόπου, ενώ για τον λαό θα χρησιμοποιείται το «Ρώσοι». Η κλασική μελέτη για το όνομα «Ρως» είναι του THOMSEN, ***Origin***. Το ίδιο θέμα πραγματεύονται, ελαφρώς διαφορετικά, και οι FRANKLIN - SHEPARD, ***Emergence of Rus'***, σελ. 28-30.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 219

βουν τη διακυβέρνηση[5]. Ηγέτες των Ρώσων αυτών ήταν ο Ριούρικ και οι δύο αδερφοί του (που σύντομα χάθηκαν, σύμφωνα με ένα οικείο μυθολογικό μοτίβο) και είναι ο Ριούρικ — αυτό το, κατά βάσει, μυθολογικό πρόσωπο — που γίνεται ο ιδρυτής της δυναστείας. Αν και έχουν γίνει προσπάθειες να συνδεθεί ο Ριούρικ με ένα πιο ιστορικό πρόσωπο, εκείνο του Ρόρικ της Γιουτλάνδης, ενός διακεκριμένου δανού Βίκινγκ του 9ου αιώνα, αυτές είναι σε μεγάλο βαθμό υποθετικές[6]. Ένας πιο ιστορικός γενάρχης των Ρως είναι ο Όλεγκ (**Helgi** στα αρχαία νορβηγικά), που σύμφωνα με το *Χρονικό του Νέστορα* ήταν αντιβασιλέας του Ίγκορ (**Ingvarr**), γιου του Ριούρικ, πιο πιθανόν όμως πρόγονος του Ίγκορ[7]. Το 882, ο Όλεγκ επιτυγχάνει την ένωση του Νόβγκοροντ, της αρχικής βάσης του Ριούρικ, με το Κίεβο, μία σλαβική κατά βάσει πόλη στο μέσο Δνείπερο, που κυβερνιόταν από μία αντίπαλη ομάδα Βαραγγών[8]. Η ένωση του βορρά με τον νότο, υπό το κράτος αυτού του κατά το ήμισυ ιστορικού προσώπου, είναι αυτή που σηματοδοτεί κατά πολλούς την ίδρυση του κράτους των Ρως[9].

Η ιστορική σημασία του Όλεγκ δεν καθορίζεται από τις ενέργειές του στο εσωτερικό του κράτους των Ρως, αλλά από τις εξωτερικές δράσεις στις οποίες συμμετείχε, ιδιαίτερα τις επιδρομές εναντίον των γειτόνων του. Ο Όλεγκ ξεκινά τη μακρά παράδοση των ρωσικών επιδρομών στην Κωνσταντινούπολη, με μία επιτυχή επίθεση κατά τα πρώτα χρόνια του 10ου αιώνα (γύρω στο 907)[10]. Αυτή οδήγησε σε μία εμπορική συνθήκη μεταξύ των δύο πλευρών, μία συμφωνία αξιοσημείωτα προνομιακή για το κράτος των Ρως[11]. Ωστόσο, δεν είναι αυτή η μοναδική επίθεση που πραγματοποιεί,

---

5. *Χρονικό του Νέστορα* (CROSS), σελ. 59.

6. FERGUSON, ***The Vikings***, σελ. 116. Βλ. επίσης WINROTH, ***Conversion***.

7. *Χρονικό του Νέστορα* (CROSS), σελ. 60-61.

8. *Στο ίδιο*, σελ. 61-62.

9. Βλ. Ενδεικτικά VERNADSKY, ***Kievan Russia***, σελ. 22· EVTUHOV - STITES, ***History of Russia***, σελ. 13· FERGUSON, ***The Vikings***, σελ. 118.

10. Είχε προηγηθεί μία ναυτική επιδρομή κατά της Κωνσταντινούπολης τον Ιούνιο του 860, στην οποία αναφέρονται οι βυζαντινές πηγές· βλ. ΦΩΤΙΟΥ, *Όμιλίαι*, σελ. 74-110.

11. *Χρονικό του Νέστορα* (CROSS), σελ. 64-69. Η συνθήκη που υπογράφηκε με τον Όλεγκ, καθώς και αυτή με τον Ίγκορ, έχουν αποτελέσει αντικεί-

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 220

αφού λίγο αργότερα επιτίθεται και στους Χαζάρους στις ακτές της Κασπίας θάλασσας, πιθανότατα κατόπιν παραίνεσης των Βυζαντινών. Οι ενέργειες αυτές βοηθούν στην εδραίωση της θέσης του κράτους των Ρως στον μεσαιωνικό κόσμο. Είναι εισβολείς, εμπορικοί συνέταιροι και μισθοφόροι· ο καθένας από αυτούς τους ρόλους θα επαναληφθεί τους επόμενους αιώνες.

Ο διάδοχος του Όλεγκ, Ίγκορ (912-945 περίπου), είναι λιγότερο γνωστός σε εμάς από ό,τι η σύζυγός του, Όλγα, η οποία έζησε περισσότερο από αυτόν και έγινε η πρώτη γυναίκα που ανήλθε στον θρόνο των Ρως, ως επίτροπος του ανηλίκου γιου τους Σβιατοσλάβου. Η Όλγα ήταν επίσης το πρώτο μέλος της δυναστείας των Ριουρικιδών που πειραματίζεται με τον χριστιανισμό και που προσηλυτίζεται στο μέσο του 10ου αιώνα, ίσως κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού στην Κωνσταντινούπολη. Η επίσκεψή της στη βυζαντινή πρωτεύουσα, την οποία περιγράφει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο έργο *Περί βασιλείου τάξεως*, φαίνεται πως είχε κυρίως εμπορικό χαρακτήρα, άλλες πηγές όμως, μεταξύ αυτών και λατινικές από τη γερμανική αυτοκρατορία, σημειώνουν ότι η Όλγα προσχώρησε ταυτόχρονα και στον χριστιανισμό[12]. Το βέβαιο είναι ότι η Όλγα συνέβαλε αποφασιστικά στη διάδοση της νέας θρησκείας στη χώρα, τόσο κατά τη διάρκεια της ζωής της, όσο και μετά, αφού τη μνήμη της επικαλείται και ο εγγονός της Βλαδίμηρος, που ολοκλήρωσε το έργο της, οδηγώντας στον εκχριστιανισμό ολόκληρη τη Ρωσία.

Ο προσηλυτισμός του κράτους των Ρως στον χριστιανισμό

Κληρονομώντας τον έλεγχο του Κιέβου στα 980, ο Βλαδίμηρος (980-1015) αποφάσισε ότι έπρεπε να γίνει κάποιας μορφής θρησκευτική μεταρρύθμιση στο κράτος των Ρως. Η απόφασή του αυ-

---

μενα εκτεταμένης μελέτης. Πιο πρόσφατα βλ. στο βιβλίο της MALINGOUDI, ***Verträge***.

12. ***De Cerimoniis***, τόμ. I, σελ. 594$_{15}$-598$_{12}$. Τα μέρη που αφορούν στην Όλγα έχουν μεταφραστεί στα αγγλικά από τον FEATHERSTONE, «**Ol'ga's visit**», σελ. 293-312.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 221

τή ήταν πιθανότατα μια αντίδραση στην ορμή με την οποία ο χριστιανισμός απλωνόταν στην κεντρική, ανατολική και βόρεια Ευρώπη κατά τον 10ο αιώνα. Η πρώτη του απόπειρα ως προς αυτό θα ευχαριστούσε τον πατέρα του Σβιατοσλάβο (961-971), αφοσιωμένο ειδωλολάτρη, αφού δεν επρόκειτο για μεταστροφή προς μια νέα θρησκεία, αλλά για κωδικοποίηση των υπαρχόντων πανθέων των διάφορων λαών του κράτους των Ρως-Σλάβων, Βαλτών, Φίννων και άλλων. Ο μονοθεϊσμός που επιχειρήθηκε ήταν πολύ παράτολμος και, μολονότι απέτυχε, υπήρξε μία ξεκάθαρη και πρώιμη προσπάθεια να αποφευχθεί ο εξωτερικός θρησκευτικός έλεγχος, μία προσπάθεια παρόμοια ίσως με τον προσηλυτισμό του Βόρι της Βουλγαρίας, έναν αιώνα νωρίτερα (864/865). Η βασική της αποτυχία, ως προς τους σκοπούς του Βλαδίμηρου, ήταν ότι της έλειπε ένας κεντρικός μηχανισμός ελέγχου. Η εξουσία του Βλαδίμηρου ήταν ιδιαίτερα συγκεντρωτική και από ό,τι φαίνεται αυτός ήταν και ένας από τους στόχους τόσο εκείνης της θρησκευτικής μεταρρύθμισης όσο και της τελικής μεταστροφής στον χριστιανισμό. Μετά από την τελευταία, ο Βλαδίμηρος όχι μόνο τοποθέτησε επισκόπους σε όλες τις μεγάλες πόλεις του κράτους των Ρως, αλλά διόρισε και τους γιους του κυβερνήτες των πόλεων αυτών. Ο θρησκευτικός έλεγχος αντανακλούσε τον πολιτικό, ο οποίος βρισκόταν στα χέρια του ίδιου του Βλαδίμηρου στο Κίεβο, ενώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο το αχανές κράτος[13].

Η ιστορία της θρησκευτικής μεταστροφής του Βλαδίμηρου είναι σημαντικό να ειπωθεί, ακόμη και σε ένα τόσο σύντομο ιστορικό, αφού αυτή παρείχε τη βάση για την ένταξη του κράτους των Ρως στη «βυζαντινή κοινοπολιτεία», με άλλα λόγια, στην κατηγορία των χωρών εκείνων που ήταν προσανατολισμένες προς το Βυζάντιο και συνεπώς ξέχωρες από την υπόλοιπη Ευρώπη. Στην πραγματικότητα, υπάρχουν διάφοροι θρύλοι για τον προσηλυτισμό του Βλαδίμηρου στον χριστιανισμό, ο οποίος οδήγησε και στον προσηλυτισμό του κράτους των Ρως. Ακόμη και στο *Χρονικό του Νέστορα*, συναντώνται τρεις, σε μεγάλο βαθμό ασύνδετες μεταξύ τους, αφη-

13. *Χρονικό του Νέστορα* (CROSS), σελ. 112, 119· MARTIN, ***Medieval Russia***, σελ. 12. Ο URBANCZYK, «**Conversion**», σελ. 15-27, πραγματεύεται αυτή τη διαδικασία, στα ειδωλολατρικά βασίλεια εν γένει, με κάποια αναφορά και στους Ρως.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 222

γήσεις, δοσμένες όλες μαζί, σαν ο ίδιος ο χρονικογράφος να προσπαθούσε να κατανοήσει ένα γεγονός που είχε προηγηθεί ήδη κατά εκατό χρόνια από τον καιρό που έγραφε. Το κεντρικό θέμα των δύο βασικών παραλλαγών λέει ότι ο Βλαδίμηρος δοκίμασε τις διάφορες διαθέσιμες πίστεις του καιρού του. Υπήρχαν αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους αντιπροσώπους του βυζαντινού χριστιανισμού, του γερμανικού χριστιανισμού, του Ισλάμ (Βούλγαροι του Βόλγα) και του ιουδαϊσμού (Χάζαροι). Τις αντιπαραθέσεις αυτές ακολούθησαν επισκέψεις ρώσων απεσταλμένων παντού, προκειμένου να μάθουν περισσότερα για όλες αυτές τις θρησκείες· κατά τη διάρκεια της επίσκεψής τους στην Κωνσταντινούπολη οι ρώσοι αντιπρόσωποι εντυπωσιάστηκαν από τη θρησκευτική λειτουργία που τελέστηκε προς τιμή τους στην Αγία Σοφία, η μεγαλοπρέπεια της οποίας τους άφησε να αναρωτιούνται για το αν βρίσκονταν στη γη ή στους ουρανούς[14]. Μολονότι πολλές και ποικίλες σελίδες του *Χρονικού* είναι αφιερωμένες σε αυτούς τους θρύλους, ο προσηλυτισμός, στην πραγματικότητα, φαίνεται ότι προήλθε από έναν πολιτικό διακανονισμό και έναν δυναστικό γάμο.

Ο Βασίλειος Β΄, αυτοκράτορας του Βυζαντίου από το 976 έως το 1025, είχε να αντιμετωπίσει στρατιές αποστατών τόσο στα βαλκανικά σύνορα όσο και σε αυτά της Ανατολίας. Για να τους πολεμήσει, χρειαζόταν περισσότερους στρατιώτες και έτσι στράφηκε στο Βλαδίμηρο ως πηγή σκανδιναβών μισθοφόρων. Σε αντάλλαγμα, ο ηγεμόνας των Ρως ζήτησε να λάβει ως σύζηγό του την αδερφή του Βασιλείου, Άννα. Η Άννα, γνωστή ως *πορφυρογέννητη* λόγω της γέννησής της στο πορφυρό δωμάτιο του Μεγάλου Παλατιού της Κωνσταντινούπολης ενόσω ο πατέρας της ήταν αυτοκράτορας, ήταν η πιο περιζήτητη νύφη στη χριστιανική Ευρώπη (το χέρι της είχε ζητήσει τόσο ο Όθωνας Α΄ της γερμανικής αυτοκρατορίας, για λογαριασμό του γιου του, όσο και ο **Robert Capet** της Γαλλίας, επίσης για τον γιο του). Αυτός που πέτυχε ωστόσο να παντρευτεί την Άννα ήταν ο Βλαδίμηρος, αφότου συμφώνησε ρητά ότι θα προσηλυτιζόταν στον χριστιανισμό.

Αφού ασπάστηκε τη χριστιανική θρησκεία, ο Βλαδίμηρος, χρησιμοποιώντας ιερείς από τη βυζαντινή πόλη της Χερσώνας, βάπτι-

14. *Χρονικό του Νέστορα* (Cross), σελ. 96-116.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 223

σε τους κατοίκους του Κιέβου και τους υπόλοιπους υπηκόους του στα 988 περίπου[15]. Το γεγονός αυτό — ότι δηλαδή αυτός και ο λαός του βαπτίστηκαν από χερσωνίτες ιερείς αφού προηγουμένως οι ρωσικές δυνάμεις είχαν καταλάβει αυτή την πόλη — δημιουργούσε την εντύπωση πως ο εκχριστιανισμός δεν είχε επιβληθεί από το Βυζάντιο και, ως εκ τούτου, δεν τοποθετούσε τους Ρως σε θέση πολιτικής υποτέλειας προς τον αυτοκράτορα. Επιπλέον, παρά το ότι η ρωσική Εκκλησία ήταν εξαρτώμενη από τον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, οι ρώσοι ηγεμόνες διατήρησαν ενεργούς δεσμούς, όχι μόνο με άλλες χριστιανικές πολιτείες της Ευρώπης, αλλά και με τους πάπες της Ρώμης, για τον ίδιο ακριβώς λόγο[16].

Η ενοποίηση του 11ου αιώνα

Με τον προσηλυτισμό του Βλαδίμηρου στον χριστιανισμό, το κράτος των Ρως κατέλαβε μια θέση στον ευρύτερο χριστιανικό ευρωπαϊκό κόσμο. Ένα από τα πιο ορατά αποτελέσματα αυτού ήταν οι γάμοι ανάμεσα στην οικογένεια του Βλαδίμηρου και σε αυτές άλλων χριστιανών ηγεμόνων. Για παράδειγμα, ο ανιψιός και κηδεμονευόμενος του Βλαδίμηρου, Σβιατοπόλκ, παντρεύτηκε μία από τις κόρες του **Boleslaw Chrobry** της Πολωνίας (992-1025) στις αρχές του 11ου αιώνα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τον ερχομό στη Ρωσία μιας ξένης πριγκίπισσας μαζί με την ακολουθία της, που περιελάμβανε και τον επίσκοπο **Reinbern** του **Kolobrzeg**. Ο επίσκοπος **Reinbern**, που πέθανε γύρω στο 1013, συνέβαλε στον προσηλυτισμό του λαού του Σβιατοπόλκ, σύμφωνα με τον γερμανό χρονικογράφο **Thietmar** του **Mersenburg**, καθιστώντας έκδηλη την απουσία οργανωμένου εκκλησιαστικού σχήματος στη Ρωσία στα πρώτα χρόνια του 11ου αιώνα[17].

Μετά τον θάνατο του Βλαδίμηρου, στον θρόνο του Κιέβου ανήλθε ο Σβιατοπόλκ, που κινήθηκε ενάντια στους άλλους διεκδικητές

---

15. *Στο ίδιο*, σελ. 116.

16. Πολλοί από αυτούς τους δεσμούς περιέχονται στο *Χρονικό του Νίκωνα*. Για μία ανάλυση των δεσμών αυτών, βλ. RAFFENSPERGER, ***Reimagining Europe***, κεφ. 5.

17. *Χρονικό του **Thietmar***, βιβλ. **VII**, κεφ. 22.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 224

της εξουσίας, συγκεκριμένα τους γιους του Βλαδίμηρου. Σκότωσε αμέσως κάποιους από αυτούς, όπως αναφέρουν οι πηγές, ανάμεσά τους και τους μικρότερους σε ηλικία, τον **Boris** και τον **Gleb**[18]. Σύμφωνα με το *Χρονικό του Νέστορα*, αλλά και με τους βίους τους, οι **Boris** και **Gleb** γνώριζαν τι τους περίμενε και αποδέχτηκαν τη μοίρα τους χωρίς να αντισταθούν, γινόμενοι έτσι οι πρώτοι ρώσοι άγιοι και βοηθώντας να ενδυναμωθεί η εξουσία τόσο της φατρίας των Ριουρικιδών ηγεμόνων όσο και της νέο-ιδρυθείσας χριστιανική Εκκλησίας[19]. Ο Γιαροσλάβος, που αργότερα αποκλήθηκε «**Mudryi**» («ο Σοφός»), εκδίωξε τον εξάδελφό του από το Κίεβο και κατέκτησε ο ίδιος τον θρόνο. Ο Σβιατοπόλκ κατέφυγε στους Πιάστ στην Πολωνία, όπου ο πεθερός του, **Boleslaw Chrobry**, κινητοποίησε μια στρατιά από Πολωνούς, Γερμανούς, Ούγγρους και Πετσενέγκους, για να τον εγκαταστήσουν ξανά στον θρόνο του Κιέβου. Η άφιξη του **Boleslaw Chrobry** και της στρατιάς του οδήγησε στη φυγή του Γιαροσλάβου προς το κέντρο των δυνάμεών του στον βορρά, το Νόβγκοροντ, από όπου μπόρεσε να προβεί σε έναν διακανονισμό για την υποστήριξή του, όχι μόνο από τους ντόπιους κατοίκους, αλλά και από τον ηγεμόνα της Σουηδίας, **Olof Skotkonnung**. Στα πλαίσια αυτού του διακανονισμού αποφασίστηκε ο γάμος της κόρης του **Olof**, **Ingigerd**, με τον Γιαροσλάβο[20]. Οι όροι που συμφωνήθηκαν για τον δυναστικό αυτό γάμο, έναν από τους πολλούς που πραγματοποιήθηκαν κατά τον 11ο αιώνα, επαναλάμβαναν, επί της ουσίας, όσα συμφωνήθηκαν για τον γάμο του Βλαδίμηρου με την Άννα, καθώς προέβλεπαν την αποστολή στρατευμάτων για την ενίσχυση ενός ηγεμόνα που βρισκόταν σε ιδιαίτερα δυσχερή θέση. Η εκστρατεία του Γιαροσλάβου, που ακολούθησε, ήταν επιτυχής, αφού τελικά οι δυνάμεις του ανακατέλαβαν το Κίεβο, τρέποντας τον Σβιατοπόλκ σε φυγή (ο τελευταίος πέθανε στον δρόμο προς την Πολωνία γύρω στο 1019)[21].

---

18. KANTOR, «**Boris and Gleb**», σελ. 163, 254.

19. *Χρονικό του Νέστορα* (CROSS), σελ. 126-130.

20. Τον γάμο αυτό πραγματεύονται αρκετές σκανδιναβικές πηγές· βλ. για παράδειγμα, STURLUSON, ***Heimskringla***, σελ. 342.

21. Τις τακτικές ως προς τους δυναστικούς γάμους των Ρως αναλύει ο RAFFENSPERGER, ***Reimagining Europe***, κεφ. 2 και 3.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 225

Ο Γιαροσλάβος ο Σοφός κυβέρνησε το κράτος για μεγάλο χρονικό διάστημα, από το 1018 περίπου έως και το 1054, αν και μοιράστηκε την εξουσία με έναν άλλο αδερφό του — τον Μστισλάβο, που έδρευε στο Černigov — μέχρι και τον θάνατο του δεύτερου το 1036. Η περίοδος διακυβέρνησης του Γιαροσλάβου θεωρείται από πολλούς ως ο «χρυσός αιώνας» του κράτους του Κιέβου. Μέσα σε αυτά τα χρόνια, η χριστιανική τέχνη και αρχιτεκτονική άνθησαν. Εκκλησίες στα πρότυπα της Αγίας Σοφίας οικοδομήθηκαν, τόσο στο Κίεβο όσο και στο Νόβγκοροντ, ενώ στο Κίεβο κατασκευάστηκε αντίγραφο της «Χρυσής Πύλης» της Κωνσταντινούπολης, μικρότερη σε μέγεθος. Ο Γιαροσλάβος, όπως και άλλοι χριστιανοί ηγεμόνες, οικειοποιήθηκε στοιχεία από τα τελευταία απομεινάρια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας για να συνδέσει το όνομά του και το βασίλειό του με αυτή την αυτοκρατορική κληρονομιά. Κατά τη διακυβέρνησή του εξάλλου πραγματοποιήθηκε η κωδικοποίηση των νόμων, ειδικά της ***Russkaja Pravda***, ενός νομικού κώδικα βασισμένου στα σκανδιναβικά πρότυπα, ο οποίος λειτούργησε ως το αστικό δίκαιο για το κράτος των Ρως καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα[22]. Επίσης, το κράτος των Ρως καθ' αυτό επεκτάθηκε, με νέες πόλεις να δημιουργούνται, ακόμη και νότια του Κιέβου, στη νότια ρωσική στέπα. Στο εξωτερικό, το κύρος της οικογένειας του Γιαροσλάβου αυξήθηκε σημαντικά. Όλα σχεδόν τα παιδιά του παντρεύτηκαν με μέλη ευρωπαϊκών δυναστικών οίκων και οι κόρες του έγιναν οι βασίλισσες της Ουγγαρίας, της Πολωνίας, της Νορβηγίας και της Γαλλίας αντίστοιχα. Χάρη σε όλη αυτή τη δραστηριότητα, ο ισχυρισμός ότι η βασιλεία του Γιαροσλάβου υπήρξε ο κολοφώνας του κράτους των Ρως, είναι κοινώς παραδεκτός.

Μετά τον θάνατο του Γιαροσλάβου, οι δεσμοί με το εξωτερικό και οι δυναστικοί γάμοι συνεχίστηκαν, οι εσωτερικές υποθέσεις όμως άρχισαν να γίνονται πιο σύνθετες. Ο Ιζιασλάβος, ο μεγαλύτερος από τους γιους του Γιαροσλάβου που είχαν επιβιώσει και ταυτόχρονα ο διάδοχός του, κυβέρνησε ειρηνικά επί περίπου δεκατέσσερα χρόνια, στα επόμενα πέντε όμως σφετερίστηκαν τον θρόνο του, όχι μία αλλά δύο φορές, κάποια μέλη της οικογένειάς του — πρώτα ένας εξάδελφός του και ύστερα οι ίδιοι του οι αδελφοί. Και

22. Αναφορικά βλ. KAISER, ***Medieval Russia***.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 226

τις δύο αυτές φορές, ο Ιζιασλάβος απευθύνθηκε σε ξένους συμμάχους για να τον βοηθήσουν να ανακτήσει τον θρόνο, όπως είχε κάνει και ο πατέρας του. Τη δεύτερη φορά (1073-1077), τράπηκε σε φυγή προς τα δυτικά με την οικογένειά του και κατέληξε στη γερμανική αυτοκρατορία. Εκεί, συνάντησε προσωπικά και απήυθηνε έκκληση στον αυτοκράτορα Ερρίκο Δ΄, ο οποίος έκανε μία συμβολική προσπάθεια να τον βοηθήσει, αποστέλλοντας στο Κίεβο έναν πρεσβευτή για να διαπραγματευτεί με τον σφετεριστή Σβιατοσλάβο που όχι συμπτωματικά, ήταν ο κουνιάδος του πρεσβευτή. Ενώ ο Ιζιασλάβος συναντούσε τον Ερρίκο Δ΄, ο γιος του, Γιαροπόλκ και η γερμανίδα γυναίκα του τελευταίου, πήγαιναν να επισκεφθούν τον πάπα Γρηγόριο Ζ΄ (1073-1085) και να ζητήσουν τη βοήθειά του[23]. Η δεύτερη αυτή επίσκεψη υπήρξε και η πιο επιτυχημένη, με παπικούς απεσταλμένους να ταξιδεύουν μαζί με τους εξόριστους Ριουρικίδες και βοηθώντας τους ίσως να κερδίσουν πολωνική στήριξη στην εκστρατεία τους, με αντάλλαγμα ένα βασιλικό στέμμα. Αυτές οι δοκιμασίες μοιάζουν να συνοψίζουν την ιστορία του κράτους των Ρως το δεύτερο μισό του 11ου και τις αρχές του 12ου αιώνα, καθώς ο αυξανόμενος αριθμός των Ριουρικιδών, στην πλειοψηφία τους γιοι και εγγονοί του ίδιου του Γιαροσλάβου, άρχισαν να συγκρούονται μεταξύ τους για τα πρωτεία, τόσο στην πρωτεύουσα όσο και σε άλλες περιοχές του κράτους. Μολονότι σε αυτή την περίοδο υπήρξαν και ισχυροί ηγεμόνες, όπως ο Βλαδίμηρος Μονομάχος (1113-1125) και ο γιος του, Μστισλάβος «**Harald**» (1125-1132), ο δρόμος προς τον ενδοδυναστικό σπαραγμό έδειχνε να έχει ήδη χαραχθεί[24].

Η κατάτμηση του κράτους των Ρως

Η χρονολογία του τέλους του ενιαίου κράτους των Ρως του Κιέβου (αν και κάποιοι λόγιοι υποστηρίζουν ότι ποτέ δεν υπήρξε κάτι

23. ATHANASIUS, ***Documenta pontificum***, σελ. 5-6.

24. FRANKLIN - SHEPARD, ***Emergence of Rus'***, σελ. 245 κ.ε.· MARTIN, ***Medieval Russia***, σελ. 24-63.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 227

τέτοιο)[25] είναι δύσκολο να υποδειχθεί επακριβώς και ομόφωνα. Στα 1132, ο Μστισλάβος «**Harald**» ο συνήθως θεωρούμενος ως ο τελευταίος ισχυρός ηγεμόνας του Κιέβου, πέθανε και η διαδοχή αποτέλεσε, για μία ακόμη φορά, αντικείμενο πολεμικών συγκρούσεων, μολονότι ο κανονισμός διαδοχής που είχε εισαγάγει ο Γιαροσλάβος, η λεγόμενη «αρχή της πρεσβυγενείας»[26], παρέμεινε, θεωρητικά, σε ισχύ για τα επόμενα έξι χρόνια, με την άνοδο στον θρόνο των νεότερων αδελφών του Μστισλάβου. Το 1136, η *veče* του Νόβγκοροντ (ένα είδος δημοτικού συμβουλίου)[27] στράφηκε εναντίον στον ίδιο τον κυβερνήτη της Βσεβολόντ, αποβάλλοντάς τον με τη βία από την πόλη και κηρύσσοντας το δικαίωμά της να εκλέγει μόνη της τον τοπικό της άρχοντα, θέτοντας ουσιαστικά — όπως ισχυρίζονται ορισμένοι ερευνητές — ένα τέλος στην κυριαρχία των Ριουρικιδών στο Νόβγκοροντ και γενικότερα στον βορρά[28]. Αν και η *veče* του Νόβγκοροντ κάλεσε στην εξουσία άλλους Ριουρικίδες, αλλά και τους απέβαλε από αυτήν επανειλημμένα, το βάρος της διακυβέρνησης από τότε και στο εξής μοιάζει να περιέρχεται σε αυτήν. Το έτος 1138 σηματοδοτεί, κατά πολλούς, το τέλος του κράτους των Ρως, αφού το σύστημα διαδοχής διασπάται εντελώς και ο Βσεβολόντ **Olgovič**, του οποίου ο πατέρας δεν υπήρξε ποτέ κυβερνήτης του Κιέβου, της πρωτεύουσας του κράτους (μια βασική προϋπόθεση για την ανάληψη της εξουσίας σύμφωνα με την «αρχή της πρεσβυγενείας»)[29], κατέλαβε τον θρόνο με τη βία και κυβέρνησε, σε μεγάλο βαθμό καλά και ειρηνικά, επί οκτώ χρόνια. Ο θάνατός του το 1146 προσφέρει άλλη μία από τις πιθανές χρονολογίες τερματισμού της όποιας αίσθησης ενότητας στο κράτος των Ρως[30].

---

25. Μεταξύ αυτών ο D. OSTROWSKI, ***Muscovy and the Mongols***.

26. Βλ. ενδεικτικά, TOLOČKO, ***Knjaz***· SHIELDS-KOLLMAN, «**Collateral succession**», σελ. 377-387.

27. Για τη *veče* βλ. FRANKLIN - SHEPARD, ***Emergence of Rus'***, σελ. 289.

28. *Χρονικό του Νόβγκοροντ*, έτος 1136. Η MARTIN, ***Medieval Russia***, σελ. 113 χαρακτηρίζει τα επακόλουθα της εκδίωξης του Βσεβολόντ ως «λαϊκό ξεσηκωμό», άποψη την οποία πάντως δεν ασπάζονται όλοι· βλ. για παράδειγμα FRANKLIN - SHEPARD, ***Emergence of Rus'***, σελ. 343-344.

29. SHEPARD, ***Byzantium and Russia***, σελ. 28-32· TURVILLE-PETRE, ***Myth and religion***, σελ. 259.

30. Ο κύριος υποστηρικτής αυτής της ημερομηνίας, η οποία είναι ομολογουμένως πολύ πειστική, είναι ο DIMNIK, ***Dynasty of Chernigov***.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 228

Μετά από αυτή τη χρονική περίοδο, οι διάφοροι κυβερνήτες των ρωσικών περιοχών, καταγόμενοι όλοι από τον Βλαδίμηρο τον εκχριστιανιστή, ακολουθούν ο καθένας τον δικό του δρόμο.

Αυτή η ταραχώδης περίοδος των δεκαετιών του 1120 και 1130 σηματοδότησε την άνοδο μίας στρατηγικής σημασίας νέας ηγεμονίας στα βορειοανατολικά, αυτή του **Suzdal'**, με ηγεμόνα το **Jurij Dolgorukij**, τον αποκαλούμενο «Μακρυχέρη», λόγω του απόλυτου ελέγχου του στη συγκεκριμένη περιοχή. Ο **Jurij**, ο νεότερος γιος του Βλαδίμηρου του Μονομάχου, δημιούργησε ένα νέο κέντρο εξουσίας στο κράτος των Ρως, το οποίο θα ανταγωνιζόταν και τελικά θα ξεπερνούσε το Κίεβο και θα εστίαζε τη ματιά της ρωσικής πολιτικής, κοινωνίας, κουλτούρας και θρησκείας στα βορειοανατολικά, πολύ μακρύτερα από την υπόλοιπη Ευρώπη. Αν και ο **Jurij** ήταν αυτός που ανέδειξε αυτή την περιοχή ως αξιόλογο πολιτικό μόρφωμα, εκείνος που σταθεροποίησε τη δύναμή της ήταν ο γιος του, **Andrej Bogoljubskij** (περ. 1157-1174). Ο **Andrej** δημιούργησε μια νέα πόλη, το **Vladimir** και μετέφερε εκεί από το Κίεβο πολλά από τα σύμβολα εξουσίας, κάνοντάς την επί της ουσίας τη νέα πρωτεύουσα του κράτους των Ρως. Αν και ο **Andrej** θα δολοφονηθεί το 1174, αυτός και ο πατέρας του πέτυχαν να μετατοπίσουν το πολιτειακό κέντρο βάρους στην περιφέρεια της χώρας, ενώ παράλληλα εγκαινίασαν ένα μεγαλεπήβολο πρόγραμμα οικοδόμησης πόλεων και εκκλησιών που, εκτός των άλλων, συνέβαλε στη δραματική αύξηση του εμπορίου και του πληθυσμού στις βορειοανατολικές περιοχές του κράτους, θέτοντας τελικά τα θεμέλια για την τελική διαδοχή από τη Μόσχα[31].

Παρά την αναμφισβήτητη υπεροχή της στο κατακερματισμένο ρωσικό κράτος αυτή την περίοδο, η ηγεμονία του **Suzdal'** δεν ήταν η μόνη που απέκτησε σημαντική πολιτική επιρροή, ούτε και η μόνη που άφησε αρχεία, καθώς τον 12ο αιώνα παρατηρείται μια έκρηξη στην παραγωγή *χρονικών* και νομοθετικών συλλογών, με δεδομένο ότι κάθε περιοχή προσπαθούσε να νομιμοποιηθεί ως διάδοχος του Κιέβου. Το Νόβγκορντ ήταν μια κατεξοχήν εμπορική

31. MARTIN, ***Medieval Russia***, σελ. 92-94, 128-130· FRANKLIN - SHEPARD, ***Emergence of Rus'***, σελ. 355· DIMNIK, «**The Rus' principalities**», σελ. 104-112.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 229

πόλη, που ακόμη και μετά την κατάτμηση του κράτους συνέχισε να αναπτύσσεται. Στον ύστερο 12ο αιώνα εντάχθηκε στη Χανσεατική Λίγκα (την εμπορική συνομοσπονδία διαφόρων πόλεων της βόρειας Ευρώπης), επεκτείνοντας τις εμπορικές του δραστηριότητες και αυξάνοντας τον πλούτο και τη δύναμή του[32]. Το Νοβγκορόντ ήλεγχε τον βορρά, κάτι το οποίο σήμαινε ότι δεν κυριαρχούσε απλώς στο θαλάσσιο εμπόριο στη Βαλτική, αλλά ήταν και ο βασικός προμηθευτής μελιού, ήλεκτρου και γουναρικών — προϊόντων με μεγάλη ζήτηση σε όλο τον μεσαιωνικό κόσμο[33].

Στον νότο, το ανερχόμενο πολιτικό κέντρο ήταν η Γαλικία, η οποία έστρεψε το ενδιαφέρον της προς τη Δύση, όταν ο **Jurij** και ο **Andrej** κατευθύνθηκαν προς τα βόρεια και τα ανατολικά. Η Γαλικία κυριαρχούσε στους ανατολικούς και δυτικούς εμπορικούς δρόμους, με το αλάτι να αποτελεί ένα από τα βασικότερα εμπορεύσιμα αγαθά, ενώ διατηρούσε ειρηνικές σχέσεις με την Ουγγαρία, την Πολωνία και το Βυζάντιο, χρησιμεύοντας κατά τον 12ο αιώνα ακόμη και σαν καταφύγιο για ένα εξόριστο μέλος της οικογένειας των Κομνηνών, τον ξάδελφο του Μανουήλ Α΄ και μετέπειτα αυτοκράτορα Ανδρόνικο Α΄[34]. Ο Γιαροσλάβος «**Osmomysl**» (1153-1187), σύγχρονος του **Andrej Bogoljubskij**, μετέτρεψε τη Γαλικία σε μία από τις σημαντικότερες διεκδικήτριες της πρωτοκαθεδρίας μεταξύ των ρωσικών ηγεμονιών· μάλιστα, τα στρατεύματά του συγκρούστηκαν επανειλημμένα με αυτά του **Andrej** με στόχο τον έλεγχο του Κιέβου. Στο τέλος του 12ου αιώνα, ένας ηγεμόνας της Γαλικίας-Βολυνίας (οι δύο αυτές περιοχές ενώθηκαν το 1199), ο Ρωμανός, επιχείρησε να σχηματίσει μία πολιτική συμμαχία ανάμεσα στις ρωσικές ηγεμονίες, μεταξύ αυτών του **Suzdal'**, του **Černigov** και άλλων, ώστε να εναλλάσσεται η εξουσία στο Κιέβο και έτσι να επανέλθει κάποιας μορφής ενότητα στο κράτος. Το αποτέλεσμα, μετά από μερικές συναντήσεις, ήταν η έναρξη εχθροπραξιών και η

---

32. JOHANSEN, «**Novgorod und die Hanse**», σελ. 121-148.

33. Υπάρχουν πολλά έργα που αναφέρονται στη σπουδαιότητα του Νόβγκορονντ στον ευρύτερο κόσμο του εμπορίου, η καλύτερη ωστόσο στα αγγλικά είναι εκείνη της JANET MARTIN (MARTIN, ***Treasure***)· η κλασική μελέτη στα ρωσικά είναι των NOVOSEL'TSEV - PAŠUTO, «**Vnešnjaja torgovlija**». Για το ίδιο το Νόβγκορονντ βλ. επίσης JANIN, ***Srednevekovyj Novgorod***.

34. Βλ. OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 378.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 230

λεηλασία του Κιέβου το 1203, κατά την οποία η πόλη και τα γειτονικά μοναστήρια λαφυραγωγήθηκαν και πυρπολήθηκαν. Η αποτυχία του σχεδίου του Ρωμανού, καθώς και ο πρόωρος θάνατός του σε εκστρατεία κατά των Πολωνών το 1205, σηματοδότησε την απαρχή μιας περιόδου μεγάλης εσωτερικής αστάθειας στη Γαλικία-Βολυνία. Αυτή ήταν επίσης και η τελευταία απόπειρα να επανενωθεί το κράτος των Ρως με επίκεντρο την παλιά του πρωτεύουσα, το Κιέβο. Οι επόμενες προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση θα προέρχονταν από την περιφέρεια της χώρας και θα εστιάζονταν στην ενοποίηση του παλαιού κράτους των Ρως με τη Μόσχα, την Πολωνία-Λιθουανία ή κάποια άλλη από τις γειτονικές δυνάμεις[35].

Η άφιξη των Μογγόλων

Η πρώτη επαφή των Ρώσων με τους Μογγόλους δεν έγινε με τις πελώριες στρατιές του **Batu Khan**, αλλά δύο δεκαετίες νωρίτερα, με ένα μικρό τμήμα του εκστρατευτικού σώματος του Τζένγκις Χαν που, αφού καταδίωξε τον σάχη της Χορασμίας, εισχώρησε μέσω του Καυκάσου στη νοτιορωσική στεπώδη ζώνη στα 1222[36]. Αρκετοί ρώσοι ηγεμόνες είχαν ενημερωθεί γι' αυτό τον νομαδικό στρατό χάρη στους δεσμούς τους με τους Κουμάνους (Πολοβτσοί στις ρωσικές πηγές), που απειλούνταν άμεσα στη στέπα από τη δύναμη των Μογγόλων. Ο **Kotian**, διοικητής μίας ομάδας Κουμάνων, επικοινώνησε με τον γαμπρό του, Μστισλάβο, ηγεμόνα της Γαλικίας-Βολυνίας, και ζήτησε βοήθεια για να αντιμετωπίσει τον καινούριο αυτό εχθρό. Για να δελεάσει το Μστισλάβο και να τον πείσει να συνεργαστεί, ο **Kotian** του έστειλε άλογα, καμήλες και σκλάβους. Πράγματι, ο Μστισλάβος παρότρυνε και άλλους ρώσους ηγεμόνες να συμμετάσχουν στην αμυντική συμμαχία, συμ-

35. Αν και υπάρχει πληθώρα ατομικών έργων αναφορικά με αυτές τις περιοχές, μία εξαιρετική γενική πραγματεία είναι αυτή των FRANKLIN - SHEPARD, ***Emergence of Rus'***, σελ. 323 κ.ε. Βλ. επίσης MAJOROV, ***Galitsko-Volynskaja Rus'***· JANIN, ***Srednevekovyj Novgorod***· KOTLJAR, ***Diplomatija yužnoj Rusi***.

36. Την επίθεση αυτή όπως και το γενικότερο πλαίσιό της, πραγματεύεται ο CHRISTIAN, ***A history of Russia***, σελ. 403-404.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 231

περιλαμβανομένων και αυτών του Κιέβου και του Černigov, καθώς γινόταν εύκολα αντιληπτό πως θα ήταν καλύτερο να σταματήσει η προέλαση της μογγολικής στρατιάς στις περιοχές των Κουμάνων, αντί να αφεθεί να νικήσει τους τελευταίους και να βρεθεί στη ρωσική πλευρά των συνόρων. Ο συμμαχικός στρατός των Ρώσων και των Κουμάνων συνάντησε τις μογγολικές δυνάμεις στις στέπες της νότιας Ρωσίας, στον ποταμό **Kalka**, ο οποίος εκβάλλει στην Αζοφική θάλασσα. Η μάχη που διεξήχθη εκεί (το θέρος του 1223) οδήγησε σε μια ξεκάθαρη νίκη των Μογγόλων, οι οποίοι υπερτερούσαν αριθμητικά, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα του ρωσοκουμανικού στρατού αφανίστηκε ή αιχμαλωτίστηκε (συνολικά, γύρω στις 70.000 άνδρες, ανάμεσά τους και εννέα ρώσοι ηγεμόνες, έχασαν τη ζωή τους)[37]. Η αντίδραση σε αυτή τη μάχη υπήρξε το κλειδί για τις μετέπειτα σχέσεις ανάμεσα στους Ρως και τους Μογγόλους. Οι μογγολικές δυνάμεις σταμάτησαν την προέλασή τους στον Δνείπερο και κατευθύνθηκαν ανατολικά για να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, ενώ οι Ρώσοι ουσιαστικά αδιαφόρησαν για την ήττα τους, ακόμη και για την ίδια την ύπαρξη των Μογγόλων. Εν προκειμένω, αυτό συνεπαγόταν ότι οι ρωσικές πόλεις ήταν εντελώς απροετοίμαστες όταν οι Μογγόλοι επέστρεψαν. Επιπλέον, η αιφνίδια εμφάνιση και η εξίσου αστραπιαία εξαφάνιση των Μογγόλων μετά τη μάχη στο **Kalka** εδραίωσε την εντύπωση ότι η σύγκρουση μαζί τους ήταν ένα μεμονωμένο περιστατικό, και ότι οι Μογγόλοι, όπως οι άλλοι νομαδικοί λαοί πριν από αυτούς, δεν αποτελούσαν πραγματική απειλή για το ρωσικό κράτος — εντύπωση προφανώς εσφαλμένη[38].

Τον χειμώνα του 1236 με 1237 οι Μογγόλοι επέστρεψαν. Αυτή τη φορά επρόκειτο για μία μεγάλη κατακτητική στρατιά, της οποίας ηγούνταν αρκετοί Τζενγκισίδες (συγγενείς του Τζένγκις Χαν), με επικεφαλής τον **Batu**, μεγαλύτερο γιο του μεγαλύτερου

---

37. FERNELL, *Crisis of medieval Russia*, σελ. 63-68· DIMNIK, «The Rus' principalities», σελ. 120-121.

38. Το επιχείρημα του **Charles Halperin** περί της «ιδεολογίας της σιωπής» αναπαριστά τη διαδικασία αυτή όσο τίποτε άλλο και φανερώνει τη συνειδητή προσπάθεια να αγνοηθεί η πραγματική διάσταση της συγκυρίας τη στιγμή που οι Μογγόλοι βρίσκονταν προ των θυρών· βλ. HALPERIN, «Ideology of silence», σελ. 442-466· ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, *Η Ρωσία του Κιέβου*, σελ. 125-126.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 232

γιου του Τζένγκις Χαν. Η πρώτη ρωσική πόλη στην οποία έφτασαν οι επιδρομείς ήταν το **Rjazan**. Μια ενδιαφέρουσα οπτική γωνία των γεγονότων που ακολούθησαν παρέχει η *Διήγηση της καταστροφής του **Rjazan***, η οποία γράφτηκε αρκετά αργότερα, όχι για να αφηγηθεί τα συγκεκριμένα περιστατικά των επιθέσεων, αλλά για να κινητοποιήσει την κοινή γνώμη ενάντια στους Μογγόλους[39]. Ο **Batu Khan** ζήτησε από την πόλη να παραδοθεί και όταν ο ηγεμόνας της αρνήθηκε, άρχισαν οι επιθέσεις και η πολιορκία. Ο μογγολικός στρατός, που είχε εξασκηθεί στην κατάληψη πόλεων μετά από πολλά χρόνια πολέμου στην ανατολική και κεντρική Ασία, πήρε την πόλη σχετικά γρήγορα και εξόντωσε τους περισσότερους κατοίκους της. Η *Διήγηση* δίνει έμφαση στην αιμοσταγή φύση των κατακτητών και ιδιαίτερα στις σφαγές γυναικών, παιδιών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων (αντίθετα, δεν αναφέρεται σχεδόν καθόλου σε αυτές των ανδρών), με σκοπό να στηρίξει την άποψη ότι οι Μογγόλοι ήταν μια πληγή για τη χώρα και μια τιμωρία από τον Θεό. Η κατάκτηση του **Rjazan** σηματοδοτεί ουσιαστικά την έναρξη των μογγολικών επιχειρήσεων στο κράτος των Ρως· η στρατιά τους προχώρησε γρήγορα σε ένα μεγάλο τμήμα της ρωσικής επικράτειας, καταλαμβάνοντας τις πόλεις που βρίσκονταν στα βορειοανατολικά, ανάμεσα σε αυτές το **Vladimir** και το **Suzdal'**, πριν κινηθεί προς τα δυτικά, φτάνοντας στο νοτιότερο άκρο των περιοχών του Νόβγκοροντ. Στη συνέχεια στράφηκε νότια για να κατακτήσει την κοιλάδα του Δνείπερου και το ίδιο το Κίεβο στις 6 Δεκεμβρίου 1240. Μολονότι το Κίεβο είχε λεηλατηθεί πολλές φορές στη διάρκεια του τελευταίου αιώνα, εξακολουθούσε να διατηρεί έναν ακμαίο πληθυσμό, όχι μόνο Ρώσων αλλά και άλλων, συμπεριλαμβανομένων δομινικανών μοναχών αλλά και εμπόρων από το Βυζάντιο, την Ουγγαρία, τη γερμανική αυτοκρατορία, την Πολωνία και από διάφορες ιταλικές πόλεις-κράτη. Η λεηλασία του Κιέβου έβαλε τέλος στις όποιες πιθανότητες υπήρχαν για την αναβίωση του ως πολιτικού κέντρου του κράτους των Ρως, προκάλεσε όμως και αίσθηση σε όλη την Ευρώπη[40].

---

39. *Διήγηση της καταστροφής του **Rjazan***, σελ. 198-207.

40. Βλ. FERNELL, ***Crisis of medieval Russia***, σελ. 76-90, όπου και η βιβλιογραφία.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 233

Μετά το Κίεβο, ο στρατός των Μογγόλων συνέχισε στα δυτικά και χωρίστηκε στα δύο, εισβάλλοντας τόσο στην πολωνική όσο και στην ουγγρική επικράτεια, όπου το 1241 σημείωσε πολύ μεγάλες επιτυχίες στο **Mohi** και τη **Legnica**[41]. Τον ίδιο αυτό χρόνο, ο μεγάλος χάνος **Ogedei** πέθανε και οι απόγονοι του Τζένγκις επρόκειτο να συναντηθούν στο **Karakorum** για ένα ***quiriltai*** (σύναξη φατριών) που θα επέλεγε καινούργιο ηγεμόνα. Ο θάνατος αυτός ανέκοφε την προέλαση των Μογγόλων προς τα δυτικά, είχε όμως ριζικές συνέπειες στην ιστορία του κράτους των Ρως. Οι μογγόλοι πολέμαρχοι αποσύρθηκαν από τις θέσεις τους στην πεδιάδα της Παννονίας στην Ουγγαρία, όπου η στέπα ήταν συγκριτικά μικρή για να επιτρέψει τη λεηλασία από τον στρατό τους, και κατευθύνθηκαν προς την πολύ μεγαλύτερη στέπα στα βόρεια της Μαύρης θάλασσας, όπου η στρατιά στο σύνολό της μπορούσε να συντηρηθεί για όσο χρόνο έλειπαν οι αρχηγοί της.

Αυτή η κίνηση, με δραστικό τρόπο, χάραξε ένα όριο ανάμεσα στα εδάφη που ελέγχονταν από τους Μογγόλους — στα οποία πλέον συμπεριλαμβανόταν και η Ρωσία — και στον υπόλοιπο κόσμο. Ο **Bela Δ΄** της Ουγγαρίας (1235-1270), αν και ηττήθηκε και καταδιώχθηκε από τους Μογγόλους, επέστρεψε στη χώρα του και οικοδόμησε ένα τείχος αποτελούμενο από κάστρα στα ανατολικά του σύνορα, μετουσιώνοντας σε πραγματικότητα τον ισχυρισμό του ότι η Ουγγαρία ήταν η «πύλη της Χριστιανοσύνης»[42].

---

41. MORGAN, ***The Mongols***, σελ. 123 κ.ε.

42. Για αυτή την εκστρατεία ενάντια στον **Bela Δ΄** βλ. BEREND, ***At the gate of Christendom***. Γενικά για τους Μογγόλους, βλ. ακόμη CHRISTIAN, ***A history of Russia***· JACKSON, ***The Mongols and the West***. Για την αλληλεπίδρασή τους με τους Ρώσους και το κράτος της Μόσχας βλ. OSTROWSKI, ***Muscovy and the Mongols*** και HALPERIN, ***Russia and the Golden Horde***. Και οι δύο αυτοί συγγραφείς αμφισβητούν την παραδοσιακή ιστορία του «Ταταρικού Ζυγού» και συνηγορούν (αν και σε διαφορετικό βαθμό ο καθένας) στο ότι οι Μογγόλοι συνέβαλαν στη διαμόρφωση του κράτους της Μόσχας.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 234

Christian Raffensperger

Το κράτος των Ρως και οι «βόρειες σταυροφορίες»

Οι σταυροφορίες άρχισαν στα 1095, με το κάλεσμα του πάπα Ουρβανού Β΄ (1088-1099) για κατάταξη σταυροφόρων στο Κλερμόντ της νότιας Γαλλίας[43]. Η επίδραση στο κράτος των Ρως δεν ξεκίνησε παρά μόνο ύστερα από έναν περίπου αιώνα, όταν γερμανοί, δανοί και σουηδοί σταυροφόροι άρχισαν να δραστηριοποιούνται στη Βαλτική. Οι επιχειρήσεις των τελευταίων δεν στράφηκαν αρχικά εναντίον του κράτους των Ρως αλλά των ειδωλολατρών γειτόνων του, κυρίως στην περιοχή της σημερινής Εσθονίας και Λετονίας· οι ρώσοι ηγεμόνες, μάλιστα, έφταναν ακόμη και στο σημείο να συμμετέχουν στις περιστασιακές σταυροφορίες εναντίον σε μη-χριστιανικές βαλτικές ομάδες[44]. Αυτό άρχισε να αλλάζει στο ξεκίνημα περίπου του 13ου αιώνα. Ο Ερρίκος της Λιβονίας, συγγραφέας ενός χρονικού που περιέχει την ιστορία της λεγόμενης «λιβονικής σταυροφορίας», περιγράφει τις συχνές συγκρούσεις που είχαν οι σταυροφόροι, κυρίως οι γερμανοί, με τους ρώσους ηγεμόνες των βορείων πόλεων. Στην αφήγησή του ο Ερρίκος υπεισέρχεται στην ουσία της αντιδικίας, αποκαλώντας τη ρωσική Εκκλησία «στείρα μητέρα»[45]. Πράγματι, ενώ η πανίσχυρη Εκκλησία της Ρώμης χρησιμοποιούσε τις διάφορες σταυροφορίες ως έναν τρόπο εξάπλωσης του χριστιανισμού, αλλά και απόκτησης εδαφών και πλούτου, οι ρώσοι ηγεμόνες ενδιαφέρονταν να αποκτούν γη και φόρο υποτέλειας, όχι όμως απαραίτητα και να προσηλυτίζουν τους εν λόγω πληθυσμούς, γεγονός που τελικά οδήγησε σε ένα θεμελιακό διχασμό.

Αυτός ο διχασμός επιδεινώθηκε νωρίς στον 13ο αιώνα με την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από στρατιώτες της Δ΄ σταυροφορίας, κάτι που ύψωσε το τελικό τείχος ανάμεσα στην Εκκλησία της Ρώμης και αυτήν της Κωνσταντινούπολης. Αυτό δεν έγινε αμέσως αισθητό στους Ρώσους, των οποίων το *Χρονικό του Νόβγκοροντ* περιγράφει μάλλον με απάθεια τη λεηλασία της Κωνστα-

43. Η βιβλιογραφία για τις σταυροφορίες είναι τεράστια. Βλ. ενδεικτικά MADDEN, *Crusades* και RUNCIMAN, *History of the Crusades*. Για τις «βόρειες» ή «βαλτικές» σταυροφορίες βλ. CHRISTIANSEN, *The northern Crusades* και URBAN, *The Prussian Crusade*.

44. LOTTER, «The Crusading idea», σελ. 293.

45. *Χρονικό του Ερρίκου της Λιβονίας*, σελ. 222.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 235

ντινούπολης το 1204[46], ωστόσο οι λατίνοι σταυροφόροι άρχισαν όλο και περισσότερο να βλέπουν τις ρωσικές πόλεις σαν στόχους από αυτό το χρονικό σημείο και ύστερα. Η αυξανόμενη αντιπαλότητα ανάμεσα στις δύο πλευρές κλιμακώθηκε το 1208, όταν οι «Αδελφοί του Ξίφους» (***Fratres militiae Christi Livoniae***), ένα σταυροφορικό τάγμα με έδρα στη Βαλτική και υπό τον έλεγχο του επισκόπου Αλβέρτου της Ρίγα, άρχισε να επιτίθεται σε ειδωλολατρικά εσθονικά χωριά, τα οποία πλήρωναν φόρο υποτέλειας στους Ρώσους. Οι χωρικοί ζήτησαν βοήθεια από τον ρώσο ηγεμόνα τους, ο οποίος τους υπερασπίστηκε ενάντια στους σταυροφόρους. Το γεγονός αυτό προκάλεσε εχθρικά συναισθήματα, δεν οδήγησε όμως σε στρατιωτικές επιχειρήσεις που κατευθύνονταν άμεσα εναντίον των Ρώσων, τουλάχιστον όχι ακόμη[47]. Το 1222, ο πάπας Ονώριος Γ΄ (1216-1227) δήλωσε ότι όλες οι ορθόδοξες εκκλησίες των εδαφών που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των λατίνων έπρεπε να κλείσουν και, στα 1224, οι «Αδελφοί του Ξίφους» επέβαλαν με τη βία αυτή την εντολή στην πόλη του **Dorpat** (και αργότερα στο **Reval**). Το **Dorpat** συνδεόταν από παλιά με το Νόβγκοροντ και όταν έκλεισαν οι ορθόδοξες εκκλησίες του τόσο οι επίσκοποι της ρωσικής πόλης όσο και οι αξιωματούχοι της δυσαρεστήθηκαν. Η ένταση αυξήθηκε τα επόμενα δέκα χρόνια, καθώς λατίνοι ιεραπόστολοι από τη Λιβονία άρχισαν να προσηλυτίζουν ορθόδοξους κατοίκους της περιοχής της Λίμνης Čud, τμήματος της επικράτειας του Νόβγκοροντ. Τελικά το 1234 ο ηγεμόνας του Νόβγκοροντ Γιαροσλάβος εκστράτευσε κατά του **Dorpat**, παρακινώντας ταυτόχρονα τους υπηκόους του σε επιθέσεις κατά λατίνων ιεραποστόλων σε όλη τη Βαλτική. Ο θρησκευτικός πόλεμος μεταξύ των δύο χριστιανικών στρατοπέδων στη βόρεια Ευρώπη ήταν πλέον γεγονός.

Η πρώτη επίσημη σταυροφορία κατά του κράτους των Ρως έλαβε χώρα το 1240[48], καθώς τόσο οι σουηδοί όσο και οι τεύτονες ιππότες (που στο μεταξύ είχαν απορροφήσει στις τάξεις τους το Τάγμα των «Αδελφών του Ξίφους») πήραν εντολή από τον παπικό

---

46. *Χρονικό του Νόβγκοροντ*, έτος 1204.

47. *Χρονικό του Ερρίκου της Λιβονίας*, σελ. 9-10 κ.ε.

48. Ο CHRISTIANSEN, ***The northern Crusades***, σελ. 97, αφηγείται τα γεγονότα των σταυροφοριών, εξετάζοντας παράλληλα τα κίνητρα και τους πολιτικούς παράγοντες που ενεπλάκησαν.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 236

απεσταλμένο να επιτεθούν σε ρωσικές πόλεις του βορρά. Η σουηδική επίθεση πραγματοποιήθηκε στον ποταμό Νέβα (κοντά στη λίμνη Λαντόγκα), όπου οι Σουηδοί ήρθαν αντιμέτωποι με τον καινούργιο ηγεμόνα του Νόβγκοροντ, τον γιο του Γιαροσλάβου, Αλέξανδρο, ο οποίος τους νίκησε, λαμβάνοντας έκτοτε το προσωνύμιο Νέβσκυ («του Νέβα»). Η υποδοχή ωστόσο του Αλέξανδρου κατά την επιστροφή του υπήρξε μάλλον ψυχρή, γεγονός που συνδέεται με το ιδιαίτερο καθεστώς διακυβέρνησης του Νόβγκοροντ, στο οποίο αναφερθήκαμε πιο πριν. Η *veče* (η λαϊκή συνέλευση της πόλης), αν και είχε εκλέξει τον Αλέξανδρο ηγεμόνα και στρατιωτικό διοικητή της πόλης, τον απάλλαξε από τα καθήκοντά του μετά τη νίκη, πιθανότατα εξαιτίας των φόβων που προκαλούσε το αυξανόμενο κύρος του. Λίγο αργότερα, τον ίδιο χρόνο, τα μέλη της *veče* έφτασαν στο σημείο να μετανιώσουν για την απόφαση αυτή, καθώς οι τεύτονες ιππότες κατέλαβαν εδάφη του Νόβγκοροντ, μαζί και τις πόλεις **Izborsk** και **Pskov**. Στις αρχές του 1241, το Νόβγκοροντ είχε αποκοπεί από τη Βαλτική και διέτρεχε τον κίνδυνο να πολιορκηθεί από τους Τεύτονες. Έτσι, η *veče* ζήτησε από τον Αλέξανδρο Νέβσκυ να επιστρέψει και να ηγηθεί του αγώνα κατά του σταυροφορικού τάγματος. Αυτός το έκανε, και μάλιστα με επιτυχία, αφού ο στρατός του Νόβγκοροντ ανάγκασε τους Τεύτονες να υποχωρήσουν από τις περιοχές που είχαν κατακτήσει (το φθινόπωρο του 1241 και μέσα στο 1242). Το αποκορύφωμα της εκστρατείας υπήρξε η περίφημη «Μάχη των Πάγων» κατά την οποία ο Νέβσκυ και οι δυνάμεις του κατατρόπωσαν τους Τεύτονες και τους απώθησαν από τα ρωσικά εδάφη[49]. Η μάχη καθ' αυτή σκιαγραφήθηκε με συγκλονιστικό τρόπο από τον Σεργκέι Αϊζενστάιν στην ταινία του *Αλέξανδρος Νέβσκυ*[50], η ιστορική πραγματικότητα όμως είναι πιο δύσκολο να γίνει αντικείμενο γνώσης, καθώς το *Χρονικό του Νόβγκοροντ* και το *Λιβονικό Ομοιοκατάληκτο Χρονικό* (δύο από τις κύριες πηγές μας για τη μάχη) παρέχουν αντικρουόμενες πληροφορίες[51]. Το αποτέλεσμα της μάχης υπήρξε απο-

---

49. Ο *Βίος του Αλέξανδρου Νέβσκυ*, σελ. 224-235, περιέχει τις αρχικές πληροφορίες ως προς την ίδια τη μάχη, ενώ ο OSTROWSKI, «**Battle on the Ice**», σελ. 289-312, παρέχει μία σύγχρονη, λόγια μελέτη της.

50. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΝΙΕΒΣΚΥ, σκηνοθ. Σεργκέι Αϊζενστάιν, **Mosfilm** (1938).

51. Βλ. *Λιβονικό Ομοιοκατάληκτο Χρονικό*.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 237

φασιστικό για την έκβαση του πολέμου, αφού αυτή έβαλε τέλος στην πρώτη αταυροφορία των λατίνων κατά του κράτους των Ρως (αν και επρόκειτο να ακολουθούσουν και άλλες)· παράλληλα, στη συνείδηση του ρωσικού λαού εμπεδώθηκε η ιδέα της διαφοροποίησης από τη λατινική Ευρώπη, ολοκληρώνοντας αυτό που άρχισε με τη λεηλασία της Κωνσταντινούπολης το 1204.

Η επίδραση των Μογγόλων

Η αρχική συνέπεια των επιθέσεων των Μογγόλων στο κράτος των Ρως ήταν η ερήμωση των πόλεων που βρίσκονταν κοντά στη στέπα. Κάποιες από αυτές λεηλατήθηκαν περισσότερες από μία φορές, καθώς οι Ρουρικίδες ηγεμόνες ξαναέχτιζαν την πόλη μετά από κάθε επίθεση και αρνούνταν να αναγνωρίσουν την επικυριαρχία των Μογγόλων την επόμενη φορά που αυτοί εμφανίζονταν. Το **Vladimir**, η νέα πρωτεύουσα του κράτους, χτισμένο στα βορειοανατολικά από τον **Jurij Dolgorukii** και τον γιο του **Andrej**, ήταν ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του φαινομένου, καθώς μετά από τις επανειλημμένες επιθέσεις των Μογγόλων στα μέσα του 13ου αιώνα, η πόλη συρρικνώθηκε τόσο ώστε να γίνει σχεδόν χωριό. Οι συνέπειες ήταν τεράστιες, αφού ο πληθυσμός εγκατέλειπε βιαστικά τις λεηλατημένες πόλεις, πηγαίνοντας σε μέρη όπου ένιωθε πιο ασφαλής — συνήθως στη βαθύτερη δασώδη ζώνη των κεντρικών περιοχών της Ρωσίας και σε πόλεις που πλήρωναν φόρο υποτελείας στους Μογγόλους. Επιπλέον, η εμπορική δραστηριότητα σε αυτές τις πόλεις είχε περιοριστεί σημαντικά, επειδή οι έμποροι έφευγαν προς πιο ασφαλείς και παραγωγικές περιοχές, ενώ η ραγδαία δημογραφική κάμψη, όπως και η ανάγκη ισχυρών ηγεμόνων που θα μπορούσαν να προστατέψουν τους υπηκόους τους από τους Μογγόλους (ή τουλάχιστον να έρθουν σε συνεννόηση με αυτούς) έπληξε ανεπανόρθωτα και τους τοπικούς διοικητικούς θεσμούς όπως η *veče*[52].

Αντίθετα με το **Vladimir**, όπου ο πληθυσμός και ο αστικός πολιτισμός συρρικνώθηκαν, το Νόβγκοροντ χρησιμεύει ως παράδειγ-

52. MARTIN, «**Russia and the Golden Horde**», σελ. 129 κ.ε.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 238

μα πόλης που όχι μόνο επιβίωσε αλλά διατήρησε κιόλας κάποια οικονομική και πολιτική επιρροή. Το Νόβγκοροντ δεν υπήρξε τμήμα των αρχικών κατακτήσεων των Μογγόλων. Οι ηγεμόνες του ωστόσο, με πρώτο τον Αλέξανδρο Νέβσκυ, πλήρωναν στους Μογγόλους φόρο υποτέλειας (κυρίως σε χρήματα, αγαθά και στρατιώτες) για να διατηρήσουν την ειρήνη και για να αποφύγουν πιθανά αντίποινα. Αυτή η συνεργασία με τους Μογγόλους προσέδωσε στον Αλέξανδρο μια διφορούμενη φήμη στην ιστορία, καθώς κάποιοι υποστήριξαν ότι όφειλε να τους είχε πολεμήσει[53]. Η ιστορική πραγματικότητα ως προς τον Αλέξανδρο είναι ιδιαίτερα σύνθετη. Ο ίδιος και η πόλη του δέχονταν πολλαπλές επιθέσεις ταυτόχρονα, από τους Τεύτονες, τους Σουηδούς και τους Μογγόλους. Οι Τεύτονες ήθελαν να αναλάβουν τον πολιτικό, οικονομικό και θρησκευτικό έλεγχο του Νόβγκοροντ και της γύρω περιοχής, αλλάζοντας ριζικά τον τρόπο ζωής των κατοίκων του. Οι Μογγόλοι, από την άλλη, ήθελαν φόρο υποτελείας και ήταν πρόθυμοι να επιτρέψουν σε οτιδήποτε άλλο συνέβαινε να παραμείνει το ίδιο. Ήταν ικανοποιημένοι με το να αφήνουν τους υποδουλωμένους πληθυσμούς να αυτοδιοικούνται, πολιτικά και θρησκευτικά, με μικρή μόνο ανάμειξη, εφόσον πληρώνονταν οι απαραίτητοι φόροι. Από την οπτική γωνία του Αλέξανδρου, η επιλογή φαίνεται πως ήταν απλή: να πολεμά τους Τεύτονες και να πληρώνει τους Μογγόλους. Μετά τη νίκη του επί των Τευτόνων, ο Αλέξανδρος έκανε αρκετά ταξίδια στο Σαράι, την πρωτεύουσα του **Batu Khan** στον Βόλγα, όπου το 1252 έλαβε από τον χάνο της Χρυσής Ορδής τον τίτλο του Μεγάλου ηγεμόνα του **Vladimir** (που σήμαινε και την πρωτοκαθεδρία μεταξύ των ρώσων ηγεμόνων). Η απονομή αυτού του τίτλου στον Αλέξανδρο οδήγησε, κατά πολλούς, στη σταθεροποίηση της μογγολικής κυριαρχίας στον ρωσικό χώρο, που διήρκησε για πάνω από 200 χρόνια[54].

---

53. Ostrowski, ***Muscovy and the Mongols***, σελ. 21-22, 145· Halperin, ***Russia and the Golden Horde***, σελ. 48-51.

54. Halperin, ***Russia and the Golden Horde***, κεφ. 5.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 239

Η άνοδος της Μόσχας

Οι επιπτώσεις της μογγολικής κυριαρχίας στη Ρωσία είναι πολλές και έχουν γίνει αντικείμενο πολλών συζητήσεων[55]. Κάποιες από αυτές αποτυπώνονται στο παράδειγμα του Αλέξανδρου Νέβσκυ και του Νόβγκοροντ, ωστόσο, πιο καθαρά ακόμη, η επιρροή των Μογγόλων στην ιστορική εξέλιξη της Ρωσίας καθίσταται σαφής από την άνοδο της Μόσχας.

Ο Αλέξανδρος Νέβσκυ ανέθεσε τη διακυβέρνηση της Μόσχας στον νεαρότερο γιο του, Δανιήλ, αποδεικνύοντας τη σημασία που είχε εκείνη στα σχέδιά του αλλά και στην ιεραρχία των ρωσικών πόλεων στα μέσα του 13ου αιώνα. Υψηλότερη προτεραιότητα από αυτόν είχαν οι μικρότεροι αδελφοί του Αλέξανδρου, ο **Andrej** (ο οποίος επαναστάτησε εναντίον του και εναντίον των Μογγόλων και ασπάστηκε τον καθολικισμό) και ο **Vasilli** (ηγεμόνας του Τβερ), καθώς και οι μεγαλύτεροι γιοι του Αλέξανδρου, **Dmitrii** και **Andrej**, οι οποίοι προορίζονταν να κυβερνήσουν πιο σημαντικές πόλεις. Παρά ταύτα, η Μόσχα και η γενεαλογική γραμμή του Δανιήλ είναι αυτές που βρίσκονται στο επίκεντρο της εξιστόρησης. Πολλοί λόγοι υπάρχουν για τη διαδοχή της Μόσχας σε βάρος άλλων, μεγαλύτερων και παλαιότερων πόλεων, εδώ όμως θα πραγματευθούμε τρεις από τους πιο βασικούς[56]. Ο πρώτος είναι η τοποθεσία της. Χτισμένη στις όχθες του ποταμού **Moskva**, μεταξύ των ποταμών **Oka** και Βόλγα, η Μόσχα κατείχε ευνοϊκή θέση για το εμπόριο, ενώ παρήγαγε αρκετή τροφή για να αυτοτροφοδοτείται, με ένα οριακό πλεόνασμα. Βρίσκεται, επίσης, αρκετά μακριά από τα σύνορα με τη στέπα, τόσο που ο πληθυσμός των πόλεων εκείνων που λεηλατήθηκαν από τους Μογγόλους, εγκαταστάθηκε εκεί (στη Μόσχα), γεγονός που οδήγησε σε αύξηση τόσο της δημογραφικής της βάσης όσο και των εισοδημάτων από φόρους. Η σημασία του εμπορίου για τη Μόσχα υπήρξε μία παράπλευρη συνέπεια της δράσης των Μογγόλων, καθώς η δική τους ενοποίηση

---

55. KARGALOV, ***Vnešnepolitičeskie factory***, σελ. 218 κ.ε.· NITSCHE, «**Mongolenzeit**», σελ. 568-574.

56. Ο CRUMMEY, ***Formation of Muscovy***, σελ. 29-55, πραγματεύεται αυτούς τους λόγους, καθώς και άλλους.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 240

της ευρασιατικής στέπας δημιούργησε μια απέραντη εμπορική ζώνη και, επομένως, μια αγορά για τα ρωσικά αγαθά, όπως ήταν οι γούνες, το μέλι και το κερί. Πρωτύτερα, τα αγαθά αυτά μετακινούνταν δυτικά προς την περιοχή του Νόβγκοροντ και από εκεί, μέσω της Βαλτικής, στην υπόλοιπη Ευρώπη. Η ζήτηση για τα ρωσικά προϊόντα ήταν υψηλή στον κόσμο των Μογγόλων και οι πόλεις που ήταν χτισμένες εκεί από όπου αυτά μπορούσαν να προωθηθούν προς τον νότο — παρά προς τη δύση — επωφελήθηκαν την περίοδο της μογγολικής κυριαρχίας.

Ο δεύτερος λόγος είναι η δύναμη της Εκκλησίας και η υποστήριξή της προς τη Μόσχα. Μετά τη διάσπαση του κράτους των Ρως στα μέσα του 12ου αιώνα, διάφορες πόλεις επιχείρησαν να διεκδικήσουν την έδρα του μητροπολίτη Κιέβου και πάσης Ρωσίας. Οι Βυζαντινοί αντιτέθηκαν σε αυτές τις κινήσεις, αν και τα εδάφη που βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία του ρώσου προκαθήμενου καθιστούσαν τη μητρόπολη Κιέβου τη μεγαλύτερη επισκοπή σε όλο τον χριστιανικό κόσμο. Παρά τις πολιτικές αυτές μεθοδεύσεις, ο μητροπολίτης Κιέβου παρέμεινε στην πόλη αυτή μέχρι το 1299, όταν εγκαταστάθηκε τελικά στο **Vladimir**, την έδρα του Μεγάλου ηγεμόνα (ωστόσο, το όνομα του Κιέβου διατηρήθηκε στον τίτλο παρά την αλλαγή τοποθεσίας)[57]. Λίγο αργότερα, ο μητροπολίτης Πέτρος (1308-1326) σύναψε μία σημαντική συμφωνία με τον μογγόλο χάνο **Uzbeg** (1313-1341), η οποία εξαίρεσε μεγάλο τμήμα της εκκλησιαστικής γης από τη φορολόγηση με αντάλλαγμα την προσευχή των ιερέων για τον χάνο, κατά τρόπο παρόμοιο με αυτόν που η Εκκλησία προσευχόταν για τους ρώσους ευγενείς[58]. Αυτές οι φοροαπαλλαγές παρείχαν στην Εκκλησία ένα τεράστιο πλεονέκτημα[59]. Την ίδια περίπου περίοδο (γύρω στο 1320), ο χάνος **Uzbeg** προσηλυτίστηκε στο Ισλάμ μαζί με πολλούς από τους αξιωματούχους της Χρυσής Ορδής. Η θρησκευτική μεταστροφή των Μογγόλων, όχι μόνο δεν επιβλήθηκε με κανένα τρόπο στους Ρώσους, αλλά επέτρεψε στην ορθόδοξη Εκκλησία να δημιουργήσει ένα διαχω-

57. MARTIN, ***Medieval Russia***, σελ. 214.

58. OSTROWSKI, ***Muscovy and the Mongols***, σελ. 18-19.

59. Βλ. ενδεικτικά KAISER - MARKER, «**Mongol Immunity Charter**», σελ. 101-102.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 241

ρισμό ανάμεσα στο «εμείς» και στο «εκείνοι» — διαχωρισμός ο οποίος αύξησε το κύρος και τη δύναμή της κατά τον 14ο αιώνα. Έτσι, η στενή συνεργασία της Εκκλησίας με τη μοσχοβίτικη ηγεμονία, η οποία εδραιώθηκε το 1328 με την επίσημη μεταφορά της έδρας του μητροπολίτη στη Μόσχα, καθιέρωσε την τελευταία ως το κέντρο της πνευματικής και πολιτικής ζωής των Ρώσων, επιταχύνοντας έτσι την ανάδειξή της σε ηγέτιδα δύναμη[60].

Ο τρίτος σημαντικός λόγος για την επιτυχία της Μόσχας ήταν ο λαός της, ο οποίος μας κάνει να επιστρέψουμε στη γενεαλογία του Δανιήλ. Η διακυβέρνηση του Δανιήλ (1263-1303) υπήρξε άσημη, σε μεγάλο βαθμό, αλλά αποτελεσματική· στα πλαίσιά της, ανάμεσα στα άλλα, προβλήθηκε σθεναρή αντίσταση ενάντια στον ισχυρότερο γείτονα της Μόσχας, το Τβερ και έτσι ο Δανιήλ παρέδωσε άθικτη την ηγεμονία στον γιο του **Jurij** (1303-1325). Ο **Jurij** ήταν ο πρώτος από τους ηγεμόνες της Μόσχας που έπεισε (το 1317) τον χάνο της Χρυσής Ορδής, τον **Uzbeg** εν προκειμένω, να του παραχωρήσει με ***jarlyk*** (διάταγμα) το αξίωμα του Μέγα ηγεμόνα του **Vladimir**, το οποίο κατείχε και ο παππούς του **Jurij**, Αλέξανδρος Νέβσκυ. Ο Μέγας ηγεμόνας του **Vladimir** ήταν επιφορτισμένος να εισπράττει, για λογαριασμό των Μογγόλων, τον φόρο υποτέλειας από όλες τις υπόλοιπες ρωσικές ηγεμονίες (η δική του επικράτεια απαλλασσόταν). Ο **Jurij** χρησιμοποίησε την επιρροή του στον **Uzbeg** (του οποίου την αδελφή είχε παντρευτεί) για να κερδίσει την υποστήριξη των Μογγόλων στον πόλεμό του ενάντια στους εξαδέλφους του στο Τβερ. Το 1318, ο ηγεμόνας του Τβερ Μιχαήλ εκτελέστηκε στο Σαράι, έχοντας κατηγορηθεί για τον θάνατο της αδελφής του χάνου της Χρυσής Ορδής. Ωστόσο, λίγα χρόνια αργότερα ο γιος του Μιχαήλ, Δημήτριος, κατήγγειλε τον **Jurij** για υπεξαίρεση του φόρου υποτέλειας και ανταμείφθηκε με το ***jarlyk***, προχωρώντας, τελικά μέχρι τη δολοφονία του ηγεμόνα της Μόσχας το 1325[61].

---

60. CRUMMEY, ***Formation of Muscovy***, σελ. 40, 57. Πάντως, ο Πέτρος είχε εγκατασταθεί στη Μόσχα ήδη από το 1325.

61. HALPERIN, ***Russia and the Golden Horde***, σελ. 53. Ωστόσο η ιστορία είναι σύνθετη και στις δύο εκδοχές της και περιλαμβάνει απαγωγές, αιφνίδιους θανάτους, ακόμη και τον θάνατο του ίδιου του Δημητρίου Μιχαήλοβιτς στα χέρια των Μογγόλων.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 242

Τα παραπάνω περιστατικά φανερώνουν τη φύση της κυριαρχίας των Μογγόλων στο κράτος των Ρως. Οι τελευταίοι κατά κύριο λόγο έμεναν στη στέπα και απαιτούσαν από τους ρώσους ηγεμόνες να τους επισκέπτονται στο Σαράι και να ανταγωνίζονται για να κερδίσουν την εύνοιά τους ή το ***jarlyk*** για να κυβερνούν και να συλλέγουν φόρους. Εκεί, οι ρώσοι ηγεμόνες προσπαθούσαν να αποδείξουν την αφοσίωσή τους στον χάνο της Χρυσής Ορδής, τον οποίο συνήθως δωροδοκούσαν με την ελπίδα να εξασφαλίσουν, εκτός των άλλων, τη δυνατότητα χρησιμοποίησης μογγολικών στρατευμάτων στους δικούς τους, εσωτερικούς πολέμους. Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως ήταν τέτοιο το μέγεθος της καταστροφής που είχαν προκαλέσει η εισβολή και οι επανειλημμένες επιδρομές των Μογγόλων στη ρωσική επικράτεια, ώστε οι χάνοι της Χρυσής Ορδής κυβερνούσαν κυρίως με όπλο τον φόβο, δίχως να μπουν στον κόπο να δημιουργήσουν μια γραφειοκρατία ή ένα κεντρικό μηχανισμό διακυβέρνησης για να διοικούν αποτελεσματικότερα τις κτήσεις τους. Έφτασαν ακόμη και στο σημείο, κατά τα πρώτα χρόνια του 14ου αιώνα, να απαλλαγούν από τους δικούς τους φοροεισπράκτορες (τους ***basqaqi***), καθώς οι ρώσοι ηγεμόνες άρχισαν να συλλέγουν φόρους εκ μέρους τους, κρατώντας — όπως ήταν αναμενόμενο — ένα ποσοστό για τους εαυτούς τους[62].

Η πραγματική άνοδος της Μόσχας συνδέεται συχνά με τον γιο του **Jurij**, Ιβάν Α΄ (1325-1344), γνωστός με το προσωνύμιο «Καλίτα» («πουγκί»), που του δόθηκε εξαιτίας του πελώριου πλούτου που συνέλεξε ως ηγεμόνας και φοροεισπράκτορας των Μογγόλων. Ο Ιβάν Α΄ συνέχισε τη διαμάχη της πόλης του με το Τβερ, του οποίου ο πληθυσμός εξεγέρθηκε κατά του απεσταλμένου του χάνου της Χρυσής Ορδής το 1327. Ο Ιβάν Α΄ συμμάχησε με τους Μογγόλους αναγκάζοντας τον Αλέξανδρο του Τβερ, αδελφό του Δημητρίου και γιο του Μιχαήλ, να τραπεί σε φυγή μπροστά στην πελώρια στρατιά που εκστράτευσε εναντίον του. Η πρώτη του στάση ήταν το **Pskov**, το οποίο του παρείχε άσυλο για λίγο, μέχρι που ο μητροπολίτης Θεόγνωστος αφόρισε την πόλη, ενεργώντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο υπέρ των συμφερόντων της Μόσχας[63], της νέ-

62. Halperin, ***Russia and the Golden Horde***, σελ. 89.
63. Ostrowski, ***Muscovy and the Mongols***, σελ. 22.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 243

ας του έδρας. Μετά το **Pskov**, ο Αλέξανδρος βρήκε καταφύγιο στη Λιθουανία, όπου παρέμεινε μέχρι την ατυχή επιστροφή του το 1339, όταν και σκοτώθηκε κατόπιν εντολής του Ιβάν Α΄. Το 1328, ένα χρόνο μετά την εκστρατεία κατά του Τβερ, ο Ιβάν Α΄ κατέλαβε την πόλη του **Vladimir** καθώς και τον θρόνο της, ανακηρύσσοντας τον εαυτό του Μεγάλο ηγεμόνα[64]. Μολονότι οι Μογγόλοι δεν θα επικύρωναν τον τίτλο του για τα επόμενα τέσσερα χρόνια, αυτή η πράξη του Ιβάν Α΄ μπορεί να θεωρηθεί ως μία προσπάθεια να αντλήσει την απαραίτητη νομιμότητα για τη διεκδίκηση της εξουσίας, όχι μόνο μέσω της Χρυσής Ορδής, αλλά και ανεξάρτητα από αυτή. Αυτό δεν σήμαινε ότι ο Ιβάν Α΄ δεν στηριζόταν στους Μογγόλους· χρησιμοποίησε, όπως είδαμε, τη στρατιωτική τους ισχύ, ήταν όμως παράλληλα σε θέση, κυρίως λόγω των αυξανόμενων φορολογικών του εσόδων, να προσαρτήσει μόνος του περιοχές όπως το **Beloozero**, το **Uglič** και το **Galič**[65].

Ο Ιβάν Α΄ πέθανε το 1340 και οι δύο γιοι του, που κυβέρνησαν στη σειρά, ο Συμεών και ο Ιβάν Β΄, συνέχισαν να διατηρήσουν ενωμένη την τεράστια επικράτεια της Μόσχας, σταθεροποιώντας τη δύναμή της. Όταν ο Ιβάν Β΄ πέθανε το 1359, ο μεγαλύτερος γιος του Δημήτριος (1359-1389) ήταν ακόμη πολύ νέος, με αποτέλεσμα οι Μογγόλοι να αφαιρέσουν από τη Μόσχα το ***jarlyk***, αφού η πόλη παρουσίαζε την εντύπωση ότι δεν διέθετε έναν αποτελεσματικό ηγέτη. Αυτό θα μπορούσε να είναι και το τέλος της ανοδικής πορείας της Μόσχας αν δεν προέκυπτε η συμμαχία ανάμεσα σε αυτή και την Εκκλησία, η οποία, όπως είδαμε παραπάνω, είχε εγκαινιαστεί με την άφιξη του Θεόγνωστου το 1328. Σε αυτή τη χρονική στιγμή, ο μητροπολίτης Αλέξιος (1354-1378) πήγε ο ίδιος στο Σαράι για να εκπροσωπήσει τη Μόσχα και μετά από αλλεπάλληλες διαπραγματεύσεις με τον χάνο, έλαβε και πάλι το απαραίτητο ***jarlyk***. Η κεφαλή της ρωσικής Εκκλησίας δρούσε για την επόμενη δεκαετία ως εκπρόσωπος του ηγεμόνα της Μόσχας και ως φοροεισπράκτορας των Μογγόλων στα βορειοανατολικά[66].

---

64. Η MARTIN, ***Medieval Russia***, σελ. 193-197, πραγματεύεται εμβριθώς τη διαμάχη ανάμεσα στη Μόσχα και το Τβερ.

65. MARTIN, «**Russia and the Golden Horde**», σελ. 144.

66. CRUMMEY, ***The Formation of Muscovy***, σελ. 44-49· OSTROWSKI, ***Muscovy and the Mongols***, σελ. 19-22.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 244

Η διακυβέρνηση του Δημητρίου, όταν ανέλαβε προσωπικά τον θρόνο, υπήρξε μία περίοδος επιτυχίας χωρίς προηγούμενο για τη Μόσχα. Τόσο η οικονομική όσο και η στρατιωτική του πολιτική ήταν δυναμική, ιδιαίτερα απέναντι στο Τβερ, το οποίο αναγκάστηκε να συσφίξει τους δεσμούς του με τη Λιθουανία. Η εξέλιξη αυτή επανέφερε στο προσκήνιο την ενεργή ανάμειξη των ευρωπαϊκών κρατών στα πολιτικά πράγματα της Ρωσίας, αν και σε αυτό συνέβαλλε και ο Δημήτριος που συμφώνησε τον γάμο του γιου του, Βασιλείου, με τη λιθουανή πριγκίπισσα Σοφία, κόρη του **Vitautas** (1392-1430). Παράλληλα, ο ηγεμόνας της Μόσχας επέκτεινε την επικράτειά του με κάθε δυνατό μέσο. Για παράδειγμα, ο Σεργκέι του **Radonež**, ενεργώντας ως πράκτορας του Δημητρίου, έπεισε τους κατοίκους του **Nižnij Novgorod**, με την απειλή εκκλησιαστικής μομφής, να αποδεχτούν την επικυριαρχία της Μόσχας (1392). Τέλος, στη διάρκεια της διακυβέρνησης του Δημητρίου ξεκίνησε η αργή αλλά αναπόφευκτη κατάκτηση του Νόβγκοροντ. Την αφορμή έδωσε η διαμάχη ανάμεσα στους διεκδικητές του αξιώματος του αρχιεπισκόπου του Νόβγκοροντ· η μία πλευρά — αυτή που τελικά επικράτησε — αναζήτησε τη μοσχοβίτικη βοήθεια, γεγονός που οδήγησε στην αύξηση της επιρροής της Μόσχας στην πόλη. Τον αμέσως επόμενο χρόνο, το 1377, στρατεύματα από το Νόβγκοροντ βοήθησαν τον Δημήτριο σε μία από τις πολλές μάχες του εναντίον στο Τβερ, επιβεβαιώνοντας τους αυξανόμενους δεσμούς ανάμεσα στις δύο δυνάμεις. Ωστόσο, το 1380 η Μόσχα κινήθηκε κατά του βόρειου συμμάχου της εξαιτίας επιθέσεων — ή ισχυρισμών για επιθέσεις — στη μοσχοβίτικη ναυτιλία στον Βόλγα. Η συμφωνία που ακολούθησε επέφερε περιορισμό των δικαιωμάτων του Νόβγκοροντ να συλλέγει στον βορρά αγαθά (ιδιαίτερα μέλι) και φόρους, προς όφελος της Μόσχας[67].

Η περίοδος διακυβέρνησης του Δημητρίου σηματοδοτεί την αρχή της χαλάρωσης των δεσμών της Μόσχας με τη Χρυσή Ορδή. Το 1378, ένας μογγόλος στρατηγός με το όνομα **Begič** επιτέθηκε στην πόλη του **Rjazan**, που είχε ξαναχτιστεί και ελαφρώς αλλάξει θέση μετά την τελευταία της λεηλασία από τους Μογγόλους[68]. Ο

67. MARTIN, *Medieval Russia*, σελ. 251.
68. HALPERIN, *Russia and the Golden Horde*, σελ. 55-56.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 245

Δημήτριος υπερασπίστηκε την πόλη και λίγο αργότερα κινητοποίησε μία στρατιά περισσότερο από εκατό χιλιάδων ανδρών κατά του νέου ισχυρού άνδρα της Χρυσής Ορδής, του στρατηγού **Mamai** και των συμμάχων του (Λιθουανών κ.ά.), τους οποίους και νίκησε στο πεδίο του Κουλίκοβο, στον άνω ρου του ποταμού Δον, τον Σεπτέμβριο του 1380[69]. Ήταν η πρώτη φορά από το 1240 που ένας ρωσικός στρατός νικούσε σε ανοιχτή μάχη τους Μογγόλους. Αυτό που ο Δημήτριος δεν γνώριζε, ή δυνητικά δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει, ήταν ότι η αδυναμία των ηγεμόνων της Χρυσής Ορδής ενδημούσε σε όλο τον μογγολικό κόσμο και ότι οι Τζενγκισίδες αντικαθίσταντο σταδιακά από τοπικές δυναστείες ή από άλλους Μογγόλους. Ένας από αυτούς στο **Čagatai Ulus** (ένα από τα ανεξάρτητα *χαγανάτα* που δημιουργήθηκαν στην κεντρική Ασία μετά τη διάσπαση του κράτους του Τζένγκις Χαν) ήταν ο στρατηγός Τιμούρ, που αφού ανέτρεψε τον Τζενγκισίδη ηγεμόνα, επιχείρησε να επανενώσει μεγάλα τμήματα του μογγολικού κόσμου. Ένα μέρος του στρατού του, υπό την ηγεσία του στρατηγού **Tokhtymysh**, έφτασε το 1382 στην ανατολική Ευρώπη, προελαύνοντας με ευκολία μέσα από εδάφη της αποδυναμωμένης από τις εμφύλιες συγκρούσεις Χρυσής Ορδής, και πολιόρκησε τη Μόσχα. Ο **Tokhtymysh** κατέλαβε την πόλη με δόλιο τρόπο, αναγκάζοντας τον Δημήτριο να αρχίσει πάλι τις ετήσιες πληρωμές προς τους Μογγόλους[70]. Μολονότι οι Μοσχοβίτες παρέμειναν φόρου υποτελείς για τα επόμενα εκατό περίπου χρόνια, οι συσχετισμοί ισχύος σύντομα άλλαξαν, καθώς η διαμάχη μεταξύ του **Tokhtymysh** και του Τιμούρ οδήγησε στον κατακερματισμό της Χρυσής Ορδής και, κατά συνέπεια, στη δημιουργία νέων *χαγανάτων*, τα οποία η Μόσχα μπορούσε να αντιμετωπίσει στρατιωτικά — και γενικά να ανταγωνιστεί — πιο εύκολα[71].

Η διακυβέρνηση του Δημητρίου θεωρείται κομβικό σημείο στην ιστορική εξέλιξη της Μόσχας, η οποία συνέχισε να ενισχύει τη θέση της στην προσπάθεια για κυριαρχία στο βορειοανατολικό και τελικά στο βόρειο τμήμα του κράτους των Ρως. Αν και ο επόμενος

---

69. Tihomirov - Rziga - Dmitriev, ***Povesti o kulikovskoj bitve***.
70. Crummey, ***Formation of Muscovy***, σελ. 51-53.
71. Halperin, ***Russia and the Golden Horde***, σελ. 57-60.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 246

αιώνας σημαδεύτηκε από τον πρώτο εμφύλιο πόλεμο στη μοσχοβίτικη ηγεμονία — αυτόν μεταξύ των νεότερων γιων του Δημητρίου και του εγγονού του, Βασιλείου Β΄ — το προβάδισμα της Μόσχας έναντι των αντιπάλων της στις πολιτικές, οικονομικές και εκκλησιαστικές υποθέσεις διατηρήθηκε[72]. Ο Ιβάν Γ΄ (1462-1505), διάδοχος του Βασιλείου Β΄, οδήγησε τη Μόσχα στο αποκορύφωμα της πορείας της, προσαρτώντας το Νόβγκοροντ (1478), διακόπτοντας οριστικά τις πληρωμές προς τους Μογγόλους και ανακηρύσσοντας πανηγυρικά τον εαυτό του *τσάρο*. Αυτό υπήρξε, σύμφωνα με κάποιους από τους συμβούλους του, η ολοκλήρωση της μεταβίβασης της πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας από την Κωνσταντινούπολη (τη δεύτερη Ρώμη) στη Μόσχα (την τρίτη), καθώς και η γέννηση της Ρωσίας[73].

Η οριοθέτηση της ιστορίας του κράτους των Ρως και ο χωρισμός της σε χρονικές περιόδους αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα. Αν όμως αυτό πραγματοποιηθεί καθίσταται εμφανής η αλλαγή μέσα στους αιώνες στη μεσαιωνική ανατολική Ευρώπη, από τους χρόνους της κυριαρχίας των Σκανδιναβών στο μεσουράνημα της μεσαιωνικής Ρωσίας (κατά τον 11ο και τα πρώτα χρόνια του 12ου αιώνα), στη διάσπασή της σε μικρότερες ηγεμονίες, στην εισβολή των σταυροφόρων αλλά και των Μογγόλων και τελικά στην αναπόφευκτη άνοδο καινούριων πολιτικών δυνάμεων όπως το Νοβγκορόντ, το Τβερ και η Μόσχα. Η επιτυχία των τελευταίων βασίζεται εν μέρει στη διεκδίκηση της πολιτικής κληρονομιάς του κράτους του Κιέβου και — μέσω αυτού — της Κωνσταντινούπολης και του Βυζαντίου. Εξίσου σημαντική γι' αυτά τα κράτη ήταν και η διαχρονική σπουδαιότητα του εμπορίου, τόσο στη Βαλτική θάλασσα, όσο και στον Βόλγα ή στους χερσαίους δρόμους των στεπών. Η ταυτότητα της Ρωσίας άλλαξε ραγδαία μέσα σε αυτή την περίοδο και ο καλύτερος τρόπος για να την προσεγγίσουν οι ερευνητές είναι μέσα από το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. Στην προσπά-

---

72. Για μία διεξοδική ανάλυση βλ. CRUMMEY, ***Formation of Muscovy***, σελ. 56-83.

73. Για την ιδέα της Μόσχας ως τρίτης Ρώμης η βιβλιογραφία είναι τεράστια. Βλ. ενδεικτικά SCHAEDER, ***Moskau, das dritte Rom***· WOLF, «**The three Romes**», σελ. 291-311· POE, «**Moscow, the third Rome**», σελ. 412-429· OSTROWSKI, «**Moscow the third Rome**», σελ. 170-179.

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 247

θεια αυτή, η προβολή σύγχρονων περιστατικών ή εθνών στο παρελθόν αποτελεί μια παγίδα που οφείλουμε να αποφύγουμε. Κατ' αυτό τον τρόπο ίσως και να μπορέσουμε να δημιουργήσουμε μια όσο το δυνατόν ακριβέστερη εικόνα της μεσαιωνικής Ρωσίας, ανεξαρτήτως του αν αναφερόμαστε στο Κίεβο του Γιαροσλάβου του Σοφού, στο Νοβγκορόντ του Αλέξανδρου Νέβσκυ ή στη Μόσχα του Ιβάν «Καλίτα».

13_P._Sofoulis_213_248 10-10-14 10:56 Page 248

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 249

VIII.

Αγγελική Παπαγεωργίου

Η ιστορία των Πολωνών κατά τον Μεσαίωνα (9ος-16ος αιώνες)

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 250

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 251

Εισαγωγή

Η Πολωνία είναι η ένατη μεγαλύτερη χώρα της Ευρώπης (μετά από τη Ρωσία, την Ουκρανία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ισπανία, τη Σουηδία, τη Φινλανδία και τη Νορβηγία) και βρίσκεται στο κέντρο της ευρωπαϊκής ηπείρου. Συνορεύει στον βορρά με τις ακτές της Βαλτικής θάλασσας, στην ανατολή με τη Ρωσία, στον νότο με τη Λιθουανία, με τη Λευκορωσία (416 χλμ.), και με την Ουκρανία, δυτικά με τη Γερμανία. Στο νοτιότερο σημείο της, η Πολωνία συνορεύει με τη βορειοδυτική Σλοβακία και με την Τσεχία.

Ευρισκόμενη σε έναν σημαντικό κόμβο της Ευρώπης, μεταξύ Ανατολής και Δύσης, η Πολωνία είχε μια ταραγμένη ιστορία, και τα σύνορά της έχουν αλλάξει επανειλημμένα. Στα μέσα του 16ου αιώνα η πολωνο-λιθουανική κοινοπολιτεία (μια ομοσπονδία με τη γειτονική Λιθουανία) ήταν το μεγαλύτερο κράτος της Ευρώπης. Τον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα, η Πολωνία δεν υπήρχε, ενώ μεταξύ των ετών 1939 και 1989, η χώρα ήταν υπό την κατοχή ή τον έλεγχο του τρίτου Ράιχ και της Σοβιετικής Ένωσης και μόλις μετά το 1989, έγινε πάλι ανεξάρτητο κράτος. Οι διαμελισμοί της Πολωνίας (1772-1795) αποτελούν την κρισιμότερη καμπή στην πολωνική ιστορία: καθώς ένα επιτυχημένο κρατικό μόρφωμα πέρασε στην ξένη κατοχή.

Το πολωνικό κράτος εγκαθιδρύθηκε βαθμιαία τον 9ο και 10ο αιώνα, αλλά η προϊστορία του άρχισε όταν εμφανίστηκαν τα πρώτα ανθρώπινα όντα μεταξύ των ποταμών Βιστούλα και Όντερ περίπου 100.000 έτη πριν. Μια μόνιμη εγκατάσταση ξεκίνησε εκεί μεταξύ των ετών 8000 και 5500 π.Χ. Ο διάδρομος μεταξύ των Καρπαθίων και της θάλασσας της Βαλτικής, ένα τμήμα μιας ανοικτής πεδιάδας, η οποία εκτείνεται από την κεντρική Ασία μέχρι τη Βόρεια θάλασσα και χρησιμοποιείτο ως πέρασμα από την οποία οι πολυά-

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 252

ριθμες φυλές πέρασαν προς τη δύση και την ανατολή. Οι γηγενείς κάτοικοι για να προστατευτούν έχτισαν φρούρια που περιβλήθηκαν από πασσάλους και χωμάτινα τείχη. Το καλύτερα διατηρημένο από αυτά τα φρούρια κατασκευάστηκε από μια φυλή που ανήκει στον πολιτισμό της Λουσατίας κοντά στο **Biskupin** στη Μεγάλη Πολωνία (η ονομασία της περιοχής στην κεντροδυτική Πολωνία)[1].

Περίπου στα 400 π.Χ., Σκύθες και Σαρμάτες που προέρχονταν από την Ασία, κατέστρεψαν τον παραπάνω πολιτισμό. Ταυτόχρονα, Κέλτες επιτίθεντο από τη δύση και λίγο αργότερα γερμανικά φύλα μετανάστευσαν από τη Σκανδιναβία μέσω της σημερινής Πολωνίας στις νοτιοανατολικές ευρωπαϊκές στέπες. Τον 5ο αιώνα μ.Χ. οι γερμανικές φυλές ωθήθηκαν πίσω από τα όρια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τους Ούννους, οι οποίοι δημιούργησαν ένα κράτος στην κεντρική Ευρώπη[2].

Το κράτος των Ούννων, εντούτοις, παρήκμασε γρήγορα, και η κεντρική Ευρώπη κατοικήθηκε από τους Σλάβους. Από την αρχική τους κοιτίδα στη σημερινή ανατολική Πολωνία, οι Σλάβοι άρχισαν μια πρωτοφανή επέκταση. Γύρω στο 500 μ.Χ., διέσχισαν τον Δούναβη. Σε αντίθεση με τους εχθρούς τους από την Ασία, δεν ήταν νομάδες αλλά αγρότες, και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στις πρόσφατα αποικισμένες περιοχές. Μέχρι τον 7ο αιώνα, η περιοχή μεταξύ της σημερινής ανατολικής Γερμανίας και της Ρωσίας, και μεταξύ της Βαλτικής, Μαύρης, και Αδριατικής θάλασσας είχε εκσλαβιστεί. Αρχικά, όλοι οι Σλάβοι μοιράζονταν την ίδια γλώσσα και πολιτισμό, αλλά αργότερα, αναπτύχθηκαν τοπικές διαφοροποιήσεις[3]. Στα μέσα του 6ου αιώνα, οι Σλάβοι υποτάχθηκαν στους

---

1. Για την προϊστορία της Πολωνίας βλ. ενδεικτικά COFTA-BRONIEWSKA, ***Kujavian communities***· CZARNECKI, ***The Goths***· DERWICH - ZUREK, ***U źródel***· HENSEL, ***The beginnings***· KACYANOWSKI - KOZŁOWSKI, ***Najdawniejze dzieje***· κυρίως σελ. 325-352· KOZŁOWSKI, ***Mesolithic***· KRUK, ***The Neolithic settlement***· RAJEWSKI, ***Biskupin***· WISLANSKI, ***The Neolithic***.

2. Γενικά για το κράτος των Ούννων βλ. THOMPSON, ***Attila***· ALTHEIM, ***Geschichte***· MAENCHEN-HELFEN, ***Huns***.

3. Για την πρώιμη ιστορία των Σλάβων και την κοινή τους γλώσσα βλ. ενδεικτικά BARFORD, ***Early Slavs***· CURTA, «The Slavic lingua franca», σελ. 125-148· DVORNIK, ***The Slavs***· GEARY, ***Myth of nations***· POHL, «Conceptions of ethnicity», σελ. 15-24· SCHENKER, «Proto-Slavonic», σελ. 60-121· WOLFRAM, «Origo et religio», σελ. 57-74.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 253

Αβάρους, οι οποίοι δημιούργησαν ένα αβαροσλαβικό κρατικό μόρφωμα τόσο ισχυρό που έφταση στο σημείο να πολιορκήσει την Κωνσταντινούπολη. Μία σλαβική εξέγερση εναντίον στους Αβάρους κατέστρεψε το κράτος τους στα μέσα του 7ου αιώνα[4]. Κάποιος Σλάβος με το όνομα Σάμο ίδρυσε το πρώτο, βραχύβιο σλαβικό κράτος, με το κέντρο του στη σημερινή Βοημία. Ο Σάμο έλεγξε μερικές περιοχές βόρεια των Καρπαθίων[5]. Στην αρχή του 9ου αιώνα εμφανίστηκε το κράτος της Μεγάλης Μοραβίας. Περιλάμβανε τη σημερινή Βοημία, τη Μοραβία, τη Σλοβακία, την Ουγγαρία, τη Σιλεσία, τη Μικρά Πολωνία (μια από τις ιστορικές περιοχές της Πολωνίας, που βρίσκονται στον νότο γύρω από την πόλη της Κρακοβίας), και, ίσως, τη δυτική Ουκρανία. Όλες αυτές οι εισβολές έφεραν στην κεντρική Ευρώπη νέες πολιτιστικές επιρροές και πολιτικά ερεθίσματα. Πολυάριθμες σλαβικές φυλές έζησαν βόρεια της Μεγάλης Μοραβίας[6].

Οι φυλές αυτές δέχονταν πολύ μικρή επιρροή από τους δυτικούς και νότιους ευρωπαϊκούς πολιτισμούς, αναπτύχθηκαν σταδιακά, ήταν ακόμη ειδωλολάτρες, και ζούσαν σε μικρές φυλετικές ημι-κρατικές ομάδες. Μια τέτοια ομάδα από τη φυλή **Polanie**[7] εγκαταστάθηκε στην περιοχή **Poznań**. Τον 9ο αιώνα οι **Polanie** προσαρτήθηκαν από τη Μεγάλη Μοραβία, και το κράτος τους σταδιακά επεκτάθηκε. Περίπου στα 900, εντούτοις, το κράτος της Μοραβίας καταστράφηκε από τις ουγγρικές δυνάμεις που προέρχονταν από τα νοτιοανατολικά. Κατά τη διάρκεια της επόμενης περιόδου, στην οποία υπήρχε κενό εξουσίας βόρεια των Καρπαθίων, εμφανίστηκαν καλύτερες συνθήκες για την επέκταση των **Polanie**. Το κράτος άρχισε να αναπτύσσεται με γρηγορότερους ρυθμούς, παρόλο που οι

---

4. Για τους Αβάρους βλ. ενδεικτικά AVENARIUS, ***Die Awaren***· DEÉR, «**Karl der Grosse**», σελ. 285-371· POHL, ***Awaren***· Ο ΙΔΙΟΣ, «**The Avars**», σελ. 571-595· SZÁDECZKY-KARDOSS, «**Der Awarensturm**», σελ. 305-314.

5. Για το κράτος του Σάμο βλ. ενδεικτικά CURTA, ***Slavs***, κυρίως σελ. 330-331 και υποσημ. 39 όπου βιβλιογραφία.

6. Για την αυτοκρατορία της Μεγάλης Μοραβίας βλ. ενδεικτικά DEKAN, ***Moravia Magna***· BOWLUS, ***Franks***.

7. **Polanie** στα πολωνικά σημαίνει τους ανθρώπους που ζουν στην πεδιάδα ή σε ξύλινα παραπήγματα.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 254

Τσέχοι ανακατέλαβαν το μεγαλύτερο τμήμα των εδαφών του πρώην κράτους της Μοραβίας[8].

Η Πολωνία από τον 10ο μέχρι τον 14ο αιώνα

Η πρώτη σημαντική γραπτή πηγή για την Πολωνία συνετέθη το 965 από έναν εβραίο έμπορο της Ισπανίας, τον **Ibrahim-ibn-Jaqub**[9]. Επισκέφτηκε την κεντρική Ευρώπη και έγραψε για ένα ισχυρό κράτος, που το κυβερνούσε ένας άνδρας με το όνομα **Mieszko**. Το όνομα του **Mieszko** εμφανίστηκε αργότερα σε πολλά έγγραφα, αλλά ό,τι είναι γνωστό για τους προκατόχους του προέρχεται από την προφορική παράδοση. Μερικοί μύθοι αναφέρουν ότι οι πρόγονοι του **Mieszko** ανέλαβαν την εξουσία στα μέσα του 9ου αιώνα. Αργότερα, η κυβερνώσα δυναστεία της Πολωνίας κλήθηκε δυναστεία **Piast**[10].

Ο **Mieszko** γεννήθηκε γύρω στο 922 και ανήλθε στην εξουσία το 960. Ξεκινώντας από την επικράτειά του, τη **Wielkopolska** (Μεγάλη Πολωνία), κατάκτησε την **Kujavia**, **Mazovia**, και την Πομερανία. Πλαισιωμένος από τους Ρώσους του Κιέβου στην ανατολή και από το τσεχικό βασίλειο στον νότο, προσπάθησε να επεκταθεί δυτικά, σκοπεύοντας να υποτάξει τα εδάφη των **Obodrites**, τις σλαβικές φυλές που ζούσαν μεταξύ του Όντερ και του Έλβα. Αμφότερες η Αγία ρωμαϊκή αυτοκρατορία και οι Τσέχοι είχαν τον ίδιο στόχο. Το 937, οι Σάξονες διέσχισαν τον Έλβα και ίδρυσαν

---

8. Σχετικά με την επικράτηση των **Polanie** βλ. ενδεικτικά STRZELCZYK, «**Bohemia and Poland**», εδώ σελ. 514-516, 521-525.

9. Ο **Ibrahim-ibn-Jaqub** ήταν ένας ισπανός εβραίος έμπορος του 10ου αιώνα, ο οποίος κατέγραψε τα ταξίδια του στην ανατολική, κεντρική και δυτική Ευρώπη. Δυστυχώς, από το έργο του έχουν σωθεί μόνο σπαράγματα, αλλά από αυτόν πληροφορούμαστε για τον πρώτο ηγεμόνα της δυναστείας των Πιάστ, τον **Mieszko**. Για τον **Ibrahim-ibn-Jaqub** και τη σημασία του έργου του βλ. ενδεικτικά CONRAD, «**Ibrahim-ibn-Jaqub**», σελ. 503-508· HRBEK, «**Arabico-Slavica**», σελ. 109-135· JACOB, ***Ein arabischer Berichtertatter***· MIQUEL, «**L'Europe occidentale**», σελ. 1048-1064· RAPOPORT, «**Early Slavs**», σελ. 331-341.

10. Γενικά για τη δυναστεία των Πιάστ βλ. ενδεικτικά BALZER, ***Genealogia***· JASIENICA, ***Piast Poland***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 255

την πόλη Μαγδεμβούργο. Το 961, ο αυτοκράτορας Όθων Α΄ έλαβε την παπική υποστήριξη για την ανύψωση της επισκοπής του Μαγδεμβούργου σε ιεραποστολική επισκοπή για όλα τα σλαβικά εδάφη, συμπεριλαμβανομένης της Πολωνίας. Ο εκχριστιανισμός από τη γερμανική αυτοκρατορία θα σήμαινε τη γερμανική πολιτική κυριαρχία και ενδεχομένως την εξάλειψη των **Obodrites** και των Πρώσων της Βαλτικής.

Ο **Mieszko** έσπασε τον σύνδεσμο μεταξύ του εκχριστιανισμού και του εκγερμανισμού. Συμμάχησε με τον τσέχο ηγεμόνα Μπολεσλάβο και παντρεύτηκε την κόρη του **Dobrava**. Η **Dobrava** έφτασε στην Πολωνία με μια χριστιανική αποστολή, και, το 966, ο **Mieszko** βαπτίστηκε χριστιανός. Η επισκοπή του **Poznań** ιδρύθηκε άμεσα από τη Ρώμη και ήταν εκτός της αρμοδιότητας του Μαγδεμβούργου. Η απόφαση της Πολωνίας να εκχριστιανιστεί ήταν από τις σημαντικότερες σε ολόκληρη την ιστορία του έθνους.

Η Πολωνία προσχώρησε τότε στην οικογένεια των λατινικών χριστιανικών εθνών, και δέχτηκε τη νομική, διοικητική, και πολιτιστική επιρροή της Δύσης. Μια ομάδα μορφωμένων ξένων έφτασε στην Πολωνία. Η αποδοχή του ενός θεού εξαφάνισε τους διάφορους θεούς των φυλών και επικράτησε στη χώρα. Η νέα θρησκεία άνοιξε νέους διανοητικούς ορίζοντες στους Πολωνούς, πρόσφερε την ιδεολογική βάση για την πολιτική ιδεολογία του *ελέῳ θεοῦ* βασιλέα, και δημιούργησε μια νέα κοινωνική δομή και μια νέα άρχουσα τάξη. Ο χριστιανισμός πρόσφερε επίσης μια πιο ορθολογική θέαση του κόσμου, βαθύτερη θρησκευτική εμπειρία, διεθνές κύρος και τη θρησκευτική επικύρωση για την κατάκτηση ειδωλολατρικών εδαφών.

Παρά την απόφαση του **Mieszko** να μην συνδέσει τον εκχριστιανισμό των Πολωνών με τη γερμανική αυτοκρατορία, οι σχέσεις του με τον αυτοκράτορα Όθωνα Α΄ διατηρήθηκαν φιλικές καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του τελευταίου (973). Ο **Mieszko** άλλαξε την πολιτική του αναφορικά με τους Τσέχους προς το τέλος της βασιλείας του. Το 985, υποστήριξε τον νεαρό αυτοκράτορα Όθωνα Γ΄, γεγονός που του επέτρεψε να καταλάβει τη Σιλεσία και Μικρά Πολωνία από τους Τσέχους. Επιπλέον, μετά τον θάνατο της συζύγου του **Dobrava** (980) νυμφεύθηκε την **Oda**, κόρη του μαργράβου (μαρκησίου) **Dietrich** του **Nordmark**[11], γεγονός που επιβεβαίωσε τη ρήξη του με τους Τσέχους. Μάλιστα, ο **Mieszko** προόριζε τα παιδιά από τη δεύτερη σύζυγό του για διαδόχους του και όχι τον

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 256

Βολέσλαβο, τον πρωτότοκο γιο του που είχε αποκτήσει με την **Dobrava**[12].

Μετά από τον θάνατό του, το 992, ο γιος του, Βολεσλάβος (992-1025) ο Γενναίος (**Chrobry**), θεωρήθηκε ισχυρός ηγεμόνας και σημαντικός σύμμαχος του αυτοκράτορα Όθωνα Γ΄, ο οποίος προσδοκούσε να ενώσει την Ευρώπη. Το έτος 1000, ο Όθων Γ΄ επισκέφτηκε την Πολωνία και ανύψωσε την πολωνική πρωτεύουσα, **Gniezno**, σε αρχιεπισκοπή και προσέφερε τα βασιλικά σύμβολα στον Βολεσλάβο, επιβεβαιώνοντας τη σημασία που είχαν για τη γερμανική αυτοκρατορία τα πολωνικά εδάφη και η συμμαχία τους με τον Βολεσλάβο. Ωστόσο, μετά τον θάνατο του Όθωνα και την άνοδο στον θρόνο του Ερρίκου Β΄ (1002), η νέα γερμανική δυναστεία ξεκίνησε πόλεμο εναντίον της Πολωνίας. Μεταξύ των ετών 1002 και 1018, ο Βολεσλάβος υπερασπίστηκε τη χώρα του και προσάρτησε νέες περιοχές. Το 1002, ο Βολεσλάβος κατέλαβε τη Λουσατία, το **Milzen** και το **Meissen**, αλλά το 1005 αναγκάστηκε να παραδώσει αυτές τις περιοχές στη γερμανική αυτοκρατορία. Το 1007, ξεκίνησε νέα φάση του πολέμου όταν ο Βολέσλαβος αποφάσισε να ανακτήσει τη Λουσατία. Ο πόλεμος έληξε με την ειρήνη του **Merseburg**, το 1013, σύμφωνα με την οποία ο Βολεσλάβος διατήρησε τη Λουσατία και το **Milzen** ως φέουδα ανήκοντα στη γερμανική αυτοκρατορία. Η τελευταία φάση του γερμανο-πολωνικού πολέμου ξεκίνησε το 1015 και έληξε το 1018 και προκλήθηκε από τους Γερμανούς, αλλά ο Βολεσλάβος μπόρεσε να επιβάλει την αποκλειστική κυριαρχία του στις διαφιλονικούμενες περιοχές, δηλαδή τη Λουσατία και το **Milzen**. Μετά τη λήξη του πολέμου, το 1018, ο Βολεσλάβος δεν αδράνησε, αλλά εισέβαλε στο Κίεβο και

---

11. Με τον όρο **Nordmark** νοείται η περιοχή των βορείων συνόρων της γερμανικής αυτοκρατορίας, περιοχή που αργότερα κάλυπτε τα πρωσικά εδάφη, δηλαδή την περιοχή ανάμεσα στον Έλβα και τη Βαλτική ενώ έφτανε μέχρι τα εδάφη του Βίστουλα. Η απόδοσή του στα ελληνικά είναι δύσκολη, καθώς ο όρος βόρεια Μαρκιωνία που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί δεν καλύπτει γεωγραφικά όλη τη νοούμενη περιοχή.

12. Γενικά για τον **Mieszko** και τη βασιλεία του βλ. ενδεικτικά JASINSKI, ***Rodowód***, κυρίως σελ. 54-70· LABUDA, ***Mieszko I***· STEELE, ***Nawrócenie***· STRZELCZYK, ***Mieszko Pierwszy***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 257

βοήθησε τον Σβιατοπόλκ[13] να καταλάβει για μικρό χρονικό διάστημα τον θρόνο. Το 1025, λίγο πριν τον θάνατό του, ο Βολεσλάβος στέφθηκε ως ο πρώτος βασιλιάς της Πολωνίας. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του ο Βολεσλάβος ο Γενναίος συνέχισε την πολιτική του προκατόχου του και επιβεβαίωσε την κυριαρχία του στους δυτικούς Σλάβους. Ωστόσο, σύντομα μετά τον θάνατό του η Πολωνία έχασε όλες τις μη-πολωνικές περιοχές και εισήλθε σε μία περίοδο εσωτερικών αναταραχών[14].

Ο διάδοχος του Βολεσλάβου, ο βασιλιάς **Mieszko** Β΄ (1025-1034), αντιμετώπισε προβλήματα τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Οι δύο αδελφοί του **Mieszko**, **Bezprym** και **Otto**, αποφάσισαν να διεκδικήσουν τον θρόνο και συμμάχησαν ο πρώτος με τους Ρως και ο δεύτερος με τους Γερμανούς. Το 1030, γερμανικά και ρωσικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Πολωνία ενώ συγχρόνως, ο **Mieszko** δεχόταν επίθεση από τους Τσέχους της Βοημίας. Οι Τσέχοι κατέλαβαν τη Μοραβία, η οποία στο εξής παρέμεινε στα τσεχικά εδάφη, ενώ το 1031 οι Γερμανοί ανακατέλαβαν τη Λουσατία και το **Milzen**, περιοχές οι οποίες δεν ξαναπέρασαν στην πολωνική κυριαρχία. Ο αδελφός του **Mieszko**, ο **Bezprym**, με τη βοήθεια των Ρως και τη συνδρομή αρχηγών φυλών που δεν είχαν ασπαστεί τον χριστιανισμό εκθρόνισαν τον **Mieszko** και τον εξόρισαν στη Βοημία. Ωστόσο, ο **Bezprym** δολοφονήθηκε και έτσι ο νόμιμος διάδοχος του θρόνου επανήλθε στην εξουσία. Η Πολωνία, μετά τις επιθέσεις που δέχθηκε από τους γείτονές της, διαιρέθηκε και καταστράφηκε. Ο γερμανός αυτοκράτορας, Κονράδος Β΄, φοβούμενος ότι το χάος θα μπορούσε να αποσταθεροποιήσει ολό-

---

13. Ο Σβιατοπόλκ ήταν γιος του Βλαδίμηρου και είχε παντρευθεί την κόρη του βασιλιά της Πολωνίας Βολεσλάβου Α΄. Μετά τον θάνατο του Βλαδίμηρου ο Σβιατοπόλκ δολοφόνησε τους δύο αδελφούς Μπόρις και Γκλεμπ και άρχισε να κυβερνά το νότιο τμήμα του Κιέβου. Στα υπόλοιπα εδάφη κυβερνούσαν ο Γιαροσλάβος (μετέπειτα μεγάλος ηγεμόνας), ο Ιζιασλάβος και ο Μστισλάβος. Το 1018, ο Σβιατοπόλκ κατάφερε να καταλάβει την εξουσία στο Κίεβο, αλλά ένα χρόνο αργότερα ο Γιαροσλάβος κατόρθωσε να νικήσει τον αδελφό του και να καταλάβει τον θρόνο.

14. Για τον Βολεσλάβο τον Γενναίο και τη βασιλεία του βλ. ενδεικτικά FRIED, ***Otto III und Bolesław Chrobry***· GRABSKI, ***Bolesław Chrobry***· STRZELCZYK, ***Bolesław Chrobry***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 258

κληρη την περιοχή, βοήθησε στην αποκατάσταση της τάξης και δέχθηκε την προσφορά του **Mieszko** να αποκηρύξει τον βασιλικό του τίτλο και να γίνει υποτελής πρίγκιπάς του. Λίγο πριν από τον θάνατό του, το 1034, ο **Mieszko** κατάφερε να ανακτήσει τον έλεγχο του βασιλείου και να ορίσει ως διάδοχό του τον μοναδικό επιζήσαντα της δυναστείας, τον γιο του Καζιμίρ[15].

Μετά τον θάνατο του **Mieszko** άρχισαν να διαφαίνονται οι αποσχιστικές τάσεις των πολωνών ευγενών, κυρίως της Μαζοβίας και της Πομερανίας, ενώ οι υπέρμαχοι της παγανιστικής θρησκείας προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές στη Μεγάλη Πολωνία και στα κεντρικά πολωνικά εδάφη. Συγχρόνως, το 1038, οι Βοημοί εισέβαλαν και κατέλαβαν την Σιλεσία. Η κατάσταση αναρχίας που επικρατούσε στα πολωνικά εδάφη και η αύξηση της δύναμης των Τσέχων θορύβησαν τον γερμανό αυτοκράτορα ο οποίος αποφάσισε να ορίσει έναν βάσαλό του, εκπρόσωπο της δυναστείας των **Piast**, τον Καζιμίρ (1038-1058) στον θρόνο του συρρικνωμένου κράτους. Το κράτος που παρέλαβε ο νέος ηγεμόνας χρειαζόταν άμεση αναδιοργάνωση. Προκειμένου να αποσοβήσει τον κίνδυνο που προερχόταν από τον μόνιμο εχθρό της Πολωνίας, τη Ρωσία, ο Καζιμίρ νυμφεύθηκε την αδελφή τού ηγεμόνα του Κιέβου Γιαροσλάβου του Σοφού, **Dobronega**, εξασφαλίζοντας συγχρόνως τη συνδρομή της Ρουθενίας στον αγώνα ανάκτησης της Μαζοβίας. Το 1050, ο Καζιμίρ προσάρτησε τη Σιλεσία, αλλά το 1054 αναγκάστηκε να δεχθεί την επικυριαρχία του γερμανού αυτοκράτορα στη Σιλεσία και να καταβάλει σημαντική οικονομική αποζημίωση στη Βοημία, που διεκδικούσε την περιοχή. Επιπλέον, ο Καζιμίρ μετέφερε την πρωτεύουσα της Πολωνίας από την κατεστραμμένη πόλη **Poznań** στην Κρακοβία, επανένωσε τις περισσότερες από τις χαμένες επαρχίες αναδιοργάνωσε το στράτευμα και αύξησε τα έσοδα του κράτους[16].

Όταν πέθανε το 1058, ο διάδοχός του, Βολεσλάβος Β΄ (1058-1079), απαλλάχθηκε από τον γερμανικό έλεγχο και στέφθηκε βασιλέας. Το στέμμα προήλθε από τον πάπα Γρηγόριο Ζ΄ χάρη στην

---

15. Για τον **Mieszko** Β΄ και τη βασιλεία του βλ. ενδεικτικά LABUDA, ***Mieszko II***.

16. Για τον Καζιμίρ και τη βασιλεία του βλ. ενδεικτικά KĘTRZYŃSKI, ***Kazimierz Odnowiciel***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 259

υποστήριξη που έδειξε ο Βολεσλάβος στον ποντίφικα στη διαμάχη του τελευταίου με τον γερμανό αυτοκράτορα Ερρίκο Δ΄[17]. Ωστόσο, οι τολμηρές πολιτικές του προκάλεσαν αντίδραση. Όταν κατηγόρησε τον επίσκοπο της Κρακοβίας, Στανισλάβο, για προδοσία και τον σκότωσε, εκδηλώθηκε εξέγερση, η οποία ανάγκασε τον Βολεσλάβο να φύγει από την Πολωνία το 1079[18]. Τη θέση του έλαβε ο αδελφός του Βλαδισλάβος Α΄ (1079-1102).

Κύριος στόχος της πολιτικής του Βλαδισλάβου ήταν η ανάκτηση της Πομερανίας, στόχος που επιτεύχθηκε για μικρό χρονικό διάστημα (1090-1091). Ωστόσο, βασικό πρόβλημα που αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει ο πολωνός ηγεμόνας ήταν οι συνεχείς προκλήσεις των μεγαλογαιοκτημόνων, με αποτέλεσμα να αναγκαστεί να διαιρέσει το κράτος του μεταξύ των δύο γιων του[19]. Ο ένας εκ των δύο γιων του, ο Βολεσλάβος Γ΄ (1102-1138) αποδείχτηκε ικανός αλλά σκληρός ηγεμόνας. Σκότωσε τον ετεροθαλή αδελφό του **Zbigniew** μετά από τον θάνατο του πατέρα τους, το 1102, και έτσι έμεινε μόνος κύριος της περιοχής. Στους βασικούς του στόχους, όπως και του πατέρα του, ήταν η ανακατάληψη της Πομερανίας, στόχος που επετεύχθη μετά από συνεχείς συγκρούσεις στην περιοχή που διήρκησαν από το 1105 μέχρι το 1123. Η μεγαλύτερη επιτυχία του σε αυτό το πεδίο ήταν ο επανα-εκχριστιανισμός της Πομερανίας, μεταξύ των ετών 1124-1128, καθώς ο πρώτος εκχριστιανισμός της, περί τα τέλη του 10ου αιώνα, δεν είχε μεγάλη διάδοση. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, η πολωνική εκκλησία υπήχθη στην αρχιεπισκοπή του Μαγδεβούργου, γεγονός που συνέβαλε στην

---

17. Η διαμάχη του πάπα Γρηγορίου Ζ΄ με τον Ερρίκο Δ΄ έμεινε γνωστή ως «πόλεμος της περιβολής» και κατέληξε με νίκη του πάπα όταν ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να πάει πεζός να συναντήσει τον πάπα στην Κανόσα. Η φράση «δεν θα ξαναπάω στην Κανόσα» έχει μείνει παροιμιώδης και σημαίνει ότι «δεν θα ξαναϋποστώ εξευτελισμό». Για το θέμα βλ. ενδεικτικά HLAWITSCHKA, «Canossa», σελ. 25-45· KÄMPF, *Canossa*· MORRISON, «Canossa», σελ. 121-158· ZIMMERMANN, *Der Canossagang*.

18. Για τον Βολεσλάβο Β΄ τον Τολμηρό ή Γενναιόδωρο βλ. ενδεικτικά GRUDZINSKI, *Boleslaus the Bold*· ROSIK, *Bolesław Szczodry*.

19. Γενικά για τον Βλαδισλάβο και τη βασιλεία του βλ. ενδεικτικά DWORSATSCHEK, *Władysław II*· WISZEWSKI, *Władysław Herman*.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 260

ενότητα των πολωνικών εδαφών. Ο Βλαδισλάβος εξασφάλισε, τελικά, την ειρήνη κατά μήκος των συνόρων της Πολωνίας[20].

Το 1138 ο Βολεσλάβος Γ΄ πέθανε, αφήνοντας μια διαθήκη που μοίραζε το κράτος στους πέντε γιους του. Ο μεγαλύτερος, ο Βλαδισλάβος, έλαβε, εκτός από το πριγκιπάτο του, μια μεγάλη περιοχή που διέσχιζε την Πολωνία και περιλάμβανε και την Κρακοβία. Αυτή η επαρχία προοριζόταν για τους πρεσβυγενείς ηγεμόνες, προκειμένου να διασφαλίσουν την εξουσία τους έναντι των μικρότερων ηγεμόνων. Οι υπόλοιποι τέσσερις γιοι του Βολεσλάβου, ο Βολεσλάβος Σγουρομάλλης, ο **Mieszko** ο Γέρος, ο Ερρίκος και ο Καζιμίρ ο Δίκαιος, έλαβαν τη διοίκηση των υπόλοιπων περιοχών της Πολωνίας. Ο Βολεσλάβος προσπάθησε με αυτό τον τρόπο να αποτρέψει τους εμφύλιους πολέμους μεταξύ των κληρονόμων του, αλλά μετέτρεψε την Πολωνία από ένα σχετικά ισχυρό κράτος σε ένα συνονθύλευμα αδύναμων ηγεμονιών. Η μεγαλύτερη επαρχία σύντομα διαιρέθηκε και η αρχή της πρεσβυγενείας εγκαταλείφθηκε. Ο αριθμός των ηγεμονιών αυξανόταν, οι ηγεμόνες τους πολεμούσαν ο ένας τον άλλο, και οι γείτονες της Πολωνίας κατέλαβαν ορισμένες περιοχές[21].

Ωστόσο, ο ανταγωνισμός μεταξύ των ηγεμόνων τόνωσε την οικονομία. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Βολεσλάβου Γ΄ η Πολωνία καταλάμβανε περίπου 225.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα και είχε περίπου ένα εκατομμύριο υπηκόους, σχεδόν πέντε άτομα ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Σε σύγκριση με τη Γερμανία (με δέκα κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο) και τη Γαλλία (δεκαπέντε κάτοικοι), η Πολωνία ήταν αραιοκατοικημένη και υπανάπτυκτη χώρα. Η ουσιαστική δημογραφική αύξηση και η στασιμότητα στην παραγωγή τροφίμων στη δυτική Ευρώπη προκάλεσαν τη μαζική μετανάστευση προς τα ανατολικά. Οι πολωνοί ηγεμόνες δέχτηκαν τους νέους αποίκους, που έφεραν μαζί τους νέα τεχνολογία, αναδιοργάνωσαν και ανέπτυξαν τις πόλεις της Πολωνίας και την οικονομία της αγοράς και δημιούργησαν νέους βιοτεχνικούς κλάδους. Ειδικά, οι εβραίοι μετανάστες αναζωογόνησαν το εμπόριο με τις ξέ-

---

20. Για τον Βολεσλάβο Γ΄ βλ. ενδεικτικά DALEWSKI, ***Rytuał i polityka***· MALECZYŃSKI, ***Bolesław III***· PIETRAS, ***Bolesław Krzywousty***.

21. Για τα γεγονότα που ακολούθησαν τον θάνατο του Βολεσλάβου Γ΄ βλ. ενδεικτικά WYROZUMSKI, «**Poland**», εδώ κυρίως σελ. 284-289.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 261

νες χώρες[22]. Ο αποικισμός βάσει του γερμανικού δικαίου μετέβαλε την Πολωνία. Μετά το 966, διάφοροι μετανάστες, κληρικοί, ιππότες και έμποροι μετέβαλαν την πολωνική αριστοκρατία. Ο γερμανικός αποικισμός των περίπου 250.000 μεταναστών έφερε στην Πολωνία μεγάλες ομάδες αγροτών και τεχνιτών και άλλαξε την πολωνική κοινωνία[23].

Το 1180, ο Καζιμίρ Β΄, ο επονομαζόμενος Δίκαιος, συνεκάλεσε συνέλευση στη **Leczyca** της κεντρικής Πολωνίας, όπου αναγνωρίστηκε ως μέγας δούκας. Αργότερα, του αναγνώρισε τον τίτλο και ο πάπας και πιθανότατα ο Φρειδερικός Βαρβαρόσσα. Ωστόσο, μετά τον θάνατό του, το 1194, ο τίτλος εξέλιπε, ενώ ο διάδοχός του ο **Mieszko** ο Γέρος, ήταν εκείνος που κατήργησε και επισήμως την αρχή της πρεσβυγενείας, το 1197. Ο μοναδικός ενοποιητικός παράγοντας των πολωνικών εδαφών κατά την αναφερόμενη περίοδο, εκτός της Εκκλησίας, ήταν το γεγονός ότι όλες οι πολωνικές ηγεμονίες διοικούντο από τη δυναστεία των **Piast**[24].

Η ισχυρή αγορά, ο αναπτυσσόμενος πολιτισμός, η δημιουργία πολωνικής ταυτότητας και η εκκλησιαστική οργάνωση συνέβαλαν στην επανένωση της Πολωνίας. Συγχρόνως, οι εξωτερικές απειλές από τους Μογγόλους, τους Τσέχους, τους Βρανδεβουργιανούς, και το Τευτονικό τάγμα (που εγκαταστάθηκε στην Πρωσία το 1226), ώθησαν την Πολωνία προς την ενοποίηση. Διάφοροι τοπικοί και ξένοι ηγεμόνες προσπάθησαν να ενώσουν τα πολωνικά εδάφη, αλλά ο Βλαδισλάβος Δ΄ (1305-1333) ήταν εκείνος που το κατόρθωσε. Δρώντας από τη μικρή του ηγεμονία στη νότια **Kujavia**, ο Βλαδισλάβος ένωσε τις δύο κύριες περιοχές της Πολωνίας, τη Μεγάλη και τη Μικρά Πολωνία, και στέφθηκε βασιλιάς της Πολωνίας το 1320. Παρόλο που τα εδάφη της Πολωνίας κάλυπταν περίπου τη μισή έκταση από εκείνα των πρώτων **Piast**, η ενότητά τους δεν αμφι-

---

22. Σχετικά με τους Εβραίους στην Πολωνία κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα βλ. ενδεικτικά POLONSKY, ***The Jews***· ZIENTARA, «**Foreigners**», σελ. 5-28.

23. Γενικά για τους ξένους στην Πολωνία, την κοινωνία και το εμπόριο βλ. Ενδεικτικά GASIOROWSKI, ***The Polish nobility***· GÓRECKI, ***Economy, Society***· KNOLL, «**Economic and political institutions**», σελ. 151-174· MANTEUFFEL, ***The formation***· ZIENTARA, «**Foreigners**», σελ. 5-28.

24. Για τα αναφερόμενα γεγονότα βλ. υποσημ. 21 και ROWELL, «**The Central European kingdoms**», εδώ κυρίως σελ. 764-768.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 262

σβητήθηκε μέχρι τον 18ο αιώνα, όταν ξεκίνησαν οι διαμελισμοί της Πολωνίας. Όταν πέθανε, το 1333, κανείς δεν μπορούσε να αμφισβητήσει την ενότητα της χώρας και το δικαίωμα του γιου του Βλαδισλάβου, Καζιμίρ Γ΄ (1333-1370) στο στέμμα της Πολωνίας[25].

Ο Καζιμίρ, που αργότερα αποκλήθηκε Μέγας, ανέπτυξε καλές σχέσεις με διάφορους γείτονες της Πολωνίας, και κατά τη διάρκεια της βασιλείας του η Κρακοβία έγινε σημαντικό διπλωματικό κέντρο. Οι δύο βασικοί εχθροί της Πολωνίας, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, ήταν οι Τεύτονες Ιππότες και η Βοημία. Ήδη από το 1308, οι Τεύτονες είχαν καταλάβει την Πομερανία. Ο πατέρας του Καζιμίρ, ο Βλαδισλάβος κέρδισε μια υπόθεση ενάντια στο Τευτονικό τάγμα στο παπικό δικαστήριο, το 1321, αλλά μόλις δύο χρόνια αργότερα η απόφαση ανακλήθηκε εξαιτίας της πίεσης που άσκησε στον πάπα ο Μέγας Μάγιστρος του τάγματος. Ωστόσο, ο κίνδυνος από τους Τεύτονες που είχαν συμμαχήσει με τον Ιωάννη του Λουξεμβούργου, ο οποίος διεκδικούσε τον πολωνικό θρόνο, έφερε για πρώτη φορά σε προσέγγιση την ειδωλολατρική ακόμη Λιθουανία με την Πολωνία, το 1321. Το 1343, ο Καζιμίρ υπέγραψε συνθήκη με τους Τεύτονες στο **Kalisz**, με την οποία τους παραχωρούσε την Πομερανία, χωρίς όμως να παραιτηθεί του τίτλου του «κυρίου και κληρονόμου της Πομερανίας». Η επαφή των Πολωνών με τη Λιθουανία συνεχίστηκε όταν ο πάπας Κλήμεντας Ϛ΄ ανακοίνωσε τον εκχριστιανισμό των Λιθουανών το 1349. Το 1350 ο Καζιμίρ με τον Λουδοβίκο τον Μεγάλο της Ουγγαρίας εξεστράτευσαν εναντίον της Λιθουανίας με στόχο τόσο την κατάληψη των λιθουανικών εδαφών όσο και την επιβολή του χριστιανισμού στους Λιθουανούς. Ωστόσο, η εκστρατεία απέτυχε όπως και ο εκχριστιανισμός της Λιθουανίας. Συνεργαζόμενος, για άλλη μια φορά, με τον εξάδελφό του, τον βασιλιά της Ουγγαρίας, ο Καζιμίρ κατέλαβε τις ρωσικές ηγεμονίες της Γαλικίας και της Βολυνίας, που βρίσκονταν υπό λιθουανική κατοχή, όπως επίσης και τη Λοντομέρια.

Ο Καζιμίρ ο Μέγας ήταν εκείνος που επιβεβαίωσε την ενοποίηση της Πολωνίας και προσέδωσε αίγλη στο βασίλειο. Ακόμη και

---

25. Σχετικά με τη βασιλεία του Βλαδισλάβου Δ΄ και την εποχή του βλ. ενδεικτικά MICHAUD, «**The kingdoms of Central Europe**», εδώ κυρίως σελ. 743-756. Βλ. επίσης, DŁUGOPOLSKI, ***Władysław Łokietek***· NOWACKI, ***Czeskie roszczenia***· OŻÓG, ***Intelektualiści***· WŁODARSKI, ***Polityka***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 263

από εκκλησιαστικής απόψεως, η Πολωνία ισχυροποίησε τη θέση της έναντι του πάπα λόγω των ενεργειών της για την επιβολή του χριστιανισμού στη Λιθουανία, αλλά και λόγω της ένταξης των ορθοδόξων της Γαλικίας-Βολυνίας στα πολωνικά εδάφη. Ο Καζιμίρ κωδικοποίησε επίσης τον νόμο, εκσυγχρόνισε τη διοίκηση, έχτισε πολυάριθμες οχυρώσεις και ίδρυσε το πανεπιστήμιο της Κρακοβίας το 1364. Υπήρχε ένα δημοφιλές ρητό που έλεγε ότι ο Καζιμίρ κληρονόμησε μια Πολωνία από ξύλο και κληροδότησε ένα έθνος φτιαγμένο από πέτρα. Συγχρόνως, όταν η δυτική Ευρώπη αποδεκατίστηκε από την επιδημία πανούκλας[26], η Πολωνία αναπτύχθηκε ραγδαία και έφτασε στα επίπεδα της Δύσης τόσο στην οικονομία όσο και στον πολιτισμό[27].

Η Πολωνία κατά τη δυναστεία των Γιαγκιέλλων: 14ος-16ος αιώνες

Ο Καζιμίρ δεν είχε διάδοχο, και, καθώς ο Λουδοβίκος ο Μέγας της Ουγγαρίας είχε συνδράμει στον πόλεμο του Καζιμίρ με τη Λιθουανία, σκέφτηκε να μεταβιβάσει το στέμμα στον ούγγρο βασιλέα. Η συγκεκριμένη επιλογή εκδηλώθηκε το 1351 στο **Lublin**. Οι πολωνοί ευγενείς συμφώνησαν με τον Καζιμίρ, αφού όμως πρώτα εξασφάλισαν δικαιώματα και παραχωρήσεις εκ μέρους του ούγγρου βασιλέα. Ο Καζιμίρ πέθανε το 1370 και το στέμμα της Πολωνίας έλαβε ο ανιψιός του, Λουδοβίκος του Ανζού (1370-1382), ο βασιλιάς της Ουγγαρίας.

---

26. Η επιδημία πανούκλας που συγκλόνισε την Ευρώπη τον 14ο αιώνα έμεινε γνωστή ως Μαύρος Θάνατος. Ξεκίνησε από την Κίνα ή την κεντρική Ασία από ευρωπαίους εμπόρους στα τέλη του 1320, πέρασε από την Κριμαία και εξαπλώθηκε σε ολόκληρη τη δυτική Ευρώπη καθ' όλη τη δεκαετία του 1340. Στοίχισε τη ζωή σε πάνω από 75 εκατομμύρια ανθρώπους και μείωσε τον πληθυσμό της Ευρώπης κατά 30-60%.

27. Σχετικά με τη βασιλεία του Καζιμίρ του Μεγάλου και την εποχή του βλ. ενδεικτικά DĄBROWSKI, ***Kazimierz Wielki***· GIEDROYĆ, «**Christianity in Lithuania**», σελ. 34-57· KOZLOWSKA-BUDKOWA, «**The University of Cracow**», σελ. 165-179· NOWAKOWSKI, ***Kazimierz Wielki***· WYROZUMSKI, ***Kazimierz Wielki***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 264

Ο Λουδοβίκος σπάνια πήγαινε στην Πολωνία και ουσιαστικά αδιαφόρησε γι' αυτήν. Επιπλέον, φάνηκε ότι ούτε ο Λουδοβίκος θα αποκτούσε διάδοχο. Για να εξευμενίσει την πολωνική αντίδραση και για να εξασφαλίσει τον πολωνικό θρόνο για μια από τις κόρες του, ο Λουδοβίκος παρείχε προνόμια στους ευγενείς, το 1374. Οι ευγενείς έπρεπε να επισκευάσουν τα κάστρα τους και τους ζητήθηκε να προσφέρουν άμισθη στρατιωτική υπηρεσία για την υπεράσπιση των συνόρων της Πολωνίας, αλλά ο φόρος της γης μειώθηκε στο συμβολικό ποσό δύο πενών ανά στρέμμα, και μόνο οι τοπικοί άρχοντες θα είχαν το δικαίωμα να καταλάβουν τις ανώτερες θέσεις στις επαρχίες τους. Οι πολωνοί άρχοντες εκπλήρωσαν το δικό τους μέρος της συμφωνίας[28].

Μετά τον θάνατο του Λουδοβίκου το 1382, η κόρη του Γιαντβίγκα (**Jadwiga**)[29] στέφθηκε βασιλέας της Πολωνίας, το 1384. Ευφυής, μορφωμένη, και όμορφη, έγινε πολύ δημοφιλής. Οι ευγενείς, ωστόσο, δεν δέχτηκαν τον αρραβωνιαστικό της Γιαντβίγκα Γουλιέλμο των Αψβούργων ως τον μελλοντικό τους συμβασιλέα. Ούτε σκόπευαν να συνεχίσουν την πολωνο-ουγγρική προσωπική ένωση. Με τον θάνατο του Λουδοβίκου, το Μεγάλο Δουκάτο της Λιθουανίας είχε υποστεί δεινή ήττα από το Τευτονικό τάγμα, ενώ στο εσωτερικό της υπήρχε έντονη διαμάχη ανάμεσα στον Μεγάλο Δούκα Γιαγκέλλο (**Jagiełło**, λιθ. **Jogaila**) και τον ξάδελφό του Βίτολντ. Στο μεταξύ, η Μόσχα ετοιμαζόταν να εκστρατεύσει προς τα δυτικά προκειμένου να κατακτήσει τις πρώην ρωσικές ηγεμονίες που βρίσκονταν υπό λιθουανική κυριαρχία και που εκείνη θεωρούσε ότι δικαιωματικά όφειλαν να ενταχθούν στο κράτος της Μόσχας. Έτσι, οι πολωνοί ευγενείς προγραμμάτισαν ένωση με τη Λιθουανία, η οποία θα έδινε αφενός τέλος στις λιθουανικές επιδρομές εναντίον στην Πολωνία και θα δημιουργούσε αφετέρου μια δύναμη ικανή να σταματήσει την επέκταση του Τευτονικού τάγματος. Οι Πολωνοί επίσης ήλπιζαν ότι με τον εκχριστιανισμό της Λιθουανίας, που ήταν το τελευταίο ειδωλολατρικό κράτος στην Ευρώπη, θα εξουσίαζαν αυτή τη μεγάλη χώρα και πολιτικά.

---

28. Για τη βασιλεία του Λουδοβίκου του Ανζού στην Πολωνία βλ. ενδεικτικά **Wyrobisz**, ***Ludwik Węgierski***.

29. Γενικά για τη Γιαντβίγκα βλ. **Halecki**, ***Jadwiga***· **Nikodem**, ***Jadwiga***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 265

Ο ηγεμόνας της Λιθουανίας, Γιαγκέλλο, δέχτηκε την πολωνική προσφορά. Προσδοκούσε οι Πολωνοί να τον υποστηρίξουν εναντίον του Τευτονικού τάγματος, του κράτους της Μόσχας και του εξαδέλφου του, Βίτολντ (Witold), ο οποίος ήθελε τον λιθουανικό θρόνο για τον εαυτό του. Το 1385 υπογράφηκε η πολωνο-λιθουανική προσωπική ένωση στο Κρέβο (Krevo). Η Λιθουανία δέχτηκε τον χριστιανισμό από την Πολωνία και οι λιθουανοί ευγενείς έλαβαν πολωνικά οικόσημα και τα προνόμια της πολωνικής αριστοκρατίας. Ο Γιαγκέλλο βαπτίσθηκε, έλαβε χριστιανικό όνομα και έμεινε γνωστός ως Βλαδισλάβος-Γιαγκέλλο. Το 1386 νυμφεύθηκε τη Γιαντβίγκα και στέφθηκε βασιλιάς της Πολωνίας.

Με την Ένωση του Κρέβο η Πολωνία-Λιθουανία έγινε μεγάλη δύναμη και αποτέλεσε απειλή για τους ιππότες του Τευτονικού τάγματος, καθώς οι δύο εχθροί του ενώθηκαν, ενώ, συγχρόνως, με τον εκχριστιανισμό της Λιθουανίας, το τάγμα έχασε την ηθική νομιμοποίηση για τη διενέργεια εκστρατειών εναντίον της. Στη Λιθουανία, ο Γιαγκέλλο όφειλε να αντιμετωπίσει την αντίδραση του Βίτολντ, ο οποίος στην προσπάθειά του να καταλάβει τον θρόνο συμμάχησε με το Τευτονικό τάγμα. Τελικά, το 1392, ο Γιαγκέλλο συμφιλιώθηκε με τον Βίτολντ, τον όρισε Μεγάλο Δούκα της Λιθουανίας, κρατώντας για τον εαυτό του τον τίτλο του Ανώτατου Μεγάλου Δουκός. Παρά το γεγονός ότι ο Βίτολντ εξακολούθησε να ασκεί δική του εσωτερική και εξωτερική πολιτική δεν ήρθε ξανά σε σύγκρουση με τον Γιαγκέλλο. Μετά τον θάνατο της Γιαντβίγκα, το 1401, ο Γιαγκέλλο αναγνωρίστηκε ως βασιλέας Πολωνίας, γεγονός που οδήγησε στην ισότιμη αναγνώριση της Λιθουανίας με την Πολωνία.

Αφού είχε διασφαλίσει τη θέση του έναντι των πολωνών ευγενών, ο Γιαγκέλλο αποφάσισε να ασχοληθεί με την υπόθεση του τάγματος. Ο πόλεμος που ξεκίνησε το 1409 οδήγησε στη μάχη του Γκρύνβαλντ-Τάννενμπεργκ (Grunwald-Tannenberg) το 1410, όπου οι στρατιές της κοινοπολιτείας συνέτριψαν τις δυνάμεις του Τευτονικού τάγματος[30]. Παρόλο που τα κέρδη για την ίδια την

30. Για τη μάχη του Τάννενμπεργκ βλ. ενδεικτικά EKDAHL, «**The battle of Tannenberg-Grunwald-Žalgiris**», σελ. 175-194· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Die Schlacht***· Ο ΙΔΙΟΣ, «**Die Flucht**», σελ. 11-19, και ακόμη NADOLSKI, ***Grunwald***· URBAN, ***Tannenberg***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 266

Πολωνία ήταν λίγα, καθώς έλαβε μεν τη Σαμογιτία, αλλά όχι και την Πομερανία, μετά τη μάχη το Τευτονικό τάγμα αποδυναμώθηκε σημαντικά και δεν μπόρεσε να απειλήσει ξανά την κοινοπολιτεία. Το 1413, ως αποτέλεσμα της νίκης στο Τάννενμπεργκ, σαράντα τρεις οικογένειες πολωνών ευγενών υιοθέτησαν αντίστοιχο αριθμό λιθουανών ευγενών παραχωρώντας τους τη χρήση των οικοσήμων τους. Οι λιθουανοί ευγενείς απολάμβαναν πλέον των ίδιων προνομίων με τους πολωνούς ομολόγους τους, ενώ αναγνωρίστηκε για ακόμη μία φορά η λιθουανική αυτονομία. Με την πράξη αυτή διαφάνηκε ότι η πολωνο-λιθουανική κοινοπολιτεία λάμβανε πλέον τη μορφή κράτους.

Ο γιος και διάδοχος του Γιαγκέλλο, ο Βλαδισλάβος της Βάρνας είχε εξασφαλισμένη τη διαδοχή στη Λιθουανία, διότι ο Βίτολντ δεν είχε απογόνους, αλλά ο Γιαγκέλλο έπρεπε να του διασφαλίσει τον θρόνο της Πολωνίας. Γι' αυτό τον λόγο συναντήθηκε το 1425 με τους πολωνούς ευγενείς και τους παρείχε το προνόμιο που έμεινε γνωστό ως ***Neminem captivabimus nisi iure victum***, δηλαδή την εγγύηση ότι δεν θα συλλαμβανόταν κανένας ευγενής ούτε θα κατασχόταν η περιουσία του χωρίς πρώτα να περάσει από δίκη. Με αυτό τον τρόπο ο Γιαγκέλλο διασφάλισε τον θρόνο για τον γιο του[31].

Μετά τον θάνατο του Γιαγκέλλο, το 1434, τον θρόνο κατέλαβε ο δεκαετής γιος του Βλαδισλάβος Γ΄[32]. Λόγω της ανηλικότητάς του, την επιτροπεία και διακυβέρνηση ανέλαβε ο επίσκοπος Κρακοβίας **Zbigniew** μαζί με μία ομάδα ευγενών από τη Μικρά Πολωνία. Στο μεταξύ, στη Λιθουανία, το 1440, ο Μέγας Δούκας Σιγισμούνδος, θείος του Βλαδισλάβου Γ΄, δολοφονήθηκε και στη θέση του η πολωνική αριστοκρατία έστειλε τον δεκατριάχρονο αδελφό του Βλαδισλάβου, Καζιμίρ, ο οποίος έγινε δεκτός ως Μέγας Δούκας από τους Λιθουανούς. Ένα χρόνο νωρίτερα, μετά τον θάνατο του ούγγρου βασιλέα Αλβέρτου των Αψβούργων, οι ούγγροι ευγενείς προσέγγισαν τους Πολωνούς και προσέφεραν το στέμμα

---

31. Σχετικά με τη βασιλεία του Γιαγκέλλο βλ. ενδεικτικά, DRABINA, «Wladyslaw Jagiello», σελ. 161-173· KOSMAN, *Jagiełło*· KRZYŻANIAKOWA - OCHMAŃSKI, *Wladyslaw II*· SZAJNOCHA, *Jadwiga i Jagiełło*· SUŁKOWSKA-KURASIOWA, «Les conseillers», σελ. 51-83.

32. Για τη βασιλεία του Βλαδισλάβου Γ΄ βλ. ενδεικτικά KIELANOWSKI, *Odyseja*.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 267

στον Βλαδισλάβο Γ΄. Πράγματι, το 1440 ο Βλαδισλάβος εξελέγη βασιλιάς της Ουγγαρίας και ανέλαβε εκστρατεία εναντίον των Οθωμανών, αλλά, το 1444, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας εναντίον στην οθωμανική αυτοκρατορία ο Βλαδισλάβος σκοτώθηκε στη μάχη της Βάρνας[33].

Ο αδελφός και διάδοχός του, ο Καζιμίρ Γιαγκέλλος (1447-1492), ανήλθε στον πολωνικό θρόνο δύο χρόνια μετά τον θάνατο του Βλαδισλάβου, αφού επιβεβαίωσε τα προνόμια της αριστοκρατίας που είχαν παραχωρηθεί από τους προκατόχους του. Ο Καζιμίρ Δ΄ θέσπισε, επίσης, διάταξη σύμφωνα με την οποία ο βασιλέας δεν είχε το δικαίωμα επιβολής νέων φόρων ή επιστράτευσης χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των τοπικών διαιτών, εγκαινιάζοντας, κατ' αυτό τον τρόπο, τον κοινοβουλευτισμό της τάξης των ευγενών. Το 1447, τη χρονιά ανόδου του στον θρόνο, ο Καζιμίρ παραχώρησε στη Βίλνα προνόμια στους λιθουανούς ευγενείς, τα οποία, στην πραγματικότητα τους εξίσωναν με τους πολωνούς ομολόγους τους.

Όσον αφορά στη εξωτερική του πολιτική, ο Καζιμίρ εισήλθε σε πόλεμο με το Τευτονικό τάγμα, χωρίς τη σύμπραξη της Λιθουανίας, πόλεμος που έμεινε γνωστός ως Δεκατριετής (1454-1466) και έληξε με την Ειρήνη του Τορούν. Τα κέρδη για τον Καζιμίρ ήταν η ενσωμάτωση στην Πολωνία του Γκντανσκ, της Πομερανίας και της επισκοπής της **Warmia**. Τα υπόλοιπα εδάφη του Τευτονικού τάγματος, τα οποία αργότερα ονομάσθηκαν Δουκική Πρωσία, έγιναν κράτος υποτελές στην Πολωνία. Στη Βοημία, ο Καζιμίρ δεν αντιτάχθηκε στην πολιτική του Γεώργιου Ποντεμπράντυ[34], γνωστού και ως Χουσίτη βασιλέα, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να δεχθεί την αναγνώριση του πρεσβύτερου γιου του Καζιμίρ, του Βλαδισλάβου ως διαδόχου του. Πράγματι, ο Βλαδισλάβος έγινε βασιλιάς της Βοημίας το 1471 και αργότερα της Ουγγαρίας (το 1490)[35].

---

33. Για τη μάχη της Βάρνας βλ. ενδεικτικά **Imber**, ***Varna***.

34. Για τον Γεώργιο Ποντεμπράντυ (1458-1471) βλ. ενδεικτικά **Čechura**, ***České***· **Drška**, «**Georg von Podiebrad**», σελ. 5-19· **Heymann**, ***George of Bohemia***· **Macek**, ***Jří z Poděbrad***· **Odložilík**, ***The Hussite king***.

35. Για τη βασιλεία του Καζιμίρ Δ΄ βλ. ενδεικτικά **Biskup - Górski**, ***Kazimierz Jagiellończyk***· **Bogucka**, ***Kazimierz Jagiellończyk***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 268

Μετά τον θάνατο του Καζιμίρ Δ΄, το 1492, ο μεγάλος του γιος ο Ιωάννης Αλβέρτος (**Jan Olbracht**, 1492-1501)[36] κατέλαβε τον θρόνο της Πολωνίας ενώ ο άλλος του γιος, ο Αλέξανδρος Γιαγκέλλος[37] εξελέγη Μέγας Δούκας της Λιθουανίας. Βέβαια, ο Ιωάννης Αλβέρτος, ακολουθώντας το παράδειγμα του προπάππου του, κράτησε για τον εαυτό του τον τίτλο του Ανώτατου Μεγάλου Δουκός της Λιθουανίας. Ο βασιλιάς της Πολωνίας προσπάθησε να οργανώσει μία αντι-τουρκική συμμαχία, αλλά κατέληξε σε διαμάχη με τον πρίγκιπα της Μολδαβίας Στέφανο και στη συνέχεια σε συνθήκη ειρήνης με τους Τούρκους. Στο μεταξύ, ο αδελφός του Αλέξανδρος ενεπλάκη σε πόλεμο με τη Μόσχα (1500-1503), γεγονός που οδήγησε σε απώλεια εδαφών για τη Λιθουανία, πέρα από τον Δνείπερο και την έναρξη του διαχωρισμού των λευκορωσικών και ουκρανικών εδαφών ανάμεσα στη Λιθουανία και στη Μόσχα. Ο Αλέξανδρος ανέλαβε τη διακυβέρνηση της Πολωνίας μετά τον θάνατο του αδελφού του, Ιωάννη Αλβέρτου, το 1501. Η σημαντικότερη ενέργειά του κατά τη διάρκεια της βασιλείας του ήταν η θέσπιση του νόμου ***Nihil Novi*** («Τίποτα νέο»)[38], το 1505, μετά από προτροπή του συμβούλου του Ιωάννη Λάσκι.

Το 1506 τον θρόνο κατέλαβε ο τελευταίος αδελφός ο Σιγισμούνδος ο Παλαιός (**Zygmunt Stary**, 1506-1548)[39]. Ο Σιγισμούνδος είχε κάποιες βραχυπρόθεσμες επιτυχίες στην εξωτερική του πολιτική. Το 1515, συνήψε συμμαχία με τον Οίκο των Αψβούργων, ενώ το 1525 ανάγκασε το Τευτονικό τάγμα να ιδρύσει ένα υποτελές στην Πολωνία πρωσικό κράτος για το οποίο όφειλε να πληρώνει φόρο. Τον επόμενο χρόνο, ο Σιγισμούνδος κατάφερε να προσαρτήσει τη Μαζοβία στην Πολωνία. Όσον αφορά στο εσωτερικό, όμως, αντιμετώπισε προβλήματα, καθώς, τον 16ο αιώνα οι πλούσιοι ευγενείς μετατράπηκαν σε ολιγαρχία και η μεσαία αριστοκρατία ξεκίνησε, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Σιγισμούνδου, μία πολιτική εκστρατεία εναντίον τους, γνωστή ως το «κίνημα εκτέλεσης

---

36. Για τη βασιλεία του Ιωάννη Αλβέρτου βλ. ενδεικτικά PAPÉE, ***Jan Olbracht***.

37. Για τη βασιλεία του Αλεξάνδρου βλ. ενδεικτικά CZERNY, ***Panowanie***.

38. Για το ***Nihil Novi*** βλ. παρακάτω.

39. Για τη βασιλεία του Σιγισμούνδου του Παλαιού βλ. ενδεικτικά RUTKOWSKI, ***Zygmunt I Stary***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 269

του νόμου»[40]. Ζητούσε την ισότητα μεταξύ των ευγενών και είχε την απαίτηση το κράτος να πάρει πίσω τα κτήματα που κατείχαν παράνομα μεγιστάνες των οποίων οι πρόγονοι είχαν λάβει ως αντάλλαγμα για υπηρεσίες τις οποίες πλέον δεν προσέφεραν. Η αριστοκρατία απαίτησε επίσης περισσότερα προνόμια και επέμενε στην ελεύθερη εκλογή του βασιλιά. Το κίνημα εκτέλεσης, εντούτοις, δεν επέτυχε τους στόχους του. Οι μεγιστάνες έσωσαν τη θέση τους.

Ο Σιγισμούνδος ο Παλαιός (1506-1548) ζούσε ακόμη όταν έστεψε τον γιο του, Σιγισμούνδο Β΄ Αύγουστο (**Zygmunt August**, 1548-1572)[41], βασιλιά της Πολωνίας. Όταν ανήλθε στον θρόνο μετά τον θάνατο του πατέρα του, ο Σιγισμούνδος υποστήριξε προσεκτικά το κίνημα εκτέλεσης και ευνόησε τη θρησκευτική ανοχή. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του εισήχθη στην Πολωνία η Μεταρρύθμιση, αλλά ο ίδιος κατόρθωσε να διατηρήσει τις ισορροπίες ανάμεσα στον πάπα και τους Μεταρρυθμιστές. Φρόντισε επίσης για την ενίσχυση των δεσμών του με τους Αψβούργους, προσάρτησε τη Λιβονία, ενώ απέφυγε τις συγκρούσεις με τους Τούρκους.

Η μεγαλύτερη προσωπική του επιτυχία, όμως, ήταν όταν το 1569 κατόρθωσε να κανονίσει την Ένωση του **Lublin**[42], η οποία αντικατέστησε την προσωπική ένωση μεταξύ Πολωνίας και Λιθουανίας με μία πραγματική διακρατική ομοσπονδιακή ένωση, την πολωνο-λιθουανική κοινοπολιτεία, βασισμένη σε κοινούς θεσμούς. Αν και τα νομικά συστήματα και οι διοικήσεις παρέμεναν ξεχωριστές, οι βασιλείς υποτίθεται ότι θα εκλέγονταν από κοινού, τα κοινοβούλια συνεδρίαζαν από κοινού σε πολωνικό έδαφος και η κοινοπολιτεία δρούσε ως ενιαία οντότητα στις εξωτερικές υποθέσεις. Ένα μέρος της λιθουανικής αριστοκρατίας αντιτάχθηκε στη νέα ένωση. Για να κάμψει την αντίστασή τους, ο βασιλιάς μετέφερε τις ουκρανικές επαρχίες από το Μεγάλο Δουκάτο της Λιθουανίας στην Πολωνία,

---

40. Σχετικά με το «κίνημα εκτέλεσης του νόμου» βλ. ενδεικτικά URBANIAK, ***Zamoyszczycy***.

41. Για τον Σιγισμούνδο Β΄ Αύγουστο βλ. ενδεικτικά CYNARSKI, ***Zygmunt August***.

42. Σχετικά με την Ένωση του Lublin βλ. ενδεικτικά DEMBINSKI, ***The Union of Lublin***· HALECKI, ***Dzieje unii***· KOLANKOWSKI, ***Jagiellonowie***· WITUSIK, ***Unia Lubelska***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 270

επιταχύνοντας τη διαδικασία της στενότερης ενσωμάτωσης αυτών των κρατών.

Η Πολωνία-Λιθουανία ήταν μια χαλαρή ομοσπονδία. Όχι μόνο τα δύο κράτη είχαν διαφορετική επίσημη γλώσσα και ξεχωριστούς στρατούς, νόμους και δικαστικά και διοικητικά συστήματα, αλλά επίσης οι λιθουανοί ευγενείς προστάτευαν έντονα την ιδιαιτερότητά τους. Δεν δέχονταν αυτόματα κάθε νέο πολωνό βασιλιά ως τον μεγάλο δούκα τους, αλλά εξέλεξαν τους δικούς του μονάρχες εντός της Γιαγκελλόνιας δυναστείας. Το 1434, όταν ο Βλαδισλάβος της Βάρνας ανήλθε στον πολωνικό θρόνο, οι Λιθουανοί ανέβασαν τον αδελφό του, Καζιμίρ Γιαγκέλλο στον θρόνο της πρωτεύουσάς τους, τη Βίλνα. Τέλος, το 1447, μετά τον θάνατο του Βλαδισλάβου και μία μακρά μεσοβασιλεία, ο Καζιμίρ έγινε ηγεμών και των δύο ομόσπονδων οντοτήτων. Μια παρόμοια κατάσταση συνέβη το 1492. Ο Ιωάννης Αλβέρτος έγινε βασιλιάς της Πολωνίας, αλλά ο Αλέξανδρος έλαβε το στέμμα της Λιθουανίας. Ο τελευταίος απέκτησε τον πολωνικό θρόνο μετά τον θάνατο του πρεσβυτέρου αδελφού του το 1501.

Το πολωνικό-λιθουανικό κράτος ήταν ένα σύνθετο φαινόμενο. Ο εκπολωνισμός της Λιθουανίας προχωρούσε αργά, σε αντίθεση με την πεποίθηση των περισσότερων Πολωνών, και στην πραγματικότητα δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Κατοικούμενη από πολλές εθνότητες και από πιστούς διαφόρων θρησκειών, ευρισκόμενη μεταξύ τριών αναπτυσσομένων δυνάμεων (της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, του κράτους της Μόσχας και της οθωμανικής αυτοκρατορίας), η Πολωνία-Λιθουανία έπρεπε να διαμορφώσει το δικό της πρωτότυπο και αποδοτικό πολιτικό σύστημα[43]. Η εξέλιξη ήταν σταδιακή. Οι πολωνοί ευγενείς έλαβαν προνόμια που έκαναν τη θέση τους ελκυστική και τους επέτρεπαν να κυριαρχήσουν στο κράτος τους.

Τον 14ο αιώνα εμφανίσθηκε στην Πολωνία μία περιφερειακή αυτοδιοίκηση. Οι ευγενείς καθιέρωσαν ένα επαρχιακό Συμβούλιο των Γαιοκτημόνων, που μετασχηματίστηκε αργότερα σε Δίαιτες (***sejmiki***), που ελάμβανε αποφάσεις για τα τοπικά ζητήματα. Ξε-

43. Γενικά για την πολωνο-λιθουανική κοινοπολιτεία βλ. ενδεικτικά BARDACH, ***O Rzeczpospolitą*** BUTTERWICK, ***The Polish-Lithuanian Monarchy*** JASIENICA, ***The Commonwealth*** STONE, ***The Polish-Lithuanian state***.

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 271

κινώντας στις αρχές του 15ου αιώνα, τα βασιλικά συμβούλια συνέρχονταν για να διαπραγματευθούν με τους αντιπροσώπους των Διαιτών. Το 1463 διαμορφώθηκε ένα κοινοβούλιο με δύο βουλές, αποτελούμενο από τη Γερουσία (την άνω βουλή) και το ***Sejm*** (την κάτω βουλή), τα μέλη του οποίου αντιπροσώπευαν τις Δίαιτες. Οι γερουσιαστές επιλέγονταν από τον μονάρχη μεταξύ των ανωτάτων κρατικών αξιωματούχων. Εξέφραζαν τις απόψεις τους σχετικά με τη νομοθεσία στο ***Sejm*** και συζητούσαν θέματα εξωτερικής πολιτικής. Το σύνταγμα του 1505, γνωστό ως ***Nihil novi***, εγγυήθηκε στη βουλή των αντιπροσώπων ότι «κανένας νέος νόμος δεν θα γίνει από εμάς (τον βασιλιά) ή τους διαδόχους μας, χωρίς τη συγκατάθεση των μελών του Κοινοβουλίου και των περιφερειακών αντιπροσώπων». Ο νόμος αυτός, που όριζε ότι ο βασιλιάς δεν είχε κανένα δικαίωμα να νομοθετήσει χωρίς την έγκριση του ***Sejm*** και της Γερουσίας, αναγνώριζε επισήμως την ύπαρξη του κοινοβουλίου με τις δύο βουλές.

Η αριστοκρατία, που αποτελούσε περίπου το 8% του συνολικού πληθυσμού της Πολωνίας-Λιθουανίας, ήταν η μόνη τάξη που συμμετείχε πλήρως στην πολιτική. Το 1505 οι εκπρόσωποι των πόλεων έχασαν το δικαίωμά τους να αντιπροσωπεύονται στο ***Sejm***. Από την εποχή εκείνη, μόνο η Βίλνα και η Κρακοβία αντιπροσωπεύονταν· ακόμη και αυτές, όμως, δεν είχαν δικαίωμα ψήφου. Μόνο τα ανώτερα κλιμάκια του κλήρου συμμετείχαν στην πολιτική. Οι αγρότες υποβιβάστηκαν στο καθεστώς των δούλων. Η Πολωνία ανέπτυξε τη μαζική παραγωγή και την εξαγωγή σιτηρών και έγινε ο σιτοβολώνας της δυτικής Ευρώπης. Οι γαιοκτήμονες χρειάζονταν φτηνή εργατική δύναμη και αντέστρεψαν την χειραφέτηση των αγροτών, η οποία έως τότε προχωρούσε σταδιακά. Οι περισσότεροι αγρότες περιήλθαν στην κυριότητα των φεουδαρχών κυρίων. Τον 16ο αιώνα η υποχρέωση αγγαρείας ανήλθε σε έξι ή περισσότερες ημέρες εβδομαδιαίως και οι αγρότες υπάγονταν στη δικαιοδοσία των γαιοκτημόνων. Εντούτοις, η δύναμη της αριστοκρατίας δεν ήταν απόλυτη. Οι βασιλείς διατηρούσαν ακόμη σημαντικές εξουσίες και η αριστοκρατία ήταν διαιρεμένη. Κατά τη διάρκεια της Μεταρρύθμισης, πολλοί ευγενείς εγκατέλειψαν την καθολική Εκκλησία και έγιναν μέλη προτεσταντικών δογμάτων[44].

Τρία χρόνια μετά την Ένωση του **Lublin**, ο Σιγισμούνδος Αύγουστος πέθανε και μαζί του εξέλιπε η Γιαγκελλόνια δυναστεία,

14_P._Sofoulis_249_272 10-10-14 11:28 Page 272

καθώς, παρά τους τρεις γάμους του, δεν μπόρεσε να αποκτήσει διάδοχο. Ο θάνατος του Σιγισμούνδου Β΄ αποτελεί συμβατικά το τέλος της μεσαιωνικής περιόδου της Πολωνίας.

---

44. Γενικά για την κοινωνία της Πολωνίας βλ. ενδεικτικά GASIOROWSKI, ***The Polish nobility***· GIEYSZTOR, «Économie, société et civilisation», σελ. 199-210· GÓREKY, ***Economy, Society***· Ο ΙΔΙΟΣ, ***Parishes***· GÓRSKI, «Polish Seym», σελ. 122-138· LALIK, «La genèse du réseau urbain», σελ. 97-120· SEIBT, «Polen», σελ. 1042-1079· WIESIOLOWSKI, «Le réseau urbain», σελ. 5-29· WYROZUMSKI, «La société urbaine», σελ. 31-41.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 273

IX.

Εβελίνα Μίνεβα

Η μεσαιωνική βουλγαρική και σερβική γραμματεία

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 274

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 275

Είναι αδύνατον να παρουσιάσει κανείς σε λίγες μόνο σελίδες τα έργα της γραμματείας δύο λαών, τα οποία δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια μιας μεγάλης χρονολογικής περιόδου — από το δεύτερο μισό του 9ου έως το τέλος του 17ου αιώνα[1]. Επομένως εδώ θα γίνει προσπάθεια να διακριθούν τα σημαντικότερα θέματα, συγγράμματα και οι πιο αξιόλογες προσωπικότητες της βουλγαρικής και της σερβικής γραμματείας κατά την περίοδο από τον 9ο έως τον 15ο αιώνα. Δεν θα εξεταστούν οι τελευταίοι δύο αιώνες, ο 16ος και ο 17ος, γιατί τα έργα τους ανήκουν στην παρακμή της περιόδου, όταν όλα τα βαλκανικά κράτη έχουν κατακτηθεί πια από τους Τούρκους και έχουν αφανισθεί τα μεγάλα εκπαιδευτικά και πολιτιστικά κέντρα, οπότε η πνευματική δημιουργία και δραστηριότητα διατηρείται κυρίως στα εναπομείναντα σημαντικότερα μοναστήρια. Γι' αυτό τα συγγράμματα αυτής της «μεταμεσαιωνικής» περιόδου είναι τις περισσότερες φορές απόηχοι της παλαιάς ακμής και αποτελούν πιο πολύ δείγματα μιας φθίνουσας παράδοσης, η οποία υποχωρεί βαθμιαία μπροστά στις απαιτήσεις και τις αναζητήσεις μιας νέας εποχής.

Η αρχή της βουλγαρικής μεσαιωνικής γραμματείας προηγείται χρονικά αυτής της σερβικής για πολιτικούς και πολιτιστικούς λόγους. Η Βουλγαρία διαμορφώνεται ως κράτος (το 681), πολύ νωρίτερα από τη Σερβία (το 1183 ο Στέφανος Νεμάνια δημιουργεί

1. Αυτά είναι τα ευρέως αποδεκτά χρονολογικά όρια, μέσα στα οποία εντάσσεται η μεσαιωνική περίοδος στην ιστορία της βουλγαρικής και της σερβικής γραμματείας. Μερικοί συμπεριλαμβάνουν και το πρώτο μισό του 18ου αιώνα· βλ. για παράδειγμα PETKANOVA, ***Starobălgarska literatura***, σελ. 3-14.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 276

το πρώτο πραγματικά ανεξάρτητο και δυνατό σερβικό κράτος, μολονότι στο δεύτερο μισό του 9ο αιώνα είχε εμφανιστεί ένα πρώτο σερβικό βασίλειο υπό τον ηγεμόνα Βλαστίμηρο)[2], αν και δέχονται τον χριστιανισμό σχεδόν ταυτόχρονα — η Βουλγαρία το 864/865[3], ενώ η Σερβία κάπου πριν από το 873/874[4]. Το 870 η Βουλγαρία λαμβάνει ήδη το δικαίωμα να έχει δική της αρχιεπισκοπή[5]. Όταν όμως το 885 στη χώρα φτάνουν οι πρώτοι από τους πιο διακεκριμένους μαθητές των αγίων Κυρίλλου (827-869) και Μεθοδίου (περίπου 810/820-885), ο Κλήμης, ο Ναούμ και ο Αγγελάριος, η διαδικασία του εκχριστιανισμού των Βουλγάρων δεν είχε ολοκληρωθεί ουσιαστικά. Μία από τις αιτίες ήταν η σθεναρή αντίσταση της άρχουσας παλαιοβουλγαρικής αριστοκρατίας, το οργανωτικό και διοικητικό στοιχείο του βουλγαρικού κράτους, η οποία ήθελε μέσω του ειδωλολατρικού παρελθόντος να διατηρήσει την εξουσία της. Η δεύτερη σοβαρή αιτία για την καθυστέρηση του εκχριστιανισμού ήταν το γεγονός ότι η χριστιανική κατήχηση και λειτουργία γίνονταν σε μία ακατανόητη για τα ευρέα στρώματα του πληθυσμού γλώσσα — τα ελληνικά (και για ένα πολύ σύντομο διάστημα ακόμη και στα λατινικά)[6]. Επομένως η καινούρια θρησκεία έμενε ασαφής και απόμακρη για τον λαό.

Έτσι, ο τότε βούλγαρος ηγεμόνας Βόρις-Μιχαήλ (852-889) έπρεπε να βρει λύση του δύσκολου προβλήματος πώς να δημιουργήσει μία βουλγαρική Εκκλησία, η οποία, μέσω του εκχριστιανισμού σε γλώσσα προσιτή και κατανοητή, να υπερνικήσει τις ειδωλολατρικές παραδόσεις των υπηκόων του, να ενοποιήσει τα δύο διαφορετικά εθνικά στοιχεία (το σλαβικό και το πρωτοβουλγαρικό), ώστε να σταθεροποιήσει το κράτος του και να το προαγάγει στο επίπεδο των πολιτισμένων και ανεπτυγμένων κρατών στην Ευ-

---

2. Βλ. OSTROGORSKY, *Ιστορία*, τόμ. Β΄, σελ. 111· τόμ. Γ΄, σελ. 68.

3. BOŽILOV - GJUZELEV, ***Istorija***, σελ. 171-176.

4. Το μόνο σίγουρο χρονολογικά τεκμήριο είναι μία επιστολή από το 873/874 του πάπα Ιωάννη Η΄ προς τον σέρβο πρίγκιπα Μουντιμίρο, βλ. PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 62. Για τον εκχριστιανισμό των Σέρβων βλ. επίσης RADOJČIĆ, «**La conversion**», σελ. 250-256· MAKSIMOVIĆ, «**The Christianization**», σελ. 167-184.

5. BOŽILOV - GJUZELEV, ***Istorija***, σελ.185.

6. BOŽILOV - GJUZELEV, ***Istorija***, σελ. 180.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 277

ρώπη, τα οποία όλα εκείνη την εποχή ήταν χριστιανικά. Γι' αυτό ο ερχομός των μαθητών του Κυρίλλου και του Μεθοδίου παρείχε μοναδική βοήθεια και τα απαραίτητα εφόδια για την πραγματοποίηση της πολιτικής του Βόριδος: λόγια γλώσσα, βασισμένη σε νότιο παλαιοβουλγαρικό ιδίωμα, και επομένως κατανοητή για τον λαό, μεταφράσεις των σημαντικότερων λειτουργικών βιβλίων και την καθόλου υποτιμητέα πείρα στη χριστιανική κατήχηση και στην εκπαίδευση[7]. Ταυτόχρονα, πραγματοποιώντας τα δικά του πολιτικά σχέδια, ο βούλγαρος ηγεμόνας συνεισέφερε στη διαφύλαξη και στην προστασία ενός σπουδαίου δημιουργήματος του μεσαιωνικού πολιτισμού, του σλαβικού αλφαβήτου και της παλαιοσλαβικής γραμματείας. Γιατί εάν εκείνη την εποχή το βουλγαρικό κράτος δεν είχε την ανάγκη, αλλά και τις δυνάμεις να δεχθεί και να παράσχει ευνοϊκές συνθήκες δημιουργίας και εργασίας για τους μαθητές των αποστόλων των Σλάβων, είναι βέβαιο ότι σήμερα το σλαβικό αλφάβητο και τα πρώτα έργα που γράφτηκαν στα παλαιοσλαβικά θα είχαν εξαφανισθεί ή θα είχαν απομείνει ελάχιστα δείγματά τους και θα αποτελούσαν ένα αξιοθαύμαστο, αλλά βραχύ επεισόδιο στην πολιτιστική ιστορία της Ευρώπης. Και μόνο τα γεγονότα στη Μοραβία εκείνη την εποχή αποτελούν αρκετή και πειστική απόδειξη για ένα τέτοιο συμπέρασμα. Με τον διορισμό του **Wiching**, αντίπαλου της σλαβικής λειτουργίας, ως επικεφαλής της εκκλησίας της Μοραβίας μετά τον θάνατο του Μεθοδίου το 885, οι μαθητές και οι οπαδοί του φυλακίζονται, αφορίζονται από την εκκλησία, εκδιώκονται, ενώ μερικοί πωλούνται ως δούλοι στη Βενετία, όπου τους εξαγοράζει κατά τύχη ένας βυζαντινός αξιωματικός και τους στέλνει στην Κωνσταντινούπολη[8]. Έτσι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μεσαιωνική βουλγαρική γραμματεία ξεκινά με τον διωγμό των μαθητών του Μεθοδίου το 885 και με την εύρεση στη Βουλγαρία μιας δεύτερης πατρίδας για το έργο των δασκάλων τους.

Πριν παρουσιαστούν τα βασικά είδη και τα σημαντικότερα πρωτότυπα έργα των δύο γραμματειών, πρέπει να διευκρινισθεί σε ποιο

---

7. **Božilov - Gjuzelev**, ***Istorija***, σελ. 49-50.

8. **Jagić**, «**Izgnanitsi**», σελ. 19-36· **Kodov**, «**L'œuvre littéraire**», σελ. 265-287· **Dobrev**, «**Kirilo-Metodievite učenitsi**», σελ. 129-160· **Graševa**, «**Učenitsi**», σελ. 248-255.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 278

αλφάβητο έχουν γραφτεί τα έργα της βουλγαρικής και σερβικής γραμματείας. Ενώ οι μαθητές των αποστόλων των Σλάβων φέρνουν μαζί τους στη Βουλγαρία το δημιουργημένο από τον δάσκαλό τους, τον Κωνσταντίνο-Κύριλλο, γλαγολιτικό, πιθανόν προς τα τέλη του 9ου αιώνα εμφανίζεται ένα άλλο αλφάβητο, το σημερινό κυριλλικό, με άγνωστο ως τώρα δημιουργό, το οποίο ίσως ονομάστηκε έτσι προς τιμήν του αγίου Κυρίλλου. Το αλφάβητο αυτό βασίζεται στην ελληνική κεφαλαιογράμματη γραφή της εποχής εκείνης, αλλά για τους ιδιαίτερους φθόγγους της σλαβικής γλώσσας, για τους οποίους δεν υπάρχουν γραφικές αντιστοιχίες στο ελληνικό αλφάβητο, χρησιμοποιεί γλαγολιτικούς χαρακτήρες. Έτσι για ένα διάστημα στη Βουλγαρία συνυπάρχουν τα δύο αλφάβητα, βαθμιαία όμως από τον 12ο αιώνα το κυριλλικό αρχίζει να εκτοπίζει το γλαγολιτικό και τελικά επικρατεί και διαδίδεται στη Σερβία, τη Ρωσία, τη Βοσνία, τη Βλαχία και τη Μολδαβία[9].

Παρόλο που το μεγαλύτερο μέρος της παλαιοσλαβικής γραμματείας αποτελούν οι μεταφράσεις, οι διασκευές και τα συμπιλήματα από τα βυζαντινά έργα, αυτή δεν αποτελεί απλή απομίμηση ή μηχανική μεταφορά των βυζαντινών προτύπων και λογοτεχνικών ειδών σε μία άλλη γλώσσα. Οι λόγιοι επιλέγουν από το μεγάλο πλούτο της βυζαντινής γραμματείας όχι τυχαία και αδιάκριτα, αλλά με προσοχή, κριτική εκτίμηση και γνώση εκείνα τα έργα, τα οποία ανταποκρίνονται καλύτερα στις ανάγκες και τις αναζητήσεις της κοινωνίας και της εποχής, στην οποία ζουν και δημιουργούν. Έτσι πολλές φορές οι συγγραφείς προσαρμόζουν τα πρωτότυπα ελληνικά έργα στα συγκεκριμένα δεδομένα και στις συνθήκες στη Βουλγαρία και στη Σερβία, στρέφονται προς είδη και κείμενα, τα οποία δεν είναι πια τόσο επίκαιρα ή «του συρμού» στο Βυζάντιο (παραδείγματος χάριν η πρώιμη χριστιανική κατήχηση), και ανα-

---

9. IUFU, «**Mănăstirea Moldoviţa**», σελ. 428-455· DOBREV, «**Kirilitsa**», σελ. 301-316 (για το κυριλλικό αλφάβητο)· ILČEV, «**Azbuki starobălgarski**», σελ. 34-49 (για τα δύο αλφάβητα γενικά)· Ο ΙΔΙΟΣ, «**Glagolitsa**», σελ. 491-509 (για το γλαγολιτικό)· βλ. ακόμη LIHAČEV, ***Razvite***· MLADENOVIĆ, «**O nekim pitanjima**», σελ. 7-18· TRIFUNONOVIĆ, ***Ka početsima***· FRANKLIN, ***Early Rus***· TURILOV - FLORJA, «**Hristianskaja literatura**», σελ. 398-459· MIHALJEVIĆ - REINHART, «**The Croatian Redaction**», σελ. 31-82· TURILOV, «**Kriterii opredelenija**», σελ. 139-168· MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 54-60.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 279

πτύσσονται διαφορετικά, αποκτούν καινούρια χαρακτηριστικά, ζουν για μακρύτερο διάστημα στο καινούριο λογοτεχνικό και πολιτιστικό περιβάλλον τους[10].

Απαραίτητη είναι και ακόμη μία παρατήρηση σχετικά με την εξέλιξη της νοτιοσλαβικής μεσαιωνικής ορθόδοξης γραμματείας. Ως αποτέλεσμα της επικράτησης του ησυχασμού ως της επίσημης διδασκαλίας της ορθόδοξης εκκλησίας κατά τον 14ο αιώνα[11] ενισχύονται οι επαφές μεταξύ των μοναχικών κοινοτήτων στον Άθω, στα Παρόρια[12], στη μονή Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη και αλλού έτσι ώστε δημιουργείται στα μεσαιωνικά Βαλκάνια ένα ενιαίο πολιτιστικό βυζαντινο-σλαβικό περιβάλλον[13]. Οι πολιτικές αλλαγές, με τη βαθμιαία εξαφάνιση των ανεξάρτητων βαλκανικών κρατών από τη δεκαετία του 1370 έως τα μέσα του 15ου αιώνα περίπου, συμβάλλουν ακόμη περισσότερο στη μεγαλύτερη κινητικότητα και συνεργασία των πνευματικών ανθρώπων από διαφορετικά έθνη. Γι' αυτό συναντάει κανείς ιεράρχες, των οποίων η εθνική καταγωγή δεν έχει σχέση με την Εκκλησία της οποίας τίθενται επικεφαλής, όπως ο Βούλγαρος Εφραίμ (1375-1379/1380, 1389-1391/1392, πεθαίνει το 1400), ο οποίος γίνεται ο τρίτος σέρβος πατριάρχης[14], οι Βούλγαροι Κυπριανός (περίπου 1330-1406)[15] και

---

10. MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 16.

11. MEYENDORFF, *Γρηγόριος ο Παλαμάς*. Πολύτιμη και εξαιρετικά χρήσιμη είναι η παρακάτω βιβλιογραφία, στην οποία υπάρχουν ξεχωριστά κεφάλαια με εισαγωγή για κάθε χώρα: HORUŽEJ, ***Isihasm***.

12. Δεν έχει διευκρινιστεί ακόμη η ακριβής τοποθεσία αυτής της περιοχής, αλλά κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για το νοτιοανατολικό μέρος της σημερινής Βουλγαρίας, το βουνό Σακάρ, στα τότε βυζαντινο-βουλγαρικά σύνορα. Για μία πολύ κατατοπιστική ανασκόπηση όλων των απόψεων σχετικά με την ακριβή τοποθεσία των Παρορίων βλ. ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης*, σελ. 150-159.

13. OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*· MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 500, 521· ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης*, σελ. 112-145.

14. PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 412-413, 420-422· BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 182-184.

15. DONČEVA-PANAJOTOVA, ***Kiprian***· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 212-214· MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 582-587. Σχετικά με τους συγγραφείς και τα έργα εδώ παρατίθενται μόνο οι σημαντικότερες ή νεότερες μελέτες και εκδόσεις, καθώς και τα σχετικά κεφάλαια στις γενικές ιστορίες και στα εγχειρίδια, όπου υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία για κάθε θέμα.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 280

Γρηγόριος Τσάμπλακ (γύρω στα 1364-1419/1420)[16], οι οποίοι εκλέγονται μητροπολίτες Κιέβου (αν και ο τελευταίος αμφισβητείται από την Κωνσταντινούπολη και τη Μόσχα).

Ακόμη περισσότεροι αυτή την εποχή είναι οι συγγραφείς, τα έργα των οποίων δεν ανήκουν σε μία μόνο γραμματεία, εφόσον εργάζονται σε διάφορα πολιτιστικά και βιβλιογραφικά κέντρα, αναζητώντας σωτηρία και ηρεμία από την καταστροφική επέλαση των Τούρκων ή απλώς επειδή παντού οι ιδέες και οι αναζητήσεις των μορφωμένων ανθρώπων είναι κοινές και ανταποκρίνονται στις κοινές πνευματικές ανάγκες της κοινωνίας στα Βαλκάνια. Τέτοιες προσωπικότητες, που συμβάλλουν στον εμπλουτισμό και στη συνέχιση της βουλγαρικής, της σερβικής, της ρωσικής και της μολδοβλαχικής γραμματείας, είναι ο Γρηγόριος Τσάμπλακ, ο οποίος γράφει βίο-εγκώμιο για τον βούλγαρο πατριάρχη Ευθύμιο, αλλά και βίο για τον σέρβο βασιλιά Στέφανο Ντετσάνσκι, ο Κυπριανός, ο οποίος διαδίδει τις ησυχαστικές ιδέες στη Ρωσία και εισάγει το χαρακτηριστικό για την ησυχαστική γραμματεία ρητορικό ύφος «πλοκή λόγων», ο Κωνσταντίνος Κοστενέτσκι (περ. 1380 - πρώτο μισό του 15ου αι.)[17], Βούλγαρος στην καταγωγή, αλλά «αυλικός λόγιος» του σέρβου δεσπότη Στεφάνου Λαζάρεβιτς, ο Βλαδισλάβος Γραμματικός (αρχές 15ου αι. - μετά το 1483)[18], ο οποίος δραστηριοποιείται στη Σερβία, αλλά και στη βουλγαρική μονή του αγίου Ιωάννη της Ρίλας, ο Δημήτριος Καντακουζηνός (μετά το 1430 - τέλη 15ου αι.)[19], απόγονος της γνωστής βυζαντινής οικογένειας, αλλά εμπνευσμένος συγγραφέας στην παλαιοσλαβική και μαικήνας των μοναστηρίων του Ζεγκλίγκοβ και της Ρίλας, ο μοναχός Νίκων Ιεροσολυμίτης (περ. 1380 - μετά το 1468)[20] και ο

16. Thomson, «Gregory Tsamblak»· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 198-201· Begunov, ***Tvorčeskoe nasledie***· Miltenova, ***Istorija***, σελ. 588-597.

17. Petkov, «Konstantin Kostenečki», σελ. 423-426· Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 214-215· Miltenova, ***Istorija***, σελ. 647-656.

18. Dančev, ***Vladislav Gramatik***· Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 225-226· Miltenova, ***Istorija***, σελ. 635-641.

19. Βλ. Dujčev, «Démétrius Cantakuzène», σελ. 811-819· Dančev, ***Dimităr Kantakuzin***· Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 226-229· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 266-267· Miltenova, ***Istorija***, σελ. 642-643.

20. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 226.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 281

Αντώνιος Ραφαήλ Επακτήτ (τέλος 14ου αι. - μετά το 1419/1420)[21], Βυζαντινοί που γράφουν στα παλαιοσλαβικά. Με λίγα λόγια, κατά τον 14ο και 15ο αιώνα στα Βαλκάνια δημιουργείται μία πνευματική ενότητα και χριστιανική ομοψυχία, όμοια της οποίας δεν θα παρουσιαστεί ποτέ ξανά στην ιστορία τους.

Από τα πιο παραγωγικά είδη στη μεσαιωνική βουλγαρική και σερβική γραμματεία είναι η υμνογραφία. Η μεγάλη της ανάπτυξη εξηγείται εύκολα από το γεγονός ότι είναι το απαραίτητο στοιχείο, χωρίς το οποίο είναι αδύνατη η καθημερινή εκτέλεση των θρησκευτικών υποχρεώσεων του χριστιανού, είναι η πιο έκδηλη και έντεχνη έκφραση της χριστιανικής λατρείας. Περιλαμβάνει μικρότερες σε έκταση μορφές (τροπάριο, στιχηρό) και εκτενείς μορφές (κοντάκιο, κανών, ακολουθία). Στη μεσαιωνική βουλγαρική και σερβική γραμματεία δεν είναι γνωστά τα κοντάκια, επειδή όταν αναπτύσσονται οι εν λόγω γραμματείες το κοντάκιο ήδη έχει εκτοπισθεί στη βυζαντινή γραμματεία από τον κανόνα και παραμένει στην ακολουθία μόνο με την παρουσία δύο στροφών, του κοντακίου και του οίκου[22]. Επίσης, όσον αφορά τις ακολουθίες, οι οποίες αποτελούν πολυσύνθετο είδος, που περιλαμβάνει διάφορα υμνογραφικά είδη (από τροπάρια μέχρι αναγνώσματα από την Αγία Γραφή), πρέπει να τονισθεί ότι αυτή εξελίσσεται διαχρονικά. Ενώ από τον 9ο έως τον 13ο αιώνα περίπου έχει πιο απλή δομή, αποτελείται μόνο από δύο μέρη (εσπερινός, όρθρος), γιατί συνήθως ακολουθεί το τυπικό της μονής Στουδίου, από τον 14ο αιώνα και μετά με την εισαγωγή του τυπικού των Ιεροσολύμων αποκτά μεγαλύτερη έκταση και διαιρείται σε τρία μέρη (μικρός εσπερινός, μεγάλος εσπερινός και όρθρος)[23].

Οι δύο σημαντικότεροι περίοδοι ακμής, κατά τις οποίες δημιουργούνται οι περισσότεροι πρωτότυποι ύμνοι, είναι οι 9ος-10ος και οι

---

21. Bogdanović, *Istorija*, σελ. 197-199· Podskalsky, *Theologische Literatur*, σελ. 417.

22. Για το κοντάκιο βλ. Μητσακης, *Βυζαντινή υμνογραφία*. Δεν υπάρχει όμως παρόμοια ολοκληρωμένη και διεξοδική μελέτη για τον κανόνα. Πολύ κατατοπιστικό για τα διάφορα είδη υμνογραφικών έργων και τη δομή της ακολουθίας είναι το βιβλίο του Gardner, *Russian Church singing*.

23. Kožuharov, «Tărnovskata knižovna škola», σελ. 277-309· Jovčeva, «Problemy», σελ. 56-78· Miltenova, *Istorija*, σελ. 104-105.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 282

13ος-15ος αιώνες (μέχρι τα μέσα περίπου). Οι μεγαλύτεροι υμνογράφοι κατά την πρώτη περίοδο είναι ο Κλήμης Αχρίδος (830/840-916)[24] — *Κύκλος οκτοήχων κανόνων για τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, Ακολουθία για τους 15 μάρτυρες της Τιβεριούπολης, Κανών για τον άγιο Ευθύμιο τον Μεγάλο, Κανών για τον άγιο Μεθόδιο* κ.ά.[25] — και ο Κωνσταντίνος της Πρεσλάβας (9ος - αρχές 10ου αι.)[26] — *Κύκλος 35 τριωδίων για τη Σαρακοστή*[27], *Ακολουθία για τον άγιο Μεθόδιο*[28], *Κανών για τον αρχάγγελο Μιχαήλ* κ.ά. Κατά τη δεύτερη περίοδο διακρίνονται ο πατριάρχης Ευθύμιος του Τυρνόβου (1320/1330 - περ. 1402)[29] — *Ακολουθία για την αγία Παρασκευή του Τυρνόβου, Ακολουθία και Παρακλητική για την αγία Θεοφανώ*[30] — ο Γρηγόριος Τσάμπλακ — *Ακολουθία για τον άγιο Ιωάννη τον Νέο του Βελιγραδίου, Ακολουθία για τον βασιλιά Στέφανο Ντετσάνσκι* κ.ά.[31] — καθώς και ο υμνογράφος Εφραίμ (δεύτερο μισό 14ου αι.)[32] — *Παρακλητικός κανών για τον βασιλιά, Παρακλητικός κανών προς τον Κύριο Ιησού Χριστό* κ.ά. Από τα έργα του 15ου αιώνα ξεχωρίζει η *Ακολουθία για τον άγιο Ιωάννη της Ρίλας* από τον Δημήτριο Καντακουζηνό.

Η αρχή της σερβικής υμνογραφίας και γενικώς της σερβικής γραμματείας, όπως και η ίδρυση και η οργάνωση της σερβικής Εκκλησίας, συνδέεται με το όνομα του αγίου Σάββα (κοσμικό όνομα **Rastko Nemanjić**, 1174/1175-1235)[33], ο οποίος αφιερώνει

---

24. Stančev, «**Kliment Ohridski**», σελ. 320-335· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 176-180· Miltenova, ***Istorija***, σελ. 230-237.

25. Κλήμης Αχρίδος, *Λόγοι και Ακολουθίες*, σελ. 359-591.

26. Graševa, «**Konstantin Preslavski**», σελ. 426-440· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 185-186· Miltenova, ***Istorija***, σελ. 240-245.

27. Κωνσταντίνος Πρεσλάβας, *Τριώδιο*.

28. Ivanov, ***Bălgarski starini***, σελ. 300-305.

29. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 253· Miltenova, ***Istorija***, σελ. 575-579.

30. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 443-446· Miltenova, ***Istorija***, σελ. 540-544.

31. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 448-449· Miltenova, ***Istorija***, σελ. 544-546.

32. Mateič, ***Bălgarskijat himnopisets***· Miltenova, ***Istorija***, σελ. 579-582.

33. Obolensky, *Προσωπογραφίες*, σελ. 185-280· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 86-90, 116-120.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 283

μία *Ακολουθία* στο σπουδαίο και ένδοξο πατέρα του Στέφανο Νεμάνια (περ. 1132-1200).

Ένας πολύ παραγωγικός και προικισμένος σέρβος υμνογράφος από τα τέλη του 13ου και τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα είναι ο χιλανδαρινός μοναχός Θεοδόσιος (γύρω στα μέσα 13ου αι. - περ. 1328). Έχει συνθέσει *Ακολουθία για τον άγιο Συμεών* (Στέφανο Νεμάνια), *για τον άγιο Σάββα*, έναν κοινό *Κανόνα* για τους δύο αυτούς αγίους, καθώς και μία *Ακολουθία για τον άγιο Πέτρο του Κόρισα τον Θαυματουργό* (γιορτάζει στις 29 Ιουνίου)[34].

Αξιόλογοι υμνογράφοι του 14ου αιώνα είναι και ο αρχιεπίσκοπος Δανιήλ Β΄ (1324-1337), δημιουργός *Ακολουθιών* για τον αρχιεπίσκοπο Αρσένιο (1234-1263/1266) και για τον αρχιεπίσκοπο Ευστάθιο (1279-1286)[35], και ο πατριάρχης Δανιήλ Γ΄ (1391/1392 - περ. 1399), ο οποίος αφιερώνει μία *Ακολουθία στον βασιλιά Μιλούτιν* (1282-1321), ιδρυτή και ευεργέτη αρκετών μοναστηριών στη Σερβία, αλλά και σε άλλα μέρη — Άθω, Θεσσαλονίκη κ.α.[36]

Βεβαίως, τα παραπάνω επώνυμα έργα δεν εξαντλούν τον μεγάλο πλούτο πρωτότυπων ποιητικών δημιουργιών στις δύο γραμματείες, γιατί υπάρχουν και πάρα πολλοί ανώνυμοι ύμνοι. Σε αυτούς συγκαταλέγονται για παράδειγμα αρκετά βουλγαρικά έργα του 13ου αιώνα, όπως η *Ακολουθία για τον άγιο Ιωάννη της Ρίλας*, η *Ακολουθία για τον άγιο Μιχαήλ Βόιν της Ποτούκας*, η *Ακολουθία για την αγία Φιλοθέη τη Τέμνισκα*, για την οποία δεν υπάρχει βυζαντινή υμνογραφική παράδοση[37], σερβικές ανώνυμες *Ακολουθίες* από τον 13ο και το πρώτο μισό του 14ο αιώνα, αφιερωμένες ή στην ημέρα του θανάτου (14 Ιανουαρίου) του πιο δημοφιλούς ίσως σέρβου αγίου, του αγίου Σάββα, ή στην ημέρα της μεταφοράς των λειψάνων του (6 Μαΐου) από το Τύρνοβο (όπου πεθαίνει, επιστρέ-

---

34. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 169-175· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 458-461.

35. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 175-179· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 461-462.

36. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 191-197· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 467-468.

37. Για τους αγίους αυτής της περιόδου και τα έργα που είναι αφιερωμένα σε αυτούς βλ. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 436-439, 442· Miltenova, ***Istorija***, σελ. 44-448.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 284

φοντας από το δεύτερο ταξίδι του στα Ιεροσόλυμα) στη μονή της Μιλέσεβας[38], κανόνες και άλλοι ύμνοι για την αγία Παρασκευή τη Νέα (των Επιβατών) από το δεύτερο μισό του 14ου και το πρώτο μισό του 15ου αιώνα, μία *Ακολουθία για τον μάρτυρα πρίγκιπα Λάζαρο* (1371-1389), κατά πάσα πιθανότητα έργο ενός μοναχού από τη μονή της Ραβάνιτσας[39], κ.ά. Η ανωνυμία είναι σύνηθες χαρακτηριστικό της μεσαιωνικής γραμματείας. Συχνά οι δημιουργοί της δεν θεωρούν απαραίτητο να δηλώσουν το όνομά τους ως ένδειξη χριστιανικής ταπεινοφροσύνης και συνείδησης της εφήμερης και ασήμαντης ύπαρξής τους στην επί γης ζωή. Ο μόνος σκοπός τους είναι να υπηρετούν την πίστη, τη χριστιανική κοινότητα, να αποδίδουν και να διαδίδουν σωστά τον λόγο του Θεού και τα χριστιανικά δόγματα, καθώς και να εκφράζουν το θρησκευτικό αίσθημα, την προσευχή και τη μετάνοια αληθινά και ειλικρινά.

Το δεύτερο πιο δημοφιλές και σημαντικότερο ως προς τον αριθμό των έργων είδος είναι η αγιολογία. Επειδή ο σκοπός των αγιολογικών έργων είναι ηθικοδιδακτικός, οι ήρωές τους, που ανήκουν σε ορισμένη κατηγορία (μάρτυρες, ασκητές, πνευματικοί ηγέτες), είναι εξιδανικευμένοι. Τα ιστορικά στοιχεία για τη ζωή τους είναι συγκαλυμμένα από τους υποχρεωτικούς κοινούς τόπους και κοινά μοτίβα του είδους, σκοπός των οποίων είναι να εξάρουν τον ενάρετο βίο και τις χριστιανικές αρετές του προσώπου, ώστε να γίνει υπόδειγμα και καθοδηγητικό παράδειγμα για τον απλό χριστιανό. Όπως και στη βυζαντινή γραμματεία, διακρίνονται δύο είδη: σύντομοι βίοι αγίων ή συναξάρια, και εκτενείς βίοι αγίων. Τα συναξάρια συνδέονται με τη λειτουργική πράξη και διαβάζονται μετά την έκτη ωδή του κανόνα στον όρθρο. Κατά τα μέσα του 14ου αιώνα στη Βουλγαρία μεταφράζονται και τα συναξάρια με στίχους, δηλαδή με επιγράμματα για τους αγίους κάθε ημέρας (κατά τον τύπο του έργου του Χριστοφόρου Μυτιληναίου στο Βυζάντιο)[40] και δημιουργούνται παρόμοια πρωτότυπα έργα. Οι εκτενείς βίοι προορίζονται για ανάγνωση ή στην τράπεζα της μονής ή για προσωπικό ψυχικό όφελος.

---

38. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 156· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 457· Bogdanović, ***Najstarija služba svetom Savi***.

39. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 468-470.

40. Βλ. Χριστόφορος Μυτιληναίος.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 285

Κατά την περίοδο από τον 9ο μέχρι τον 11ο αιώνα, τα πρώτα πρωτότυπα αγιολογικά έργα που δημιουργούνται αφορούν τη ζωή των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου και των μαθητών τους που έχουν εγκατασταθεί στη Βουλγαρία: πρόκειται για τον *Βίο του αγίου Κυρίλλου*, τον *Βίο του αγίου Μεθοδίου*[41], το *Συναξάριο των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου* και τους *Βίους του αγίου Ναούμ*[42]. Ιδιαίτερη θέση στο είδος, λόγω των ιστορικών στοιχείων για την περίοδο της βασιλείας του βούλγαρου βασιλιά Συμεών (893-927), κατέχει ο *Θρύλος για το σιδερένιο σταυρό*. Περιέχει δέκα θαύματα του αγίου Γεωργίου, δύο από τα οποία, το *Θαύμα με τον Βούλγαρο Γκεόργκι*, που μετά τον 10ο αιώνα διαδίδεται ως ανεξάρτητο έργο, και το *Θαύμα με τον Βούλγαρο Κλήμεντα*, αφορούν γεγονότα από τα χρόνια της βασιλείας του Βόριδος-Μιχαήλ και του Συμεών. Θεωρείται ότι ο συγγραφέας του έργου, κατά πάσα πιθανότητα ο Έλληνας Χριστόδουλος, όπως αναφέρεται στο κείμενο, έχει βασιστεί σε προφορικές βουλγαρικές αφηγήσεις, στις οποίες προσέθεσε και βυζαντινά θαύματα[43].

Κατά την περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας στη μεσαιωνική Βουλγαρία, τον 11ο και 12ο αιώνα, δημιουργούνται βίοι για τους πρώτους βούλγαρους ερημίτες και αναχωρητές, που τις περισσότερες φορές είναι και ιδρυτές μοναστηριών, κυρίως στις δυτικές περιοχές της χώρας. Αναμφισβήτητα ο πιο γνωστός και δημοφιλής άγιος ανάμεσά τους είναι ο άγιος Ιωάννης της Ρίλας (870/880 - αρχές 10ου αι.), για τον οποίο γράφτηκαν ένας *Βίος* και δύο *Συναξάρια*. *Συναξάρια* δημιουργούνται και για τον άγιο Πρόχορο Πσίνσκι, ο οποίος ασκητεύει στην περιοχή του Κουμάνοβο, στη

---

41. DINEKOV, «**Konstantin-Kiril**», σελ. 389-391, 425-426 (για τον Κωνσταντίνο-Κύριλλο τον Φιλόσοφο)· NIKOLOVA, «**Metodij**», σελ. 632-650 (για τον Μεθόδιο)· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 274-276, 284-285· MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 136-138.

42. IVANOVA, «**Žitija na Naum Ohridki**», σελ. 698-704· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 282-284· MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 138-139. Για τον άγιο Κλήμεντα της Αχρίδος έχουν διασωθεί μόνο βυζαντινοί βίοι, του Θεοφυλάκτου Αχρίδος και του Δημητρίου Χωματιανού, βλ. STANČEV, «**Kliment Ohridski**», σελ. 320-334· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 285-288· MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 230-232, 405-408.

43. MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 140-141.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 286

Μακεδονία, και για τον άγιο Γαβριήλ του Λεσνόβου, ερημίτη και κτίτορα της εκκλησίας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο όρος Λεσνόβο στη βόρεια Μακεδονία. Για έναν άλλο άγιο της περιοχής, τον Ιωακείμ, που μονάστευε στο όρος Οσόγκοβο, συντάσσεται *Βίος* αργότερα, κατά πάσα πιθανότητα τον 14ο αιώνα[44].

Κατά τον 13ο αιώνα στη μεσαιωνική βουλγαρική γραμματεία δημιουργείται μία ιδιαίτερη κατηγορία αγιολογικών κειμένων, η οποία γίνεται δημοφιλής και αναπτύσσεται και κατά τους επόμενους δύο αιώνες — η διήγηση για τη μεταφορά λειψάνων. Η εμφάνισή της συνδέεται με τη μεταφορά αγίων λειψάνων στην καινούρια πρωτεύουσα του δεύτερου βουλγαρικού κράτους, το Τύρνοβο, γνωστή πρακτική στον Μεσαίωνα, η οποία υπαγορευόταν από την ανάγκη να εξασφαλιστεί η προστασία και η άνωθεν ευλογία για τις πόλεις και τα κράτη, αλλά και να προστεθεί κύρος και αίγλη στις πρωτεύουσες και στην ηγεμονική εξουσία[45]. Από τον 13ο αιώνα είναι γνωστά δύο κείμενα του είδους: *η Διήγηση για τη μεταφορά των λειψάνων του αγίου Ιλαρίωνος των Μογλενών* στα χρόνια του βασιλιά Καλογιάν (1197-1207), και η *Χρονογραφική διήγηση για τη μεταφορά των λειψάνων της αγίας Παρασκευής των Επιβατών στο Τύρνοβο*, η οποία πραγματοποιήθηκε γύρω στο 1234 από τον βασιλιά Ιβάν Β΄ Άσεν (1218-1241)[46].

Κατά τον 14ο αιώνα παρατηρείται μία αλλαγή στη δομή και στον χαρακτήρα των βίων. Γίνεται όλο και πιο αισθητή η επιρροή του εγκωμίου, έτσι ώστε πολλές φορές τα έργα αυτά να προσδιορίζονται ως βίοι-εγκώμια ή πολλά εγκώμια να περιέχουν εκτενή αγιολογικά μέρη. Πιο κοντά στον παραδοσιακό τύπο του βίου είναι ο *Βίος του αγίου Ιωάννη της Ρίλας*, ο *Βίος της αγίας Παρασκευής του Τυρνόβου* (των Επιβατών), ο *Βίος της αγίας Φιλοθέης* από τον τελευταίο βούλγαρο πατριάρχη Ευθύμιο[47], ο *Βίος του*

---

44. Για όλους αυτούς τους αγίους και τα έργα που τους αφιερώθηκαν βλ. **Miltenova**, ***Istorija***, σελ. 409-414.

45. **Miltenova**, ***Istorija***, σελ. 456-457.

46. **Ivanov**, ***Bălgarski starini***, σελ. 426-431· **Kožuharov**, «**Neizvesten letopisen raskaz**», σελ. 132-135.

47. Βλ. **Podskalsky**, ***Theologische Literatur***, σελ. 253, σελ. 309-322· **Kałużniacki**, ***Werke des Patriarchen***, σελ. 142.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 287

αγίου Στέφανου Ντετσάνσκι[48] από τον Γρηγόριο Τσάμπλακ, και ο *Βίος του μητροπολίτη Πέτρου* από τον μητροπολίτη Κυπριανό. Στην κατηγορία των βίων-εγκωμίων συγκαταλέγονται το *Εγκώμιο για την αγία Κυριακή* από τον πατριάρχη Ευθύμιο[49], το *Εγκώμιο για τον πατριάρχη Ευθύμιο* από τον Γρηγόριο Τσάμπλακ[50], και το *Εγκώμιο για την αγία Φιλοθέη* από τον Ιωασάφ του Βιδινίου (δεύτερο μισό του 14ου αι.)[51].

Τα αγιολογικά έργα του 15ου αιώνα αποτελούν αξιόλογη συνέχεια των νέων τάσεων και υφολογικών και δομικών στοιχείων στο είδος αυτό που δημιουργήθηκε κατά τον προηγούμενο αιώνα. Εξακολουθούν να γράφονται αφηγήσεις για μεταφορές λειψάνων: η *Διήγηση για τη μεταφορά των λειψάνων της αγίας Παρασκευής του Τυρνόβου* (από το Τύρνοβο στο Βιδίνιο και στη συνέχεια στο Βελιγράδι) από τον Γρηγόριο Τσάμπλακ και η *Διήγηση για τη μεταφορά των λειψάνων του αγίου Ιωάννη της Ρίλας* (από το Τύρνοβο στο μοναστήρι της Ρίλας) από τον Βλαδισλάβο Γραμματικό[52]. Από τους βίους ξεχωρίζουν ο *Βίος του δεσπότη Στεφάνου Λαζάρεβιτς* από τον Κωνσταντίνο Κοστενέτσκι[53] και ο *Βίος του αγίου Ιωάννη της Ρίλας με μικρό εγκώμιο* από τον Δημήτριο Καντακουζηνό[54].

Όσον αφορά τη μεσαιωνική σερβική αγιολογία, αυτή αναδεικνύεται ιδιαίτερα πλούσια και παραγωγική. Η συνοχή, οι ιστορικές λεπτομέρειες, καθώς και η αυστηρή χρονολογική συνέπεια στην περιγραφή της ζωής των σέρβων βασιλιάδων και αργότερα και των σέρβων αρχιεπισκόπων και πατριαρχών μετατρέπουν τους παραδοσιακούς βίους από ένα σημείο και μετά σε ιστορικές βιογραφίες, είδος άγνωστο για τη μεσαιωνική βουλγαρική γραμματεία (ή τουλάχιστον για τη διασωθείσα γραμματεία), και αποτελούν σημαντι-

---

48. DAVIDOV κ.ά., *Žitie*.

49. KAŁUŻNIACKI, ***Werke des Patriarchen***, σελ. 186.

50. Βλ. Γρηγόριος Τσάμπλακ, *Εγκωμιαστικός Λόγος*.

51. PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 323-324· MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 581-582.

52. Το κείμενο αυτό αποτελεί το μοναδικό μεσαιωνικό βουλγαρικό έργο που έχει διασωθεί αυτόγραφο! PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 352-355· IVANOV, «Žitija», σελ. 74-85.

53. BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 216-218· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 343-348· KUEV - PETKOV, ***Săbrani săčinenija***, σελ. 361-429.

54. PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 349-352.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 288

κές συμβολές στον εμπλουτισμό των λογοτεχνικών ειδών της παλαιοσλαβικής γραμματείας εκ μέρους των σέρβων λογίων. Χάρη σε αυτά τα έργα μπορεί κανείς να παρακολουθήσει όλη την ιστορία του σερβικού κράτους από τα τέλη του 12ου αιώνα έως τα μέσα περίπου του 15ου αιώνα, πράγμα αδύνατο για τη βουλγαρική ιστορία, γιατί στη μεσαιωνική βουλγαρική γραμματεία, με εξαίρεση μερικές προσθήκες στις μεταφράσεις βυζαντινών χρονικών και ιστοριών, είναι σχεδόν ανύπαρκτη η καταγραφή των σύγχρονων γεγονότων και της ζωής των πολιτικών και πνευματικών ηγετών της μεσαιωνικής Βουλγαρίας.

Η κατ' εξοχήν σερβική αγιολογία αρχίζει με τον *Βίο του Συμεών*, που συνέγραψε ο άγιος Σάββας[55] για τον πατέρα του Στέφανο Νεμάνια[56]. Συντάχθηκε πριν από την επίσημη ανακήρυξη του βασιλιά σε άγιο και στην αρχή αποτελούσε μέρος του τυπικού της μονής της Στουντένιτσας, την οποία ίδρυσε ο ηγεμόνας αυτός. Ο βίος δίνει έμφαση στα τελευταία χρόνια της ζωής του Στέφανου, όταν γίνεται μοναχός στο Άγιο Όρος, και εξαίρει ως το μεγαλύτερο κατόρθωμα της ζωής του το γεγονός ότι παραιτείται από την εξουσία και τον θρόνο για τον ταπεινό, αλλά ενάρετο μοναχικό βίο, που του εξασφαλίζει την πραγματική δόξα και αιωνιότητα. Ο *Βίος του αγίου Συμέων*, που συνέγραψε ο άλλος γιος του Νεμάνια, ο βασιλιάς Στέφανος ο Πρωτόστεπτος (1165-1228), διαφέρει πολύ ως προς το πνεύμα και το περιεχόμενο, γιατί εξιστορεί όλη τη ζωή, από τα νιάτα του Στέφανου Νεμάνια έως τον θάνατό του, και επικεντρώνεται στα έργα του ως ηγεμόνα και θεμελιωτή του ανεξάρτητου σερβικού κράτους[57].

Στη συνέχεια δημιουργούνται βίοι για τον ίδιο τον άγιο Σάββα. Ο πρώτος εκτενής βίος του είναι γραμμένος από τον Δομετιανό (περ. 1210 - μετά το 1264)[58], μαθητή του άγιου Σάββα, ο οποί-

---

55. Ćorović, ***Spisi sv. Save***, σελ. 151-175.

56. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 143-153· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 356-360.

57. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 153-155· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 360-365· Ćorović, «Žitije Simeona Nemanje», σελ. 15-76· Velinova, «Žitieto na Stefan Nemanja», σελ. 7-107.

58. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 157-162· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 365-375.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 289

ος τον συνόδευσε στο τελευταίο του ταξίδι στα Ιεροσόλυμα. Με τα πλούσια ρητορικά και μυστικιστικά στοιχεία του το έργο αυτό έχει επηρεάσει τη σερβική λαϊκή παράδοση και την εκκλησιαστική εικονογραφία. Ο Δομετιανός έχει γράψει και *Βίο του αγίου Συμεών*[59]. Ο επόμενος δημιουργός *Βίου του αγίου Σάββα* είναι ο ήδη αναφερθείς προικισμένος λόγιος Θεοδόσιος[60]. Το έργο του έχει πιο συγκεκριμένα στοιχεία από αυτό του Δομετιανού, δεν τηρεί αυστηρά τους κανόνες της αγιογραφίας και αποτελεί ένα από τα αριστουργήματα της μεσαιωνικής σερβικής γραμματείας[61]. Ο ίδιος έγραψε επίσης έναν βίο για τον ασκητή του 13ου αιώνα, άγιο Πέτρο της Κόρισα (αναφέρθηκε και πιο πάνω στην παρουσίαση της υμνογραφίας)[62].

Κατά τον 13ο αιώνα δημιουργήθηκαν επίσης και ανώνυμα *Συναξάρια* για τον άγιο Σάββα και τον άγιο Συμεών, ορισμένα από τα οποία βασίζονται στους εκτενέστερους βίους[63].

Το πιο μεγαλειώδες έργο της σερβικής αγιολογίας, που αποτελεί περισσότερο ιστορική χρονογραφία, είναι οι *Βίοι των Σέρβων βασιλέων και αρχιεπισκόπων*. Συγγραφείς τους ήταν ο αρχιεπίσκοπος Δανιήλ Β΄ (περ. 1270/1275-1337) και ανώνυμοι μαθητές και συνεχιστές του. Περιλαμβάνει σχεδόν όλους τους σέρβους βασιλιάδες από τη δυναστεία των Νεμανιδών, ακόμη και μια βασίλισσα, της Ελένης (8/02/1314), της γυναίκας του βασιλιά Ούρος Α΄ (1242-1276). Ως προς τους κληρικούς, περιγράφονται οι ζωές οκτώ αρχιεπισκόπων και τριών σέρβων πατριαρχών[64]. Το αξιοσημείωτο είναι ότι αυτό το λόγιο μεσαιωνικό έργο είναι το μόνο που έχει απήχηση στη δημοτική σερβική ποίηση, όπου αναφέρεται ως «αρχαία βιβλία» (***knjige starostavne***) ή «βασιλικά βιβλία» (***knjige tsarostavne***)[65]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο *Βίος* του ίδιου *του Δανιήλ Β΄*, που έγραψε ένας ανώνυμος, αλλά χαρισματικός μαθη-

---

59. Daničić, ***Život***.

60. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 376-382.

61. Daničić, ***Žitije Sv. Save***.

62. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 383-386

63. Για τις διάφορες ομάδες συναξαρίων και ακολουθιών για τον άγιο Συμεών και τον άγιο Σάββα βλ. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 155-156.

64. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 175-179· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 387-406, 409-416.

65. Matejić - Milivojević, ***An Anthology***, σελ. 15, 100.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 290

τής του τον πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Το κείμενο αυτό προσφέρει μοναδικές και λεπτομερείς περιγραφές της πολιορκίας της μονής Χιλανδαρίου από την Καταλάνικη Εταιρεία, η οποία λεηλάτησε την Αθωνική χερσόνησο κατά την περίοδο 1307-1309/1310, και γενικά αποδίδει με ανεπανάληπτο τρόπο την κατάσταση και την ατμόσφαιρα που επικρατούσε τότε στο Άγιο Όρος[66].

Ανώνυμη είναι και η βιογραφία του αθωνίτη μοναχού Ησαΐα Σερρών (1310/1315 - μετά το 1375), σπουδαίας και επιβλητικής προσωπικότητας[67]. Είναι εκείνος που επιτυγχάνει με τη διπλωματική ικανότητά του τη συμφιλίωση μεταξύ του οικουμενικού και του σερβικού πατριαρχείου κατά το 1375, μετά από το σχίσμα που προκλήθηκε με την αυθαίρετη εγκαθίδρυση ανεξάρτητου πατριαρχείου από τον βασιλιά Στέφανο Δουσάν (1331-1355)[68]. Στον χώρο των γραμμάτων ο Ησαΐας πραγματοποίησε μία αξιόλογη μετάφραση του Ψευδο-Διονυσίου του Αρεοπαγίτη, στο τέλος της οποίας έχει αφήσει ένα εκτενές κωδικογραφικό σημείωμα[69]. Σε αυτό μιλάει όχι μόνο για το έργο του, αλλά και με αξέχαστες και υποβλητικές εικόνες περιγράφει τις επιπτώσεις, τις συμφορές και τη ζοφερή ατμόσφαιρα που επικρατεί στη Μακεδονία και γενικά στα Βαλκάνια μετά την αποτυχημένη αντίσταση των χριστιανών κατά των Τούρκων στη μάχη του **Černomen**, στον ποταμό Έβρο (**Maritsa** στα βουλγαρικά), το 1371[70].

Τον 14ο αιώνα με αφορμή τον μαρτυρικό θάνατο του πρίγκιπα Λάζαρ συγγράφονται και αγιολογικά έργα προς τιμήν του, απαραίτητα για την εδραίωση της λατρείας του ως αγίου. Το ένα ανήκει στον σέρβο πατριάρχη Δανιήλ Γ΄ και ονομάζεται *Διήγηση για*

---

66. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 179-180· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 406-409· Daničić, ***Životi kraljeva i arhiepiskopa***.

67. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 188-189· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 413-415.

68. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τόμ. Γ΄, σελ. 219· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 412.

69. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 489· Stojanović, ***Stari srpski zapisi***, σελ. 41-44.

70. Ostrogorsky, *Ιστορία*, τόμ. Γ΄, σελ. 241· Nicol, ***The last centuries***, σελ. 274-275.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 291

τον πρίγκιπα Λάζαρο[71]. Είναι γραμμένο μετά τη μάχη στο Κόσοβο (1389) και αποτελεί έκθεση των γεγονότων από την πλευρά ενός αυτόπτη μάρτυρα. Τα άλλα δύο έργα για τον μάρτυρα πρίγκιπα είναι ανώνυμα, κατά πάσα πιθανότητα έχουν γραφεί από μοναχούς της μονής της Ραβάνιτσας, όπου μεταφέρθηκαν τα οστά του μετά το τραγικό τέλος του. Πρόκειται για ένα *Συναξάριο* και για τον *Βίο και βασιλεία του πρίγκιπα Λαζάρου*[72].

Στις αρχές του 15ου αιώνα ανήκει ένας αξιόλογος *Βίος του Σέρβου πατριάρχη Εφραίμ* από τον αρχιεπίσκοπο Μάρκο του Πετς (περ. 1330 - μετά το 1412), ο οποίος πέρασε 25 χρόνια μαζί με τον πνευματικό αυτόν άνθρωπο. Το έργο αναδεικνύει με επιμονή το μοναστικό ιδεώδες της Ησυχίας και περιέχει πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία για την πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία της Σερβίας κατά το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα[73].

Τον 15ο αιώνα, αλλά ίσως ακόμη στις τελευταίες δεκαετίες του 14ου αιώνα, στη Σερβία αρχίζουν να συντάσσονται δύο ειδών ανώνυμα ιστορικά κείμενα: «ροντοσλόβι» ή γενεαλογίες των σέρβων βασιλιάδων, και «λετοπίσι» ή χρονικά. Τα συγγράμματα αυτά έχουν μακρόχρονη παράδοση, καθώς ορισμένες διασκευές τους φτάνουν μέχρι και τον 17ο αιώνα[74].

Ο τελευταίος σέρβος συγγραφέας ιστορικού έργου είναι ο Κωνσταντίνος Μιχάηλοβιτς (της Οστρόβιτσας) (1435-1501). Ο άνθρωπος αυτός αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους, αναγκάστηκε ως γενίτσαρος να αγωνιστεί κατά των χριστιανών, αλλά το 1463 παραδόθηκε στα ουγγρικά στρατεύματα του βασιλέα Ματθία Κορβίνου. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του τα πέρασε στην Πολωνία, όπου έγραψε το *Τουρκικό χρονικό* του. Το έργο αυτό, αν και υποκειμενικό σε κάποια σημεία, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή περιγράφει τις προσωπικές εμπειρίες ενός συγχρόνου, ο

---

71. Σχετικά με όλα τα έργα που αφιερώνει ο Δανιήλ Γ΄ στον πρίγκιπα Λάζαρο, βλ. BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 191-195.

72. BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 195-196· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 418-420.

73. BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 203-204· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 422-423.

74. BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 208-211· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 490-493.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 292

οποίος με τα μάτια του έχει δει το τραγικό τέλος του Βυζαντίου και της Σερβίας[75].

Από τα άλλα λογοτεχνικά είδη αναπτύσσεται ιδιαίτερα και η ρητορική που υποδιαιρείται κατά το βυζαντινό πρότυπο σε επιδεικτική, κατηχητική και συμβουλευτική. Ο σκοπός της είναι να διασαφηνίσει, να υποβάλει και να μεταδώσει με ένα άμεσο, επικοινωνιακό τρόπο τα χριστιανικά δόγματα και ιδεώδη. Στις κατηχήσεις, όπως και σε αλλά έργα, επικρατούν τα συμπιλήματα και οι διασκευές από τα Βυζαντινά. Από τους πολεμικούς λόγους ξεχωρίζουν ιδιαίτερα δύο έργα της πρώιμης μεσαιωνικής βουλγαρικής γραμματείας του 9ου αι.-10ου αι. Το πρώτο είναι το *Περί γραμμάτων* του **Ćernorizets Hrabăr** (τέλος 9ου αι. - αρχές 10ου αι.)[76]. Στην πραγματεία αυτή ο συγγραφέας, για την ταυτότητα του οποίου είναι γνωστά ελάχιστα στοιχεία, απορρίπτει τις επιθέσεις κατά της σλαβικής γραφής, απαντάει στις κατηγορίες για την αναξιότητά της και υπερασπίζεται το δικαίωμα να υπάρχει γραμματεία και λειτουργία στη σλαβική γλώσσα. Το δεύτερο εξίσου σπουδαίο έργο του είδους αυτού είναι η *Ομιλία, κατά των Βογομίλων* του πρεσβυτέρου Κοσμά (πιθανόν τον δεύτερο μισό του 10ου αι.). Όπως είναι εμφανές από τον τίτλο, η πραγματεία αυτή γράφτηκε για να καταπολεμήσει τη νεοεμφανισθείσα, αλλά ιδιαίτερα δημοφιλή από τον 10ο αιώνα και μετά αίρεση των Βογομίλων[77]. Στο πρώτο μέρος περιγράφονται λεπτομερώς ο χρόνος και ο τόπος της δημιουργίας της αίρεσης (στα χρόνια του βούλγαρου βασιλιά Πέτρου (927-969) από τον ιερέα Βογομίλ), οι συνήθειες, τα έθιμα, οι ιδέες της, το κακό που επιφέρει στην αληθινή χριστιανική πίστη. Στο δεύτερο μέρος γίνεται προσπάθεια να αποκαλυφτούν τα αίτια για τη δημιουργία των αιρέσεων. Ο συγγραφέας ασκεί έντονη κριτική στα ελαττώματα της σύγχρονής του κοινωνίας και στην κατάπτωση της

---

75. BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 237-240· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 493-494.

76. GRAŠEVA, «Černorizets Hrabăr», σελ. 497-505· MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 248-251· **Černorizets Hrabăr**, ***O pismeneh***.

77. Υπάρχουν πάρα πολλές μελέτες για τον βογομιλισμό, εδώ παραθέτω μερικές από τις σημαντικότερες: ANGELOV, ***Bogomilstvoto v Bălgaria*** (= ***Le bogomilisme***)· OBOLENSKY, ***The Bogomils***· KUTZLI, ***Die Bogomilen***, κ.ά. Χρησιμότατη η παρακάτω βιβλιογραφία: GENČEVA, ***Bogomilstvoto***.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 293

χριστιανικής ηθικής. Δεν παραλείπει να τονίσει ως ένα λόγο για την επικράτηση των αιρετικών ιδεών τα ακόμη ζωντανά στα λαϊκά στρώματα ειδωλολατρικά έθιμα[78].

Οι επιδεικτικοί λόγοι έχουν ως σκοπό να υπογραμμίσουν τη σπουδαιότητα μιας χριστιανικής εορτής, να αναδείξουν τις αρετές, τα προσόντα και τη συμβολή στη διάδοση και την υποστήριξη της χριστιανικής πίστης ορισμένων προσώπων, ασκητών, μαρτύρων, κληρικών, αλλά και ηγεμόνων. Από τα ωραιότερα δείγματα αυτού του είδους είναι το *Εγκώμιο για τον άγιο Κωνσταντίνο-Κύριλλο* από τον Κλήμεντα Αχρίδος[79]. Υπάρχουν και σύντομα εγκώμια ως ένθετα κείμενα σε εγκυκλοπαιδικές συλλογές και σε σύμμεικτους κώδικες. Αυτά είναι ο *Πρόλογος-εγκώμιο του βασιλιά Συμεών της Βουλγαρίας* (893-927) στη συλλογή διαφόρων κειμένων *Ζλατοστρούι*[80] και δύο εγκώμια για τον βασιλιά Ιβάν Αλέξανδρο (1331-1371), το ένα στο Τετραευάγγελο του Λονδίνου από το 1356 (σε αυτό στην ουσία αποτελεί κωδικογραφικό σημείωμα) και το άλλο στο Ψαλτήριο με ερμηνεία (*Πέσνιβετς*), του 1337 (ανώνυμο μικρό έργο, ειδικά γραμμένο για να συμπεριληφθεί στο χειρόγραφο)[81].

Κατά τον 14ο αιώνα υπό την επιρροή της ιδιαίτερα διαδεδομένης σε όλα τα Βαλκάνια διδασκαλίας του ησυχασμού αναπτύσσεται στη βουλγαρική και τη σερβική γραμματεία το λεγόμενο ύφος «της πλοκής λόγων»[82]. Η τάση αυτή, στην ουσία, αποτελεί συνέχεια και εξέλιξη σε παλαιοσλαβικό περιβάλλον της βυζαντινής υψηλής ρητορικής και χαρακτηρίζεται από έντονη ρητορικότητα, η οποία επιτυγχάνεται με την πλεοναστική χρήση σχημάτων λόγου, τη ρυθμικότητα της φράσης και την πολύπλοκη δόμηση των εικόνων. Αντιπροσωπευτικά για το ύφος αυτό είναι τα *Εγκώμια* του πατριάρχη Ευθυμίου, *για τον άγιο Ιωάννη του Πολυβότ, για τους αγίους*

---

78. VELČEV, «Kozma», σελ. 366-372· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 243-246· MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 280-285· BEGUNOV, ***Kosma Presbyter***.

79. Κλήμης Αχρίδος, *Κατηχήσεις*, σελ. 111-117 (με μετάφραση στα βουλγαρικά).

80. MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 290.

81. MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 506-507.

82. HÉBERT, ***Hesychasm***· PIKIO, «Pletenie slovets», σελ. 531-560· MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 532-534.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 294

Κωνσταντίνο και Ελένη, για τον άγιο Μιχαήλ Βόιν (Πολεμιστή της Ποτούκας)[83], καθώς και εκείνα του Γρηγορίου Τσάμπλακ, ο *Επιτάφιος για τον μητροπολίτη Κυπριανό*[84], το *Εγκώμιο για τον πατριάρχη Ευθύμιο*[85], και πολλοί λόγοι λειτουργικής χρήσης, όπως ο *Λόγος για την εορτή των Βαΐων, για τον άγιο Δημήτριο, για τους αγίους Τεσσαράκοντα μάρτυρες* κ.ά.

Στα αξιόλογα ρητορικά έργα του 15ου αιώνα ανήκουν το εξαιρετικό *Εγκώμιο της αγάπης*, το μοναδικό σύγγραμμα που αποδίδεται με κάποια βεβαιότητα στον καλλιεργημένο σέρβο δεσπότη Στέφανο Λαζάρεβιτς[86] (1370-1427) και το *Εγκώμιο για τον άγιο Δημήτριο* από τον Δημήτριο τον Καντακουζηνό. Το τελευταίο ρητορικό έργο της μεσαιωνικής νοτιοσλαβικής ορθόδοξης γραμματείας είναι ένας ανώνυμος *Επιτάφιος* για τον διάδοχο του Στεφάνου Λαζάρεβιτς, Γκεόργκ Μπράνκοβιτς (1427/1429-1456), στο οποίο με αφορμή τη χαμένη ελευθερία της Σερβίας μνημονεύεται και η Άλωση της Κωνσταντινούπολης[87]. Υπάρχει επίσης ένας ιδιότυπος *Λόγος-Εγκώμιο* για τον νεομάρτυρα πρίγκιπα Λάζαρο, που έχει και ιστορικά και ποιητικά χαρακτηριστικά. Δημιουργός του είναι ο Αντώνιος Ραφαήλ Επακτήτ, ο οποίος προερχόταν από βυζαντινή οικογένεια της Ναυπάκτου[88].

Στο είδος της πεζογραφίας ανήκουν και τα απόκρυφα έργα, τα οποία περιλαμβάνουν ποικίλου περιεχομένου κείμενα: ευαγγέλια, πράξεις αποστόλων, αποκαλύψεις, προφητείες, οράματα, βίους αγίων, προσευχές, καθώς και διάφορα προγνωστικά (μαντικά) βιβλία που διαμορφώνουν μία ξεχωριστή κατηγορία: Βροντολόγιο, Ονειροκρίτης, Χριστουγεννιάτικο προγνωστικό, στο οποίο γίνεται πρόβλεψη για την επόμενη χρονιά ανάλογα με την ημέρα, κατά την

---

83. Έκδοση των έργων αυτών: KAŁUŻNIACKI, ***Werke des Patriarchen***, σελ. 58-185, 201-221.

84. Το μοναδικό σωζόμενο επιτάφιο στη βουλγαρική μεσαιωνική γραμματεία. Βλ. Γρηγόριος Τσάμπλακ, *Επιτάφιος*.

85. Γρηγόριος Τσάμπλακ, *Εγκωμιαστικός Λόγος*.

86. BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 199-201· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 205-206.

87. BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 219· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 206-207.

88. BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 197-199· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 415-416.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 295

οποία πέφτει η εορτή των Χριστουγέννων κ.ά. Αναμφισβήτητα ανάμεσα σε αυτά τα κείμενα ιδιότυπη θέση κατέχουν τα έργα που σχετίζονται με την αίρεση των Βογομίλων, για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω σχετικά με την πραγματεία του πρεσβυτέρου Κοσμά. Το πιο σημαντικό σύγγραμμά τους είναι *Το μυστικό βιβλίο (Το Ευαγγέλιο του Ιωάννη)*, το οποίο όμως έχει διασωθεί μόνο στα λατινικά χάρη στη διάδοση της διδασκαλίας τους στη δυτική Ευρώπη, όπου οι οπαδοί της ήταν γνωστοί ως «Καθαροί» και «Αλβιγηνοί»[89]. Βογομιλικά απόκρυφα σε παλαιοσλαβική γλώσσα είναι το *Απόκρυφο για τη λίμνη της Τιβεριάδας*, ο *Λόγος για την πάλη του αρχαγγέλου Μιχαήλ με τον Σαταναήλ* κ.ά. Αναμφισβήτητα θα είχαν δημιουργηθεί και άλλα πρωτότυπα έργα βογομιλικού περιεχομένου, τα οποία όμως δεν σώθηκαν λόγω της έντονης καταδίωξης της αίρεσης και της καταστροφής των βιβλίων της[90].

Ένα ιδιαίτερο είδος ιστορικών κειμένων, ανάλογο του οποίου δεν υπάρχει στις άλλες σλαβικές γραμματείες, είναι τα βουλγαρικά ιστορικά αποκαλυπτικά έργα. Η περίοδος ακμής του λογοτεχνικού αυτού είδους είναι οι 12ος-13ος αιώνες, δηλαδή η περίοδος της βυζαντινής κυριαρχίας στη Βουλγαρία και της αποκατάστασης του βουλγαρικού κράτους. Η αξία τους έγκειται στην αναφορά σε πρόσωπα της βουλγαρικής ιστορίας σε έργα τα οποία συνήθως προέρχονται από βυζαντινά πρότυπα, και στον τρόπο με τον οποίο κρίνουν τα γεγονότα με σκοπό την αφύπνιση της ιστορικής συνείδησης του αναγνώστη ή του ακροατή. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα από αυτή την άποψη είναι το *Όραμα (ή η Ερμηνεία) του Δανιήλ* από τον 11ο αιώνα, όπου αντικατοπτρίζεται η αποτυχία της εξέγερσης κατά των Βυζαντινών του Πέτρου Δελεάνου (1040-1041), η *Σκαζάνιε (Παράδοση) του Ησαΐα*, στο οποίο επίσης κεντρικό πρόσωπο είναι ο Πέτρος Δελέανος, και ο βουλγαρικός *ανώνυμος χρονογράφος* (τέλη 11ου - αρχές 12ου αι.), ο οποίος αναπαριστάνει την ιστορία του Α΄ βουλγαρικού κράτους μέχρι τα μέσα του 11ου αιώνα[91].

---

89. Γι' αυτό το θέμα υπάρχει τεράστια βιβλιογραφία, παραθέτω ενδεικτικά: BORST, ***Die Katharer***· DUVERNOY, ***Le catharisme***· NIEL, ***Albigeois*** κ.ά.

90. MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 277-280, 415-419.

91. Κείμενο, μετάφραση και σχόλια όλων αυτών των έργων: TĂPKOVA-ZAIMOVA - MILTENOVA, ***Historical and Apocalyptic***, σελ. 141-174.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 296

Πρωτότυπο έργο του 13ου αιώνα (από το 1259) είναι η *Προφητεία του Παντέχ*. Σε αυτό γίνονται προβλέψεις για την τύχη σημαντικών βαλκανικών πόλεων — Θεσσαλονίκη, Αδριανούπολη, Δυρράχιο, καθώς και για το μέλλον διάφορων λαών — Τατάρων, Ρώσων, Ούγγρων, Σέρβων, Βουλγάρων[92].

Τα μόνα καθαρά ιστορικά βουλγαρικά κείμενα είναι δύο. Το πρώτο ανήκει στον 10ο αιώνα και ονομάζεται *Ονομαστικόν* των βούλγαρων Χάνων, ένας κατάλογος των βούλγαρων ειδωλολατρών ηγεμόνων. Στην αρχή θα πρέπει να ήταν επιγραφή, γραμμένη στα ελληνικά, η οποία μεταφράστηκε στα παλαιοσλαβικά στις αρχές του 10ου αιώνα[93]. Το δεύτερο είναι το λεγόμενο *Ανώνυμο βουλγαρικό χρονικό* του 15ου αιώνα, το οποίο αρχίζει με τα γεγονότα του 13ου αιώνα, στη συνέχεια περιγράφει την προσπάθεια για χριστιανική αντίσταση στα Βαλκάνια εναντίον των Τούρκων και τελειώνει με την ενθρόνιση του σουλτάνου Μωάμεθ Α΄ το 1413[94].

Λιγοστά και στις δύο γραμματείες είναι τα ποιητικά κείμενα που δεν προορίζονται για τη λειτουργική πράξη, αλλά είτε έχουν εν μέρει κοσμικό χαρακτήρα, είτε εκφράζουν προσωπικό θρησκευτικό συναίσθημα. Κατά την πρώιμη περίοδο (9ος-10ος αι.) στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγονται ο γνωστός *Πρόλογος στο Ευαγγέλιο*, ο οποίος αποδίδεται από την πλειοψηφία των ερευνητών στον ίδιο τον άγιο Κωνσταντίνο-Κύριλλο (827-869), και η *Αλφαβητική προσευχή*, για την οποία τώρα τελευταία επικρατεί η άποψη ότι είναι δημιούργημα του Κωνσταντίνου της Πρεσθλάβας (9ος - αρχές 10ου αι.). Στην ίδια εποχή ανήκει και το σύντομο ποίημα-εγκώμιο του βασιλιά Συμεών της Βουλγαρίας στο εγκυκλοπαιδικό ανθολόγιο *Ίζμπορνικ του Σβετοσλάβ* από το 1073. Και τα τρία αυτά ποιήματα είναι γραμμένα σε ισοσυλλαβικό μέτρο (βυζαντινό δωδεκασύλλαβο), γεγονός που τα κάνει να διακρίνονται μορφολογικά από τη ρυθμοτονική λειτουργική υμνογραφία. Το θέμα των δύο πρώτων ποιημάτων είναι η ενθουσιώδης χαρά από την προσχώρηση

---

92. ΤĂPKOVA-ZAIMOVA - MILTENOVA, ***Historical and Apocalyptic***, σελ. 353-364 (κείμενο, μετάφραση, σχόλια)· MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 419-424.

93. MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 185-186.

94. MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 624-625· βλ. ακόμη *Βουλγαρικό Ανώνυμο Χρονικό*.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 297

των Σλάβων στη χριστιανοσύνη μέσω της απόκτησης γραφής και βιβλίων στη δική τους γλώσσα[95]. Τον 14ο αιώνα σύντομα ποιητικά κείμενα έγραψαν οι σέρβοι λόγιοι Ιάκωβος Σερρών (; - 1360/1365)[96] και Σιλουανός (δεύτερο μισό του 14ου αι.)[97].

Το μοναδικό παράδειγμα προσωπικής θρησκευτικής ποίησης του 15ου αιώνα είναι η *Προσευχή προς την Παναγία* του Δημητρίου Καντακουζηνού. Είναι και το μεγαλύτερο στο είδος του έργο της μεσαιωνικής βουλγαρικής γραμματείας (με 308 στίχους), το οποίο έχει έντονα εξομολογητικό και λυρικό χαρακτήρα με τον υπερβολικό τονισμό των προσωπικών αμαρτιών και την ένθερμη προσευχή για σωτηρία[98].

Στη σερβική γραμματεία ανήκει και άλλο ένα πρωτείο. Είναι η μόνη που αντιπροσωπεύεται από γυναίκες λογίους. Η πρώτη είναι η **Jelena Mrnjavčević** (μοναχικό όνομα Ευφημία, περ. 1348 - περ. 1405), χήρα του δεσπότη Ιωάννη Ούγκλεσι, που πεθαίνει ηρωικά στη μάχη του **Černomen** κατά των Τούρκων (1371). Έργα της είναι μία ποιητική επιγραφή επάνω σε δίπτυχη εικόνα, αφιερωμένη στον πρόωρα χαμένο μικρό της γιο, ένα *Εγκώμιο* για τον πρίγκιπα Λάζαρο, κεντημένο στο κάλυμμα για το φέρετρό του (σήμερα βρίσκεται στη μονή της Ραβάνιτσας) και ακόμη ένα επιτάφιο κάλυμμα με κείμενο, που επίσης αποτελεί *θρήνο* μιας μητέρας για τον γιο της. Δική της, αν και όχι εντελώς πρωτότυπη, γιατί αποτελείται από δάνεια από διαφόρους βυζαντινούς συγγραφείς, είναι και μια *προσευχή*, κεντημένη σε μια κουρτίνα στη μονή Χιλανδαρίου. Τα δημιουργήματα αυτά, αν και βεβαίως θρησκευτικά, είναι διαποτισμένα με προσωπικό συναίσθημα, με την ειλικρινή και άμεση έκφραση της βαθειάς λύπης της Ελένης από τον άδικο χαμό πρώτα του γιου της, μετά του άνδρα της και τελικά και του προστάτη της, του πρίγκιπα Λαζάρου. Συνδυάζουν με μοναδικό τρόπο

---

95. MILTENOVA, ***Istorija***, σελ. 126-127· NAHTIGAL, «**Rekonstrukcija**», σελ. 43-156.

96. BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 188.

97. BOGDANOVIĆ, ***Istorija***, σελ. 185-187· PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 462.

98. PODSKALSKY, ***Theologische Literatur***, σελ. 451-452.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 298

την ανδρική, εκείνη την εποχή, ενασχόληση με τα γράμματα και τη γυναικεία τέχνη του κεντήματος[99].

Η δεύτερη λόγιος είναι η **Militsa Hrebeljanović** (μοναχικό όνομα Ευγενία, περ. 1353-1405), σύζυγος του πρίγκιπα Λαζάρου και μητέρα του δεσπότη Στεφάνου Λαζάρεβιτς. Η μορφωμένη αυτή γυναίκα καταφέρνει σε δύσκολους καιρούς να διοικεί με ικανότητα το ελεύθερο ακόμη κομμάτι του σερβικού βασιλείου, μέχρι την ενηλικίωση του γιου της. Αναμφισβήτητα δικό της έργο είναι μια *Προσευχή της μητέρας*, που αποτελεί μέρος ενός εγγράφου για τη μονή Ντέτσανι[100].

Υπάρχει και μια τρίτη γυναίκα συγγραφέας, η οποία επίσης ανήκει στον κύκλο και στην οικογένεια του πρίγκιπα Λαζάρου και της γυναίκας του **Militsa**. Είναι η κόρη τους **Jelena Balšić**, από την οποία σώζεται η αλληλογραφία της με τον μοναχό Νίκωνα Ιεροσολυμίτη. Δυστυχώς έχουν δημοσιευθεί μόνο δύο δικές της επιστολές, ενώ οι υπόλοιπες περιμένουν ακόμη την έκδοσή τους[101].

Τα λίγα άλλα δείγματα επιστολογραφίας που έχουν διασωθεί από τη νοτιοσλαβική ορθόδοξη μεσαιωνική γραμματεία ανήκουν στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και το πρώτο μισό του 15ου (εδώ λαμβάνονται υπόψη μόνο κείμενα που έχουν διασωθεί στην παλαιοσλαβική, γιατί υπάρχει αλληλογραφία βασιλέων, η οποία σώζεται σε βυζαντινές (για παράδειγμα επιστολές του Συμεών) και λατινικές πηγές (όπως του Καλογιάν, 1197-1207). Πρόκειται για εννέα ασκητικές επιστολές του σέρβου μοναχού Σιλουανού με άγνωστο παραλήπτη[102], τέσσερις επιστολές του πατριάρχη Ευθυμίου — δύο προς τον Νικόδημο, ηγούμενο της μονής **Tismena** στη Βλαχία, μία προς τον μητροπολίτη Κυπριανό, μία προς τον μητροπολίτη της Ουγγροβλαχίας Άνθιμο[103], καθώς και για μία επιστολή προς

---

99. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 196-197· Matejić - Milivojević, ***An Anthology***, σελ. 95.

100. Matejić - Milivojević, ***An Anthology***, σελ. 109-111.

101. Bogdanović, ***Istorija***, σελ. 222-224· Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 226-227· Trifunović, «**Dve poslanitse**», σελ. 289-327.

102. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 225-226.

103. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 253-257· Kałużniacki, ***Werke des Patriarchen***, σελ. 224-252.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 299

τον *δομέστικο* της μονής Ζεγκλίγκοβ του Δημητρίου Καντακουζηνού με διδακτικό και εξομολογητικό χαρακτήρα[104].

Υπάρχουν όμως και ιδιότυπα έργα, τα οποία δεν μπορούν να υπαχθούν σε ορισμένη λογοτεχνική κατηγορία. Τέτοιο μοναδικό έργο είναι το *Σκαζάνιε (Ερμηνεία) για τα γράμματα* του Κωνσταντίνου Κοστενέτσκι, ο οποίος αποκαλείται και «ο Φιλόσοφος». Αυτή η ομιλία αποτελεί συγκέρασμα πολεμικής και γραμματικής πραγματείας, με βασικό θέμα την ανάγκη ενιαίας και ρυθμισμένης ορθογραφίας, που να βασίζεται στο βυζαντινό ορθογραφικό σύστημα και σε αυτό της σχολής του Τυρνόβου. Ο συγγραφέας αναφέρει λεπτομερώς όλα τα γράμματα και τα σημεία που έχουν βγει εκτός χρήσης ή χρησιμοποιούνται λανθασμένα, έτσι ώστε η χρήση αυτή, όπως υποδεικνύει με παραδείγματα, να έχει αρνητικές επιπτώσεις στο νόημα των κειμένων. Ο πολεμικός χαρακτήρας του έργου εμφαίνεται στην κριτική που ασκεί ο Κωνσταντίνος στο χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των σύγχρονών του βιβλιογράφων, ιδιαίτερα των κληρικών. Η πραγματεία είναι αφιερωμένη στον σέρβο δεσπότη Στέφανο Λαζάρεβιτς, όπως φαίνεται από την ακροστιχίδα που σχηματίζουν οι αρχές των 94 κεφαλαίων, από τα οποία αποτελείται[105].

Εάν εξαιρέσει κανείς τις περιγραφές των δύο ταξιδιών του αγίου Σάββα στους Αγίους Τόπους στους βίους του από τον Δομετιανό και τον Θεοδόσιο, το μοναδικό πρωτότυπο ταξιδιωτικό και προσκυνηματικό έργο είναι του προαναφερθέντος Νίκωνος Ιεροσολυμίτη. Βυζαντινός στην καταγωγή, διατέλεσε για ένα σημαντικό διάστημα «στάρετς» (γέροντας) στη Μονή των Αρχαγγέλων στα Ιεροσόλυμα και συνέταξε μία *Περιγραφή* για τους Αγίους Τόπους, το Σινά και την Αλεξάνδρεια[106].

Η τύχη των έργων της νοτιοσλαβικής γραμματείας δεν υπήρξε καλή. Τα σημαντικότερα βιβλιογραφικά κέντρα σε διάφορες εποχές ήταν η Πλίσκα, η Πρεσθλάβα (κατά την περίοδο 9ος-10ος αι.), η Αχρίδα (μέχρι και τον 14ο αι.), τα μοναστήρια γύρω από το Τύρνοβο (κατά τον 14ο αι.), τα μοναστήρια της Μιλέσεβας, της Ζίτσας, της Στουντένιτσας, της Ραβάνιτσας (κατά τον 13ο αι.), η

104. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 267-269.
105. Kuev - Petkov, ***Sabrani sačinenija***, σελ. 82-224.
106. Podskalsky, ***Theologische Literatur***, σελ. 522-523.

15_P._Sofoulis_273_300 10-10-14 11:34 Page 300

μονή Μανάσιγια στον ποταμό Ρεσάβα (κατά το πρώτο μισό του 15ου αι.) κ.ά. Οι πόλεμοι και οι πολιτικές αλλαγές όμως, μετά από κάποιες δεκαετίες ακμής, τα κατέστρεψε και εξαφάνισε πολλά από τα πνευματικά τους δημιουργήματα. Τα μόνα κέντρα που κατάφεραν να διατηρήσουν ζωντανή την παράδοση και τη διαχρονική τους σημασία είναι η μονή της Ρίλας στη Βουλγαρία, η σέρβικη αγιορείτικη μονή Χιλανδαρίου, η βουλγαρική αγιορείτικη μονή του Ζωγράφου και το Σινά. Την πλούσια και αξιόλογη βιβλιογραφική και λογοτεχνική παραγωγή μαρτυρούν τα όμορφα εικονογραφημένα χειρόγραφα που έχουν διασωθεί σε βιβλιοθήκες της δυτικής Ευρώπης, κυρίως στο Βατικανό, στο Παρίσι, στο Λονδίνο, στη Γερμανία. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος των συγγραμμάτων έχει διατηρηθεί στις μεγάλες ρωσικές βιβλιοθήκες στη Μόσχα και στην Αγία Πετρούπολη. Λίγα χειρόγραφα σώζονται στα μέρη που δημιουργήθηκαν, στη Βουλγαρία και στη Σερβία. Όμως η νοτιοσλαβική γραμματεία δεν έχει αποκαλύψει ακόμη όλους τους θησαυρούς της. Ίσως στο μέλλον ανακαλυφτούν και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία, ακόμη και άγνωστα έργα[107], που θα συμπληρώσουν την εικόνα και την ιστορία μίας σπουδαίας και ουσιαστικής πτυχής του μεσαιωνικού βαλκανικού πολιτισμού.

107. Δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς ότι ορισμένα βυζαντινά έργα έχουν διασωθεί μόνο σε παλαιοσλαβική μετάφραση, όπως ο Βίος του Θεοδοσίου του Τυρνόβου από τον πατριάρχη Κάλλιστο.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 301

X.

Pavla Gkantzios-Drapelova - Martina Chroma

Η τσεχική γραμματεία (9ος-15ος αιώνες)

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 302

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 303

Οι απαρχές της τσεχικής γραμματείας είναι άμεσα συνδεδεμένες με το δυτικοσλαβικό κράτος της Μεγάλης Μοραβίας[1], το οποίο διαμορφώθηκε από τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς διαφορετικών φύλων στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα[2]. Στην εποχή της μεγαλύτερης ακμής της, η Μεγάλη Μοραβία εκτείνονταν στα εδάφη της σημερινής δημοκρατίας της Τσεχίας, της Σλοβακίας και της Ουγγαρίας. Ήδη από τις αρχές του 9ου αιώνα ξεκίνησε ο σταδιακός εκχριστιανισμός της από τους ιεραποστόλους της γειτονικής Βαυαρίας. Το 862 ο πρίγκιπας της Μεγάλης Μοραβίας Ραστισλάβος αποφάσισε να επισημοποιήσει τη διαδικασία του εκχριστιανισμού με τη χειροτόνηση δικών του εθνικών ιεραρχών και τη συγγραφή εκκλησιαστικών-νομικών εγχειριδίων. Γι' αυτό τον λόγο ζήτησε επίσημα από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ (842-867) τη συνδρομή ιεραποστόλων που θα μπορούσαν να οργανώσουν την εκκλησιαστική ζωή και την απόδοση των ιερών κειμένων σε μία κατανοητή γλώσσα[3].

---

1. Για την ιστορία της Μεγάλης Μοραβίας βλ. HAVLÍK, ***Kronika***. Βλ. επίσης τη μελέτη του **F. Curta** στον παρόντα τόμο.

2. HAVLÍK, ***Kronika***, σελ. 73.

3. Το γεγονός ότι ο Ραστισλάβος στράφηκε προς το Βυζάντιο οφείλεται σε πολιτικούς λόγους. Εκτός από την εξάπλωση της χριστιανικής πίστης στη Μεγάλη Μοραβία, και μάλιστα στην τοπική γλώσσα, η κίνηση αυτή σηματοδοτούσε και την απόκτηση ενός δυνατού συμμάχου που θα ήταν σε θέση, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, να διασφαλίσει την ανεξαρτησία του κράτους έναντι των γειτόνων που ασκούσαν επεκτατική πολιτική όπως οι ανατολικοί Φράγκοι και οι Βούλγαροι.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 304

Με εντολή του Μιχαήλ Γ΄, την ηγεσία της μοραβικής ιεραποστολής ανέλαβαν δύο αδελφοί, ο Κωνσταντίνος-Κύριλλος (826/827-869) και ο Μεθόδιος (813-885), οι οποίοι κατάγονταν από τη Θεσσαλονίκη και γνώριζαν να ομιλούν τη σλαβική γλώσσα[4]. Τη συγκεκριμένη περίοδο, η ομιλούμενη γλώσσα των Σλάβων ήταν σχετικά κοινή σε όλη την ανατολική Ευρώπη και διαφοροποιούνταν σε ελάχιστα σημεία. Ωστόσο, η επιτυχία της ιεραποστολής δεν εξαρτώταν μόνο από την ικανότητα των δύο θεσσαλονικέων αδελφών να διδάξουν προφορικά τον χριστιανισμό στη σλαβική γλώσσα. Ήταν σημαντικό όπως είδαμε παραπάνω, να προμηθεύσουν τους υπηκόους του Ραστισλάβου με σλαβικές μεταφράσεις λειτουργικών κειμένων. Έτσι, ήδη πριν την αναχώρηση για τη Μεγάλη Μοραβία, ο Κωνσταντίνος είχε δημιουργήσει ένα σλαβικό αλφάβητο — το επονομαζόμενο γλαγολιτικό, στηριζόμενο στη μικρογράμματη ελληνική γραφή — το οποίο απέδιδε, με μεγαλύτερη ακρίβεια απ' ότι το ελληνικό, τις φωνητικές ιδιομορφίες της σλαβικής γλώσσας[5].

Το 863 η βυζαντινή ιεραποστολή έφτασε στη Μεγάλη Μοραβία, όπου ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος ξεκίνησαν τη διδασκαλία στους μαθητές τους και επιδόθηκαν στη μετάφραση λειτουργικών και άλλων κειμένων. Το βυζαντινό τυπικό και η θεία λειτουργία αντικατέστησαν σχεδόν άμεσα τα αντίστοιχα λατινικά[6]. Το 867 οι δύο αδελφοί προσκλήθηκαν στη Ρώμη από τον πάπα Ανδριανό Β΄ (867-872), ο οποίος τους υποδέχθηκε με μεγαλοπρέπεια. Ο πάπας αποδέχτηκε τη σύνταξη των σλαβικών λειτουργικών βιβλίων, κρίνοντας την παλαιοσλαβική γλώσσα ως αποδεκτή για τη θεία λειτουργία και χειροτόνησε τους μοραβούς μαθητές τους. Ο Κωνσταντίνος ήταν ήδη εκείνη την περίοδο σοβαρά ασθενής. Αναμένοντας τον θάνατό του, εισήλθε σε ένα μοναστήρι της Ρώμης και, αφού πήρε το όνομα Κύριλλος, απεβίωσε το 869. Μετά τον θάνατό του,

---

4. Για μία αναλυτική προσέγγιση της ιστορίας της ιεραποστολής βλ. DVORNIK, ***Byzantine missions***· βλ. επίσης τη μελέτη της Αγγελικής Δεληκάρη στον παρόντα τόμο. Για τη δραστηριότητα του Κύριλλου και του Μεθοδίου βλ. επίσης ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 140-166 και σελ. 11-31 γενικά για τη Θεσσαλονίκη και τους Σλάβους.

5. OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*, σελ. 231 κ.ε.

6. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 122.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 305

ο Μεθόδιος ορίστηκε από τον πάπα αρχιεπίσκοπος της Μοραβίας και της Παννονίας[7].

Κατά τη διάρκεια της παραμονής των δύο αδελφών στη Ρώμη, συντελέστηκαν σημαντικές πολιτικές αλλαγές στη Μοραβία. Ο Ραστισλάβος ανατράπηκε από τον ανιψιό του Σβατοπλούκ, ο οποίος υποστήριζε τα συμφέροντα της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής και του καθολικισμού. Ο Μεθόδιος απώλεσε την αρχιεπισκοπική του θέση και καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη. Για περίπου τρία χρόνια παρέμεινε έγκλειστος στο νησί Ράιχεναου στη λίμνη της Κωνστάντζας, ωστόσο μετά από παρέμβαση του πάπα αποφυλακίστηκε και επανήλθε στο αξίωμα της μοραβικής αρχιεπισκοπής έως τον θάνατό του το 885. Κατά τη διάρκεια της ζωής του οι αντιδράσεις από την πλευρά του γερμανικού κλήρου ήταν εντονότατες. Μετά τον θάνατό του, ο Σβατοπλούκ εκδίωξε βίαια και πούλησε ως σκλάβους του μαθητές του, ενώ απαγόρευσε να τελείται η λειτουργία στη σλαβική γλώσσα[8]. Διάδοχος του Μεθόδιου ήταν ο επίσκοπος του Πασσάου **Wiching**, ο οποίος ήταν ένθερμος υποστηρικής της λατινικής γλώσσας στη θεία λειτουργία.

Τα πρώτα συγγράμματα που παράχθηκαν στη Μεγάλη Μοραβία αφορούσαν τη μετάφραση βιβλίων από την ελληνική και, σε μικρότερο βαθμό, από τη λατινική γλώσσα. Ο Μεθόδιος σχετίζεται με αρκετά από τα πρώτα έργα[9] που συντάχθηκαν στη σλαβική γλώσσα, ιδιαίτερα με εκείνα που πραγματεύονται την εκκλησιαστι-

---

7. *Στο ίδιο*, σελ. 147-149.

8. Η παλαιοσλαβική γλώσσα και η σλαβική γραμματεία είχαν εξαπλωθεί ήδη κατά τη διάρκεια της ζωής του Μεθοδίου στη Βοημία και σε ένα τμήμα της Πολωνίας. Μετά την εκδίωξή τους οι μαθητές του Μεθοδίου συνέχισαν τη δραστηριότητά τους σε άλλα σλαβικά κράτη. Κύρια βάση τους αποτέλεσε η Βουλγαρία, όπου και δημιουργήθηκε μία διαφορετική σλαβική γραφή, η κυριλλική, η οποία στηρίχτηκε στην κεφαλαιογράμματη ελληνική. Από τη Βουλγαρία η σλαβική γραμματεία εξαπλώθηκε, μέσω της Ρουμανίας και της Σερβίας, στη Ρωσία και τη Βοσνία αντίστοιχα. Μέρος των μαθητών πιθανότατα κατέφυγε στην Κροατία, ένω κάποιοι άλλοι παρέμειναν ίσως σε απομακρυσμένες και δυσπρόσιτες περιοχές της Μεγάλης Μοραβίας. Σταδιακά η παλαιοσλαβική παράδοση εξαπλώθηκε σε όλα τα έδαφη που κατοικούνταν από σλαβικά φύλα. Για το ζήτημα βλ. VEČERKA, ***Počátky slovanského***, σελ. 97-100.

9. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 156· AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 158 κ.ε.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 306

κή οργάνωση και διοίκηση. Παρά το γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν έχει διασωθεί κανένα χειρόγραφο της εποχής (τα διαθέσιμα χειρόγραφα είναι μεταγενέστερα), είναι πολύ πιθανό ότι ο Μεθόδιος κατάφερε προς το τέλος της ζωής του να ολοκληρώσει την επιμέλεια της μετάφρασης ολόκληρης της Αγίας Γραφής, εκτός των βιβλίων των Μακκαβαίων[10].

Από την ελληνική γλώσσα μεταφράστηκε και η συλλογή των εκκλησιαστικών κανόνων του Ιωάννη Σχολαστικού με το όνομα *Νομοκάνων*[11]. Έχει διασωθεί ακόμη μέρος της ομιλίας του Μεθοδίου, το οποίο αποτελεί σπουδαίο μνημείο της παλαιοσλαβικής γραμματείας και περιλαμβάνει ομιλίες του Ιωάννη Χρυσοστόμου και άλλων βυζαντινών συγγραφέων. Το περιεχόμενό του είναι στην πραγματικότητα νομοκανονικό και βασίζεται σε βιβλικές αναφορές[12].

Σε ρωσικά χειρόγραφα διασώθηκαν δύο διαφορετικές παραλλαγές του έργου *Νόμος προς εκδίκασιν των ανθρώπων (Zakon sudnyj ljudem)*, το οποίο στηρίζεται στην *Έκλογή*, μία συλλογή αστικού δικαίου, η οποία εκδόθηκε από τον αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄ το 726, και η οποία έχει αποδοθεί στη σλαβική γλώσσα[13]. Η πλειοψηφία των έργων της σχολής της Μεγάλης Μοραβίας πραγματεύεται ιστορικά γεγονότα του 9ου αιώνα. Ο *Βίος του Κωνσταντίνου* και ο *Βίος του Μεθοδίου*, οι οποίοι περιγράφουν τη ζωή και τη δραστηριότητα των δύο αδελφών, είναι γραμμένοι στο ύφος των βυζαντινών αγιολογικών κειμένων και θεωρούνται ως η κύρια πηγή για την ιστορία της Μεγάλης Μοραβίας[14]. Οι δύο *Βίοι* αλληλοσυμπληρώνονται αλλά και διαφοροποιούνται στο επίπεδο του ύφους. Ο *Βίος του Κωνσταντίνου* είναι πιο σύνθετο έργο και εμπε-

---

10. VEČERKA, ***Staroslovenština***, σελ. 14.

11. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον*, σελ. 44-96· AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 172-176.

12. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 157, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

13. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον*, σελ. 20· ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*, σελ. 158.

14. Βλ. *Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), σελ. 45-91 και *Βίος Μεθοδίου* (ΤΑΧΙΑΟΣ), σελ. 189-212. Λεπτομερείς μελέτες για τις βιογραφίες από τους VAVŘINEK, ***Staroslověnské životy*** και VAŠICA, ***Literární památky***, σελ. 182-255.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 307

ριέχει ρητορικά στοιχεία, ενώ αναφέρεται και στην ιεραποστολική δράση του Κωνσταντίνου πριν την αποστολή στη Μοραβία. Από την άλλη, ο *Βίος Μεθοδίου* είναι μικρότερο σε έκταση έργο και επικεντρώνεται στην περιγραφή της ζωής του Μεθοδίου μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου. Το τρίτο σημαντικότερο έργο της σχολής της Μοραβίας είναι ο ύμνος ***Proglas***, συγγραφέας του οποίου θεωρείται ο ίδιος ο Κωνσταντίνος[15]. Το συγκεκριμένο έργο γράφτηκε σε στίχους και χρησιμοποιήθηκε ως πρόλογος στη σλαβική μετάφραση του Ευαγγελίου[16].

Στη γειτονική Βοημία, οι τσέχοι πρίγκιπες της δυναστείας των Πρεμυσλιδών (περ. 870-1306), αποτέλεσαν τους συνεχιστές της παλαιοσλαβικής παράδοσης και λειτουργίας[17]. Πρώτος γνωστός εκπρόσωπος της δυναστείας είναι ο **Bořivoj** (περ. 870-889), ο οποίος βαπτίστηκε στη Μεγάλη Μοραβία, πιθανότατα από τον ίδιο τον Μεθόδιο. Την εποχή του **Bořivoj** ιδρύθηκε η πρώτη τσεχική χριστιανική εκκλησία, αυτή του αγίου Κλήμη στο **Levý Hradec**[18]. Άλλοι γνωστοί ηγεμόνες της δυναστείας είναι η **Ludmila** (865-921), σύζυγος του **Bořivoj**, και ο εγγονός της Βεγκεσλάος (**Václav**, 907-929)[19], οι οποίοι ανακηρύχτηκαν άγιοι και, όπως θα δούμε παρακάτω, ο βίος τους αποτέλεσε θέμα πολλών λογοτεχνικών έργων.

Τόσο η λατινική όσο και η παλαιοσλαβική γλώσσα χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα στο πλαίσιο της εδραίωσης του χριστιανισμού στα τσεχικά εδάφη. Στην προσπάθεια προσηλυτισμού των λαϊκών στρωμάτων, όπου ο παγανισμός ήταν αρκετά διαδεδομένος, η παλαιοσλαβική γλώσσα διαδραμάτισε, όπως άλλωστε είναι φυσικό,

---

15. VAŠICA, ***Literární památky***, σελ. 25-29.

16. AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 134, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

17. Ορισμένοι ερευνητές αρνούνται την ιδέα της άμεσης συνέχειας και σχέσης μεταξύ της Μεγάλης Μοραβίας και της Τσεχίας. Περίληψη της εξέλιξης της έρευνας στο ČAJKA, ***Církevněslovanská legenda***, σελ. 41-47.

18. ZVĚŘINA, ***Kostel sv. Klimenta***.

19. Για τη χρονολόγηση του θανάτου του Βεγκεσλάου έχουν εκφραστεί δύο απόψεις. Η μία υποστηρίζει ότι δολοφονήθηκε το 935 και η δεύτερη το 929, η οποία και προκρίνεται βάσει της λεπτομερούς ανάλυσης του MAREŠ, ***Cyrilometodejská tradice***, σελ. 328-340.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 308

σημαντικότερο ρόλο. Σε κάθε περίπτωση, η στενή αλληλεπίδραση μεταξύ λατινικών και παλαιοσλαβικών έργων του 10ου και 11ου αιώνα, τα οποία σώζονται μόνο σε μεταγενέστερα χειρόγραφα, είναι εμφανής[20].

Από την παλαιοσλαβική γραμματεία της πρώιμης εποχής της δυναστείας των Πρεμυσλιδών σώζονται δύο κείμενα στα γλαγολιτικά: το επονομαζόμενο ***Kyjevské listy (Φύλλα του Κιέβου)***, που γράφτηκε πιθανότατα τον 10ο ή 11ο αιώνα και περιέχει προσευχές μεταφρασμένες από τη λατινική γλώσσα[21], καθώς και το ***Pražské zlomky hlaholské (Γλαγολιτικά αποσπάσματα της Πράγας)***, που περιλαμβάνει σύντομα λειτουργικά κείμενα (ευχές του Λυχνικού) μεταφρασμένα από τα ελληνικά[22].

Τα πρώτα πρωτότυπα λογοτεχνικά θέματα σχετίζονται με την ίδια τη δυναστεία των Πρεμυσλιδών. Ιδιαίτερα σημαντικό έργο, γραμμένο στα παλαιοσλαβικά, είναι η *Πρώτη σλαβική αφήγηση του αγίου Βεγκεσλάου (**První staroslověnská legenda o sv. Václavu**)*, που αναφέρεται στον βίο και τον θάνατο του νεαρού πρίγκιπα, ο οποίος δολοφονήθηκε το 929 μετά από εντολή του αδερφού του Βολεσλάβου. Σε σύγκριση με μεταγενέστερα έργα που είχαν ως θέμα τη ζωή του Βεγκεσλάου, η *Πρώτη σλαβική αφήγηση* υπερείχε με την αντικειμενικότητα και τον λιτό αφηγηματικό ύφος της[23]. Σε διαφορετικό ύφος γράφτηκε η *Δεύτερη σλαβική αφήγηση του αγίου Βεγκεσλάου (**Druhá staroslověnská legenda o sv. Václavu**)*, η οποία μεταφράστηκε από τα λατινικά και συνδέεται με τη λεγόμενη *Αφήγηση του **Gumpold*** (ο **Gumpold** ήταν επίσκοπος της **Mantua** από το 974 έως το 983)[24]. *Η Δεύτερη σλαβική αφήγηση* δεν αποτελεί πιστή μετάφραση του έργου του **Gumpold**, καθώς ο ανώνυμος μεταφραστής χρησιμοποίησε και άλλες, άγνωστες μέχρι σήμερα πηγές. Η ζωή και η δραστηριότητα του Βεγκε-

---

20. VEČERKA, ***Počátky písemnictví***, σελ. 17.

21. NIMČUK, ***Glagolitčny listki***· AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*, σελ. 164 κ.ε.

22. VEČERKA, ***Staroslověnština***, σελ. 20.

23. KONZAL, ***Staroslověnské legendy***, σελ. 55-140. Για την υπόθεση της κροατικής προέλευσης του έργου βλ. KRÁLÍK, «**Vozniknovenje**», σελ. 160 κ.ε.

24. Για τη λατινική έκδοση με τσεχική μετάφραση βλ. ***Gumpoldi Mantuani***, σελ. 146-166.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 309

σλάου περιγράφονται με τη χρήση υπερφυσικών θεμάτων και το έργο χαρακτηρίζεται από την πολύπλευρη σύνθεση και το περιγραφικό του ύφος[25].

Τα παλαιότερα έργα στον τσεχικό χώρο που έχουν γραφτεί στη λατινική γλώσσα αφορούν τους βίους της αγίας **Ludmila** και του αγίου Βεγκεσλάου. Το ***Fuit in provincia Boemorum*** είναι αφιερωμένο στη σύζυγο του **Bořivoj**, η οποία δολοφονήθηκε από τη νύφη της **Drahomíra** γύρω στο 921[26], ενώ το ***Crescente fide christiana***, αφηγείται τον βίο του Βεγκεσλάου[27]. Το σημαντικότερο έργο της τσεχικής λογοτεχνίας αυτής της περιόδου είναι το ***Vita et passio s. Venceslai et s. Ludmilae aviae eius***, που συντάχθηκε από έναν μοναχό στο **Břevnov**, την παλαιότερη ανδρική μονή στη Τσεχία. Η ίδρυση της μονής σχετίζεται με τη δραστηριότητα του αγίου Βόιτεχ (**Vojtěch**), που ήταν χρονικά ο δεύτερος επίσκοπος της Πράγας (μετά τον **Dietmar**) και φίλος του Χριστιανού (**Christian**), συγγραφέα της πραγματείας αυτής. Η σύνθεση αναφέρεται συνήθως ως *Αφήγηση του **Christian** (**Kristiánova legenda**)*[28]. Σε σχέση με τα έργα που αναφέρθηκαν παραπάνω, η *Αφήγηση του **Christian*** προσφέρει περισσότερες πληροφορίες για τους βίους της αγίας **Ludmila** και του αγίου Βεγκεσλάου. Μορφολογικά είναι άρτια δομημένο, ενώ αξιοσημείωτη είναι η τάση σύνδεσης της λατινικής με την παλαιοσλαβική εκκλησιαστική παράδοση[29].

Η παλαιοσλαβική παράδοση γνώρισε μεγάλη άνθηση την εποχή του πρίγκιπα **Oldřich**, τον πρώτο μισό του 11ου αιώνα. Ο **Oldřich** (†1034) ίδρυσε το 1032 τη μονή της **Sázava**, όπου η παλαιοσλαβική γλώσσα χρησιμοποιήθηκε τόσο στην εκκλησιαστική λειτουργία όσο και στα πλαίσια της φιλολογικής (κυρίως μεταφραστικής) δραστηριότητας που αναπτύχθηκε από τους μοναχούς. Από την εποχή του πρώτου ηγουμένου, του αγίου Προκοπίου, η μονή απο-

---

25. KONZAL, ***Staroslověnské legendy***, σελ. 141-218.

26. CHALOUPECKÝ, «**Legendy**», σελ. 459-481.

27. ***Crescente fide Christiana***, σελ. 58-63· βλ. και CHALOUPECKÝ, ***Na úsvitu křest'anství***, σελ. 78-86· KALHOUS, ***Anatomy of a Duchy***, σελ. 191-192, 240 κ.ε.

28. Βλ. ***Legenda Christiani***.

29. Βλ. KALHOUS, ***Anatomy of a Duchy***, σελ. 186-193, όπου και η βιβλιογραφία.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 310

τέλεσε το κέντρο της σλαβικής γραμματείας, διατηρώντας στενές επαφές και διασυνδέσεις με το εξωτερικό[30]. Οι έριδες των διαδόχων του **Oldřich**, αλλά και η προσπάθεια εδραίωσης της λατινικής ως μοναδικής λειτουργικής γλώσσας, οδήγησε στην εκδίωξη των σλάβων μοναχών από της **Sázava** το 1097 και την ολοσχερή καταστροφή της βιβλιοθήκης της. Η λογοτεχνική δραστηριότητα των μοναχών της **Sázava** διασώθηκε μόνο σε μεταγενέστερα αντίγραφα[31].

Μετά την απαγόρευση της χρήσης της σλαβικής γλώσσας στην εκκλησιαστική λειτουργία της μονής, τα λατινικά κυριάρχησαν στην τσεχική λογοτεχνία, ειδικά από τον 12ο αιώνα και ύστερα. Ένα νέο — για τα δυτικοσλαβικά δεδομένα — λογοτεχνικό είδος αυτή την περίοδο ήταν το χρονικό[32]. Παλαιότερο και κορυφαίο έργο είναι το ***Βοημικό Χρονικό (Chronica Boemorum)*** του Κοσμά της Πράγας (1045-1125), βοημού ιερέα ο οποίος κατέγραψε τη τσεχική ιστορία από τις απαρχές της μέχρι το έτος του θανάτου του. Το έργο έχει έντονο πατριωτικό χαρακτήρα, αντανακλώντας την ισχυροποίηση του τσεχικού κράτους και την επικράτηση του χριστιανισμού έναντι του παγανισμού. Ο Κοσμάς συγκαταλέγεται στους υποστηρικτές της λατινικής λειτουργίας και ως εκ τούτου αποσιώπησε το γεγονός της τέλεσης της θείας λειτουργίας στα παλαιοσλαβικά στη **Sázava**. Η χρονογραφία του γράφτηκε σε ζωντανό ύφος, με πλήθος ποιητικών στοιχείων, μεταφορών, παροιμιών

---

30. Οι επαφές που σύναψε ο Προκόπιος με μονές του εξωτερικού συνεχίστηκαν και μετά τον θάνατό του το 1053. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως τα λείψανα των ρώσων μαρτύρων **Boris** και **Gleb** κατέληξαν στη **Sázava**· βλ. **Bláhová**, «**Literární vztahy Sázavy**», σελ. 219-234.

31. Γενικά, βλ. **Reichertová - Bláhová - Dvořaková - Huňaček**, ***Sázava***.

32. Πράγματι, στη γειτονική Πολωνία, η πρώτη χρονογραφία, το ***Chronica seu originale regum et principum Poloniae***, γράφτηκε στις αρχές του 13ου αιώνα στη λατινική γλώσσα από τον επίσκοπο Κρακοβίας **Wincenty Kadłubek**· βλ. σχετικά **Milosz**, ***Polish literature***, σελ. 11. Τον 15ο αιώνα, ο πολωνός διπλωμάτης **Jan Długosz** έγραψε και εξέδωσε σε δώδεκα τόμους τη σημαντικότερη πολωνική χρονογραφία υπό τον τίτλο ***Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae***· βλ. **Reddaway - Penson - Halecki - Dyboski**, ***History of Poland***, σελ. 164.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 311

και διακριτών ιδιωμάτων, χαρακτηριστικά που έδωσαν στο έργο εξαιρετική ποιότητα[33].

Παρά το γεγονός ότι στον 12ο και 13ο αιώνα, στο πλαίσιο των λειτουργικών δραστηριοτήτων της επίσημης εκκλησίας χρησιμοποιούνταν τα λατινικά, τόσο η ποιμαντική ρητορική των ιερέων, όσο και η διδασκαλία που ήταν ενταγμένη στο επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα και απευθυνόταν στα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού γινόταν αποκλειστικά στη μητρική γλώσσα. Για τη διευκόλυνση της κατανόησης των κειμένων οι ιερείς άρχισαν να αποδίδουν τα λατινικά κείμενα στη τσεχική γλώσσα, δημιουργώντας τα λεγόμενα ***glosa*** (σχόλια)[34]. Αρχικά μεταφράζονταν μεμονωμένες λέξεις και φράσεις και μετέπειτα φράσεις και ολόκληρα αποσπάσματα των κειμένων. Η τσεχική διακριτικά μετατρέπονταν σε εργαλείο μεταφρασμένης λογοτεχνίας και σύντομα θα εξελισσόταν και η ίδια σε λογοτεχνική γλώσσα[35].

Τα πρώτα λογοτεχνικά έργα που γράφτηκαν στα τσεχικά ήταν εκκλησιαστικοί ύμνοι. Ο παλαιότερος σύντομος οκτάστιχος ύμνος ***Hospodine, pomiluj ny (Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς)*** περιέχει επικλήσεις για ειρήνη, καλή σοδειά και, γενικά, το έλεος του Θεού. Επαναλαμβανόταν η λέξη ***Krleš***, η οποία προέρχεται (ηχητικά) από το ελληνικό ***Κύριε ἐλέησον***. Η παλαιότερη καταγραφή της λέξης ανάγεται στα τέλη του 14ου αιώνα, αλλά ιστορικά είναι τεκμηριωμένη ήδη από τον 13ο. Ωστόσο, εικάζεται ότι η αρχική αναφορά της έγινε μόλις τον 10ο αιώνα[36]. Από την επίκληση ***Κύριε ἐλέ-***

---

33. Η χρονογραφία του Κοσμά αντιγράφονταν πολύ συχνά, ενώ από τον 17ο αιώνα έχουν γίνει πολλές εκδόσεις και ανατυπώσεις. Για την αγγλική της μετάφραση βλ. WOLVERTON, ***Cosmas of Prague***.

34. Τα παλαιότερα σωζόμενα έργα είναι το ***Glosy Vídeňské (Σχόλια της Βιέννης)*** που είναι γραμμένο σε μία πρωτόλεια λατινική γραφή και αναφέρεται σε κείμενα του Ευαγγελίου, καθώς και το ***Glosy Svatořehořské (Σχόλια του Αγίου Γρηγορίου)***, το οποίο είναι γραμμένο στα λατινικά και περιέχει ομιλίες του αγίου Γρηγορίου. Και τα δύο σχόλια περιέχουν στοιχεία μίας μικτής τσεχοπαλαιοσλαβικής γλώσσας και χρονολογούνται από τα τέλη του 10ου έως τις αρχές του 11ου αιώνα. Συνολικά σώζονται δεκάδες λατινικά χειρόγραφα με τσεχικά σχόλια.

35. Για την εξέλιξη της τσεχικής γλώσσας στον Μεσαίωνα, βλ. CUŘÍN, ***Vyvoj spisovné češtiny***, σελ. 9-32.

36. MAREŠ, ***Cyrilometodějská tradice***, σελ. 403-476.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 312

ησον μετεξελίχθηκε και ο ύμνος ***Svatý Václave***, το επονομαζόμενο και *Άσμα του αγίου Βεγκεσλάου* ***(Svatováclavský chorál)***. Η δημιουργία του πιθανότατα σχετίζεται με τη σταδιακή ενίσχυση της τσεχικής εθνικής συνείδησης[37]. Ουσιαστικά πρόκειται για μία προσευχή προς τον άγιο προστάτη των τσεχικών εδαφών ώστε να μεσολαβήσει προς τον Θεό για τη σωτηρία του έθνους.

Τα χαρακτηριστικά της σύνθεσης του τσεχικού ύμνου ***Hospodine, pomiluj ny*** ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με τον παλαιότερο πολωνικό εκκλησιαστικό ύμνο ***Bogurodzica (Μήτηρ Θεού)***, το παλαιότερο χειρόγραφο του οποίου χρονολογείται στις αρχές του 15ου αιώνα. Η φιλολογική πλευρά του ύμνου παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον, καθώς παρατηρείται συγκερασμός της παλαιάς πολωνικής και τσεχικής γλώσσας με στοιχεία της παλαιοσλαβικής[38].

Μέχρι τις αρχές του 13ου αιώνα, οι τσέχοι ηγεμόνες επιδίωκαν τη συγκρότηση ενός πολιτικο-στρατιωτικού αμυντικού μετώπου εναντίον της γερμανικής αυτοκρατορίας. Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει την εποχή του Όταχαρ Α΄ (**Přemysl Otakar I**, 1198-1230), ο οποίος εξασφάλισε την αναγνώρισή του ως βασιλέα από τον γερμανό αυτοκράτορα· κατά συνέπεια, το τσεχικό κράτος έγινε επίσημα βασίλειο (βασίλειο της Βοημίας) με κληρονομική διαδοχή στον θρόνο[39]. Η οικονομική ευημερία του βασιλείου μαρτυρείται από την ίδρυση νέων πόλεων, την ανάπτυξη της βιοτεχνίας, του εμπορίου και της εξόρυξης αργύρου, γεγονός που ισχυροποίησε τη θέση και την ισχύ του στο διεθνές πολιτικό πεδίο. Η συγκεκριμένη οικονομική εξέλιξη σχετιζόταν στενά με τον εποικισμό του τσεχικών πόλεων από γερμανούς κατοίκους και τεχνίτες. Το 1306 πέθανε ο τελευταίος βασιλιάς της δυναστείας των Πρεμυσλιδών Βεγκεσλάος

---

37. Η πρώτη μνεία του ύμνου γίνεται στο έργο του **Beneš Krabice z Weitmile** τον 14ο αιώνα, όπου αναφέρεται ως «ύμνος που τραγουδιέται από παλιά»· Χρονικό του ***Beneš Krabice z Weitmile***, σελ. 537.

38. VEČERKA, ***Slovanských jazyků***, σελ. 105.

39. Το βασιλικό τίτλο απέκτησε ο πρίγκιπας Βρατισλάβος Β΄ (1085-1092) και αργότερα ο εγγονός του Βλαδισλάβος Β΄ (1152-1172). Η κληρονομικότητα του βασιλικού τίτλου εξασφαλιζόταν από την επονομαζόμενη «Χρυσή βούλλα της Σικελίας» που εκδόθηκε από τον γερμανό αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας Φρειδερίκο Β΄ το 1212· βλ. PÁNEK - TŮMA, ***Czech lands***, σελ. 95-98.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 313

Γ΄ και ο τσεχικός θρόνος περιήλθε στον δυτικοευρωπαϊκό οίκο των Λουξεμβούργων[40]. Το τσεχικό βασίλειο έφτασε στη μεγαλύτερη πολιτική και πολιτισμική του ακμή κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Καρόλου Δ΄ (**Karel IV**, 1346-1378), ο οποίος ίδρυσε το Πανεπιστήμιο του Καρόλου στην Πράγα. Το 1344 άρχισε η ανέγερση του ναού του Αγίου Βίτου, ενώ το 1357 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος της γέφυρας του Καρόλου. Αυτή την εποχή, το στέμμα του αγίου Βεγκεσλάου, καθώς και τα βασιλικά διαδήματα και κοσμήματα, τα οποία αποτελούν μέχρι σήμερα εθνικά μνημεία και σύμβολα της τσεχικής πολιτικής ιστορίας, φυλάσσονταν στο κάστρο **Karlstein**.

Ο Κάρολος Δ΄ συνέβαλε επίσης στην αναβίωση της σλαβικής λογοτεχνικής παράδοσης. Το 1347 ίδρυσε τη μονή του Σλόβανι (**Kláster na Slovanech**) και κάλεσε μοναχούς απο την Κροατία για να συνεχίσουν την παραγωγή ή αντιγραφή παλαιοσλαβικών κειμένων[41]. Οι σλάβοι μοναχοί δραστηριοποιήθηκαν εκεί μέχρι το 1419, όταν η μονή κατελήφθη από τους Χουσίτες. Επιπλέον, ο Κάρολος Δ΄ διακρίθηκε για τη λογοτεχνική του δραστηριότητα. Το πιο γνωστό συγγραμμά του είναι η αυτοβιογραφία του (***Vita Caroli***), γραμμένη στα λατινικά, στο οποίο παρουσιάζει τη ζωή του ως μία προσπάθεια εκπλήρωσης των εντολών της χριστιανικής ηθικής, δημιουργώντας έτσι ένα πρότυπο ηγεμόνα για τους διαδόχους του. Η ***Vita Caroli*** γράφτηκε σε λιτό χρονογραφικό ύφος και αποτελεί αξιόπιστη ιστορική πηγή[42].

Η χρήση της γλώσσας αυτή την περίοδο σχετιζόταν με την κοινωνική διαστρωμάτωση του πληθυσμού. Τα μέλη της μεσαίας τάξης έγραφαν τα έργα τους κυρίως στα τσεχικά, ενώ τα μέλη της ανώτερης αριστοκρατίας και του αυλικού περιβάλλοντος πρόβαλαν την εκπαίδευσή τους μέσω της χρήσης της λατινικής, γερμανικής και γαλλικής γλώσσας, οι οποίες αποτελούσαν τις διεθνείς γλώσσες της εποχής. Μεγάλης σημασίας έργο, το οποίο απευθυνόταν στην

---

40. Η δυναστεία των Πρεμυσλιδών (**Přemyslovci**) συνδεόταν με τη δυναστεία των Λουξεμβούργων μέσω της **Eliška Přemyslovna**, αδερφής του τελευταίου βασιλιά της δυναστείας, η οποία παντρεύτηκε τον Ιωάννη Λουξεμβούργο (**Jan Lucemburský**). Ο Καρόλος Δ΄ ήταν γιος τους· βλ **Pánek - Tůma**, ***Czech lands***, σελ. 121.

41. Βλ. **Bronč**, «**Remešské evangelium**», σελ. 137.

42. **Havránek - Hrabák**, ***Výbor z české literatury***, σελ. 613.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 314

ανώτερη αριστοκρατία, ήταν η *Αλεξανδρείδα (Alexandreida)*, που χαρακτηρίζεται υφολογικά ως τσεχικό κοσμικό έπος. Γράφτηκε τον 13ο ή 14ο αιώνα και η θεματολογία του πηγάζει από την επεξεργασία λατινικών κειμένων για τη μοίρα του Μεγάλου Αλέξανδρου και των στρατιωτών του[43]. Η παλαιοτσεχική έκδοση προσαρμόστηκε στο τσεχικό περιβάλλον της εποχής σε τέτοιο βαθμό ώστε να αποτελεί ένα ξεχωριστό έργο και όχι το αποτέλεσμα μίας μετάφρασης. Τα γεγονότα από τη ζωή του φημισμένου έλληνα στρατηλάτη χρησιμοποιήθηκαν ως παράδειγμα προς μίμηση για τον αριστοκράτη-πολεμιστή· παράλληλα, στο έργο προβάλλεται η εικόνα ενός ιδανικού βασιλείου, στο οποίο έπρεπε να μοιάσει η Τσεχία. Η *Αλεξανδρείδα* ανήκει στις παλαιότερες τσεχικές λογοτεχνικές πραγματείες, με έντονα τα στοιχεία της τσεχικής λαϊκής παράδοσης, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι αναδεικνύονται τα θρησκευτικά — αντί για τα πολιτικά — ζητήματα της εποχής.

Τον 14ο αιώνα γράφτηκε από τον **Dalimil** η πρώτη χρονογραφία στη τσεχική γλώσσα, με τίτλο *Χρονικό του επονομαζόμενου **Dalimil (Kronika tak řečeného Dalimila)***[44]. Σε αντίθεση με την Αλεξανδρείδα, το χρονικό απευθυνόταν στην κατώτερη αριστοκρατία, περιγράφοντας τα γεγονότα της περιόδου μέσα από την οπτική του απλού πολίτη. Χαρακτηριστικό του έργου είναι η απλότητα και το λιτό του ύφος, χωρίς τη χρήση ποιητικών χαρακτηριστικών. Το έργο πραγματεύεται την ιστορία της χώρας από την έλευση των Τσέχων μέχρι την περίοδο της βασιλείας του Ιωάννη Λουξεμβούργου. Οι περισσότερες πληροφορίες αντλούνται από το χρονικό του Κοσμά και από γνωστές αφηγήσεις θρυλικού χαρακτήρα, γίνεται όμως αναφορά και σε άλλα γεγονότα τα οποία δεν καταγράφονται σε αυτές τις πηγές, όπως η ίδρυση της μονής της **Sázava** και η παλαιοσλαβική του παράδοση. Το έργο διέπεται από έντονο πατριωτισμό, ο οποίος εκφράζεται, μεταξύ άλλων, με τη διαφωνία για την πρόσβαση του γερμανικού πληθυσμού στα κλιμάκια της κρατικής και εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Παρόμοιες «τσεχο-

43. Ο συγγραφέας του λογοτεχνικού προτύπου ήταν ο Γάλλος **Gautier de Châtillon** στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα. Για την παλαιοτσεχική έκδοση του έργου βλ. VÁŽNÝ, ***Staročeská Alexandreida***.

44. Βλ. *Χρονικό του **Dalimil***.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 315

κεντρικές» απόψεις προβάλλονται, με ακόμη πιο έντονο τρόπο, στα έργα του Ιωάννη Χους (**Jan Hus**) και άλλων εκπροσώπων του κινήματος των Χουσιτών[45].

Κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα η θεματολογία της τσεχικής λογοτεχνίας διευρύνεται, καθώς πολλά έργα αντλούν τα θέματά τους από την καθημερινότητα. Έργα με δραματικό περιεχόμενο εμφανίστηκαν για πρώτη φορά λίγο νωρίτερα, τον 12ο αιώνα[46]. Ξεκίνησαν να γράφονται στα λατινικά, σταδιακά όμως η τσεχική κυριάρχησε ως κύρια γλώσσα γραφής[47]. Το παλαιότερο σωζόμενο παλαιοτσεχικό δράμα ονομάζεται *Κομπογιαννίτης* (**Mastičkář**-«αυτός που φτιάχνει αλοιφές») και γράφτηκε στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Διαδραματίζεται στη μεσαιωνική αγορά, όπου τρεις «Μαρίες» πηγαίνουν να αγοράσουν μύρο για να αλείψουν το σώμα του Χριστού. Το δράμα χρησιμοποιεί κοσμικά και εκκλησιαστικά στοιχεία, αλλά αγγίζει τα όρια της χυδαίας βωμολοχίας, κατοχυρώνοντας κατά αυτό τον τρόπο τη λαϊκή απήχησή του. Ιδιαίτερα δημοφιλή ήταν τα ιπποτικά έπη καθώς και οι θρύλοι (αφηγήσεις) που αναφέρονταν στους βίους αγίων, Τσέχων ή μη. Τα ιπποτικά έπη συχνά εμπνέονταν από την ξένη λογοτεχνία, όπως για παράδειγμα το έργο ***Tristram a Izalda***, που αποτελεί διασκευή της γνωστής κελτικής ιστορίας για την αγάπη του Τριστάνου και της Ιζόλδης. Το έπος ***Tandariáš a Floribella***, που έχει τις ρίζες του στον θρύλο του βασιλιά Αρθούρου και τους ιππότες της στρογγυλής τραπέζης, αποτελεί ένα ακόμη παράδειγμα[48]. Κορυφαίο επικό έργο της παλαιοτσεχικής λογοτεχνίας θεωρείται η *Αφήγηση της*

---

45. Αξίζει εδώ να σημειωθεί πως την ίδια εποχή (14ος αιώνας) άρχισε να γίνεται ορατή κάποια εθνική ευαισθητοποίηση και στην Πολωνία. Κύριος εκφραστής του τοπικού μεταρρυθμιστικού κινήματος ήταν ο **Jakub Świnka** (†1314), ο οποίος απαγόρευσε τη χορήγηση αδειών διδασκαλίας στους γερμανούς καθηγητές που δεν γνώριζαν επαρκώς την πολωνική γλώσσα.

46. Για την ιστορία και την εξέλιξη του τσεχικού δράματος βλ. SVEJKOVSKÝ, ***Z dejin***.

47. Η ιδιαιτερότητα των παλαιότερων δραματικών έργων βασίζεται στο γεγονός ότι ενώ οι συνθέσεις γράφονταν στα λατινικά, στη τσεχική γλώσσα μεταφράζονταν μόνο συγκεκριμένα αποσπάσματα. Με την πάροδο του χρόνου τα τσεχικά έργα υπερίσχυσαν των λατινικών, από τα οποία σώζονται πλέον μόνο μικρά αποσπάσματα. Η συγκεκριμένη εξέλιξη τεκμηριώνεται στο έργο ***Mastičkář***.

48. HRABÁK, ***Dějiny české literatury***, σελ. 132.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 316

αγίας Αικατερίνης (Legenda o sv. Kateřině) που γράφτηκε τον δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Περιγράφει τη ζωή μίας ειδωλολάτρισσας πριγκίπισσας, η οποία επέλεξε την αγάπη της για τον Χριστό αντί του γάμου με τον γιο του ρωμαίου αυτοκράτορα. Η σύνθεση ξεχωρίζει για το υψηλό επίπεδο της γλώσσας και την επιδέξια ποιητική της έκφραση[49].

Οι διάφορες αφηγήσεις που σχετίζονται με τους βίους αγίων (κυρίως Τσέχων) ακολουθούν ένα βασικό μοτίβο. Εμπεριέχουν ιστορικά και φανταστικά στοιχεία, τα οποία αντιπαραβάλλονται με την τρέχουσα ιστορική πραγματικότητα. Η αφήγηση της αγίας **Anežka** περιγράφει τη μοίρα της κόρης του Πρεμυσλίδη Όταχαρ Α΄, η οποία αφιέρωσε τη ζωή της στη φροντίδα των φτωχών και των αρρώστων[50]. Η αφήγηση είχε σκοπό να προωθήσει τη διαδικασία αγιοποίησής της που ξεκίνησε λίγο μετά τον θάνατό της το 1282. Ένα ακόμη θέμα που επαναλαμβάνεται συχνά στα έργα αυτής της περιόδου είναι η αυξανόμενη δυσαρέσκεια — αν όχι ανησυχία — για τις επεκτατικές βλέψεις των Γερμανών έναντι του τσεχικού κράτους. Ως παράδειγμα μπορεί να προσκομιστεί η *Αφήγηση του άγιου Προκόπιου*, η οποία αποτελεί διασκευή λατινικού αγιολογικού κειμένου των αρχών του 14ου αιώνα και περιγράφει τη ζωή και τη δράση του πρώτου ηγουμένου της μονής **Sázava**. Η σύνθεση απευθυνόταν στο ευρύ κοινό, όπως γίνεται αντιληπτό από τη χρήση εκλαϊκευμένων μορφών έκφρασης. Γενικά, τα τσέχικα αγιολογικά κείμενα αυτής της εποχής χαρακτηρίζονται από έντονο πατριωτισμό, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι δίνουν έμφαση σε κάποια συγκεκριμένα στοιχεία της προσωπικότητας του αγίου όπως ο λιτός και ταπεινός τρόπος ζωής του — στοιχεία που εμφανίζονται ως βασικοί πυλώνες του κινήματος των Χουσιτών[51].

Η αυστηρή κριτική για την οικονομική κατάσταση της χώρας, σε συνδυασμό με την έντονη δυσαρέσκεια για την απουσία διαπροσωπικών σχέσεων κατανόησης και αλληλεγγύης στους κόλπους της

---

49. Για μετάφραση στη σύγχρονη τσεχική γλώσσα και σχόλια βλ. **Pelán**, ***Legenda o sv. Kateřině.***

50. Αποτέλεσμα του φιλανθρωπικού έργου της αγίας **Anežka** ήταν η ίδρυση στην παλαιά πόλη της Πράγας της γυναικείας μονής «**Na Františku**» και ενός νοσοκομείου.

51. **Thomas**, ***Anne's Bohemia***, σελ. 77-87.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 317

τσεχικής κοινωνίας, αντικατοπτρίζεται στο εκτενές ποίημα *Δεκάλογος του Θεού (**Desatero kázanie božie**)*. Το έργο *Σάτιρες για δημοτικούς συμβούλους και τεχνίτες (**Satiry o konšelích a remeslnících**)* ξεχωρίζει για τον κριτικό του λόγο. Αποτελείται από επτά σατιρικού ύφους κείμενα σε μορφή στίχων που αναφέρονται σε διεφθαρμένους και ανήθικους δημοτικούς συμβούλους και τεχνίτες που εργάζονται περιστασιακά. Αυτά τα δύο έργα έχουν διασωθεί στο επονομαζόμενο χειρόγραφο του Χράντες (***Hradecký rukopis***) που γράφτηκε μεταξύ του 1350 και 1360, πιθανότατα από τον ίδιο συγγραφέα[52].

Ένα ακόμη λογοτεχνικό είδος το οποίο αναπτύσσεται ιδιαίτερα στη διάρκεια του 14ου αιώνα είναι το λυρικό έργο. Πιθανότατα ήδη τον 13ο αιώνα είχε γραφτεί η *Προσευχή της **Kunhuta** (**Kunhutina modlitba**)*, που σχετίζεται με τον βίο της ηγουμένης **Kunhuta**, κόρης του βασιλιά Όττοκαρ Β΄ (1253-1278)[53]. Η σύνθεση ξεχωρίζει για την εξαιρετική πολυπλοκότητα της γλώσσας της, καθώς και τον εκφραστικό της πλούτο. Παράλληλα, εμφανίζονται λυρικά έργα με κοσμικά και ερωτικά θέματα. Αυτά είχαν συνήθως τη μορφή μονολόγων, όπου οι συγγραφείς περιγράφουν τα συναισθήματα που τους προκαλεί ο έρωτας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το *Άσμα του Ζαβίς (**Závišova píseň**)*[54]. Στα έργα σατιρικού περιεχομένου, από την άλλη πλευρά, αντικατοπτρίζονταν τα προβλήματα της εποχής. Έτσι, στο *Άσμα για την αλήθεια (**píseň o Pravdě**)* περιγράφεται η μάταιη περιπλάνηση της αλήθειας που αναζητά τον ασφαλή της οίκο[55].

Στα έργα επικού χαρακτήρα κυριαρχεί η πεζογραφία έναντι της ποίησης. Το μεγαλύτερο σε έκταση σωζόμενο έργο της τσεχικής λογοτεχνίας είναι το *Χρονικό της Τροίας (**Kronika Trojánská**)* που στηρίχθηκε σε λατινικό πρότυπο του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1470 και θεωρείται το πρώτο — ή ένα από τα πρώτα — τσεχικά βιβλία που έχουν τυπωθεί[56].

---

52. Λεπτομερής ανάλυση του συγκεκριμένου χειρογράφου από τον HRABÁK, ***Staročeské satiry***.

53. HRABÁK, ***Dějiny české literatury***, σελ. 96.

54. HAVRÁNEK - HRABÁK, ***Výbor z české literatury***, σελ. 394-396.

55. *Στο ίδιο*, σελ. 408-412.

56. HRABÁK, ***Dějiny české literatury***, σελ. 138.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 318

Το συγκεκριμένο έργο, το οποίο ακολουθεί το πνεύμα της μεσαιωνικής ιπποσύνης, ήταν αρκετά δημοφιλές, εν μέρει λόγω της ποικιλίας του περιεχομένου του. Η τσεχική λογοτεχνία έφταση στο απόγειό της με το έργο *Ο υφαντής (Tkadleček)* — μία αλληγορική ιστορία που αφηγείται την αντιπαράθεση ενός ερωτευμένου υφαντή με την προσωποποιημένη δυστυχία, η οποία κρατάει μακριά την αγαπημένη του[57]. Το έργο γράφτηκε το 1407 και πραγματεύεται το φιλοσοφικό ερώτημα «σε ποιο βαθμό μπορεί ο άνθρωπος να καθορίσει ελεύθερα τη μοίρα του και πόσο περιορισμένος είναι από τη βούληση του Θεού». Το ύφος του έργου είναι εκλεπτυσμένο ενώ παρεμβάλλονται ιστορικές αναφορές σε σύγχρονα γεγονότα υπό τη μορφή ρητών, παροιμιών και μύθων.

Μία από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες της παλαιοτσεχικής λογοτεχνίας ήταν ο **Smil Flaška** (1350-1403) από την πόλη **Pardubice**. Το έργο του απηχεί τις προσπάθειες της τσεχικής αριστοκρατίας να διατηρήσει τη θέση της στα τέλη του 14ου αιώνα. Η αλληγορική έμμετρη σύνθεση *Νέο συμβούλιο (Nová rada)*, αναφέρεται σε ένα συμβούλιο ζώων που συγκαλείται με αφορμή τη στέψη του νέου βασιλιά-λέοντα. Πράγματι, τα ζώα ανταποκρίθηκαν στο αίτημα του ηγεμόνα τους, τον οποίο προσπαθούν να συμβουλεύσουν για τον καλύτερο τρόπο διακυβέρνησης[58]. Μέσω αυτών των συμβουλών, παρουσιάζεται η δομή του ιδανικού χριστιανικού κράτους υπό την καθοδήγηση ενός πεφωτισμένου μονάρχη.

Κορυφαίος εκπρόσωπος της παλαιοτσεχικής λογοτεχνίας θεωρείται ο θρησκευτικός στοχαστής και φιλόσοφος **Tomáš Štítný ze Štítného** (1333/1334-1403/1404). Κατά τη διάρκεια των σπουδών του στο Πανεπιστήμιο του Καρόλου παρακολούθησε τα κυρήγματα των εκκλησιαστικών μεταρρυθμιστών **Konrád Waldhauser** (1320/1326-1369) και **Jan Milíč z Kroměříže** (1320/1325-1374), που επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τη συγγραφική του δραστηριότητα. Συνέγραψε κυρίως θεολογικές-ηθικές

---

57. Το θέμα των «αντιπαραθέσων» ή «λογομαχιών» ήταν αρκετά διαδεδομένο σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή λογοτεχνία της εποχής. Ο *Υφαντής* αντλεί πολλά στοιχεία του από την παλαιότερη γερμανική σύνθεση ***Der Ackermann aus Böhmen*** του τσέχου συγγραφέα **Jan z Žatce**· βλ. σχετικά **Thomas**, ***Labyrinth of the word***, σελ. 49-50.

58. **Thomas**, ***Anne's Bohemia***, σελ. 125-133.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 319

πραγματείες, με πιο σημαντική το *Έξι βιβλία για γενικότερα χριστιανικά θέματα* του 1376 (***Knížky šestery o obecných věcech křesťanských***), όπου ασκεί κριτική στην αριστοκρατία η οποία, κατά τη γνώμη του, όφειλε να διορθώσει τα λάθη της (κυρίως την απληστία) και να είναι δίκαιη και σοφή, ακολουθώντας το θέλημα του Θεού[59]. Η δογματική διδασκαλία του αναπτύσσεται στο έργο ***Řeči besední***. Στην ουσία πρόκειται για μία εκτενή συζήτηση μεταξύ ενός πατέρα και των παιδιών του, κατά τη διάρκεια της οποίας εξηγείται με απλό τρόπο το χριστιανικό δόγμα, καθώς και περίπλοκα θέματα σχολαστικής φιλοσοφίας[60]. Σημαντικό ήταν και το μεταφραστικό έργο του **Štítný**. Σε αυτό συγκαταλέγεται το *Βαρλαάμ και Ιωσαφάτ* ***(Barlaam a Josafat)***, το εκκλησιαστικό μυθιστόρημα ενός άγνωστου βυζαντινού συγγραφέα του 6ου αιώνα[61] και το έργο με τίτλο *Βιβλία για το σκάκι και τι το παιχνίδι στο σκάκι δείχνει και μαθαίνει* ***(Knihy o šašiech a co hra šachová ukazuje a učí)***, ένα εγχειρίδιο εκμάθησης του παιχνιδιού. Αυτό το τελευταίο στηρίζεται στο έργο του ιταλού μοναχού **Jacoba de Cessolis** και αποτελεί μία αλληγορία για τη διαστρωμάτωση της τσεχικής κοινωνίας στη βάση των κανόνων του σκακιού[62]. Γενικά, ο **Štítný** ήταν ο πρώτος μη εκκλησιαστικός συγγραφέας που μελέτησε και σχολίασε τόσο εκτενώς την κοινωνική κατάσταση στη χώρα του. Η κριτική αντιμετώπιση της κοινωνίας και η προσπάθεια βελτίωσής της στο έργο του λειτούργησε, από μία άποψη, ως προπομπός της δραστηριότητας του Ιωάννη Χους.

Όπως είναι γνωστό, από τον 13ο αιώνα η δυτική χριστιανική Εκκλησία, παρά τα σοβαρά εσωτερικά προβλήματα που αντιμετώπιζε, προσπαθούσε να αυξήσει τις κοσμικές της εξουσίες[63]. Τον επό-

---

59. HRABÁK, ***Dějiny české literatury***, σελ. 177.

60. *Στο ίδιο*, σελ. 150· LÜTZOW, ***Bohemian literature***, σελ. 63-79.

61. Ο μεταφραστής αναφέρεται στον συγγραφέα ως Ιωάννη Μοναχό. Παλαιότερα, είχε εκφραστεί η άποψη ότι αυτός δεν ήταν άλλος από τον Ιωάννη Δαμασκηνό.

62. LÜTZOW, ***Bohemian literature***, σελ. 74.

63. Για κάποια από τα προβλήματα της δυτικής Εκκλησίας αυτή την περίοδο βλ. DONALD LOGAN, ***History of the Church***, σελ. 133-136, 320-326· επίσης, BECK - FINK - GLAZIK - ISERLOH, ***Handbuch der Kirchengeschichte***, σελ. 490 κ.ε.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 320

μενο αιώνα, όταν η κρίση στους κόλπους της έφτασε στο αποκορύφωμά της, ο Ιωάννης Ουίκλιφ (**John Wycliffe**, 1328-1384), καθηγητής του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, αμφισβήτησε την παπική αυθεντία και την εκκλησιαστική παράδοση, υποστηρίζοντας ότι την Εκκλησία αποτελούν μόνο οι «εκλεκτοί», οι προορισμένοι για τη σωτηρία. Οι τσέχοι φοιτητές των Πανεπιστημίων της Οξφόρδης και των Παρισίων αποτέλεσαν τους φορείς αυτών των ριζοσπαστικών ιδεών στην κεντρική Ευρώπη. Στα εδάφη του τσεχικού βασιλείου (***Corona regni Bohemiae***) παρόμοιες ιδέες κυοφορούνταν, ήδη από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, στα έργα των ιερωμένων **Konrad Waldhauser**, **Jan Milíč z Kroměříže**, **Matěj z Janova**, καθώς και των θεολόγων του Πανεπιστημίου της Πράγας **Jan z Mýta**, **Štěpán z Kolína** κ.ά.[64] Σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις αναμφίβολα διαδραμάτισε και η διαρκώς αυξανόμενη επιρροή του γερμανικού στοιχείου στα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δρώμενα των αστικών κέντρων της Βοημίας[65]. Μέσα σε αυτό το έκρυθμο, αν όχι πολωμένο, περιβάλλον εμφανίστηκε στο προσκήνιο ο Ιωάννης Χους (1370-1415), η δράση του οποίου επηρέασε αποφασιστικά την πολιτική και πολιτιστική εξέλιξη της κεντρικής Ευρώπης του 15ου αιώνα. Ο Χους σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Καρόλου στην Πράγα, όπου διετέλεσε καθηγήτης και μετέπειτα κοσμήτορας. Από το 1402 έως το 1412 κήρυττε στο παρεκκλήσι της Βηθλεέμ στο κέντρο της πόλης, ασκώντας έντονη κριτική στην Εκκλησία και ειδικά στον ανώτατο κλήρο για τον πλούτο και τη διαφθορά του[66]. Η κριτική του στράφηκε και κατά της αριστοκρατίας, την οποία χαρακτήριζε άπληστη. Οι απόψεις του βρήκαν ανταπόκριση στους αστούς, στην κατώτερη αριστοκρατία και στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Η σύγκρουσή του με τις επίσημες εκκλησιαστικές αρχές ήταν αναπόφευκτη και έτσι το 1412 ο Χους αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Πράγα. Τελικά, στις 6 Ιουλίου 1415 καταδικάστηκε στην Κωνστάντζα της Γερμανίας και θανατώθηκε στην πυρά[67].

---

64. Betts, «**English and Čech influences**», σελ. 83-102.

65. Βλ. Πρωτοπαπας, *Το κίνημα των Χουσιτών*, σελ. 21.

66. Για την κριτική του στην Εκκλησία βλ. Beck - Fink - Glazik - Iserloh, ***Handbuch der Kirchengeschichte***, σελ. 555-561.

67. Smahel, ***Hussitische Revolution***, σελ. 925-929.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 321

Στην εξορία ο Χους έγραψε μία σειρά από έργα, τόσο στη λατινική όσο και στη τσεχική γλώσσα[68]. Το 1412 συνέθεσε μία από τις σημαντικότερες πραγματείες του στα τσεχικά, την *Ανάλυση του δεκάλογου (Výklad viery, desatera božieho přikázánie a páteře)*[69]. Το συγκεκριμένο έργο αναλύει τις βασικότερες προσευχές, εκθέτοντας παράλληλα τον τρόπο με τον οποίο οφείλει να ζει ο αληθινός χριστιανός, ενώ παρατίθενται κριτικά σχόλια για την κοινωνία. Τέλος, το έργο δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην πολιτική και πολιτιστική εξάπλωση του γερμανικού στοιχείου[70]. Στα τσεχικά έγραψε αρκετά μικρά έργα τα οποία αντλούν τη θεματολογία τους από την καθημερινότητα του απλού ακροατή του. Για παράδειγμα, το έργο *Κόρη (Dcerka)*[71] απευθύνεται στους υποστηρικτές του και πιο συγκεκριμένα στον γυναικείο πληθυσμό που παλαιότερα συνέρρεε να τον ακούσει στην Πράγα[72]. Ένα από τα σημαντικότερα λατινικά έργα του, γραμμένο το 1413, είναι το *Περί της εκκλησίας (De ecclesia)*[73]. Στηριζόμενος, εν μέρει, στις ιδέες του Ιωάννη Ουίκλιφ, ο Χους παρουσίασε εκεί τις κριτικές του θέσεις ως προς την αποστολή της Εκκλησίας. Υποστήριξε, μεταξύ άλλων, ότι εάν οι εκπρόσωποι της εκκλησιαστικής εξουσίας, σε όλο το φάσμα του κλήρου, ζούσαν σύμφωνα με τους χριστιανικούς κανόνες δεν θα ήταν υποχρεωμένοι να υπακούουν στους ιεραρχικά και κοινωνικά ανώτερους[74]. Ανάμεσα στα έργα που έγραψε στη τσεχική γλώσσα σημαντική θέση κατέχουν τα *Βιβλία για την Σιμωνία (Kniežky o svatokupectví)*, όπου ο Χους ασκεί έντονη κριτική σε όλο το εκκλησιαστικό κατεστημένο, από τον πάπα μέχρι τους απλούς ιερω-

---

68. Λατινικά έργα του εκδίδονται σήμερα στη σειρά ***Magistri Iohannis Hus Opera omnia*** υπό την αιγίδα του Κέντρου Μεσαιωνικών Σπουδών στην Πράγα (**Centrum medievistických studií**). Έργα στην τσεχική γλώσσα είχαν εκδοθεί στις σειρές ***Mistra Jana Husi Sebrané*** και ***Spisy M. Jana Husi***.

69. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ, *Το κίνημα των Χουσιτών*, σελ. 38-40.

70. Χαρακτηριστικά, συμβούλευε τους Τσέχους, στην περίπτωση που παντρευτούν Γερμανίδα, να φροντίσουν ώστε τα παιδιά τους να μιλούν τσεχικά· βλ. ***Mistra Jana Husi Sebrané***, τόμ. **I**, σελ. 133.

71. ***Mistra Jana Husi Sebrané***, τόμ. **III**, σελ. 104-133.

72. **NOVÁK**, ***Přehledné dějiny***, σελ. 61.

73. Για την αγγλική μετάφραση βλ. **Jan Hus**, ***De Ecclesia***.

74. **HAVRÁNEK**, ***Husitské doby***, τόμ. I, σελ. 150.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 322

μένους[75]. Καταδικάζει τη Σιμωνία, όπως επίσης και την καταβολή οποιαδήποτε αμοιβής για την τέλεση θρησκευτικών τελετουργιών. Σημαντική πηγή πληροφόρησης για την καθημερινή ζωή στην εποχή του Χους αποτελεί το έργο ***Postila***, από το λατινικό «**post illa verba textus**» («μετά από εκείνα τα λόγια»), όπου και πάλι ασκείται έντονη κριτική στο εκκλησιαστικό οικοδόμημα. Το ***Postila*** αποτελεί ένα από τα πιο δημοφιλή βιβλία του Χους, που μάλιστα γράφτηκε στο αποκορύφωμα της λογοτεχνικής του δραστηριότητας[76]. Στην τσεχική γλώσσα έχουν σωθεί και κάποιες επιστολές του, με σημαντικότερες αυτές που έγραψε στην Κωνστάντζα λίγο πριν την καταδίκη του[77].

Η δραστηριότητα του Ιωάννη Χους δεν περιορίζεται μόνο στα πολιτικά και τα εκκλησιαστικά πράγματα, καθώς συνέθεσε έργα φιλολογικού χαρακτήρα, τα οποία επηρέασαν σημαντικά την εξέλιξη της τσεχικής γλώσσας. Πράγματι, ο Χους θεωρείται ως ο πιθανότερος συγγραφέας του έργου ***Orthographia Bohemica*** που χρονολογείται γύρω στο 1406[78]. Εκεί μεταξύ άλλων παρουσιάζονται τα γράμματα του τσεχικού αλφαβήτου και αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο θα πρέπει να αποδίδονται οι χαρακτήρες που δεν υπάρχουν στο λατινικό αλφάβητο. Αντί για τα συμπλέγματα δύο ή περισσότερων γραμμάτων, ο συγγραφέας εισηγήθηκε τη χρησιμοποίηση κάποιων ειδικών συμβόλων, ενώ προχώρησε και στη διάκριση ανάμεσα σε μακρά και βραχέα φωνήεντα. Για παράδειγμα, το σύμπλεγμα «**cz**» («τς») αποδίδεται έκτοτε ως «**č**» και η εκφορά του «**aa**» γράφεται ως «**á**»[79]. Οι γλωσσολογικές αλλαγές που αποδίδονται στον Χους αποσκοπούσαν κυρίως στη διευκόλυνση της χρήσης των ρημάτων και της συντακτικής δομής της τσεχικής γλώσσας[80]. Παρόμοια θεματολογία έχει και το έργο ***Abeceda (Αλφάβητο)***, που αναμφισβήτητα συνέγραψε ο Χους[81].

---

75. Για την αγγλική μετάφραση βλ. **Jan Hus**, «**On Simony**», σελ. 211-233.
76. **Novák**, ***Přehledné dějiny***, σελ. 61· **Havránek**, ***Husitské doby***, τόμ. **I**, σελ. 159.
77. Για την αγγλική μετάφραση βλ. **Spinka**, ***Letters***.
78. **Havránek**, ***Husitské doby***, τόμ. **II**, σελ. 519.
79. **Novák**, ***Přehledné dějiny***, σελ. 60.
80. *Στο ίδιο*, σελ. 59.
81. **Havránek**, ***Husitské doby***, τόμ. **II**, σελ. 519.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 323

Γενικά, οι ιδέες του Χους είχαν αρκετούς υποστηρικτές και συνεχιστές (για παράδειγμα **Jakoubek ze Stříbra**, **Jan Rokycana** κ.ά.), όπως άλλωστε και πολέμιους[82]. Η αντιπαράθεση των δύο πλευρών γινόταν κυρίως μέσω πραγματειών και κηρυγμάτων, που συχνά περιελάμβαναν τη χρησιμοποίηση αποσπασμάτων από τη Βίβλο ή από έργα γνωστών εκκλησιαστικών συγγραφέων και θεολόγων. Οι πραγματείες (***traktát***) παρουσιάζονταν σε θεολογικές συγκεντρώσεις ή πανεπιστημιακές διαλέξεις και ήταν συνήθως γραμμένες στα λατινικά, ενώ τα κηρύγματα, τα οποία απευθύνονταν στη μεσαία τάξη και τα λαϊκά στρώματα, πραγματοποιούνταν στη τσεχική γλώσσα.

Ο ρόλος των ύμνων στον λόγιο τσεχικό πολιτισμό αυξήθηκε σημαντικά στη διάρκεια του 15ου αιώνα. Σε σύγκριση με τον 14ο, οι ερωτικοί ύμνοι είναι λιγότερο δημοφιλείς ενώ, αντίθετα, κυριαρχούν τα άσματα που σχολιάζουν στη τσεχική γλώσσα την πολιτική και κοινωνική κατάσταση στη χώρα. Με το κίνημα των Χουσιτών σχετίζονται ύμνοι θρησκευτικού, πολιτικού και πολεμικού χαρακτήρα[83]. Αξιόλογη είναι και η ποιητική παραγωγή αυτή την περίοδο. Αρκετά έργα του 15ου αιώνα περιέχουν αλληγορίες για τον έρωτα και το πάθος, ενώ το ύφος τους συχνά είναι σαρκαστικό. Μία από τις γνωστότερες ποιητικές συνθέσεις είναι η *Φιλονικία μεταξύ της Πράγας και της* ***Kutna Hora (Hádání Prahy s Kutnou Horou)*** που γράφτηκε γύρω στο 1420. Εδώ η πόλη της Πράγας εκπροσωπεί το κίνημα των Χουσιτών ενώ η **Kutna Hora** τους πολέμιούς του[84]. Είναι σημαντικό εδώ να τονιστεί ότι και οι τελευταίοι χρησιμοποιούσαν τα ίδια λογοτεχνικά είδη, γράφοντας αρκετά έργα στα λατινικά, τα οποία γενικά απέφευγαν οι Χουσί-

---

82. Ας σημειωθεί εδώ ότι τόσο το έργο του Χους όσο και αυτό του Ουίκλιφ είχε ιδιαίτερο αντίκτυπο στην Πολωνία, όπως φαίνεται καθαρά από την πραγματεία ***Piesň o Wiklefie*** *(Ύμνος για τον Ουίκλιφ)* του φιλοσόφου **Jędrzej Gałka z Dobczyn** (περ. 1450-1451)· αναλυτικότερα βλ. WŁODARSKI, ***Polska poezja***, σελ. 60.

83. Ένας απο τους γνωστότερους πολεμικούς ύμνους των Χουσιτών ήταν ο ***Ktož jsú boží bojovníci*** *(Ποιοι είναι οι πολεμιστές του Θεού)*, ο οποίος άσκησε σημαντική επιρροή στον τσεχικό πολιτισμό, απαντώντας, μεταξύ άλλων, σε έργα κλασσικής, λαϊκής και σύγχρονης μουσικής από τον 19ο αιώνα και ύστερα.

84. THOMAS, ***Anne's Bohemia***, σελ. 144.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 324

τες. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το έργο ***Carmen insignis Coronae Bohemiae*** του **Vavřinec z Březové** (περ. 1370-1437), που αναφέρεται στη νίκη των Χουσιτών επί των καθολικών το 1431 («Τέταρτη σταυροφορία») κοντά στην πόλη **Domažlice**[85].

Οι δραματικές εξελίξεις στο εσωτερικό της χώρας άφησαν το στίγμα τους και στην πεζογραφία, η οποία παύει να εστιάζει σε θέματα ψυχαγωγικού ή και καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος και αντλεί πλέον τη θεματολογία της από την πολιτική επικαιρότητα. Όπως και σε άλλα λογοτεχνικά είδη, η γλώσσα που επιλέγει να χρησιμοποιήσει ο εκάστοτε συγγραφέας συνήθως καταδεικνύει το κοινό του. Τα έργα στα λατινικά απευθύνονται σε ξένους ή στο τμήμα του πληθυσμού που ήταν μορφωμένο, ενώ εκείνα που ήταν γραμμένα στα τσεχικά προορίζονταν για τις ευρύτερες μάζες[86]. Στα πεζά έργα του 15ου αιώνα συγκαταλέγονται σάτιρες, διακηρύξεις, επιστολές, ομιλίες κ.ά. Σημαντική θέση κατέχει η πεζογραφία που σχετιζόταν με την πολεμική δράση. Την ίδια περίοδο κάνουν ακόμη την εμφάνισή τους εκτενή κείμενα ενημερωτικού χαρακτήρα που μπορούν να θεωρηθούν ως πρόδρομοι των εφημερίδων[87]. Τα χρονικά, όπως είδαμε παραπάνω, είχαν μακρά παράδοση στη τσεχική λογοτεχνική παράδοση. Ωστόσο, τώρα, για πρώτη φορά, πολλοί χρονογράφοι αφηγούνται πρόσφατα ή ακόμη και σύγχρονα με αυτούς γεγονότα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του φαινομένου αποτελεί το *Χρονικό (Chronicon) των ετών 1419-1421* του **Vavřinec z Březové**[88]. Καινούριο λογοτεχνικό είδος αποτελούν και οι στρατιωτικές πραγματείες, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τους λεγόμενους «Πολέμους των Χουσιτών» (1415-1434)[89].

Το πρώτο μισό του 15ου αιώνα συνέγραψε τα έργα του και ο θρησκευτικός και πολιτικός στοχαστής **Petr Chelčický** (1390-1450)[90]. Η σκέψη του θεωρείται γενικότερα αρκετά πρωτοπορια-

---

85. HAVRÁNEK, ***Husitské doby***, τόμ. **I**, σελ. 396.
86. *Στο ίδιο*, τόμ. **II**, σελ. 416.
87. *Στο ίδιο*, σελ. 416, 477-478.
88. *Στο ίδιο*, σελ. 486.
89. *Στο ίδιο*, σελ. 502. Για τους «Πολέμους των Χουσιτών» γενικά βλ. BARTOS, ***Hussite revolutions***· VERNEY, ***Warrior of God***.
90. Για την εξέλιξη αιρετικών ιδέων στην Βοημία βλ. STAFFA, ***Das Gift der Heiligen Kirche***· LOCHMAN, ***Zeal for truth***.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 325

κή[91]. Στο πρώτο του έργο με τίτλο *Για τον πνευματικό πόλεμο* (***O boji duchovním***, 1421) διερωτάται εάν υφίσταται κάποιος λόγος που να δικαιολογεί την πραγματοποίηση ιερού πολέμου, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η βία δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως τρόπος επιβολής θρησκευτικών ιδεών. Οι απόψεις του για τη θρησκεία και την οργάνωση της Εκκλησίας αναπτύχθηκαν σε αρκετές πραγματείες όπως το *Για την αγία εκκλησία* ***(O církvi svaté)***, ενώ η κριτική του διάθεση απέναντι στο σύγχρονο κοινωνικό οικοδόμημα αποτυπώνεται στο έργο *Για την τριπλή διαίρεση της κοινωνίας* ***(O trojím lidu)***, όπου επικρίνει τα ανώτερα στρώματα και απαιτεί την ισότητα μεταξύ των ανθρώπων. Σε πολλά μικρότερα έργα αναπτύσσει τις ιδέες του για μία σειρά από ηθικά και θεολογικά ζητήματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ιδέες του συμπορεύονται με τα μεταρρυθμιστικά κινήματα της εποχής, συχνά όμως αντιτίθεται σε αυτά. Ο κύριος χαρακτήρας των έργων του είναι κριτικός. Το έργο του ***Postilla*** (1434-1441), στο οποίο εκθέτει τις εκκλησιαστικές και θεολογικές του ιδέες, περιείχε κείμενα σε μορφή κηρυγμάτων. Σε κάποια σημεία οι θέσεις που διατύπωνε ήταν ακόμη πιο ριζοσπαστικές και από εκείνες του Χους, τονίζοντας, για παράδειγμα, ότι η εκκλησιαστική ιεραρχία συγκέντρωνε από το κοινωνικό σύνολο μόνο υλικά αγαθά και πλούτο. Κορυφαίο του έργο θεωρείται ο *Κόσμος της Πίστης* (1440-1443), όπου συγκεντρώνονται και εκθέτονται συνολικά οι απόψεις του για τη θρησκεία και την κοινωνία. Ο **Chelčický** θεωρεί ότι από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου κυριαρχεί η ανισότητα μεταξύ των χριστιανών και ότι, συνεπώς, ο καλός χριστιανός δεν θα έπρεπε να εργάζεται σε καμία βαθμίδα της δημόσιας διοίκησης, ούτε να ασχολείται με εμπορικές δραστηριότητες, καθώς αυτοί οι δύο κλάδοι (η δημόσια διοίκηση και το εμπόριο) αποτελούν πηγές ανισότητας[92]. Το έργο του συνέβαλε καθοριστικά στη δημιουργία της προτεσταντικής τσεχικής Εκκλησίας της *Ενότητας των αδελφών* ***(Jednota bratrská/unitas fratrum)*** γύρω στο 1457[93].

---

91. **Novák**, ***Přehledné dějiny***, σελ. 64.
92. **Novák**, ***Přehledné dějiny***,, σελ. 65.
93. **Říčan**, ***History of the Unity of Brethren***.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 326

Νέες λογοτεχνικές τάσεις εμφανίζονται την περίοδο μετά τη μάχη στο **Lipany** (1434), η οποία οδήγησε στον τερματισμό των πολεμικών συγκρούσεων και την απαρχή της συνύπαρξης προτεσταντών και καθολικών στα τσεχικά εδάφη. Πολιτικά και πολιτισμικά σημαντική ήταν η βασιλεία του **Jiří z Poděbrad** (1458-1471). Τα έργα της εποχής αυτής δεν έχουν πλέον ως άμεσο στόχο την άσκηση επιρροής στον ακροατή, προτρέποντάς τον σε δράση, αλλά πραγματεύονται κυρίως θέματα ηθικού και θεωρητικού περιεχομένου[94]. Στην πεζογραφία και την ποίηση επανεμφανίζονται έργα ψυχαγωγικού χαρακτήρα, ενώ στον 15ο αιώνα χρονολογούνται και αρκετές συλλογές κοσμικής λυρικής ποίησης. Επίσης, αυξάνεται σταδιακά ο αριθμός των σύντομων χρονογραφιών. Μία από τις πιο χαρακτηριστικές έχει τίτλο *Παλιές τσεχικές χρονογραφίες (**Staré letopisy české**)* και αναφέρεται σε σύγχρονα γεγονότα, ανταναklώντας το αυξανόμενο ενδιαφέρον του κοινού για την πρόσφατη ιστορία[95]. Κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα εμφανίζονται και ταξιδιωτικές περιγραφές. Το 1465 ο **Jiří z Poděbrad** οργάνωσε διπλωματική αποστολή προς τις ευρωπαϊκές χώρες με στόχο τη βελτίωση των σχέσεων με αυτές και γενικότερα τη βελτίωση της εικόνας των Τσέχων, οι οποίοι θεωρούνταν αιρετικοί[96]. Το συγκεκριμένο ταξίδι έχει περιγραφεί από τον **Václav Šašek** στο έργο *Οι μνήμες του Σάσεκ (**Paměti Šaškovy**)*[97]. Σε γενικές γραμμές, το αυξημένο ενδιαφέρον για την ψυχαγωγική λογοτεχνία, η οποία απευθυνόταν στο ευρύ κοινό, μαρτυρείται από το γεγονός ότι αρκετά έργα αυτού του τύπου γράφτηκαν στη τσεχική γλώσσα[98]. Παράλληλα, παρατηρείται η προσπάθεια δημιουργίας εκλαϊκευμένων αναγνωσμάτων, τα οποία πραγματεύονταν θέματα σχετικά με τη φύση και την ιατρική[99].

---

94. HAVRÁNEK - HRABÁK, *Výbor z české literatury*, σελ. 253· HAVRÁNEK, ***Husitské doby***, τόμ. **II**, σελ. 56, 83, 131.

95. HAVRÁNEK, ***Husitské doby***, τόμ. **II**, σελ. 240, 264.

96. Για το ειρηνευτικό σχέδιο του βασιλιά της Βοημίας, βλ. **Jiří z Poděbrad**, ***The universal peace organization***, σελ. 81-90 και ***Das Weltfriedensmanifest***, για τη γερμανική μετάφραση.

97. HAVRÁNEK, ***Husitské doby***, τόμ. **II**, σελ. 319.

98. *Στο ίδιο*, σελ. 330.

99. *Στο ίδιο*, σελ. 533.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 327

Η συγγραφή έργων νομικού χαρακτήρα, από την άλλη πλευρά, συνδέεται με το κίνημα των Χουσιτών και τις πολιτικο-κοινωνικές αλλαγές που ακολούθησαν τον Συμβιβασμό (τη λεγόμενη ***Compactata*** της Βασιλείας του 1436) μεταξύ προτεσταντών και καθολικών. Στα τέλη του 15ου αιώνα η συντριπτική πλειοψηφία των νομικών εγχειριδίων είναι πλέον γραμμένη (ή μεταφρασμένη) στην τσεχική γλώσσα[100]. Από τα λατινικά (***vulgata***) είχαν επίσης μεταφραστεί, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, όλα τα κείμενα της Βίβλου, ωστόσο τον 15ο αιώνα εμφανίζονται πολλές νέες εκδόσεις και μεταφράσεις[101]. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι από το 1460 περίπου διακρίνονται στην τσεχική λογοτεχνία ουμανιστικές και αναγεννησιακές επιρροές, οι οποίες γίνονται ιδιαίτερα έντονες στα έργα του καθολικού ποιητή, πεζογράφου και ταξιδιώτη **Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic**[102]. Αυτές οι τάσεις, που αναπτύχθηκαν περισσότερο τον 16ο αιώνα και είχαν ως κύριο χαρακτηριστικό την έμφαση στις μεταφράσεις στα τσεχικά (αντί για τη σύνθεση πρωτότυπων έργων), αποτυπώνονται καθαρά και στο έργο του νομικού και πρύτανη του Πανεπιστημίου της Πράγας **Viktorín Kornel ze Všehrd** (1460-1520)[103].

Όπως έγινε αντιληπτό από τη σύντομη αυτή επισκόπηση, η πορεία και η εξέλιξη της τσεχικής γραμματείας κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα παρουσιάζει πολλές ιδιαιτερότητες. Οι απαρχές της τοποθετούνται στο δεύτερο μισό του 9ου αιώνα, με την ιεραποστολική δραστηριότητα των Κωνσταντίνου και Μεθοδίου στη Μεγάλη Μοραβία, αλλά μόλις τον 11ο αιώνα χρησιμοποιείται για πρώτη φορά η τσεχική γλώσσα (για την ακρίβεια, μεμονωμένες λέξεις) σε γραπτά κείμενα, καθώς τα λατινικά έπαιζαν πολύ σημαντικό ρόλο στην Εκκλησία, τη διοίκηση και τη λογοτεχνία. Όπως είναι φυσικό, μέσα σε αυτούς τους έξι «μεσαιωνικούς» αιώνες, από την εποχή του Κυρίλλου και του Μεθοδίου, τον 9ο, μέχρι αυτή του Ιω-

---

100. *Στο ίδιο*, σελ. 383.

101. *Στο ίδιο*, σελ. 459. Την ίδια εποχή ξεκίνησε (από κύκλους που συνδέονταν με το κίνημα της *Ενότητας των αδελφών*, βλ. παραπάνω) η μετάφραση της Βίβλου από τα εβραϊκά και τα ελληνικά στη τσεχική — μετάφραση η οποία όμως ολοκληρώθηκε μόλις τον 16ο αιώνα.

102. **Hasištejnský Lobkowicz**, ***Opera poetica***.

103. Βλ. ενδεικτικά, **Viktorín Kornel ze Všehrd**, ***Opus Bohemicum***.

16_P._Sofoulis_301_328 10-10-14 11:42 Page 328

άννη Χους και του **Petr Chelčický**, τον 15ο, η τσεχική λογοτεχνία άλλαξε ριζικά, όχι μόνο στο επίπεδο της γλώσσας, αλλά και στο ύφος, τη δομή και τη θεματολογία της. Αν και καθ' όλη αυτή την περίοδο τα θέματα θρησκευτικού-εκκλησιαστικού ενδιαφέροντος κατείχαν ιδιαίτερη θέση στην τσεχική λογοτεχνική παράδοση, οι ταραχώδεις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις ήταν αυτές που επηρέασαν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο τους τσέχους συγγραφείς, κυρίως από τον 13ο αιώνα και ύστερα. Ο αγώνας για τη σταθεροποίηση του βοημικού βασιλείου μέσα στα πλαίσια της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η διαρκώς αυξανόμενη επιρροή του γερμανικού πληθυσμού στα πολιτικά πράγματα της χώρας, καθώς και οι Χουσιτικοί πόλεμοι βρίσκονταν διαρκώς στο επίκεντρο της λογοτεχνικής παραγωγής. Υπό αυτό το πρίσμα, δεν θα ήταν υπερβολικό να υποστηρίξουμε ότι η μεσαιωνική τσεχική λογοτεχνία διατηρούσε μία προνομιακή σχέση με την ιστορία.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 329

XI.

Τατιάνα Μπορίσοβα

Η μεσαιωνική ανατολική σλαβική γραμματεία (11ος-14ος αιώνες)

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 330

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 331

Οι ανατολικοί Σλάβοι εισήλθαν από τους τελευταίους στον χώρο του ορθόδοξου σλαβικού πολιτισμού, με τον εκχριστιανισμό του κράτους των Ρως του Κιέβου που πραγματοποιήθηκε το 988 από τον ηγεμόνα Βλαδίμηρο[1]. Με τη μεταστροφή στη νέα θρησκεία αρχίζει η συστηματική χρήση της γραφής και εμφανίζεται η γραμματεία ως απαραίτητο όργανο του χριστιανικού κηρύγματος και της εκκλησιαστικής ζωής. Έτσι ξεκίνησε η πρώτη περίοδος της ανατολικής σλαβικής γραμματείας — η μεσαιωνική περίοδος — που διήρκησε μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα. Στα πλαίσια της σύντομης ανασκόπησής μας θα περιοριστούμε χρονολογικά μόνο στα πρώτα στάδια αυτής της περιόδου — μέχρι τον 15ο αιώνα. Όμως και σε αυτά τα «περιορισμένα» χρονικά πλαίσια η ιστορία της ανατολικής σλαβικής λογοτεχνίας αδυνατεί να χωρέσει σε λίγες σελίδες, εφόσον ακόμη και η λίστα μόνο των σημαντικότερων προσωπικοτήτων και συγγραμμάτων της θα έπαιρνε πολύ περισσότερο χώρο. Γι' αυτό τον λόγο, στην παρούσα μελέτη θα γίνει μόνο η προσπάθεια να προσδιοριστούν τα βασικά γνωρίσματα της εν λόγω γραμματείας σε σύγκριση με τη σύγχρονη με αυτή βυζαντινή λογοτεχνία, αλλά και τη μεταγενέστερη ρωσική παράδοση, μέσω της παράθεσης κάποιων ενδεικτικών παραδειγμάτων τα οποία σε καμία περίπτωση δεν καλύπτουν ολόκληρο τον όγκο των μεσαιωνικών σλαβικών γραμμάτων. Για τις εκτενέστερες μελέτες σχετικά με αυτό το αντικείμενο παραπέμπουμε τον αναγνώστη στην απέραντη βι-

1. Για τα ιστορικά και πολιτικά συμφραζόμενα του εκχριστιανισμού του κράτους των Ρως βλ. PODSKALSKY, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 16-42.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 332

βλιογραφία στη ρωσική γλώσσα[2], αλλά και σε περιορισμένη, ωστόσο ποιοτική ελληνόγλωσση βιβλιογραφία[3].

Μετά τον εκχριστιανισμό από το Βυζάντιο, οι Ρώσοι δεν χρειάστηκαν να κάνουν τις μεταφράσεις των απαραίτητων για το κήρυγμα και τη λατρεία θρησκευτικών κειμένων, αφού οι σλαβικές μεταφράσεις ήδη υπήρχαν στη βουλγαρική παράδοση. Η γλώσσα των μεταφράσεων αυτών[4] — η λεγόμενη παλαιοσλαβική γλώσσα που δημιουργήθηκε από τους έλληνες ιεραπόστολους Κύριλλο και Μεθόδιο τον 9ο αιώνα βάσει των νότιων σλαβικών ιδιωμάτων — παρά τις ορισμένες διαφορές με το ιδίωμα το οποίο μιλούσαν οι ανατολικοί Σλάβοι, δεν ήταν μια γλώσσα ξένη για αυτούς. Αξίζει να σημειωθεί ότι από τα δύο αλφάβητα που κυκλοφορούσαν τότε στη Βουλγαρία, οι Ρώσοι υιοθέτησαν μόνο το κυριλλικό, ενώ το γλαγολιτικό έμεινε εντελώς άγνωστο σε αυτούς. Αυτό αποτελεί ένδειξη, υποστηριζόμενη και από άλλες μαρτυρίες, ότι τα κείμενα ήρθαν στη Ρωσία από το βουλγαρικό βασίλειο, που χρησιμοποιούσε αυτή τη γραφή και που την εποχή εκείνη είχε πάψει να υφίσταται ως ανεξάρτητο κράτος[5]. Κατά τον 10ο-11ο αιώνα η Ρωσία παρέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της εκκλησιαστικής σλαβικής γραμματείας που συντάχτηκε ή μεταφράστηκε στη Μοραβία και τη Βουλγαρία[6] και «έγινε διάδοχος μιας λογοτεχνικής σλαβικής παράδοσης 125 χρόνων, αλλά και ο πλέον επιτυχημένος "συντηρητής" της»[7].

Η αφομοίωση της βυζαντινής γραμματείας, που αποτελούσε την αρχή των ρωσικών γραμμάτων, όρισε και την πορεία της μετέπειτα εξέλιξής της. Τόσο η επιλογή των βυζαντινών κειμένων προς μετάφραση όσο και οι ιδιαιτερότητες της πρόσληψής τους από τους

---

2. Ενδεικτικά εδώ μπορούν να αναφερθούν: EREMIN, *Lektsii*· KUSKOV, *Istorija drevnerusskoj literatury*· LIHAČEV, *Istorija russkoj literatury*· TVOROGOV, *Literatura drevnej Rusi*· TVOROGOV - BULANIN, *Slovar' knižnikov*· PICCHIO, *Istorija drevnerusskoj literatury*. Βλ. επίσης PODSKALSKY, *Hristianstvo i bogoslovskaja literatura*.

3. KAZANTZAKHΣ, *Ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας*· ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ρωσική λογοτεχνία*.

4. Για την προσφορά των ελλήνων διαφωτιστών στα σλαβικά γράμματα βλ. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*.

5. FLORJA - TURILOV - IVANOV, *Sudby Kirillo-Mefodievskoj traditsii*.

6. Βλ. TURILOV, «**Drevnerusskaja kul'tura**», σελ. 96-105.

7. TURILOV - FLORJA, «**Hristianskaja literatura**», σελ. 431-432.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 333

Σλάβους σε μεγάλο βαθμό προσδιόρισαν τα γνωρίσματα της πρωτότυπης ρωσικής λογοτεχνίας. Γι' αυτό αξίζει να παρουσιάσουμε εδώ τη σύντομη λίστα των κειμένων που παρέλαβαν οι ανατολικοί Σλάβοι από το Βυζάντιο διά μέσου της Βουλγαρίας. Η λίστα αυτή περιλαμβάνει:

Την Αγία Γραφή, η οποία κυκλοφορούσε κατά πλειοψηφία σε λειτουργικές συλλογές, που περιείχαν περικοπές-αποσπάσματα ορισμένων βιβλικών κειμένων με τη σειρά που διαβάζονται στις ακολουθίες στην εκκλησία: το Ευαγγέλιο *Άπρακος* (**lectionarium**), το *Απόστολ* — περικοπές του βιβλίου των Πράξεων και των Αποστολικών Επιστολών — το Ψαλτήρι και το Προφητολόγιον (*Παριμίεινικ*) με περικοπές της Παλαιάς Διαθήκης. Ενώ η Καινή Διαθήκη κυκλοφορούσε ταυτόχρονα και σε πλήρη (αναγνωστική) εκδοχή, κάτι αντίστοιχο (πλήρης μετάφραση) δεν ίσχυε για την Παλαιά Διαθήκη πριν από το τέλος του 15ου αιώνα. Επίσης στους ανατολικούς Σλάβους μεγάλη διάδοση είχαν οι ερμηνευτικές συλλογές ορισμένων βιβλίων της Αγίας Γραφής (λόγου χάριν του Ψαλτηριού) που περιείχαν το βιβλικό κείμενο μαζί με την ερμηνεία του[8].

Υμνογραφικά κείμενα, που συμπεριλαμβάνονταν σε διάφορες λειτουργικές συλλογές (Ευχολόγιο, Ωρολόγιο, Μηναία, Τριώδιο, Πεντακοσάρια, Οκτώηχο, καθώς και οι μουσικές συλλογές Κοντακάρια και Ειρμολόγια)[9].

Απόκρυφα κείμενα. Όπως παρατηρεί και ο **F. Thomson**[10], οι σλάβοι λόγιοι δεν έκαναν μεγάλη διάκριση μεταξύ των κανονικών βιβλικών και των απόκρυφων κειμένων. Αξίζει να παρατηρήσουμε εδώ ότι χάρη σε αυτό, πολλά βυζαντινά απόκρυφα, τα ελληνικά κείμενα των οποίων είχαν χαθεί, σώζονται μόνο στη σλαβική μετάφρασή τους[11].

Τα ρητορικά έργα των Πατέρων της Εκκλησίας με την ιδιαίτερη προτίμηση στον άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο, οι ομιλίες του

---

8. Για την αναλυτική ανασκόπηση της ιστορίας των σλαβικών μεταφράσεων των βιβλικών κειμένων παραπέμπουμε των αναγνώστη στην παρακάτω μελέτη: ALEKSEEV, ***Tekstologia slavianskoj biblii***.

9. Βλ. τη μελέτη του TEMČIN, «**Etapu stanovlenija slavianskoj gimnografii**», μέρος Α΄ και Β΄.

10. THOMSON, ***The reception of Byzantine culture***, σελ. 124.

11. PICCHIO, ***Istorija drevnerusskoj literatury***, σελ. 35-38.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 334

οποίου κυκλοφορούσαν σε ιδιαίτερες συλλογές *Ζλατοούστ* (Χρυσόστομος) και *Ζλατοστρούι* (Χρυσορρήμων)[12].

Αγιολογικά έργα: τους Βίους αγίων και τα Πατερικά, που συμπεριλαμβάνονται σε σλαβικά συναξάρια, τα λεγόμενα *Πρόλογκ*[13].

Ορισμένα βυζαντινά χρονικά με ιδιαίτερη προτίμηση στο Χρονικό του Γεωργίου Αμαρτωλού και του Ιωάννη Μαλάλα[14].

Τέλος σαφώς λιγότερη δημοτικότητα, όπως μπορεί να κρίνει κανείς με βάση τον αριθμό των χειρογράφων, είχαν άλλα μεμονωμένα κείμενα, όπως τα *Εξαήμερα*, κώδικες με Ρητά και Αφορισμούς (για παράδειγμα η βυζαντινή «Μέλισσα») και μερικά άλλα[15].

Δεν είναι δύσκολο να παρατηρήσει κανείς ότι η επιλογή των βυζαντινών κειμένων προς μετάφραση στα παλαιοσλαβικά υπηρετούσε καθαρά πρακτικούς ιεραποστολικούς σκοπούς: μεταφράστηκαν μόνο τα κείμενα που ήταν απαραίτητα για τη λατρεία, το χριστιανικό κήρυγμα και τη διαμόρφωση στον νεοφώτιστο λαό του χριστιανικού ηθικού προτύπου και της χριστιανικής κοσμοθεωρίας και ιστορικής αντίληψης. Από τη λίστα απουσιάζει όχι μόνο ολόκληρη η προ-χριστιανική ελληνική παράδοση, αλλά και ορισμένα βασικά επιτεύγματα της χριστιανικής σκέψης. Για παράδειγμα, λείπουν τα φιλοσοφικά και δογματικά έργα. Λείπει ολόκληρη η ουμανιστική συνιστώσα του σύγχρονου για τους Σλάβους βυζαντινού πολιτισμού, ενώ τη μεγάλη πλειοψηφία αποτελούν τα ασκητικά συγγράμματα του 2ου-7ου αιώνα[16]. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η

---

12. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 108-109· PODSKALSKY, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 121· EREMIN, ***Literatura drevnej Rusi***, σελ. 9-17.

13. Πιθανολογείται ότι η ονομασία του σλαβικού βιβλίου προέρχεται από τη λανθασμένη ερμηνεία της επικεφαλίδας *Πρόλογος* στην αρχή του ελληνικού Συναξαρίου. Για την κριτική αυτής της άποψης βλ. TEMČIN, ***Issledovania po kirillo-mefodievistike***, σελ. 203-232. Σχετικά με τις σλαβικές μεταφράσεις βλ. ŽUKOVSKAJA, «**Tekstologičeskoje i lingvističeskoje izučenie Prologa**», σελ. 110-120· DAVYDOVA, «**Vizantijskij sinaksar'**», σελ. 9-17.

14. TVOROGOV, «**Vizantijskie hroniki v drevnej Rusi**», σελ. 86-92.

15. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 108· PICCHIO, ***Istoria drevnerusskoj literatury***, σελ. 41-42.

16. Για τα θέματα που αφορούν τις ιδιαιτερότητες της αφομοίωσης του βυζαντινού πολιτισμού στη Ρωσία βλ. ενδεικτικά LOTMAN, «**Problema vizantijskogo vlijanija**», σελ. 227-235· ŽIVOV, «**Osobennosti retseptsii**», σελ. 22-23·

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 335

κατάσταση δεν παρουσιάζει σημαντικές μεταβολές μέχρι τον 15ο αιώνα, καθώς οι εκπρόσωποι της ρωσικής γραμματείας δεν ασχολούνται με τη μετάφραση νέων έργων βυζαντινής προέλευσης, αλλά περιορίζονται σε ήδη υπάρχουσες — προαναφερόμενες — νοτιοσλαβικές μεταφράσεις, επιδεικνύοντας πλήρη αδιαφορία προς την υπόλοιπη βυζαντινή κληρονομιά. Τα αίτια αυτού του φαινομένου δεν συνδέονται με την έλλειψη ατόμων με γνώσεις της ελληνικής γλώσσας που θα μπορούσαν να λειτουργούν ως μεταφραστές[17], αλλά πρωτίστως με την έλλειψη ενδιαφέροντος και κατάλληλου ακροατηρίου.

Σε αντίθεση με το Βυζάντιο και τον δυτικό κόσμο, όπου η χριστιανική σκέψη και ο πολιτισμός αντλούσαν έμπνευση από την αρχαία κληρονομιά, για τους Σλάβους ο πολιτισμός κατέληξε να ισοδυναμεί με τον χριστιανισμό. Οι ηθικοί και αισθητικοί κανόνες που στο Βυζάντιο και στη Δύση ήταν αποτέλεσμα πολύχρονης ιστορίας της σκέψης και του πολιτισμού, ήρθαν στη Ρωσία ως απόλυτο υπόδειγμα, ως αποκάλυψη «Αιώνιας Αλήθειας». Ο καινούριος χριστιανικός πολιτισμός δεν έφαχνε στο Βυζάντιο τα επιτεύγματα της ανθρώπινης σκέψης, αλλά την «Απόλυτη Αλήθεια» που ήταν αποτέλεσμα θεϊκής αποκάλυψης και όχι ανθρώπινης σοφίας. Ο βυζαντινός πολιτισμός σε αυτό το σύστημα δεν είχε απόλυτη αξία, αλλά ήταν απλώς ένα μέσο μετάδοσης της πίστης. Έτσι, σύμφωνα με τα λόγια του **R. Picchio**, το Κίεβο δεν αφομοίωσε τον ελληνισμό, αλλά τον χριστιανισμό[18].

Μαζί με τα συγκεκριμένα θεμελιώδη για το βυζαντινό πολιτισμό κείμενα, η ρωσική γραμματεία υιοθέτησε τόσο το σύστημα των φιλολογικών ειδών, χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κάθε είδους, όσο και ένα αισθητικό και λογοτεχνικό κανόνα, βασισμένο στα λαμπρά βυζαντινά πρότυπα. Για το νέο ρωσικό κράτος, «η Βυζαντινή φιλολογία με την πείρα αιώνων στην υπηρεσία της Εκκλησίας και του Θρόνου, με τη δοκιμασμένη "πανοπλία" των ειδών της, γινόταν πολύτιμο όπλο προβολής της θρησκευτικής και της κρατικής ιδέας. Από μιας αρχής οι ρώσοι ηγεμόνες προσπάθησαν να συ-

---

THOMSON, *The reception of Byzantine culture*· TEMČIN, *Issledovania po kirillo-mefodievistike*, σελ. 254-259· PICCHIO, *Istoria drevnerusskoj literatury*, σελ. 31-32.

17. THOMSON, *The reception of Byzantine culture*, σελ. 303-304.

18. PICCHIO, *Istorija drevnerysskoj literatury*, σελ. 31.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 336

γκεντρώσουν γύρω τους έναν κύκλο μορφωμένων που θα μετέφεραν τον ξένο σπόρο στο εθνικό έδαφος και θα τον καλλιεργούσαν, ώστε να δώσει γρήγορα δικούς του βλαστούς»[19].

Αμέσως μετά τον εκχριστιανισμό στο κράτος των Ρως, αναπτύσσεται ταχύτατα η αντιγραφή των σλαβικών χειρογράφων και η θρησκευτική παιδεία. Το *Χρονικό του Νέστορα*, το αρχαιότερο ρωσικό χρονικό, αναφέρει για το έτος 1037 ότι ο ηγεμόνας Γιαροσλάβ «σύναξε γραμματικούς πολλούς να κάνουν τις μεταφράσεις από την ελληνική στη σλαβική γλώσσα. Έγραψαν δε πλήθος βιβλίων και με αυτά διδάσκονται οι πιστοί και απολαβαίνουν τη θεία διδασκαλία»[20]. Η αινιγματική αυτή μαρτυρία έχει ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως από τους μελετητές, καθώς δεν υπάρχουν άλλες αποδείξεις για την ύπαρξη μεταφράσεων από τα ελληνικά που να πραγματοποιήθηκαν στη Ρωσία έως τον 14ο αιώνα[21]. Σε κάθε περίπτωση, αποτελεί μια ένδειξη ότι η αντιγραφή και η διόρθωση των σλαβικών βιβλίων θεωρούνταν ζήτημα κρατικής σημασίας.

Η παιδεία και η γραμματεία δεν περιορίζονταν στην πρωτεύουσα, το Κίεβο, αλλά εξαπλώθηκαν γρήγορα σε ολόκληρη τη ρωσική γη. Έναν ειδικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία αποκτά η βόρεια ρωσική πόλη Νόβγκοροντ. Από εκεί προέρχονται και τα δύο αρχαιότερα ανατολικά σλαβικά χειρόγραφα που έφτασαν σε μας — το *Ψαλτήρι του Νόβγκοροντ* (πρώτο μισό του 11ου αι.)[22] και το περίφημο *Ευαγγέλιο του Οστρομίρ*, που χρονολογείται στα 1056/1057 και φέρει την υπογραφή του γραφέα — του διακόνου Γρηγόρη, ο οποίος αντέγραψε το έργο αυτό για ένα ευγενή του Νόβγκοροντ ονόματι Οστρομίρ[23]. Ο σπουδαίος αυτός κώδικας με τα πανέμορφα γράμματα και τις μικρογραφίες αποτελεί ένα δείγμα του υψηλού επιπέδου της ρωσικής κουλτούρας του βιβλίου. Οι ιστο-

---

19. Αλεξανδροπουλος, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 115.

20. *Χρονικό του Νέστορα* (Lihačev), σελ. 102. Για την ελληνική μετάφραση βλ. Αλεξανδροπουλος, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 116.

21. Βλ. Mošin, «O periodizatsii», σελ. 61· Alekseev, «K istorii russkoj», σελ. 154-196. Ο Ιδιος, «Po povodu statii», 442-445· Lunt, «The language of Rus'», σελ. 276-313· Thomson, *The reception of Byzantine culture*, σελ. 304-307.

22. Zaliznjak, «Problemy izučenija», σελ. 190-212.

23. Rozov, *Ostromirovo Evangelie*, σελ. 8.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 337

ρικές αναφορές και ο σχετικά μεγάλος αριθμός ρωσικών χειρογράφων που σώθηκαν από αυτή την εποχή μας επιτρέπουν να θεωρούμε τη Ρωσία του 11ου-12ου αιώνα ως το μεγαλύτερο κέντρο του σλαβικού πολιτισμού. Μαζί με τα μεταφρασμένα έργα αρχίζουν να εμφανίζονται και τα πρώτα δείγματα πρωτότυπης γραμματείας στην εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα, τα οποία συντάσσονται κατά μίμηση των βυζαντινών κειμένων.

Πριν μιλήσουμε αναλυτικά για τη σλαβική μεσαιωνική γραμματεία, αξίζει να κάνουμε κάποιες γενικές επισημάνσεις πάνω στο θέμα αυτό. Η ανατολική σλαβική (ή ρωσική) μεσαιωνική γραμματεία αποτελεί την κοινή παλαιά φιλολογική παράδοση των τριών σύγχρονων ανατολικών σλαβικών λαών: των Ρώσων, των Ουκρανών και των Λευκορώσων. Για την εν λόγω εποχή δεν υφίσταται ακόμη ο διαχωρισμός μεταξύ αυτών των λαών, καθώς η ομιλούμενη γλώσσα τους είναι η ίδια, η λεγόμενη *παλαιορωσική γλώσσα* — ο κοινός πρόγονος της ρωσικής, της ουκρανικής και της λευκορωσικής. Η διάσπαση της παλαιορωσικής γλώσσας και ο σχηματισμός των τριών επιμέρους ανατολικών σλαβικών γλωσσών άρχισε τον 14ο αιώνα και ολοκληρώθηκε μόλις τον 16ο[24].

Από την άλλη πλευρά, και η ίδια η ανατολική σλαβική γραμματεία στην εν λόγω περίοδο δεν αποτελεί ένα ξεχωριστό φαινόμενο, αλλά υπάρχει και αναπτύσσεται στο ενιαίο πλαίσιο των ορθόδοξων σλαβικών γραμμάτων, σε έναν ενιαίο πολιτισμικό χώρο, τον οποίο ο ιταλός ερευνητής **R. Picchio** ονόμασε ***Slavia orthodoxa***[25]. Παρόλο που οι ομιλούμενες γλώσσες των νότιων και ανατολικών Σλάβων από τον 11ο αιώνα έχουν διαχωριστεί, η λόγια γλώσσα τους παραμένει κοινή — η λεγόμενη εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα που αποτελεί τη συνέχεια της παλαιοσλαβικής, της γλώσσας του Κύριλλου και του Μεθόδιου. Δημιουργώντας τη γλώσσα αυτή, οι έλληνες ιεραπόστολοι βασίστηκαν στο νοτιοσλαβικό ιδίωμα της σλαβικής γλώσσας. Σκοπός τους όμως ήταν να ενώσουν όλους τους Σλάβους σε έναν ενιαίο πολιτισμικό χώρο κά-

24. Πρβλ. PODSKALSKY, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 133-136· FILIN, ***Proishoždenie***, σελ. 4, 635-639.

25. PICCHIO, ***Slavia Orthodoxa***, σελ. 3-82, ιδιαίτερα σελ. 25-31. Πρβλ. επίσης PANIN, ***Istorija tserkovnoslavianskogo jazyka***, σελ. 49-56.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 338

τω από τη σημαία της ορθοδοξίας. Η εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα που έπρεπε να αποτελέσει το βασικό μέσο για την ένωση αυτή, απελευθερώνεται συνειδητά από όλες τις ιδιαιτερότητες των τοπικών ιδιωμάτων και γίνεται αποδεκτή από ολόκληρο τον σλαβικό ορθόδοξο κόσμο. Δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με εκείνους που υποστηρίζουν ότι η γλώσσα αυτή ήδη γύρω στον 12ο αιώνα διασπάται σε ξεχωριστές γλώσσες για κάθε σλαβικό έθνος[26]. Η ιστορία των σλαβικών γραμμάτων δείχνει το αντίθετο.

Παρά τις κάποιες γραφικές, φωνητικές και τις ελάχιστες μορφολογικές και λεξιλογικές διαφορές που παρατηρούνται από χώρα σε χώρα, η εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα μέχρι τον 16ο αιώνα παραμένει ενιαία και λειτουργεί ως κοινή γλώσσα ολόκληρης της θρησκευτικής γραμματείας για όλους τους ορθόδοξους Σλάβους. Επαρκής απόδειξη γι' αυτό αποτελεί το γεγονός ότι τα κείμενα που συντάχτηκαν ή μεταφράστηκαν σε μια περιοχή, κυκλοφορούσαν απρόσκοπτα, χωρίς μετάφραση, σε ολόκληρο τον σλαβικό ορθόδοξο χώρο. Έτσι οι ρώσοι αντιγραφείς καταλάβαιναν με ευκολία τα κείμενα που προέρχονταν από την άλλη άκρη του σλαβικού κόσμου, και η «προσαρμογή» αυτών των κειμένων για το ρωσικό κοινό περιοριζόταν συνήθως σε ελάχιστες διορθώσεις στη γραφή. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του **D.S. Lihačev**, περίπου το 75% του συνολικού αριθμού των χειρογράφων της βιβλιοθήκης της μονής Σολοβέτσκι — όπου βρίσκεται μία από τις μεγαλύτερες μεσαιωνικές ρωσικές συλλογές — αποτελούν κοινή παράδοση για τους ανατολικούς και τους νότιους Σλάβους[27]. Δεν ήταν όμως μόνο τα κείμενα αλλά και οι ίδιοι οι λόγιοι που συχνά μετακινούνταν από τη μια άκρη του σλαβικού κόσμου στην άλλη. Έτσι η εξέλιξη της ρωσικής λογοτεχνίας του 14ου - αρχών του 15ου αιώνα οφείλεται σε μεγάλο βαθμό σε βούλγαρους και σέρβους λογίους, όπως τον μητροπολίτη Κυπριανό, τον Γρηγόριο Τσάμπλακ και τον Παχώμιο τον Λογοθέτη, οι οποίοι βρήκαν καταφύγιο από τους τούρκους κατακτητές στη Ρωσία, όπου συνέχισαν το έργο τους, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία μιας κοινής παράδοσης[28].

---

26. Βλ. λόγου χάριν, **Uspenski**, ***Istorija russkogo literaturnogo jazyka***.
27. Βλ. **Lihačev**, «**Drevneslavjanskie literatury kak sistema**», σελ. 18.
28. Βλ. **Dmitriev**, «**Literatura epohi**», σελ. 150.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 339

Συνεπώς δεν είναι αβάσιμο να θεωρούμε τις γραμματείες όλων των ορθόδοξων σλαβικών λαών ως μέρος μίας ενιαίας παράδοσης που χρησιμοποιεί ως εκφραστικό της μέσο μια γλώσσα κοινή για τους ορθόδοξους Σλάβους — την εκκλησιαστική σλαβική. Το γεγονός αυτό ασφαλώς δεν αποκλείει την ύπαρξη διαφορών στις συγκεκριμένες εκδηλώσεις αυτής της παράδοσης από τόπο σε τόπο. Αυτές οι διαφορές, ωστόσο, δεν ήταν αρκετά σημαντικές ώστε να διαφοροποιούν τις γραμματείες των διαφόρων σλαβικών λαών, οι οποίες ουσιαστικά συνέχιζαν να αποτελούν παραλλαγές μέσα στο ενιαίο σύστημα του σλαβικού ορθόδοξου πολιτισμού[29].

Η λεγόμενη «πρώτη» και «δεύτερη νοτιοσλαβική επιρροή» (στην ανατολική σλαβική γραμματεία), καθώς και η «πρώτη ανατολική σλαβική επιρροή» (στη νότια σλαβική γραμματεία)[30] αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτών των αδιάκοπων σχέσεων μεταξύ των τοπικών παραδόσεων, οι οποίες απλά άλλαζαν κατεύθυνση ανάλογα με τη θέση του πνευματικού και πολιτισμικού κέντρου κάθε ιστορικής εποχής, επηρεάζοντας με τη σειρά τους την περιφέρεια. Αυτός ο ρόλος, τον οποίο αρχικά επιτελούσε η Μοραβία και η Βουλγαρία, πέρασε τον 11ο αιώνα στο Κίεβο και έπειτα στη Μόσχα. Ως εκ τούτου, η ανατολική σλαβική γραμματεία του 11ου-14ου αιώνα μπορεί να αποτελέσει ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης μόνο υπό το πρίσμα της μελλοντικής της εξέλιξης, καθώς μόλις αυτή την περίοδο άρχισε να αποκτά πιο διακριτή «εθνική» ταυτότητα.

Ταυτόχρονα, η εξέλιξη του ανατολικού και γενικά του σλαβικού πολιτισμού καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό και από την επιρροή που ασκούσαν σε αυτόν εξωτερικοί παράγοντες, πρωτίστως το Βυζάντιο, το οποίο έως τον 15ο αιώνα θεωρούσε τις σλαβικές χώρες τμήμα της δικής του περιφέρειας ή «κοινοπολιτείας». Ιδιαίτερο ρόλο σε αυτές τις πολιτισμικές ανταλλαγές διαδραμάτιζε, από τον 13ο αιώνα και ύστερα, το Άγιο Όρος. Στις αθωνικές μονές, όπου σλάβοι προσκυνητές, μοναχοί και λόγιοι έρχονταν σε άμεση επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό, αρχίζει, τον 14ο - αρχές του 15ου αιώνα, η νέα ακμή της σλαβικής γραμματείας, την οποία ο **R. Picchio**

29. Βλ. Picchio, ***Slavia Orthodoxa***, σελ. 123-127, 165-175.
30. **Mošin**, «**O periodizatsii**», σελ. 28-106.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 340

ονόμασε «σλαβική ορθόδοξη αναγέννηση»[31]. Προτείνοντας αυτό τον όρο, ο μελετητής επισημαίνει ότι το φαινόμενο εκείνο μόνο τυπολογικά μπορεί να συγκριθεί με τη δυτική αναγέννηση· ενώ στη δυτική αναγέννηση ο πολιτισμός έχει καθαρά «κοσμικό» χαρακτήρα, η ανατολική αναγέννηση εκδηλώνεται μέσα στα πλαίσια του θρησκευτικού πολιτισμού, δια μέσω του οποίου αναβίωσε στον σλαβικό κόσμο το πνεύμα του Βυζαντίου, αποδίδοντας πλήθος «καρπών»[32]. Αυτές οι εξελίξεις, ωστόσο, σηματοδοτούν το τέλος της περιόδου που περιγράφουμε στην παρούσα μελέτη. Επανερχόμαστε λοιπόν στο βασικό μας θέμα, προκειμένου να παρουσιάσουμε τα βασικά γνωρίσματα της ανατολικής σλαβικής γραμματείας στη μορφή που αυτή είχε πάρει μέχρι το τέλος του 14ου αιώνα.

Όπως και όλες οι άλλες μεσαιωνικές γραμματείες, η ανατολική σλαβική γραμματεία ήταν χειρόγραφη. Το πρώτο ρωσικό βιβλίο, *Ο Απόστολος*, τυπώθηκε τον 16ο αιώνα. Στην ίδια ακριβώς εποχή ανάγονται και τα πρώτα γνήσια αυτόγραφα κείμενα σλάβων συγγραφέων[33]. Επομένως, όλη η προγενέστερη σλαβική γραμματεία έφτασε σε μας σε αντίγραφα. Κάθε αντίγραφο που δημιουργείτο αποτελεί ουσιαστικά μια επεξεργασία — συνειδητή ή ασυνείδητη — του αρχικού κειμένου. Γι' αυτό τον λόγο, η μελέτη κάθε έργου, στο συγκεκριμένο γραμματειακό είδος, πρέπει να ξεκινάει με την κωδικολογική ανάλυση όλων των σωζόμενων χειρογράφων, με σκοπό την αποκατάσταση του αρχικού κειμένου[34]. Δυστυχώς όμως, αρκετά αριστουργήματα της μεσαιωνικής ρωσικής γραμματείας σώζονται σε ελάχιστα χειρόγραφα, αν όχι μόνο σε ένα· για παράδειγμα, η *Παραίνεση* του Βλαδίμηρου Μονομάχου που σώζεται σε ένα χειρόγραφο του *Χρονικού του Λαυρεντίου* ή η *Αφήγηση της εκστρατείας του Ίγκορ*, το μοναδικό χειρόγραφο της οποίας καταστράφηκε σε πυρκαγιά τον 19ο αιώνα[35]. Σε τέτοιες περιπτώσεις — ειδικά όταν τα αντίγραφα απέχουν αρκετούς αιώνες από την εποχή

---

31. Βλ. Picchio, ***Slavia Orthodoxa***, σελ. 186.

32. Picchio, ***Slavia Orthodoxa***, σελ. 181-192.

33. Αλεξανδροπουλος, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 66-67.

34. Σχετικά με τη μέθοδο της μελέτης των αρχαίων σλαβικών χειρογράφων βλ. Lihačev, ***Tekstologia***.

35. Αλεξανδροπουλος, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 6· Picchio, ***Istorija drevnerusskoj literatury***, σελ. 80.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 341

συγγραφής του έργου — εύλογα τίθεται το ερώτημα κατά πόσο το σωζόμενο κείμενο αντιστοιχεί στο πρωτότυπο.

Ωστόσο, ακόμη και σε περιπτώσεις που σώζονται αρκετά χειρόγραφα ενός έργου, αυτά συχνά παρουσιάζουν αρκετές και σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ τους, αφήνοντας το ζήτημα του αρχικού κειμένου πάλι ανοιχτό. Έτσι από την κωδικολογική ανάλυση που έγινε σε περισσότερα από 50 χειρόγραφα (12ου-17ου αιώνα) του *Πανηγυρικού Λόγου περί του Νόμου και Χάρητος* του Μητροπολίτη του Κιέβου Ιλαρίωνα — σύμφωνα με πολλούς ερευνητές, το πρώτο σημαντικό έργο πρωτότυπης ανατολικής σλαβικής γραμματείας (χρονολογείται γύρω στο 1030-1040) — προκύπτουν τουλάχιστον τρεις βασικές εκδοχές του κειμένου, ενώ η πλησιέστερη στην πρωτότυπη, σύμφωνα πάλι με τις εκτιμήσεις των ερευνητών, εντοπίζεται σε αρκετά μεταγενέστερο χειρόγραφο του 15ου αιώνα[36]. Συνεπώς το κείμενο, το λογοτεχνικό έργο, παύει να είναι ένα στατικό δεδομένο, αλλά αποτελεί πλέον μια δυναμική παράδοση, στην οποία ουσιαστικά εξαλείφεται κάθε διαφορά μεταξύ του συγγραφέα και του αντιγραφέα-διορθωτή, ο οποίος «κάνει διάφορες αλλαγές, διορθώνει, προσθέτει, συντομεύει, παραλείπει, ανασκευάζει», επειδή και ο πρώτος «δεν έγραφε έργο δικό του, δεν δημιουργούσε, μα συνήθως επεξεργαζόταν κι αυτός άλλα παλιότερα κείμενα, τα κορφολογούσε, αντλούσε από κείνα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο»[37].

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορούν να αποτελέσουν τα χρονικά — το φιλολογικό είδος που δέσποζε στα ρωσικά γράμματα μέχρι τον 16ο αιώνα[38] και αποτελούσε όχι μόνο την ιστορική επική αφήγηση των παλαιών και σύγχρονων για τους χρονογράφους γεγονότα, αλλά και ένα είδος ανθολογίου όπου διασώθηκαν πολλά είδη της παλαιάς ρωσικής γραμματείας. Για τα χειρόγραφα των χρονικών που έφτασαν σε μας, λοιπόν, μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής: το *Χρονικό του Λαυρεντίου* και το *Χρονικό της Μονής Ιπάτιεβσκι* ανάγονται στην ίδια πηγή — το *Χρονικό του Νέστορα* που χρονολογείται στην αρχή του 12ου αιώνα και αποδίδε-

36. **Moldovan**, «**Slovo o zakone**».
37. Αλεξανδροπουλος, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 67.
38. Αλεξανδροπουλος, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 118.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 342

ται στον μοναχό της Μονής των Σπηλαίων του Κιέβου Νέστορα[39]. Το χρονικό αυτό περιέχει μια αφήγηση σχετικά με την προέλευση και την παλαιότερη ιστορία των σλαβικών φυλών, δίνοντας έμφαση στον εκχριστιανισμό των ανατολικών Σλάβων, τη δημιουργία του κράτους των Ρως και τη μετέπειτα ιστορία αυτού του νέου ορθόδοξου κράτους. Η συγκριτική μελέτη των σχετικών χειρογράφων απέδειξε ότι το *Χρονικό του Νέστορα*, με τη σειρά του, βασίζεται σε βυζαντινά χρονικά καθώς και σε παλαιότερες ρωσικές πηγές, όπως η υποθετική *Αφήγηση για τη διάδοση του Χριστιανισμού στη Ρωσία*, που μάλλον συντάχτηκε στην αρχή του 11ου αιώνα και σύμφωνα με το **D.S. Lihačev** αποδίδεται στον ίδιο τον μητροπολίτη Ιλαρίωνα[40]. Παρατηρώντας την ιστορία των ρωσικών χρονικών, βλέπουμε ότι σχεδόν κάθε νέο έργο βασίζεται σε ένα προγενέστερο· στο νέο κείμενο συμπληρώνονται τα πιο πρόσφατα γεγονότα και ανασκευάζεται ή «εκσυγχρονίζεται» το παλαιό κείμενο σύμφωνα με τις πολιτικές και ιδεολογικές τάσεις της εποχής, τον τόπο σύνταξης αλλά και τις λογοτεχνικές προτιμήσεις του συντάκτη. Αυτές οι διασκευές αποτελούν στην ανατολική σλαβική γραμματεία τη λεγόμενη «ανοιχτή παράδοση» του κειμένου[41], η οποία βρίσκεται σε αντίθεση με την «κλειστή παράδοση» της νέας λογοτεχνίας, όπου το κείμενο από τη χρονική στιγμή της έκδοσής του αποτελεί ένα στατικό και εξαρχής δεδομένο φαινόμενο. Όλα αυτά ήταν αποδεχτά στα πλαίσια της μεσαιωνικής αντίληψης του συγγραφέα-ερμηνευτή — και όχι δημιουργού — που δεν προσπαθεί να πρωτοτυπήσει, αλλά ακολουθεί τον κανόνα και τα ιερά υποδείγματα. Ένας από τους δημοφιλέστερους ρώσους συγγραφείς του 12ου αιώνα, ο Κύριλλος του Τούροφ, γράφει χαρακτηριστικά: «Όλα τούτα τα ερμήνευσα όχι κατά τον λογισμό μου, αλλά σύμφωνα με τα ιερά βιβλία. Και δεν είναι αυτός ο λόγος δικός μου... επειδή δεν είμαι τέτοιος δάσκαλος όσο αυτοί οι άγιοι άνθρωποι[42].»

Με το φαινόμενο που περιγράψαμε παραπάνω σχετίζεται και ένα άλλο βασικό γνώρισμα της μεσαιωνικής ανατολικής σλαβικής

---

39. Tvorogov, «**Povest'**», σελ. 337-343· Podskalsky, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 330-375.

40. Lihačev, «**Velikoe nasledie**».

41. Βλ. Picchio, ***Slavia Orthodoxa***, σελ. 142.

42. Eremin, «**Literaturnoe nasledie**», σελ. 340-347.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 343

λογοτεχνίας· η απουσία διάκρισης μεταξύ της πρωτότυπης και μεταφρασμένης — κυρίως από την ελληνική γλώσσα — γραμματείας. Όπως ήδη έχουμε επισημάνει, τα κείμενα που κυκλοφορούσαν στις περιοχές που ζούσαν οι ανατολικοί Σλάβοι την εποχή που εξετάζουμε ήταν, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, μεταφρασμένα. Από τα 139 συγγράμματα που αναφέρονται για την περίοδο από τον 11ο μέχρι τον 14ο αιώνα στην *Εγκυκλοπαίδεια των λογίων και γραμμάτων της Παλαιάς Ρωσίας*[43], μόνο τα 40 είναι πρωτότυπα. Ακόμη πιο εντυπωσιακή είναι η αντιστοιχία που προκύπτει αν υπολογιστεί ο αριθμός των χειρογράφων και όχι των συγγραμμάτων: τα χειρόγραφα των μεταφρασμένων έργων καλύπτουν περισσότερο από το 95% του συνολικού όγκου της χειρόγραφης γραμματείας. Τα πρωτότυπα έργα συντάσσονται κατά μίμηση των ελληνικών, τα οποία «στη σλαβική μετάφρασή τους, αποσπασμένα από την παράδοση που τα γέννησε, αποκτούν καινούριο — απόλυτο — κύρος, γίνονται υποδείγματα προς μίμηση και αποτελούν πλέον τον κανόνα»[44]. Οι ρώσοι λόγιοι αντλούν από τη βυζαντινή παράδοση, τόσο τις «αιώνιες αλήθειες» όσο και τον τρόπο διατύπωσής τους· δεν επιθυμούν να πρωτοτυπήσουν αλλά κατασκευάζουν το δικό του έργο διασκευάζοντας τις πρωτότυπες βυζαντινές συνθέσεις.

Έτσι, ένα από τα πιο ιδιόμορφα κείμενα της παλαιάς ρωσικής γραμματείας, η *Παράκληση* του Δανιήλ του Δεσμώτη[45], που χρονολογείται περίπου τον 12ο ή τον 13ο αιώνα, αποτελεί μια ανθολογία βυζαντινών ρητών από διάφορες συλλογές του τύπου της «Μέλισσας», συνδεδεμένα όμως σε ένα κείμενο με πρωτότυπη πλοκή, όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος ο συγγραφέας: «Εγώ, αφέντη μου, δεν γεννήθηκα στην Αθήνα, δεν φοίτησα στις σχολές των φιλοσόφων, δεν ταξίδεψα στα πέλαγα. Όπως η μέλισσα από ένα λουλούδι σε άλλο μαζεύει το μέλι στην κερήθρα της, έτσι και εγώ από βιβλίο σε βιβλίο μάζεψα μέσα στον ασκό μου τα λόγια και τη σοφία τους[46].» Επιπλέον, ο επιφανέστερος ρώσος ρήτορας και υμνογράφος Κύριλλος, επίσκοπος του Τούροφ, γράφει τον *Κανόνα της*

---

43. Tvorogov - Bulanin, ***Slovar' knižnikov***· Sokoljanskij, ***Vvedenie v slavijanskuju filologiju***, σελ. 385.

44. Picchio, ***Istorija drevnerusskoj literatury***, σελ. 31.

45. Lihačev, «**Daniil Zatočnik**», σελ. 112-115.

46. Αλεξανδροπουλος, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 147.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 344

Μετάνοιας κατά μίμηση του *Μεγάλου Κανόνα* του Ανδρέα της Κρήτης, ενώ στους πανηγυρικούς του λόγους χρησιμοποιεί χωρία από πατερικά ρητορικά έργα, πρωτίστως του Ιωάννη του Χρυσοστόμου[47]. Τα έργα του Κύριλλου αποκτούν μεγάλη δημοτικότητα και περιλαμβάνονται στις ίδιες συλλογές (***toržestvennik***) με τα μεταφρασμένα πατερικά έργα[48]. Ταυτόχρονα, στις ίδιες συλλογές κυκλοφορούν έργα που φέρουν την υπογραφή μεγάλων βυζαντινών συγγραφέων — συνήθως του Ιωάννη του Χρυσόστομου — αλλά τα οποία, στην πραγματικότητα, ανήκουν σε κάποιο άγνωστο Ρώσο που, με αυτό τον τρόπο, προσπαθεί να αυξήσει το κύρος των συνθέσεών του. Ως εκ τούτου χάνεται κάθε διάκριση μεταξύ του μεταφρασμένου, «ψευδομεταφρασμένου», «ψευδοπρωτότυπου» και πραγματικά πρωτότυπου, τα οποία συλλειτουργούν στη γραμματεία, στα πλαίσια όχι μόνο των ίδιων συλλογών, αλλά μερικές φορές και των ίδιων κειμένων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ενός αγιολογικού κειμένου (από τα περίπου σαράντα συνολικά) αφιερωμένου στον άγιο Νικόλαο, αρχιεπίσκοπο Μύρων της Λυκίας. Στο κείμενο αυτό, μαζί με τη μετάφραση του «κλασικού» βίου του Συμεών του Μεταφραστή, κυκλοφορούσε και μία άλλη σύνθεση — επίσης ελληνικής προέλευσης — με θαύματα τα οποία προστέθηκαν στην Ρωσία, είτε από τον μεταφραστή είτε από τους μεταγενέστερους αντιγραφείς-διορθωτές[49].

Ιδιαίτερα μνεία πρέπει να γίνει, σε αυτό το σημείο, και στη λόγια γλώσσα που χρησιμοποιούν αυτή την περίοδο οι ανατολικοί Σλάβοι. Αυτή ήταν η εκκλησιαστική σλαβική — η γλώσσα που δημιουργήθηκε με βάση το νοτιοσλαβικό ιδίωμα της πρωτοσλαβικής γλώσσας — μία γλώσσα, συνεπώς, που δεν ήταν εντελώς ξένη, αλλά δεν ταυτιζόταν και απόλυτα με την ομιλούμενη γλώσσα των Ρώσων — την παλαιορωσική. Οι πολύπλοκες σχέσεις της παλαιορωσικής και της εκκλησιαστικής σλαβικής, οι οποίες έγινες αντι-

47. Βλ. EREMIN, ***Literatura drevnej Rusi***, σελ. 342-346· TVOROGOV, «**Kirill Turovski**», σελ. 217-221.

48. TVOROGOV, «**Kirill Turovski**», σελ. 220.

49. TVOROGOV, «**Žitie Nikolaja Miklikijskogo**», σελ. 168-172· PODSKALSKY, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 218-225.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 345

κείμενο πολλών μελετών και επιστημονικών συζητήσεων[50], προσδιορίζουν την εξέλιξη των ανατολικών σλαβικών γραμμάτων μέχρι και τον 17ο αιώνα. Η μεγάλη ομοιότητα αυτών των δύο γλωσσών έκανε δυνατή την αλληλοεπίδρασή τους, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η εμφάνιση της ανατολικής σλαβικής εκδοχής της εκκλησιαστικής σλαβικής γλώσσας — το λεγόμενο «ιζβόντ»[51], που δεν είναι παρά μία προσαρμογή της γλώσσας αυτής στα γλωσσικά δεδομένα των ανατολικών Σλάβων, με την προσθήκη ή τροποποίηση ορισμένων φωνητικών και λεκτικών στοιχείων της ομιλούμενης γλώσσας. Ωστόσο, οι διαφορετικές λειτουργίες και το διαφορετικό «κύρος» των δύο αυτών γλωσσών στην κοινωνία και τη γραμματεία εξασφάλισε την ύπαρξή τους ξεχωριστά, γεγονός που οδήγησε στο φαινόμενο της λεγόμενης «διγλωσσίας»[52], που χαρακτηρίζει το ρωσικό πολιτισμό μέχρι τον 17ο αιώνα.

Σε αυτό το σύστημα η εκκλησιαστική σλαβική ήταν η λόγια, η τεχνητή γλώσσα, καθώς βασιζόταν όχι στο ζωντανό, σύγχρονο λόγο, αλλά σε συμβατικότητες, σε τεχνητούς όρους και υποδειγματικά κείμενα· ήταν η «υπερεθνική» γλώσσα, καθώς ένωνε όλες τις ορθόδοξες σλαβικές γραμματείες και αποτελούσε τον συνδετικό κρίκο με τον βυζαντινό πολιτισμό· ήταν η ιερή γλώσσα, επειδή ήταν η γλώσσα των ιερών κειμένων[53], αλλά και η παραδοσιακή. Ήταν, συνεπώς, ο «σταθερός παράγοντας» της ανατολικής σλαβικής γραμματείας. Σε αντίθεση με αυτήν, η παλαιορωσική γλώσσα ήταν μια γλώσσα εθνική, ζωντανή και συνεχώς μεταβαλλόμενη. Ως ομιλούμενη γλώσσα, κανονικά δεν έπρεπε να είχε θέση στα γραπτά κείμενα, όμως λόγω της ομοιότητας των δύο γλωσσών ορισμένα

---

50. Μια ανασκόπηση των απόψεων σχετικά με το θέμα βλ. στο PANIN, ***Istorija tserkovnoslavjanskogo jazyka***, σελ. 49-56. Βλ. επίσης KOLESOV, ***Drevnerusskij literaturnyj jazyk***, σελ. 278-281.

51. PANIN, ***Istorija tserkovnoslavjanskogo jazyka***, σελ. 14-30. Βλ. επίσης PICCHIO, ***Slavia Orthodoxa***, σελ. 405-420.

52. Τον ορισμό του όρου βλ. στο USPENSKI, «**Jazykovaja situatsija**», σελ. 208-214.

53. PANIN, ***Istorija tserkovnoslavjanskogo jazyka***, σελ. 5-7. Χαρακτηριστική είναι εδώ η παρατήρηση του **Uspenskij** ότι ο διάβολος στα ρωσικά αγιολογικά κείμενα μιλούσε ρωσικά και όχι εκκλησιαστικά σλαβικά· βλ. USPENSKI, «**Jazykovaja situatsija**», σελ. 218.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 346

στοιχεία της «εισβάλλουν» σε ορισμένα λόγια κείμενα. Το «ποσοστό» των ομιλούμενων στοιχείων ορίζεται από το είδος της γραμματείας — στα υμνογραφικά και ρητορικά κείμενα το ποσοστό τους παραμένει ελάχιστο, ενώ σχετικά μεγάλο αριθμό βρίσκουμε στην αγιολόγια, σε χρονικά και περιηγήσεις, και ακόμη περισσότερο σε νομοθετικά κείμενα[54]. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά δεν είναι ακόμη αρκετά ώστε να υφίσταται θέμα εθνικής λόγιας γλώσσας.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η ανατολική σλαβική γραμματεία υιοθέτησε τόσο την τυπολογία της βυζαντινής γραμματείας όσο και τον κανόνα σύνθεσης του καθενός είδους. Συγκεκριμένα, τα βασικά είδη της είναι:

Οι υμνογραφίες — οι ακολουθίες και οι κανόνες, που συντάσσονται για τους πρώτους αγίους της ρωσικής Εκκλησίας. Τα πρώτα έργα αυτού του είδους ήταν οι ανώνυμες ακολουθίες προς τιμήν των μαρτύρων **Boris** και **Gleb**, καθώς και των ισαποστόλων ηγεμόνων-βαπτιστών των Ρώσων Βλαδίμηρου και Όλγας[55].

Τα ρητορικά έργα. Σε αυτό τον χώρο σημαντική είναι η συμβολή όχι μόνο του μητροπολίτη Ιλαρίωνα και του Κυρίλλου του Τούροφ, στους οποίους έχει ήδη γίνει αναφορά, αλλά και του επισκόπου του Νόβγκοροντ Λουκά, του ιδρυτή της μονής Πετσόρας του Κιέβου Θεοδοσίου, καθώς και του μητροπολίτη Κλήμη[56].

Τα διδακτικά έργα. Εδώ αναμφισβήτητα ξεχωρίζει η *Παραίνεση* του Βλαδίμηρου Μονομάχου[57].

Τα αγιογραφικά και ασκητικά έργα. Αυτά διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη νεοφώτιστη ρωσική κοινωνία, συμβάλλοντας στη δημιουργία καινούριων χριστιανικών προτύπων, και συνεπώς είχαν μεγάλη διάδοση. Πρόκειται για μια πλούσια λογοτεχνική παράδο-

---

54. SOKOLJANSKIJ, ***Vvedenie v slavijanskuju filologiju***, σελ. 386· KOLESOV, ***Drevnerusskij literaturnyj jazyk***, σελ. 278-281.

55. Σχετικά με τα θέματα της ανατολικής σλαβικής υμνογραφίας βλ. MUR'JANOV, ***Gimnografija Kievskoj Rusi***· PODSKALSKY, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 376-395.

56. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, ***Η ρωσική λογοτεχνία***, σελ. 129-134· PODSKALSKY, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 148-183· PICCHIO, ***Istorija drevnerusskoj literatury***, σελ. 103-105.

57. PICCHIO, ***Istorija drevnerusskoj literatury***, σελ. 60-63· LIHAČEV, «**Vladimir Monomah**», σελ. 98-102.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 347

ση, που αρχίζει από τον *Βίο* των πρώτων ρώσων αγίων **Boris** και **Gleb**, ο οποίος αποδίδεται στον μοναχό της Μονής των Σπηλαίων του Κιέβου, διάσημο αγιολόγο και χρονικογράφο Νέστορα[58]. Το συγκεκριμένο κείμενο ακολουθεί πιστά τον βυζαντινό κανόνα, ξεκινώντας με μια μεγάλη «ιστορική» εισαγωγή στην οποία περιγράφεται ολόκληρη η «ιερή» ιστορία, από τους Αδάμ και Εύα έως τη σταύρωση του Χριστού, και, εν συνεχεία, εξιστορείται η ζωή και ο μαρτυρικός θάνατος των δύο αδελφών, οι οποίοι, σύμφωνα με το παραδοσιακό σχήμα, παρουσιάζονται ως υποδείγματα χριστιανικού βίου. Στον ίδιο συγγραφέα αποδίδεται και ένα άλλο αριστούργημα της σλαβικής αγιολογίας — ο *Βίος* του ιδρυτή του σλαβικού μοναχισμού, του αγίου Θεοδόσιου[59]. Στο κείμενο αυτό, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τα μοτίβα της μεταφρασμένης βυζαντινής αγιολογίας, τα οποία, όμως, παρουσιάζει με έναν πρωτότυπο τρόπο, κάνοντας έτσι την ιστορία του πιο παραστατική. Περιγράφει την καθημερινότητα του μοναστικού βίου με αρκετές λεπτομέρειες, συνθέτοντας ζωντανά πορτρέτα μοναχών και κοσμικών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πορτρέτο της μητέρας του αγίου — μιας αυστηρής γυναίκας, η οποία παρά την ευσέβειά της δεν επιτρέπει στον Θεοδόσιο να μπει στο μοναστήρι.

Η αγιολογική παράδοση συνεχίστηκε με τους ανώνυμους βίους ρώσων αγίων, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν ο *Βίος του Αγίου Αντώνιου των Σπηλαίων*[60], ο *Βίος της Ευφροσύνης του Πόλοτσκ*[61], ο *Βίος του Λεοντίου*, επισκόπου του Ροστώφ[62], ο *Βίος του Αβραάμ του Ροστώφ*[63], και ο *Βίος του Αλεξάνδρου Νέβσκι*[64]. Στον τελευταίο αξίζει να αναφερθούμε ιδιαίτερα, καθώς συμπεριλαμβάνεται στα αριστουργήματα της μεσαιωνικής ρωσικής γραμματείας και παρουσιάζει σημαντικές ιδιαιτερότητες σε σχέση με την υπό-

---

58. Picchio, ***Istorija drevnerusskoj literatury***, σελ. 51-57· Podskalsky, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 184-198.

59. Podskalsky, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 207-214· Tvorogov, «**Nestor**», σελ. 275.

60. Tvorogov, «**Žitie Antonija Pečerskogo**», σελ. 135-136.

61. Voronova, «**Žitie Evfrosinii Polotskoij**», σελ. 147-148.

62. Podskalsky, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 226-231.

63. Podskalsky, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 232-237.

64. Picchio, ***Istorija drevnerusskoj literatury***, σελ. 106-108.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 348

λοιπη αγιολογική παράδοση. Ο *Βίος* παρουσιάζει έναν καινούριο, για την Ρωσία, τύπο αγίου — τον άγιο στρατηλάτη. Πιθανολογείται ότι συντάχθηκε με βάση έναν προφορικό κοσμικό θρύλο για τον πρίγκιπα που κυκλοφορούσε σε στρατιωτικούς κύκλους, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι συνδυάζει στοιχεία της λαϊκής παράδοσης και του βυζαντινού κανόνα. Για παράδειγμα, σε ορισμένα σημεία του έργου ο Αλέξανδρος θυμίζει ήρωα λαϊκού έπους και αλλού τον κλασικό άγιο της βυζαντινής αγιολογίας. Επιπλέον, πολλές βιβλικές αναφορές, στις οποίες ο Αλέξανδρος παρομοιάζεται με τον Ιωσήφ, τον Δαυίδ, τον Σολομώντα κ.ά. δίνουν αιώνια διάσταση στη ζωή του.

Εκτός από τους βίους, που από τον 12ο αιώνα και έπειτα κυκλοφορούν σε δύο εκδοχές — τη σύντομη, που συμπεριλαμβάνεται στα *Συναξάρια*, και την πλήρη, για τις άλλες αναγνωστικές συλλογές — μεγάλη διάδοση είχαν και διάφορες, συνήθως ανώνυμες, αφηγήσεις με θέμα τα θαύματα, την εύρεση ή τη μεταφορά λειψάνων των αγίων κ.ο.κ. Όσον αφορά στις αγιολογικές συλλογές, ιδιαίτερη θέση κατέχει το *Πατερικό της Μονής των Σπηλαίων*[65], που χρονολογείται στις αρχές του 13ου αιώνα και που, παρά την αναμφισβήτητη επιρροή από τα υποδειγματικά βυζαντινά πατερικά, πρωτίστως της Μονής του Σινά, αποτελεί ένα πρωτότυπο έργο με έντονα γνωρίσματα του φαινομένου το οποίο από εδώ και πέρα θα ονομάζεται «ρωσική λογοτεχνία». Όπως σωστά έχει επισημανθεί, το *Πατερικό* «με το λακωνικό του ύφος και με ανόθευτη αφελή πίστη του αφηγητή στα εξιστορούμενα είναι από τα ποιητικότερα αναγνώσματα της παλαιάς ρωσικής γραμματείας»[66].

Τα χρονικά, που, όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, συντάσσονται σε κάθε περιφερειακό κέντρο του ανατολικού σλαβικού κόσμου. Το πρώτα δείγματα αυτού του λογοτεχνικού είδους μας οδηγούν στο *Χρονικό του Νέστορα*, το οποίο γρήγορα καθιερώθηκε ως πρότυπο για τους μεταγενέστερους ρώσους χρονικογράφους. Πρόκειται για μια συλλογή διηγήσεων ιστορικού χαρακτήρα συγκεντρωμένη από πολλές γενιές μοναχών. Στα πλαίσια της αφήγησης συνυπάρχουν ο απόηχος των επικών θρύλων, οι βυζαντινές γεωγραφικές

65. Ol'ševskaja, «**Paterik Kievo-Pečerskij**», σελ. 308-314.
66. Αλεξανδροπουλος, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 140-141.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 349

περιγραφές, αφηγήσεις για μάχες και εκστρατείες, λαϊκές περιγραφές της καθημερινότητας του μοναχικού βίου, θαύματα αγίων και οράματα, συζητήσεις μεταξύ των πρωταγωνιστών με σαφή γνωρίσματα του διαλογικού λόγου — και όλα αυτά με μία ιστορική αλληλουχία, με τη χρονολογική τους σειρά όπως καταγραφόταν χρόνο με τον χρόνο από μοναχούς-χρονικογράφους[67].

Τα νομοθετικά κείμενα. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν τα τυπικά των μονών, οι διασκευές των βυζαντινών βιβλίων *Πηδάλιον* και *Νομοκανών*, όπως και η περίφημη ***Russkaja Pravda*** (*Η Ρωσική αλήθεια*) — η νομοθετική συλλογή του κράτους των Ρως που ανάγεται στην εποχή του ηγεμόνα Γιαροσλάβου του Σοφού[68].

Οι περιηγήσεις — οι πολύτιμες μαρτυρίες που περιγράφουν λεπτομερώς τις εντυπώσεις των ρώσων προσκυνητών από τα ταξίδια τους στους Άγιους Τόπους. Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στο *Προσκύνημα* του ηγουμένου Δανιήλ (αρχές του 12ου αιώνα)[69], με τις περιγραφές της Παλαιστίνης αλλά και ελληνικών νησιών, στην *Προσκύνηση στην Πόλη* του Αντωνίου, αρχιεπισκόπου Νόβγκοροντ (του 1200)[70], και στην *Περιήγηση του Ντομπρίνια στην Πόλη* (του 1211)[71], που παρέχουν πολλές πληροφορίες για τα κειμήλια και τα κτίσματα της Κωνσταντινούπολης λίγο πριν την καταστροφή τους από τους σταυροφόρους. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι παρά τις μαρτυρίες για την παρουσία ρώσων μοναχών στο Άγιο Όρος ως προσκυνητών, δεν σώζονται περιηγητικά κείμενα από την εν λόγω περίοδο. Η παλαιότερη γραπτή μαρτυρία, που χρονολογείται από τον 14ο-15ο αιώνα, είναι η περίληψη του *Αγιορείτικου Τυπικού* σε επιστολή του ηγουμένου της Μονής των Σπηλαίων Δοσιθέου προς τον μοναχό Παχώμιο, όπου περιγράφονται η νοερή προσευχή και οι άλλες ησυχαστικές πρακτικές οι οποίες χαρακτηρίζουν τότε τον αθωνικό μοναχισμό[72].

---

67. Αλεξανδροπουλος, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 118-129· Podskalsky, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 330-375.

68. Βλ. σχετικά Kalačov, ***Tekst Russkoj pravdy***.

69. Podskalsky, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 318-326· Αλεξανδροπουλος, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 143-144.

70. Podskalsky, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 326-328.

71. Αλεξανδροπουλος, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 144-145.

72. Podskalsky, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 328-329.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 350

Μετά τη σύντομη επισκόπηση των γραμματειακών ειδών που σταδιακά αναπτύχθηκαν στη μεσαιωνική Ρωσία, θα πρέπει να γίνει και μια αναφορά στα είδη εκείνα που δεν εκπροσωπούνται. Συγκρίνοντας την ανατολική σλαβική γραμματεία με σύγχρονες προς αυτήν, όπως τη βυζαντινή ή τη δυτικοευρωπαϊκή, εύκολα μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι απουσιάζουν:

Η κοσμική γραμματεία εν γένει. Η ανατολική σλαβική γραμματεία ήταν σχεδόν αποκλειστικά εκκλησιαστική γραμματεία. Η συγγραφή και η αντιγραφή έργων στο κράτος των Ρως γινόταν συνήθως από μορφωμένους μοναχούς σε μεγάλες μονές[73]. Ίσως αυτός είναι ο λόγος για τον οποίον, σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό από πολλές άλλες μεσαιωνικές γραμματείες, η γραμματεία των ανατολικών Σλάβων είναι βαθιά ποτισμένη από θρησκευτικό πνεύμα και υπηρετούσε εκκλησιαστικούς σκοπούς[74]. Εξαρχής προοριζόμενη για την εκτέλεση του ιεραποστολικού έργου, συνεχίζει να θεωρείται βασικό όργανο της Εκκλησίας, και, λόγω της απουσίας κοσμικής παιδείας στο ανατολικο-σλαβικό κόσμο έως και τον 16ο αιώνα[75], είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη λατρεία και τα ευρύτερα θρησκευτικά και παρα-θρησκευτικά θέματα. Ο **G. Podskalski** εύστοχα παρατηρεί ότι, με μοναδική εξαίρεση την *Αφήγηση της εκστρατείας του Ίγκορ*, ολόκληρη η γραμματεία του κράτους των Ρως είχε θρησκευτικό περιεχόμενο[76].

Τα φιλοσοφικά, θεολογικά και δογματικά έργα. Το φαινόμενο αυτό, το οποίο ο ρώσος φιλόσοφος και θεολόγος **P. Florenskij** (1882-1937) ονόμασε «διανοητική σιωπή» των Ρώσων, έχει απασχολήσει αρκετά τους μελετητές τα τελευταία χρόνια[77]. Αναμφίβολα παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον επειδή σχετίζεται με μία ειδική αντίληψη του χριστιανισμού και της ορθοδοξίας στα πλαίσια ενός διαφορετικού πολιτισμού, ο οποίος βασίζεται στην προσέγγιση των

---

73. Picchio, ***Istorija drevnerusskoj literatury***, σελ. 43-44.

74. Picchio, ***Slavia Orthodoxa***, σελ. 122-127.

75. Podskalsky, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 128-132.

76. Podskalsky, ***Hristianstvo i bogoslovskaja literatura***, σελ. 3. Πρβλ. επίσης την ερμηνεία της *Αφήγησης* της εκστρατείας του Ίγκορ στα θρησκευτικά συμφραζόμενα του R. Picchio, ***Slavia Orthodoxa***, σελ. 504-523.

77. Βλ. Ενδεικτικά Thomson, ***The reception of Byzantine culture***· επίσης Temčin, ***Issledovanija po kirillo-mefodievistike***, σελ. 232-258.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 351

βασικών αρχών της πίστης όχι μέσα από τις φιλοσοφικές και δογματικές έννοιες, αλλά μέσω του συναισθήματος, της αποκάλυψης, του οράματος και της εικόνας.

Η έμμετρη ποίηση. Η βυζαντινή έμμετρη λειτουργική ποίηση μεταφραζόταν στη σλαβική γλώσσα χωρίς τη διατήρηση του μέτρου. Στη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα καταξιωμένοι σλαβολόγοι προσπάθησαν συστηματικά να βρουν το μέτρο στη σλαβική υμνογραφία, χωρίς ωστόσο κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα[78]. Η απουσία μέτρου, ωστόσο, δεν μας δίνει το δικαίωμα να χαρακτηρίζουμε όλη τη σλαβική γραμματεία ως πεζό λόγο. Αντιθέτως, αναμφισβήτητη είναι η παρουσία του έντονου ρυθμικού χαρακτήρα, στηριζόμενου στον συντακτικό παραλληλισμό και στην υμνογραφία, αλλά και στα εγκώμια που συχνά συνοδεύουν τους βίους, στους πανηγυρικούς λόγους και στις ομιλίες, ακόμη και σε αφηγήσεις[79]. Επιπλέον, η ρωσική γραμματεία χαρακτηρίζεται από την αυξημένη χρήση των ρητορικών μέσων που βασίζονται σε βιβλικούς συμβολισμούς, την πατερική παράδοση αλλά και το ρωσικό «υπόβαθρο» της λαϊκής και επικής ειδωλολατρικής ποίησης[80].

Τέλος, λείπουν όλα αυτά που σχετίζονται με την ατομικότητα και το ατομικό συναίσθημα. Η γραμματεία στο ρωσικό κράτος ήταν ανέκαθεν μια εκκλησιαστική και κρατική υπόθεση, στην οποία δεν χωρούσαν προσωπικές «σκοπιμότητες», ούτε αισθήματα. Ο ρόλος του συγγραφέα ήταν να εκφράζει με τον καλύτερο — δηλαδή τον ήδη καθαγιασμένο από την παράδοση — τρόπο τις ιερές αλήθειες, και όχι να πρωτοτυπεί. Αυτός ο περιορισμός της ατομικότητας του συγγραφέα είχε ως επιπλέον αποτέλεσμα την απουσία εξατομικευμένων ανθρώπινων μορφών, τη λεγόμενη «λειψανθρωπία»[81]. Οι ήρωες της μεσαιωνικής ανατολικής σλαβικής γραμματείας είναι φτιαγμένοι και λειτουργούν — δηλαδή χαίρονται, κλαίνε, οραματίζονται — σύμφωνα με τον αυστηρό φιλολογικό κανόνα και μα-

78. Πρβλ. ενδεικτικά τη μελέτη του JAKOBSON, «**The Savic response**», σελ. 1-19· FILONOV-GOVE, «**The evidence for metrical adaptation**», σελ. 211-246· TARANOVSKI, «**Formy obšteslavianskogo**», σελ. 377-394.

79. Πρβλ. SAZONOVA, «**Printsip ritmičeskoj organizatsii**», σελ. 30-46.

80. Βλ. αναλυτικά LIHAČEV, ***Poetika drevnerusskoj literatury***.

81. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 15.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 352

κριά από κάθε ίχνος προσωπικής ιδιαιτερότητας και ψυχολογίας[82]. Επομένως, εφόσον «τα έργα του γραπτού λόγου δεν νοιάζονται για τις ατομικότητες, δεν νοιάζεται και η τέχνη του λόγου για τη δική της ιδιοτυπία... Αυτό που λέγεται λογοτεχνία του ρωσικού Μεσαίωνα είναι κατεξοχήν φιλολογία, σύνολο γραπτών μνημείων που καλύπτουν μια πνευματική ζωή οχτώ περίπου αιώνων»[83].

Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημάνουμε ότι η ανατολική σλαβική γραμματεία χαρακτηρίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από ένα έντονο πατριωτικό ύφος και συναίσθημα. Σχεδόν κάθε συγγραφέας, είτε αναφέρεται σε ιστορικά γεγονότα ή σε μορφές ρώσων αγίων, είτε κάνει ένα εκκλησιαστικό κήρυγμα, προσπαθεί να προβάλλει, με τον ένα τρόπο ή τον άλλο, τη Ρωσία και το ρωσικό έθνος, τονίζοντας την ισότιμη θέση του τελευταίου μέσα στη χριστιανική οικογένεια των εθνών. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο μητροπολίτης Ιλαρίων στην ομιλία του *Περί νόμου και χάρητος*, η οποία εκθειάζει το ρωσικό έθνος περισσότερο από κάθε άλλο έργο της ρωσικής μεσαιωνικής γραμματείας: «Όλα τα βασίλεια και οι φυλές είναι πια ισότιμες στην αγάπη του Χριστού, δεν υπάρχουν έθνη πρώτα και έθνη δεύτερα, κηδεμόνες και κηδεμονευόμενοι[84].»

Με τα έργα «πατριωτικού» χαρακτήρα συνδέεται άμεσα και ένα από τα μεγαλύτερα αριστουργήματα της μεσαιωνικής ρωσικής γραμματείας — και ίσως και της παγκόσμιας — η περίφημη *Αφήγηση της εκστρατείας του Ίγκορ*, ένα έργο το οποίο σύμφωνα με αρκετούς μελετητές, στέκεται χώρια από το βασικό κορμό της φιλολογικής παράδοσης του Μεσαίωνα[85]. Χρονολογείται από τον 12ο αιώνα και η ταυτότητα του συγγραφέα παραμένει άγνωστη. Το μοναδικό χειρόγραφο που περιείχε το έργο καταστράφηκε σε πυρκαγιά το 1812. Όλες οι σύγχρονες μελέτες βασίζονται στην έκδοση του 1800, η οποία, ωστόσο, φαίνεται ελλιπής από πολλές

---

82. Σχετικά με αυτά τα θέματα βλ. LIHAČEV, ***Čelovek v literature drevnej Rusi***.

83. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 16.

84. Για τη μετάφραση του σχετικού χωρίου βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 131.

85. Η σχετική με το έργο βιβλιογραφία είναι απέραντη. Βλ. ενδεικτικά LIHAČEV, ***Slovo o polku Igoreve***· ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 147-152· PICCHIO, ***Istorija drevnerusskoj literatury***, σελ. 79-100.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 353

απόψεις. Γι' αυτό ακριβώς τον λόγο αρκετοί ερευνητές εξέφρασαν, κατά καιρούς, αμφιβολίες σχετικά με τη γνησιότητα του έργου, η οποία, εντούτοις, αποδεικνύεται έμμεσα, βάσει της φιλολογικής και γλωσσικής ανάλυσης του κειμένου. Η *Αφήγηση* περιγράφει την αποτυχημένη εκστρατεία ενός ρώσου ηγεμόνα, του Ίγκορ, κατά των Πόλοβτσι (Κουμάνων, ενός νομαδικού τουρκικού φύλου), την αιχμαλωσία του, την απόδρασή του και την επιστροφή του στη ρωσική γη. Ο συγγραφέας αποδίδει την αποτυχία της εκστρατείας πρωτίστως στις προσωπικές φιλοδοξίες των ρώσων ηγεμόνων, και μέσα από τα λόγια του μεγάλου ηγεμόνα του Κιέβου Σβιατοσλάβου περνάει ένα πατριωτικό μήνυμα για την ένωση της ρωσικής γης και όλων των ηγεμονιών ενώπιον του κοινού εχθρού. Όλο το κείμενο είναι γραμμένο σε ένα ρυθμικό και βαθύ ποιητικό λόγο, με στοιχεία λαϊκής ποίησης, θρήνους και πολεμικά τραγούδια με έντονη λυρική πνοή, αλλά και με θρησκευτικό συμβολισμό που ανάγεται στις πολεμικές αφηγήσεις της Παλαιάς Διαθήκης. Η κορύφωση του έργου είναι ο «θρήνος της Γιαροσλάβνα», της γυναίκας του Ίγκορ, που μοιρολογεί τον άνδρα της που κρατείται αιχμάλωτος από τους Πολοβτσούς.

Θα ολοκληρώσουμε αυτή την ανασκόπηση με ένα σύντομο απόσπασμα αυτού του μοιρολογιού — του «προσωπικότερου και πονετικότερου» ρωσικού κειμένου[86], που μας δείχνει πώς σε μια τυπικότατη και απρόσωπη φιλολογική παράδοση γεννιούνται τα πρώτα κύτταρα από τα οποία αργότερα προέκυψε η πιο λυρική και ψυχολογική λογοτεχνία του κόσμου:

Η Γιαροσλάβνα κλαίει την αυγή
ψηλά στα τείχη του Πουτίβλ,
Μοιρολογάει και λέει:
Σαν κουκοπούλι, λέει, να πέταγα στο Δούναβη,
το μεταξένιο νάβρεχα το χερομάνικό μου
μες στον Καγιάλα ποταμό,
κι απέ του κνιάζου νάπλενα
τις ματοστάλαχτες πληγές
στ' αντρείωμένο του το σώμα...

86. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ρωσική λογοτεχνία*, σελ. 151.

17_P._Sofoulis_329_354 10-10-14 11:48 Page 354

Αέρα κι Άνεμε!
Τ' είν, άρχοντα, οι μάνητες
Και τ' άγριο φύσημά σου
Και πώς μ' ανάλαφρη καρδιά
Και τα γοργά φτερά σου,
Πας τις σαΐτες των εχθρών
Στου λατρευτού μου απάνω τους σταρατιώτες;
Στον ουρανό δε σ' έφτανε
Να κουβαλάς τα νέφη
Και τα καράβια να κουνάς
Μες στις γαλάζιες θάλασσες;
Την παντοχή μου, άρχοντα,
Ωιμέ, πως την ξανέμισες
Πέρα στης στέπας τις ξιφάρες![87]

Κάπως έτσι ξεκίνησε η ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας. Παρά το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια αυτής της πρώτης — μεσαιωνικής — περιόδου της δεν προσέφερε στον κόσμο ούτε μεγάλα ονόματα, ούτε πολλά αριστουργήματα, αποτέλεσε μια ξεχωριστή φωνή στην ιστορία του παγκόσμιου πολιτισμού, τη φωνή που ακόμη και σήμερα εντυπωσιάζει με την ενότητα, την αρμονία και τη σοφία της. Αυτή η ανώνυμη, κατά την πλειοψηφία της, γραμματεία, υψώνεται μπροστά μας, όπως χαρακτηριστικά είπε ο διακεκριμένος ρώσος ερευνητής της **D.S. Lihačev**, ως ένα μεγαλειώδες σύνολο, ένα γιγάντιο έργο αφιερωμένο αποκλειστικά σε ένα θέμα — το νόημα της ανθρώπινης ζωής, με παρόμοια μοτίβα, που κάθε φορά ενώνονται σε ανεπανάληπτους συνδυασμούς[88].

87. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Αφήγηση της εκστρατείας του Ίγκορ*, σελ. 40-41.
88. **LIHAČEV**, «**Velikoe nasledie**», σελ. 6.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 355

Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 356

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 357

α) Πηγές

Actes de Vatopédi:
Bompaire, J. - Lefort, J. - Kravari, V. - Giros, Ch. (έκδ.), ***Actes de Vatopédi***, τόμ. I: ***Des origines à 1329, Édition diplomatique***, Paris, 2001.

Ἀγαθίας Σχολαστικός:
Ἀγαθίας Σχολαστικός, *Ἱστοριῶν*, τόμ. Ε΄, R. Keydell (έκδ.), ***Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque*** (CFHB 2), Berlin, 1967.

Ἀκροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*:
Γεώργιος Ἀκροπολίτης, *Χρονικὴ συγγραφή*, A. Heisenberg (έκδ.), ***Georgii Acropolitae Opera***, τόμ. I-II, Leipzig, 1903.

Alfred the Great, ***Compendious history***:
Bosworth, J. (έκδ.), ***King Alfred's Anglo-saxon version of the Compendious history of the world by Orosius***, London, 1858.

Andrea Dandolo, ***Chronica Venetum***:
Andreae Danduli ***Ducis Venetiarum Chronica Venetum***, E. Pastorelo (έκδ.), (***Rerum Italicarum Scriptores*** 12/1) Bologna, 1938.

Ἄννα Κομνηνή:
Annae Comnenae, ***Alexias***, D.R. Reinsch - A. Kambylis (έκδ.), (CFHB 40/1 και 40/2), Berlin, 2001.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 358

Annales Bertiniani:
Annales Bertiniani, G. WAITZ (έκδ.), MGH (SGUS 5), Hannover, 1883.

Annales Fuldenses:
Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum Orientalis ab Einhardo, Rudolfo, Meginhardo Fuldensibus Seligenstadi, Fuldae, Mogontiaci conscripti cum Continuationibus Ratisbonensi et Altahensibus, F. KURZE (έκδ.), MGH (SGUS 7), Hannover, 1891.

Annales Iuvavenses:
Annales Iuvavenses, maximi, maiores et minores, H. BRESSLAU (έκδ.), MGH (SS 30/2), Leipzig, 1934, σελ. 727-744.

Annales regni Francorum:
Annales Regni Francorum inde ab. a. 741 usque ad a. 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi, F. KURZE (εκδ.), MGH (SGUS 6), Hannover, ^{2}1950.

Annales Xantenses:
Annales Xantenses et Vedastini, B. VON SIMSON (έκδ.), MGH (SGUS 12), Hannover, 1909, σελ. 1-39.

Athanasius, *Documenta pontificum*:
ATHANASIUS, P. (έκδ.), *Documenta pontificum, Romanorum historiam ucrainae illustrantia (1075-1953)*, τόμ. I: *(1075-1700)*, Roma, 1953.

Βιλλαρδουίνος, *Χρονικό*:
Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος, *Χρονικό*, E. FARAL (έκδ.), *Geoffroi de Villehardouin, La conquête de Constantinople*, Paris, 1961.

Βίος Αγίου Κολουμπάνου:
Βίος Αγίου Κολουμπάνου, B. KRUSCH (έκδ.), *Vitae Columbani abbatis discipulorumque eius libri duo auctore Iona*, MGH

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 359

(SSRM 4, Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici), Hannover-Leipzig, 1902.

Βίος Αλέξανδρου Νέβσκυ:
Βίος Αλέξανδρου Νέβσκυ, S. ZENKOVSKY (αγγλική μετάφραση), «Tale of the life and courage of the pious and great prince Alexander», στο S. ZENKOVSKY (επιμ.), ***Medieval Russia's epics, chronicles, and tales***, New York, 1974, σελ. 224-235.

Βίος Κωνσταντίνου (KANTOR):
Βίος Κωνσταντίνου, M. KANTOR (αγγλική μετάφραση), «The life of Constantine» στο M. KANTOR (επιμ.), ***Medieval Slavic lives of saints and princes***, Ann Arbor, 1983, σελ. 23-96.

Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου (ΤΑΧΙΑΟΣ):
Βίος Κωνσταντίνου Κυρίλλου, Α.-Α. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι αρχαιότερες βιογραφίες των Θεσσαλονικέων εκπολιτιστών των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη, 2008, σελ. 45-91.

Βίος Μεθοδίου (KANTOR):
Βίος Μεθοδίου, M. KANTOR (αγγλική μετάφραση), «The life of Methodius» στο M. KANTOR (επιμ.), ***Medieval Slavic lives of saints and princes***, Ann Arbor, 1983, σελ. 97-138.

Βίος Μεθοδίου (ΤΑΧΙΑΟΣ):
Βίος Μεθοδίου, Α.-Α. ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι αρχαιότερες βιογραφίες των Θεσσαλονικέων εκπολιτιστών των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη, 2008, σελ. 189-212.

BOGDANOVIĆ, ***Najstarija služba svetom Savi***:
BOGDANOVIĆ, D. (έκδ.), ***Najstarija služba svetom Savi*** *(Η πιο παλιά ακολουθία του αγίου Σάβα)* (= ***Zbornik za istoriju, jezik i književnost*** 30), Beograd, 1980.

Βουλγαρικό Ανώνυμο Χρονικό:
Βουλγαρικό Ανώνυμο Χρονικό, I. TJUTJUNDŽIEV (έκδ.), ***Bălgarskata anonimna hronika ot XV v.*** *(Το βουλγαρικό ανώνυμο χρονικό του 15ου αι.)*, Veliko Tărnovo, 1992.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 360

ČAJKA, ***Církevněslovanská*** **legenda:**
ČAJKA, F., ***Církevněslovanská legenda o sv. Anastázii (Εκκλησιαστική σλαβονική αφήγηση για την αγ. Αναστασία)***, Praha, 2011.

Černorizets Hrabăr, *O pismeneh*:
DŽAMBELUKA-KOSTOVA, A. (έκδ.), ***O pismeneh. Kritičesko izdanie (Περί γραμμάτων. Κριτική έκδοση)***, Sofija, 1980.

CHALOUPECKÝ, «Legendy»:
CHALOUPECKÝ, V. (έκδ.), «Prameny X. století: legendy Kristianovy o sv. Václavu a sv. Ludmile (Οι πηγές του 10ου αι.: οι αφηγήσεις του Χριστιάνου για τον αγ. Václav και την αγ. Ludmila)», στο ***Svatovaclavsky sbornik: na pamatku 1000. vyroči smrti knižete Vaclava Svateho***, τόμ. II, Praha, 1939, σελ. 459-481.

Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*:
Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις*, J.L. VAN DIETEN (έκδ.), ***Nicetae Choniatae Historiae*** **(CFHB 11/1), Berlin - New York, 1975.**

Χριστόφορος Μυτιληναίος:
Χριστόφορος Μυτιληναίος, M. DE GROOTE (έκδ.) ***Christophori Mitylenaii Versuum variorum Collectio Cryptensis*** **(*Corpus Christianorum, Series Graeca 74*), Turnhout, 2012.**

***Chronicle of the Third Crusade*:**
NICHOLSON, H.J., ***Chronicle of the Third Crusade: a translation of Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi***, Aldershot, 1997.

Χρονικό του Beneš Krabice z Weitmile:
Χρονικό του Beneš Krabice z Weitmile, J. EMLER (έκδ.), ***Kronika Beneše Krabice z Weitmile, Fontes rerum Bohemicarum***, τόμ. IV, Praha, 1884, σελ. 457-548.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 361

Χρονικό του ***Dalimil***:

Χρονικό του επονομαζόμενου ***Dalimil***, B. HAVRÁNEK (έκδ.), ***Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila*** *(Το παλαιότερο τσεχικό ομοικατάληκτο χρονικό του επονομαζόμενου* ***Dalimil****)*, Praha, 1957.

Χρονικό του Ερρίκου της Λιβονίας:

Χρονικό του Ερρίκου της Λιβονίας, A. BRUNDAGE, ***The Chronicle of Henry of Livonia***, New York, 2003.

Χρονικό του Νέστορα (CROSS):

Χρονικό του Νέστορα, S.H. CROSS - O.P. SHERBOWITZ-WETZOR, ***The Russian Primary Chronicle***, Cambridge Mass., 1953.

Χρονικό του Νέστορα (LIHAČEV):

Χρονικό του Νέστορα, D.S. LIHAČEV - V.P. ADRIANOVA-PERRETS (έκδ.), ***Povest' vremennynh let*** *(Διήγηση των περασμένων χρόνων)*, τόμ. I, Leningrad, 1950.

Χρονικό του Νέστορα (MÜLLER):

Χρονικό του Νέστορα, L. MÜLLER (έκδ.), ***Die Nestorchronik: die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademičeskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, und ins Deutsche übersetzt*** (Handbuch zur Nestorchronik 4, Forum Slavicum 56), München, 2001.

Χρονικό του Νέστορα (OSTROWSKI):

Χρονικό του Νέστορα, D. OSTROWSKI - D. BIRNBAUM - H.G. LUNT, ***The Povest' vremennykh let: an interlinear collation and paradosis***, Cambridge Mass., 2004.

Χρονικό του Νίκονα:

Χρονικό του Νίκονα, S.A. ZENKOVSKY - B.J. ZENKOVSKY,

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 362

Nikonian Chronicle: from the beginning to the year 1132, **Princeton**, 1984.

Χρονικό του Νόβγκοροντ:

Χρονικό του Νόβγκοροντ, **A.N. Nasonov** (έκδ.), ***Novgorodskaja pervaja letopis', staršego i mladšego izvodov (Η παλαιότερη και νεότερη σύνταξη του πρώτου χρονικού του Νόβγκοροντ)***, **Moskva**, [2]2000.

*Χρονικό του **Thietmar***:

*Χρονικό του **Thietmar***, **D.A. Warner** (αγγλική μετάφραση), ***Ottonian Germany: the «Chronicon» of Thietmar of Merseburg***, **Manchester**, 2001.

Code:

Burr, M. (εκδ.), «**The Code of Stephan Dušan**», ***SEER*** **28** (1949-1950), σελ. 198-217, 516-539.

Codex Diplomaticus:

Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, τόμ. **I**: ***Diplomata annorum 743-1100***, **M. Kostrenčić - J. Stipišić - M. Šamšalović** (έκδ.), **Zagreb**, 1967· τόμ. **II**: ***Diplomata annorum 1101-1200***, **T. Smičiklas** (έκδ.), **Zagreb**, 1904· τόμ. **III**: ***Diplomata annorum 1201-1235***, **T. Smičiklas** (έκδ.), **Zagreb**, 1905· τόμ. **VI**: ***Diplomata annorum 1272-1290***, **T. Smičiklas** (έκδ.), **Zagreb**, 1908 — τόμ. **VII**: ***Diplomata annorum 1290-1300***, **T. Smičiklas** (έκδ.), **Zagreb**, 1909· τόμ. **XI**: ***Diplomata annorum 1342-1350***, **T. Smičiklas** (έκδ.), **Zagreb**, 1913.

Conversio Bagoariorum:

Lošek, F. (έκδ.), **Die *«Conversio Bagoariorum et Carantanorum» und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg***, **MGH (Studien und Texte 15)**, **Hannover**, 1997.

Ćorović, *Spisi sv. Save*:

Ćorović, V. (έκδ.), ***Spisi sv. Save (Γραπτά του αγ. Σάβα)***, **Beograd - Sremski Karlovtsi**, 1928.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 363

ĆOROVIĆ, «Žitije Simeona Nemanje»:
ĆOROVIĆ, V. (έκδ.), «Žitije Simeona Nemanje od Stevana Prvobenčani (Ο βίος του Συμεών Νεμάνια από τον Στέφανο τον Πρωτόστεπτο)», *Svetosavski Zbornik* 2 (1938), σελ. 3-76.

Crescente fide christiana:
LUDVÍKOVSKÝ, J. (έκδ.), «Nově zjištěný rukopis legendy Crescente fide a jeho význam pro datovaní Kristiana (Νεο-ανακαλυφθέν χειρόγραφο της αφήγησης Crescente fide και η σημασία του για τη χρονολόγηση του Χριστιανού)», *Listy Filologické* 81 (1958), σελ. 56-68.

DAI:
Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, G. MORAVCSIK - R.J.H. JENKINS (έκδ. με αγγλική μετάφραση), *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, τόμ. I (CFHB, Dumbarton Oaks Texts 1), Washington D.C., 1967· τόμ. II: *Commentary* F. DVORNIK - R.J.H. JENKINS κ.ά., London, 1962.

DANIČIĆ, *Životi kraljeva i arhiepiskopa*:
DANIČIĆ, Đ. (έκδ.), *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih (Βίοι σέρβων βασιλέων και αρχιεπισκόπων)*, London, ^{2}1972.

DANIČIĆ, *Žitije Sv. Save:*
DANIČIĆ, Đ. (έκδ.), *Žitije Sv. Save, napisao Domentjan (Teodosije) (Ο βίος του αγ. Σάβα, από το Δομετιανό)*, Beograd, 1860 (Ανατύπωση με προσθήκες: DANIČIĆ, Đ. - TRIFUNOVIĆ,Ć., *Teodosije Hilandarets, Život svetog Save*, Beograd, 1973).

DANIČIĆ, *Život*:
DANIČIĆ, Đ. (έκδ.), *Život svetoga Simeona i svetov Save (Ο βίος του αγίου Συμεών και του αγίου Σάβα)*, Beograd, 1865.

DAVIDOV κ.ά, *Žitie*:
DAVIDOV, A. - DANČEV, G. - DONČEVA-PANAJOTOVA, N. - KOVA-

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 364

ČEVA, P. - GENČEVA, T. (έκδ.), ***Žitie na Stefan Dečanski ot Greigorij Tsamblak (Ο βίος του Στέφανου Ντετσάνσκι από τον Γρηγόριο Τσάμπλακ)***, Sofija, 1983.

De Cerimoniis:

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί βασιλείου τάξεως*, J.J. REISKE (έκδ.), ***Constantini Porphyrogeniti imperatoris, De Cerimoniis aulae byzantinae libri duo***, τόμ. I-II (CSHB), Bonn, 1829.

De Expugnatione:

De Expugnatione Terrae Sanctae per Saladinum, (αγγλική μετάφραση) στο J.A. BRUNDAGE, ***The Crusades: a documentary survey***, Milwaukee, 1962, σελ. 153-163.

Descriptio civitatum:

Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (t. zv. Bavorský geograf), B. HORÁK - D. TRAVNIČEK (έκδ.), Praha, 1956.

Διήγηση της καταστροφής του ***Rjazan***:

Διήγηση της καταστροφής του ***Rjazan***, S. ZENKOVSKY (αγγλική μετάφραση), «Tale of the destruction of Riazan», στο S. ZENKOVSKY (επιμ.), ***Medieval Russia's epics, chronicles, and tales***, New York, 1974, σελ. 198-207.

DUJČEV, «Chronique»:

DUJČEV, I. (έκδ. με γαλλική μετάφραση), «La Chronique Byzantine de l'an 811», *TM* 1 (1965), σελ. 205-254.

DUJČEV, *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*:

DUJČEV, I. (εκδ.), *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*, Palermo, 1976.

Ερρίκος της Βαλενσίεν, *Ιστορία*:

Ερρίκος της Βαλενσίεν, J. LONGNON (έκδ.), ***Henri de Valenciennes, Histoire de l'empereur Henri de Constantinople***, Paris, 1948.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 365

Φρεδεγάριος, *Χρονικό*:
Φρεδεγάριος, *Χρονικό*, A. KUSTERNIG (έκδ.), ***Chronicarum quae dicuntur Fredegarii libri quattuor (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 4a)***, Darmstadt, 1982.

GAUTIER, «Typikon»:
GAUTIER, P. (έκδ.), «Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos», ***REB*** 42 (1984), σελ. 5-145.

Γρηγορᾶς, *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι*:
Νικηφόρος Γρηγορᾶς, *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας λόγοι*, L. SHOPEN (έκδ.), ***Nicephori Gregorae, Byzantina Historia***, τόμ. I (CSHB), Bonn, 1829.

Γρηγόριος Τσάμπλακ, *Εγκωμιαστικός Λόγος*:
Γρηγόριος Τσάμπλακ, *Εγκωμιαστικός Λόγος*, P. RUSEV - I. TĂLĂBOV - A. DAVIDOV - G. DANČEV (έκδ.), ***Pohvalno Slovo za Evtimij ot Grigorij Tsamblak (Εγκωμιαστικός λόγος για τον Ευθύμιο από τον Γρηγόριο Τσάμπλακ)***, Sofija, 1971.

Γρηγόριος Τσάμπλακ, *Επιτάφιος*:
Γρηγόριος Τσάμπλακ, *Επιτάφιος για τον Μητροπολίτη Κυπριανό*, N. DONČEVA-PANAJOTOVA (έκδ.), ***Slovoto na Grigorij Tsamblak za mitropolit Kiprian (Ο λόγος του Γρηγορίου Τσάμπλακ για τον μητροπολίτη Κυπριανό)***, Veliko Tărnovo, 1995.

Gumpoldi Mantuani:
Gumpoldi Mantuani episcopi Passio Vencezlai martyris, J. EMLER (έκδ.), ***Fontes Rerum Bohemicarum***, τόμ. I, Praha, 1873, σελ. 183-190.

HASIŠTEJNSKÝ, *Opera poetica*:
HASIŠTEJNSKÝ, LOBKOWICZ, *Opera poetica*, M. VACULÍNOVÁ (έκδ.), ***Bohuslaw Lobkowitz von Hassenstein, Opera poetica (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana)***, München, 2006.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 366

HAVRÁNEK, ***Husitské doby***:
HAVRÁNEK, B., ***Výbor z české literatury husitské doby (Επιλογή από την τσέχικη λογοτεχνία της εποχής των Χουσίτων)***, τόμ. I-II, Praha, 1963-1964.

HAVRÁNEK - HRABÁK, ***Výbor z české literatury***:
HAVRÁNEK, B. - HRABÁK, J., ***Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu (Επιλογή από την τσέχικη λογοτεχνία από τις απαρχές μέχρι την εποχή του Χους)***, Praha, 1957.

Historia Veneticorum:
BERTO, L.A. (έκδ.), ***Iohannes Diaconus, Historia Venetico-rum***, Bologna, 1999.

HURMUZAKI, ***Documente privitoare***:
HURMUZAKI, I., ***Documente privitoare la istoria românilor***, τόμ. I, Bucureşti, 1887.

ILIEV, «Long Life»:
ILIEV, I. (έκδ.), «The long Life of saint Clement of Ohrid. A critical edition», ***Bbul*** 9 (1995), σελ. 81-106.

ILINSKIJ, ***Gramoti***:
ILINSKI, G.A. (έκδ.), ***Gramoti bolgarskih tsarej (Διατάγματα βούλγαρων ηγεμόνων)***, Moskva, 1911.

'Ιωάννης 'Αντιοχεύς, *Χρονογραφία*:
'Ιωάννης 'Αντιοχεύς, *Χρονογραφία*, S. MARIEV (έκδ.), ***Ioannis Antiocheni Fragmenta Quae Supersunt Omnia*** (CFHB 47), Berlin, 2008.

Ioannes Biclarensis, *Chronica*:
Ioannis abbatis Biclarensis, *Chronica*, TH. MOMMSEN (έκδ.), MGH (AA 11, Chronica Minora 2), Berlin, 1894, σελ. 207-220.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 367

'Ιωάννης 'Εφέσου, *'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία*:
'Ιωάννης 'Εφέσου, *'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία*, E.W. BROOKS (έκδ.), ***Ioannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae, pars tertia*** (CSCO 106, Scriptores Syri 55), Louvain, 1964.

Ιωάννης Νικίου, *Χρονικό*:
Ιωάννης Νικίου, *Χρονικό*, R.H. CHARLES, ***The chronicle of John, coptic bishop of Nikiu, c. 690 A.D.***, Oxford, 1916.

Ιορδάνης, ***Getica***:
Ιορδάνης, ***Getica***, TH. MOMMSEN (έκδ.), ***Iordanis Romana et Getica***, MGH, (AA 5/1), Berlin, 1882, σελ. 53-138.

Ιορδάνης, ***Romana***:
Ιορδάνης, ***Romana***, TH. MOMMSEN (έκδ.), ***Iordanis Romana et Getica***, MGH, (AA 5/1), Berlin, 1882, σελ. 1-52.

Ισίδωρος Σεβίλλης, *Χρονικό*:
Ισίδωρος Σεβίλλης, *Χρονικό*, TH. MOMMSEN (έκδ.), ***Isidori Iunioris episcopi Hispalensis Chronica maiora***, MGH (AA 11), Berlin, 1894, σελ. 391-506.

IVANOV, «Žitija»:
IVANOV, J. (έκδ.), «Žitija na sv. Ivana Rilskii (Ο βίος του αγίου Ιωάννη της Ρίλας)», ***GSU-IFF*** 32/13 (1935-1936), σελ. 74-85.

Jan Hus, ***De Ecclesia***:
Jan Hus, ***De Ecclesia***, D.S. SCHAFF (έκδ.), New York, 1915.

Jan Hus, «On Simony»:
SPINKA, M., «John Hus: On Simony», στο M. SPINKA κ.ά. (επιμ.), ***Advocates of reform from Wyclif to Erasmus***, Philadelphia, 1953, σελ. 211-233.

Jiří z Poděbrad, ***The universal peace organization***:
VANĚČEK, V. - KEJŘ, J., ***The universal peace organization of***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 368

King George of Bohemia: a fifteenth century plan for world peace 1462-1464, Prague, 1964.

Jiří z Poděbrad, *Das Weltfriedensmanifest*:
MESSLER, G. (έκδ.), ***Das Weltfriedensmanifest König Georgs von Podiebrad: ein Betrag zur Diplomatie des 15. Jahrhunderts***, Schwarzwald, 1973.

KAIMAKAMOVA, *Bălgarskata kratka hronika*:
KAIMAKAMOVA, M. (έκδ.), ***Bălgarskata kratka hronika v srednobălgarskija prevod na Manasievata hronika***, τόμ. I: ***Tekst, prevod, komentar*** *(Το βουλγαρικό βραχύ χρονικό στη μεσο-βουλγαρική μετάφραση του χρονικού του Μανασσή*, τόμ. I: κείμενο, μετάφραση, σχολιασμός), (= ***Godišnik na Sofijskija Universitet Kliment Ohridski, Istoričeski Fakultet*** 76), Sofija, 1983.

KAISER - MARKER, «Mongol Immunity Charter»:
KAISER, D.H. - MARKER, G., «Mongol Immunity Charter (Iarlyk) to Metropolitan Peter (ca. 1313)», στο D.H. KAISER - G. MARKER (επιμ.), ***Reinterpreting Russian history, readings, 860-1860s***, New York - Oxford: Oxford, 1994, σελ. 101-102.

KALAČOV, *Tekst Russkoj pravdy*:
KALAČOV, N.V. (έκδ.), ***Tekst Russkoj pravdy na osnovanii četyreh spiskov raznyh redaktsij*** *(Το κείμενο του ρωσικού δικαίου βάσει τεσσάρων χειρογράφων διαφορετικών εκδόσεων)*, Moskva, 1889.

KAŁUŻNIACKI, *Werke des Patriarchen*:
KAŁUŻNIACKI, E. (έκδ.), ***Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393)***, London, ^{2}1971.

Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*:
Ἰωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, L. SHOPEN (έκδ.), ***Ioannis***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 369

Cantacuzenos, Eximperatoris Historiarum (CSHB 5-7), Bonn, 1828-1832.

KANTOR, «Boris and Gleb»:
KANTOR, M., «The narrative, passion, and encomium of Boris and Gleb», στο M. KANTOR (επιμ.), ***Medieval Slavic lives of saints and princes***, Ann Arbor, 1983, σελ. 163-253.

Κίνναμος, *'Επιτομή*:
'Ιωάννης Κίνναμος, *'Επιτομή*, A. MEINEKE (έκδ.), ***Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum***, Bonn, 1836.

Κλήμης Αχρίδος, *Κατηχήσεις*:
Κλήμης Αχρίδος, *Κατηχήσεις*, B. ANGELOV - K. KUEV - H. KODOV - K. IVANOVA (έκδ.), ***Kliment Ohridski. Săbrani săčinenija***, τόμ. II: ***Poučenija i slova*** *(Κλήμης Αχρίδος, Άπαντα*, τόμ. II: *Κατηχήσεις και λόγοι*), Sofija, 1977.

Κλήμης Αχρίδος, *Λόγοι και Ακολουθίες*:
Κλήμης Αχρίδος, *Λόγοι και Ακολουθίες*, P. PETKOV - I. HRISTOVA-SOMOVA - A.-M. TOTOMANOVA (έκδ.), ***Sv. Kliment Ohridski. Slova i služby*** *(Άγιος Κλήμης Αχρίδος. Λόγοι και Ακολουθίες)*, Sofija, 2008.

Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*:
Κόμης Μαρκελλίνος, *Χρονικό*, TH. MOMMSEN (έκδ.), ***Marcellini Comitis Chronicon***, MGH (AA 11, Chronica Minora 2), Berlin, 1894, σελ. 37-108.

Κωνσταντίνος Πρεσλάβας, *Τριώδιο*:
Κωνσταντίνος Πρεσλάβας, *Τριώδιο*, G. POPOV (έκδ.), ***Triodni proizvedenija na Konstantin Preslavski*** *(Ο κύκλος Κανόνων του Τριωδίου του Κωνσταντίνου Πρεσλάβας)*, (= ***KMS*** 2), Sofija, 1985.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 370

KONZAL, ***Staroslověnské legendy***:
KONZAL, V., ***Staroslověnské legendy českého původu (Παλαιοσλαβικοί θρύλοι τσεχικής προέλευσης)***, Praha, 1976.

Konzilien:
HARTMANN, W. (έκδ.), ***Die Konzilien der karolingischen Teilreiche, 843-859***, MGH (Concilia 3), Hannover, 1984.

Κοσμογραφία της Ραβέννα:
Κοσμογραφία της Ραβέννα, J. SCHNETZ (έκδ.), ***Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia*** (Itineraria Romana 2), Leipzig, 1940.

KOŽUHAROV, «Neizvesten letopisen raskaz»:
KOŽUHAROV, ST. (έκδ.), «Neizvesten letopisen raskaz ot vremeto na tsar Ivan Asen II (Άγνωστο βραχύ χρονικό από τα χρόνια του Ιβάν Β΄ Άσεν)», ***Literaturna Misăl*** 2 (1974), σελ. 132-135.

KUEV - PETKOV, ***Săbrani săčinenija***:
KUEV, K. - PETKOV, G. (έκδ.), ***Săbrani săčinenija na Konstantin Kostenečki (Τα Άπαντα του Κωνσταντίνου Κοστενέτσκι)***, Sofija, 1986.

KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, «Regesta documentorum»:
KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, I. (έκδ.), «Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII», ***Starine*** 27 (1895), σελ. 1-168.

La Continuation de Guillaume de Tyr:
La Continuation de Guillaume de Tyr (1184-1192), M.R. MORGAN (έκδ.), Paris, 1982.

LASKARIS, ***Vatopedskata gramota***:
LASKARIS, M. (έκδ.), ***Vatopedskata gramota na Ivan Asen II (Τα βατοπεδιανά διατάγματα του Ιβάν Β΄ Άσεν)***, Sofija, 1930.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 371

Legenda Christiani:
LUDVÍKOVSKÝ, J. (έκδ.), ***Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmile ave eius***, Praha, 1978.

Λεξικόν της Σούδας:
Λεξικόν της Σούδας, A. ADLER (έκδ.), ***Suidae Lexicon***, Leipzig, 1928.

Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*:
Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*, C.B. HASE (έκδ.), ***Leonis Diaconi Caloensis Historiae Libri Decem*** (CSHB), Bonn, 1828.

Liber Pontificalis:
DUCHESNE, L. (έκδ. με γαλλική μετάφραση), ***Le Liber Pontificalis: texte, introduction et commentaire***, τόμ. I-II (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, s. II, 3), Paris, 1886-1892.

LIHAČEV, *Slovo o polku Igoreve*:
LIHAČEV, D.S. (έκδ.), ***Slovo o polku Igoreve (Αφήγηση της εκστρατείας του Ίγκορ)***, Leningrad, 1967, M. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ (ελληνική μετάφραση), *Αφήγηση της εκστρατείας του Ίγκορ*, Αθήνα, 1996).

Lives:
HANKEY, C.P., ***Lives of the Serbian saints***, Suffolk, 2008.

Λιβονικό Ομοιοκατάληκτο Χρονικό:
Λιβονικό Ομοιοκατάληκτο Χρονικό, J.C. SMITH - W.L. URBAN, ***The Livonian Rhymed Chronicle***, Chicago, ²2001.

Magnae Moraviae Fontes Historici:
BARTOŇKOVÁ, D. - VEČERKA, R., ***Magnae Moraviae Fontes Historici***, τόμ. III: ***Diplomata, epistolae, textus historici varii***, Brno, 1969.

Μανασσής, *Χρονικό*:
Κωνσταντίνος Μανασής, *Χρονικό*, I. BUJULLIEV - I. BOŽILOV

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 372

(έκδ.), ***Hronikata na Konstantin Manasi (Το χρονικό του Κωνσταντίνου Μανασσή)***, Sofija, 1992.

Μαλάλας, *Χρονογραφία*:
'Ιωάννης Μαλάλας, *Χρονογραφία*, I. THURN (έκδ.), ***Ioannis Malalae Chronographia*** (CFHB 35), Berlin, 2000.

Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*:
Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν*, G.T. DENNIS - E. GAMILLSCHEG (έκδ.), ***Das Strategikon des Maurikios*** (CFHB 17), Wien, 1981.

Μαυρόπους, *'Επιστολαί*:
'Ιωάννης Μαυρόπους, *'Επιστολαί*, A. KARPOZILOS (έκδ.), ***The Letters of Ioannes Mauropous***, Metropolitan of Euchaita (CFHS 34), Θεσσαλονίκη, 1990.

Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ίστορία*:
Μένανδρος Προτήκτωρ, *Ίστορία*, R.C. BLOCKLEY, ***The history of Menander the Guardsman***, Liverpool, 1985.

Μιχαήλ Σύρος, *Χρονικό*:
Μιχαήλ Σύρος, *Χρονικό*, J.-B. CHABOT (έκδ. με γαλ. μτφρ.), ***Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jakobite d'Antioche (1166-1199)***, τόμ. II, Paris, 1901.

Mistra Jana Husi Sebrané:
Mistra Jana Husi Sebrané spisy české (Jan Hus, Άπαντα), K. J. ERBEN (έκδ.), τόμ. I-III, Praha, 1865-1868.

MOSKOV, ***Imennik***:
MOSKOV, M. (έκδ.), ***Imennik na bălgarskite hanove. Novo tălkuvane (Το Ονομαστικόν των Βουλγάρων ηγεμόνων. Νέα ερμηνεία)***, Sofija, 1988.

NAHTIGAL, «Rekonstrukcija»:
NAHTIGAL, R., «Rekonstrukcija treh starocerkovnoslovanskih izvirnih pesnitev (Ανασύσταση τρίων παλαιοσλαβι-

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 373

κών πρωτοτύπων υμνών)», ***Razprave Slovenske Akademije Znatnosti in Umjetnosti*** 1 (1943), σελ. 43-156.

Νικηφόρος, *Ἱστορία σύντομος*:
Νικηφόρος, *Ἱστορία σύντομος*, C. MANGO (έκδ. με αγγλική μετάφραση), ***Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History*** (CFHB 13), Washington D.C., 1990.

Νικόλαος Μυστικός, *Ἐπιστολαί*:
Νικόλαος Μυστικός, *Ἐπιστολαί*, R.J.H. JENKINS - L.G. WESTERINK (έκδ.), ***Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*** (CFHB 6), Washington D.C., 1973.

Notae:
Notae de episcopis Pataviensibus, G. WAITZ (έκδ.), MGH (SS 25), Hannover, 1880.

OIKONOMIDES, ***Listes***:
OIKONOMIDES, N. (έκδ.), ***Les Listes de préséance byzantines***, Paris, 1972.

Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*:
Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, A. FAILLER (έκδ.), ***Georges Pachymérès, Relations historiques***, τόμ. II (CFHB 24/2), Paris, 1984.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Χρονικό*:
ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Α. (έκδ. με ελληνική μετάφραση), *Το Χρονικό του ιερέα της Διόκλειας*, Αθήνα, 2012.

PELÁN, ***Legenda o sv. Kateřině***:
PELÁN, J. (έκδ.), ***Legenda o sv. Kateřině (Αφήγηση της αγίας Αικατερίνης)***, Praha, 1983.

Φωτίου *Ὁμιλίαι*:
Φωτίου *Ὁμιλίαι*, C. MANGO, ***The homilies of Photius, patriarch of Constantinople***, Cambridge Mass., 1958.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 374

Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*:
Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα*, J. HAURY (έκδ.), ***Procopii Caesariensis Opera Omnia***, τόμ. III ***(Historia Arcana)***, Leipzig, 1963.

Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*:
Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων*, J. HAURY - G. WIRTH (έκδ.), ***Procopii Caesariensis Opera Omnia***, τόμ. I-II ***(De Bellis)***, Leipzig, 1962-1963.

POPRUŽENKO, ***Sinodik***:
POPRUŽENKO, M.G. (έκδ.), ***Sinodik tsarija Borila (Το Συνοδικό του τσάρου Βορίλου)***, Sofija, 1928.

Ρεγίνων του Prüm, ***Chronicon***:
Ρεγίνων του Prüm, ***Chronicon***, F. KURZE (έκδ.), MGH (SGUS 50), Hannover, 1890.

Responsa:
Nicolaus Capitulis 106 ad Bulgarorum Consulta Respondet, E. DÜMMLER (έκδ.), MGH (Epp. VI), (Karolini Aevi IV, pars. II, fasc. 1), Berlin, 1912, σελ. 568-600.

SCHOELL - KROLL, *Νεαρές (Novellae)*:
SCHOELL, R. - KROLL, G. (έκδ.), *Νεαρές (Novellae)*, (Corpus Iuris Civilis 3), Zürich, 1972.

Scriptor incertus:
Scriptor incertus, *Συγγραφὴ χρονογραφίου τὰ κατὰ Λέοντα υἱὸν Βάρδα τοῦ Ἀρμενίου περιέχουσα*, I. BEKKER (έκδ.), ***Leonis Grammatici Chronographia*** (CSHB), Bonn, 1842, σελ. 335-362.

Σιμοκάττης, *Ἱστορία*:
Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ἱστορία*, C. DE BOOR (έκδ.), ***Theophylacti Simocattae Historiae***, Leipzig, 1887.

Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*:
Ἰωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, J. THURN (έκδ.), ***Ioannis***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 375

Scylitzes Synopsis Historiarum **(CFHB 5), Berlin - New York, 1973.**

SPINKA, ***Letters***:
SPINKA, **M.,** ***The letters of John Hus*****, Manchester, 1972.**

Spisy M. Jana Husi:
Spisy M. Jana Husi (Τα γραπτά του Jan Hus)**, V. FLAJŠHANS - V. PRAZE (έκδ.), τόμ. I-II, Praha, 1903-1920.**

STURLUSON, ***Heimskringla***:
STURLUSON, **S.,** ***Heimskringla. History of the kings of Norway*****, Austin, 1964.**

Συνεχιστές Θεοφάνους:
Συνεχιστές Θεοφάνους, **I. BEKKER (έκδ.),** ***Theophanes Continuatus, Ioannes Caminiata, Symeon Magister, Georgius Monachus Continuatus*** **(CSHB), Bonn, 1825.**

Συνεχιστής Σκυλίτζη, *Χρονογραφία*:
Συνεχιστής Σκυλίτζη, *Χρονογραφία*, Ε. ΤΣΟΛΑΚΗΣ (έκδ.), *Η Συνέχεια της Χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτζη*, Θεσσαλονίκη, 1978.

Tabula Peutingeriana:
MILLER, K. (έκδ.), ***Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*****, Roma, 1964.**

Θαύματα αγίου Δημητρίου:
Διήγησις τῶν θαυματουργιῶν τοῦ ἁγίου καὶ πανενδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου, **P. LEMERLE (έκδ. με γαλλική μετάφραση),** ***Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*****, τόμ. I:** ***Le Texte*****, τόμ. II:** ***Commentaire*****, Paris, 1979.**

Θεοφάνης, *Χρονογραφία*:
Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, **C. DE BOOR (έκδ.),** ***Theophanis Chronographia*****, τόμ. I, Leipzig, 1883.**

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 376

Θεοφύλακτος, *Ἐπιστολαί*:
Θεοφύλακτος, *Ἐπιστολαί*, P. GAUTIER (έκδ.), ***Theophylacte d'Achrida***, τόμ. II: ***Lettres*** (CFHB 16/2), Θεσσαλονίκη, 1986.

Θεοφύλ., *Βίος Κλήμεντος* (Βλ. ILIEV, «Long Life»).

Thomae Archidiaconi Spalatensis, ***Historia Salonitanorum***: PERIĆ, O. - KARBIĆ, D. - MATIJEVIĆ SOKOL, M. - SWEENEY, J.R. (έκδ. με αγγλική μετάφραση), ***Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split: History of the Bishops of Salona and Split***, Budapest- New York, 2006.

Θωμάς Πρεσβύτερος, *Χρονικό*:
Θωμάς Πρεσβύτερος, *Χρονικό*, A. PALMER, ***A chronicle composed about A.D. 640 (The seventh century in the West-Syrian chronicles)***, Liverpool, 1993.

TIHOMIROV - MILOV, ***Zakon***:
TIHOMIROV, M.N. - MILOV, L.V. (έκδ.), ***Zakon sudnyj ljudem. Prostrannoi i svodnoi redaktsii (Νόμος για την εκδίκαση των ανθρώπων. Η μακρά σύνταξη)***, Moskva, 1961 (= αγγλική μετάφραση) στο H.W. DEWEY - A.M. KLEIMOLA, ***Zakon sudnyi liudem. Court law for the people***, Ann Arbor, 1977).

TIHOMIROV - RZIGA - DMITRIEV, ***Povesti o kulikovskoj bitve***:
TIHOMIROV, M.N. - RZIGA, V.F. - DMITRIEV, L.V. (έκδ.), ***Povesti o kulikovskoj bitve (Διηγήσεις της μάχης του Κουλίκοβο)***, Moskva, 1959.

TRIFUNOVIĆ, «Dve poslanitse»
TRIFUNOVIĆ, Ć. (έκδ.), «Dve poslanitse Jelene Balšić i Nikonova "Povest o jerusalimskim tsrkvama i pustinjskim mestima" (Δύο επιστολές της Jelena Balšić και η "Διήγηση των ιεροσολυμιτικών εκκλησιών και περιοχών στην έρημο" του Νίκωνα)», ***Književna istorija*** 5/18, (1972), σελ. 289-327.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 377

TVOROGOV, «Žitie Feodosija Pečerskogo»
TVOROGOV, O.V., (έκδ.), «Žitie Feodosija Pečersogo (Βίος του αγίου Θεοδοσίου των Σπηλαίων)», στο N.V. PONYRKO (επιμ.), *Povesti drevnej Rusi 11-12 vekov*, Leningrad, 1983, σελ. 230-325.

VAILLANT, «Une homélie»:
VAILLANT, A. (έκδ.), «Une homélie de Méthode», *RES* 23/1-4 (1947), σελ. 34-47.

VAILLANT, «La préface»:
VAILLANT, A., «La préface de l'évangéliaire vieux-slave», *RES* 24/1-4, (1948), σελ. 5-20.

VAILLANT, *Textes et glossaire*:
VAILLANT, A., *Textes vieux-slaves*, τόμ. I: *Textes et glossaire* (Textes publiés par l'Institut d'Études slaves 8/1), Paris, 1968.

VAILLANT, *Traductions et notes*:
VAILLANT, A., *Textes vieux-slaves*, τόμ. II: *Traductions et notes* (Textes publiés par l'Institut d'Études slaves 8/2), Paris, 1968.

VAVŘÍNEK, *Staroslověnské životy*:
VAVŘÍNEK, V. (έκδ.), *Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje (Παλαιοσλαβικοί βίοι του Κωνσταντίνου και του Μεθοδίου)*, Praha, 1963.

VÁŽNÝ, *Staročeská Alexandreida*:
VÁŽNÝ, V. (έκδ.), *Staročeská Alexandreida (Παλαιοτσέχικη Αλεξανδρείδα)*, Praha, 1949.

VELINOVA, «Žitieto na Stefan Nemanja»:
VELINOVA, V. (έκδ.), «Žitieto na Stefan Nemanja ot Stefan Părvovenčani (fototipno izdanie na prepisa ot sredata na XV vek (Ο βίος του Στέφανου Νεμάνια από το Στέφανο τον

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 378

Πρωτόστεπτο)», *Arheografskii Prilozi* 26-27 (2006), σελ. 7-107.

Viktorín Kornel ze Všehrd, *Opus Bohemicum*:
***Mag. Victorini a Všehrd Opus Bohemicum de jure terrae Bohemiae libri novem*, H. JIREČEK (έκδ.), *Codex juris Bohemici*, pars III/3, Pragae, 1874.**

WOLVERTON, *Cosmas of Prague*:
WOLVERTON, L., *Cosmas of Prague. The Chronicle of the Czechs*, Washington D.C., 2009.

ŽIVKOVIĆ, *De Conversione*:
ŽIVKOVIĆ, T. (έκδ.), *De Conversione Croatorum et Serborum. A Lost Source*, Belgrade, 2012.

ZLATARSKI, «Žitie»:
ZLATARSKI, N. (έκδ.), «Žitie i žizn' prepodobnogo otsa našego Feodosija (Βίος και πολιτεία του αγίου πατέρα ημών Θεοδοσίου)», *Sbornik za Narodni Umotvorenija Nauka i Knižnina* 20 (1904), σελ. 1-41.

β) Βοηθήματα

α) Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ρωσική λογοτεχνία*:
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., *Η ρωσική λογοτεχνία (Από τον 11ον αιώνα μέχρι την επανάσταση του 1917)*, τόμ. Α΄, Αθήνα, 1977.

AVENARIUS, *Βυζαντινός πολιτισμός*:
AVENARIUS, A., *Ο βυζαντινός πολιτισμός και οι Σλάβοι. Το πρόβλημα της πρόσληψης και του μετασχηματισμού του βυζαντινού πολιτισμού από τους σλαβικούς λαούς (από τον 6ο έως τον 12ο αιώνα)*, μετάφραση Α. Δεληκάρη, Αθήνα, 2008.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 379

BAVANT, «Ιλλυρικό»:
BAVANT, B., «Ιλλυρικό», στο C. MORRISSON (επιμ.), *Ο Βυζαντινός κόσμος*, τόμ. Α΄: *Η ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία (330-641)*, μετάφραση Α. Καραστάθη, Αθήνα, 2007, σελ. 395-440.

ΓΛΑΒΙΝΑΣ, «Οι Νορμανδοί»:
ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Α.Α., «Οι Νορμανδοί στη Θεσσαλία και η πολιορκία της Λάρισας (1082-1083)», *Βυζ* 4 (1984), σελ. 33-45.

ΓΟΝΗΣ, «Ἡ καταγωγὴ τοῦ ἁγίου Κυρίλλου»:
ΓΟΝΗΣ, Δ., «Ἡ καταγωγὴ τοῦ ἁγίου Κυρίλλου καὶ ἡ ἀπάντησή τοῦ γι᾽ αὐτὴ στὸ δεῖπνο τοῦ Χαζάρου χαγάνου», στο *Πρακτικά συνεδρίου. Ἑορταστικαί ἐκδηλώσεις πρὸς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν ἁγίων αὐταδέλφων Κυρίλλου και Μεθοδίου τῶν Θεσσαλονικέων, φωτιστῶν τῶν Σλάβων* (10-15 Μαΐου 1985), Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 215-251.

ΓΟΝΗΣ, *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών*:
ΓΟΝΗΣ, Δ., *Ιστορία Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα, ^{2}2001.

ΔΕΛΗΚΑΡΗ, *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης*:
ΔΕΛΗΚΑΡΗ, Α., *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Η δράση και η συμβολή του στη διάδοση του Ησυχασμού στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη, 2004.

ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Μυστική θεολογία*:
ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α., *Η εξέλιξη της μυστικής θεολογίας στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία*, Αθήνα, 1992.

DOCHEV, «Τίρνοβο»:
DOCHEV, K., «Τίρνοβο», στο Α. ΛΑΪΟΥ (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, μετάφραση Μ. Σόλμαν, Αθήνα, 2006, σελ. 435-444.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Γλωσσικές μεταρρυθμίσεις*:
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, Η., *Γλωσσικές και εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 380

στη Βουλγαρία του 14ου αιώνα. Η συμβολή του Πατριάρχη Τυρνόβου Ευθυμίου, Θεσσαλονίκη, 2002.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Απόκρυφη βουλγαρική γραμματεία*:
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, Η., *Λόγια και απόκρυφη βουλγαρική γραμματεία στον ύστερο Μεσαίωνα*, Θεσσαλονίκη, 2007.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Ησυχασμός στον κόσμο των νοτίων Σλάβων*:
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, Η., *Ο Ησυχασμός στον κόσμο των νοτίων Σλάβων τον ΙΔ΄ αιώνα. Επιδράσεις στον πνευματικό, εκκλησιαστικό και πολιτικό τους βίο*, Θεσσαλονίκη, 2010.

HALDON, *Πόλεμοι*:
HALDON, J., *Οι πόλεμοι του Βυζαντίου*, μετάφραση Ν. Πρωτονοτάριος, Αθήνα, 2004.

HUNGER, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*:
HUNGER, H., *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Γ΄: *Μαθηματικά και Αστρονομία, Φυσικές Επιστήμες, Ιατρική, Πολεμική Τέχνη, Νομική Φιλολογία, Μουσική*, μετάφραση Γ. Μακρής κ.ά., Αθήνα, 1994.

ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ, «Οι Νορμανδοί»:
ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ-ΝΤΟΣΤΟΓΛΟΥ, Ευ., «Οι Νορμανδοί και η πολιορκία της Λάρισας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 15 (1989), σελ. 3-11.

JORDANOV, «Πρεσλάβα»:
JORDANOV, I., «Πρεσλάβα», στο Α. ΛΑΪΟΥ (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, μετάφραση Μ. Σόλμαν, Αθήνα, 2006, σελ. 427-434.

ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, *Ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας*:
ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, Ν., *Ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας*, τόμ. Α΄, Αθήνα, 1930.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*:
ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τόμ. Β΄: *Ιστορία μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλο-

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 381

νίκη, 1981· τόμ. Γ΄: *Ιστορία υστέρας βυζαντινής περιόδου (1081-1453)*, μέρος Α΄: *Τελευταίες λάμψεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη, 1999.

ΚΑΡΔΑΡΑΣ, «Πολεμική τέχνη»:
ΚΑΡΔΑΡΑΣ, Γ., «Η πολεμική τέχνη των πρώιμων Σλάβων, Ϛ΄-Ζ΄ αι.», *ΒΣυμ* 18 (2008), σελ. 185-205.

ΚΑΡΔΑΡΑΣ, «Όψεις»:
ΚΑΡΔΑΡΑΣ, Γ., «Όψεις συμβίωσης, συνεργασίας και επιδράσεων μεταξύ Αβάρων και Σλάβων, 6ος-9ος αι.», *Βυζ* 28 (2009), σελ. 131-149.

ΚΑΡΔΑΡΑΣ, *Άβαροι*:
ΚΑΡΔΑΡΑΣ, Γ., *Το Βυζάντιο και οι Άβαροι, Ϛ΄ -Θ΄ αι. Πολιτικές, διπλωματικές και πολιτισμικές σχέσεις*, Αθήνα, 2010.

ΚΑΡΔΑΡΑΣ, «Σάμο»:
ΚΑΡΔΑΡΑΣ, Γ., «Η εξέγερση των Σλάβων υπό τον Σάμο εναντίον των Αβάρων και το ζήτημα του γεωγραφικού προσδιορισμού της ηγεμονίας του», *Βυζ* 29 (2010-2011), σελ. 91-111.

ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, *Η Ρωσία του Κιέβου*:
ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, Γ., *Ιστορία της Ρωσίας*, τόμ. Α΄: *Η Ρωσία του Κιέβου, 9ος αι. - 1240*, Θεσσαλονίκη, 1993.

ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, *Η παρουσία*:
ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, Γ., *Η παρουσία του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στην κεντρική Ευρώπη: το εκπολιτιστικό έργο των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων*, Θεσσαλονίκη, 1997.

ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, *Το κράτος της Μόσχας*:
ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, Γ., *Ιστορία της Ρωσίας*, τόμ. Β΄: *Το κράτος της Μόσχας, 1240-1613*, Θεσσαλονίκη, 2000.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 382

ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, *Σλάβοι*:
ΚΑΤΣΟΒΣΚΑ-ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗ, Γ., *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων. Εισαγωγή στη ιστορία και των πολιτισμό τους*, Αθήνα, 2004.

ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, «Εμπόλεμο Βυζάντιο»:
ΚΟΛΙΑ-ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, Α., «Το εμπόλεμο Βυζάντιο στις ομιλίες και τις επιστολές του 10ου και 11ου αιώνα. Μία ιδεολογική προσέγγιση», στο Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 4), Αθήνα, 1997, σελ. 213-238.

ΚΟΡΡΕΣ, *Λέων Ε΄*:
ΚΟΡΡΕΣ, Θ., *Λέων Ε΄ ο Αρμένιος και η εποχή του. Μια κρίσιμη δεκαετία για το Βυζάντιο (811-820)*, Θεσσαλονίκη, 1996.

ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, *Κόσμος*:
ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ, Β., *Ο γεωγραφικός κόσμος του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου*, τόμ. Β΄: *Οι άνθρωποι, οι τόποι και η χαρτογραφική τους αποτύπωση*, Αθήνα 1993

ΚΡΑΛΙΔΗΣ, *Οι Χάζαροι*:
ΚΡΑΛΙΔΗΣ, Α., *Οι Χάζαροι και το Βυζάντιο. Ιστορική και θρησκειολογική προσέγγιση*, Αθήνα, 2003.

ΚΥΡΙΑΚΗΣ, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*:
ΚΥΡΙΑΚΗΣ, Ε., *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7ος-10ος αι.). Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου*, Αθήνα, 1993.

ΚΥΡΡΗΣ, *Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰώνα*:
ΚΥΡΡΗΣ, Κ., *Τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰώνα. Ἡ πρώτη φάσις τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ ἡ πρώτη συνδιαλλαγὴ τῶν δύο Ἀνδρονίκων (20.IV.- Φθινόπωρον 1321). Ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά προβλήματα*, Λευκωσία, 1982.

MAGDALINO, *Μανουήλ*:
MAGDALINO, P., *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού 1143-1180*, μετάφραση Α. Κάσδαγλη, Αθήνα, 2008.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 383

ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, *Σλάβοι*:
ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, Φ., *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 1991.

ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, «Θρύλος και ιστορική πραγματικότητα»:
ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, Φ., «Θρύλος και ιστορική πραγματικότητα: Παρατηρήσεις γύρω από την καταγωγή των Θεσσαλονικέων αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου», στο Φ. ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ (επιμ.), *Ελληνισμός και Σλαβικός κόσμος*, Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 127-136.

MEYENDORFF, *Γρηγόριος ο Παλαμάς*:
MEYENDORFF, J., *Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς και η Ορθόδοξη μυστική παράδοση*, μετάφραση Ε. Μάινας, Αθήνα, 1983.

ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινή υμνογραφία*:
ΜΗΤΣΑΚΗΣ, Κ., *Βυζαντινή υμνογραφία. Από την Καινή Διαθήκη ως την Εικονομαχία*, Αθήνα, 1986.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Βασιλική*:
ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν., *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα*, Θεσσαλονίκη, 1999.

ΝΙΧΩΡΙΤΗΣ, *Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος*:
ΝΙΧΩΡΙΤΗΣ, Κ., *Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος: οι αγώνες και το έργο τους για την ένταξη των Σλάβων στον Βυζαντινό πολιτισμό και τα ελληνικά γράμματα*, Αθήνα, 2000.

ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βαλκανικοί λαοί*:
ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Μ., *Οι Βαλκανικοί λαοί κατά τους μέσους χρόνους*, Θεσσαλονίκη, 1992.

ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Σλαβικές εγκαταστάσεις*:
ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Μ., *Σλαβικές εγκαταστάσεις στη μεσαιωνική Ελλάδα*, Αθήνα, 1993.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 384

ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Πηγές*:
ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Μ., *Πηγές της Βαλκανικής Ιστορίας, 6ος-10ος αι.*, Θεσσαλονίκη, 1995.

ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Οι Βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση*:
ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Μ., *Οι Βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14ος-19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη, ²2000.

OBOLENSKY, *Βυζαντινή κοινοπολιτεία*:
OBOLENSKY, D., *Η Βυζαντινή κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, μετάφραση Γ. Τσεβρεμές, Θεσσαλονίκη, 1991.

OBOLENSKY, *Προσωπογραφίες*:
OBOLENSKY, D., *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, μετάφραση Π. Πούγιουρου - Α. Νικολάου-Κονναρή, Αθήνα, 1998.

OSTROGORSKY, *Ιστορία*:
OSTROGORSKY, G., *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τόμ. Β΄-Γ΄, μετάφραση Γ. Παναγόπουλος, Αθήνα, ²2002.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός*:
ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Α., *Ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Αθήνα, 2007 (διδακτορική διατριβή).

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Βυζάντιο και Σέρβοι»:
ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Α., «Βυζάντιο και Σέρβοι: το ζήτημα των εκστρατειών του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού εναντίον των Σέρβων», *Εώα και Εσπέρια* 8 (2008-2012), σελ. 353-367.

ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον*:
ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, Χ.Κ., *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς Κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ*, Θεσσαλονίκη, 1978.

ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Βυζαντινές πόρπες»:
ΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ν., «Βυζαντινές πόρπες: η περίπτω-

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 385

ση της Μεσσήνης και της Ελεύθερνας», στο Π.Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ - Β. ΚΟΝΤΗ (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998»*, Αθήνα, 2002, σελ. 125-136.

ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ, *Το κίνημα των Χουσιτών*:
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ, Α., *Το κίνημα των Χουσιτών και η Κωνσταντινούπολη. Κοινές ρίζες*, Λευκωσία, 1999.

ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ, *Κύριλλος και Μεθόδιος*:
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΣ, Α., *Κύριλλος και Μεθόδιος ανάμεσα στους Σλάβους*, Λευκωσία, 2006.

RADOJČIĆ, «Περί της εξεγέρσεως»:
RADOJČIĆ , Β., «Περί της εξεγέρσεως του Κωνσταντίνου Μποντίν», ***Congrès International des Études Byzantines*** 12 (1964), σελ. 185-187.

ROTOLO, «Οι Σικελοί»:
ROTOLO, V., «Οι Σικελοί στη Θεσσαλονίκη το 1185», στο *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ. 9-20.

ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Ἡ συνάντηση*:
ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α., *Ἡ συνάντηση Συμεών καί Νικολάου Μυστικοῦ (Αὔγουστος 913) στά πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικού ἀνταγωνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη, 1972.

ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια και Ήπειρος*:
ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α., *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη, 1991.

ΣΤΡΑΤΟΣ, *Τὸ Βυζάντιον*:
ΣΤΡΑΤΟΣ, Α., *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ΄ αἰῶναν*, τόμ. ς΄, Αθήνα, 1977.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 386

ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, *Σκλαβήνοι*:
ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, Ι., *Οι «Κατά Μακεδονίαν Σκλαβήνοι». Ιστορική πορεία και σύγχρονα προβλήματα προσαρμογής*, Θεσσαλονίκη, 2001.

ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, «Το σλαβικό αλφάβητο»:
ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, Ι., «Το σλαβικό αλφάβητο», στο Ε. KONSTANTINOU (επιμ.), ***Methodios und Kyrillos in ihrer europäischer Dimension***, Frankfurt am Main, 2005, σελ. 31-51.

ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, *Θεωρία και πράξη*:
ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, Ι., *Θεωρία και πράξη στην ιστορική εξέλιξη του αυτοκέφαλου των Σλαβικών Εκκλησιών*, Θεσσαλονίκη, 2006.

ΤΑΧΙΑΟΣ, «Κυπριανός Τσάμπλακ»:
ΤΑΧΙΑΟΣ, Α.-Α., «Ὁ μητροπολίτης Ρωσίας Κυπριανός Τσάμπλακ», *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 6 (1961), σελ. 161-241.

ΤΑΧΙΑΟΣ, «Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καί Μεθοδίου»:
ΤΑΧΙΑΟΣ, Α.-Α., «Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καί Μεθοδίου κατά τάς σλαβικάς ἱστορικάς πηγάς και μαρτυρίας», στο Ι. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ (επιμ.), *Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπί τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι*, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη, 1968, σελ. 83-132.

ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η Βυζαντινή παιδεία*:
ΤΑΧΙΑΟΣ, Α.-Α., *Κύριλλος και Μεθόδιος οι εκ Θεσσαλονίκης: η Βυζαντινή παιδεία στους Σλάβους*, Θεσσαλονίκη, 1989.

ΤΑΧΙΑΟΣ, *Κυρίλλος και Μεθόδιος*:
ΤΑΧΙΑΟΣ, Α.-Α., *Κυρίλλος και Μεθόδιος. Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*, Θεσσαλονίκη, 1992.

ΤΑΧΙΑΟΣ, *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθοδίου*:
ΤΑΧΙΑΟΣ, Α.-Α., *Η ζωή και το έργο των Κυρίλλου και Μεθο-*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 387

δίου. Το βυζαντινό πολιτιστικό κληροδότημα στους Σλάβους, Θεσσαλονίκη, 2009.

ΦΙΛΙΠΠΟΥ, *Βουλγαρικό κράτος*:
ΦΙΛΙΠΠΟΥ, Φ., *Το πρώτο Βουλγαρικό κράτος και η Βυζαντινή οικουμενική αυτοκρατορία (681-852). Βυζαντινοβουλγαρικές πολιτικές σχέσεις*, Αθήνα, 2001.

ΧΡΗΣΤΟΥ, *'Επιδιώξεις*:
ΧΡΗΣΤΟΥ, Π., *'Επιδιώξεις τῆς ἀποστολής Κυρίλλου καί Μεθοδίου εἰς τήν Κεντρικήν Εὐρώπην*, Θεσσαλονίκη, 1966.

ΧΟΝΔΡΙΝΟΥ, «Ενσωμάτωση»:
ΧΟΝΔΡΙΝΟΥ, Σ., «Η ενσωμάτωση της βουλγαρικής ηγετικής τάξης στο βυζαντινό μηχανισμό και το παρασκήνιο της τακτικής αυτής από το 1018 έως το τέλος περίπου του 11ου αιώνα», στο Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ - Ν. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)*, (ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 18), Αθήνα, 2008, σελ. 111-122.

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία*:
ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Α., *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Γ΄ 1: (1081-1204), Αθήνα, ²2001.

β) Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

ALEKSEEV, «K istorii russkoj»:
ALEKSEEV, A.A., «K istorii russkoj perevodčeskoj školy 12 veka (Επί της ιστορίας της ρώσικης μεταφραστικής σχολής του 12ου αι.)», *Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury* 41 (1988), σελ. 154-196.

ALEKSEEV, «Po povodu statii»:
ALEKSEEV, A.A., «Po povodu statii G. G. Lunta "Esče raz o mnimyh perevodah v drevnej Rusi" (Σχετικά με την εργασία του G. G. Lunt "Και πάλι επί των υποθετικών μεταφράσε-

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 388

ων στην Μεσαιωνική Ρωσία")», ***Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury*** 51 (1999), σελ. 442-445.

ALEKSEEV, ***Tekstologia slavianskoj biblii***:
ALEKSEEV, A.A., ***Tekstologia slavianskoj biblii (Κειμενολογία της σλαβικής Αγίας Γραφής)***, Sankt Peterburg, 1999.

ALIMOV, «Borna»:
ALIMOV, D.E., «Borna dux Guduscanorum: k voprosu o haraktere knjaževskoj vlasti v dalmatinskoj Horvatii v pervoj četverti IX v. (Borna dux Guduscanorum: επί του ερωτήματος σχετικά με τη πριγκιπική εξουσία στους δαλματούς Κροάτες κατά το πρώτο τέταρτο του 9ου αι.)», ***Evropa: meždunarodnyi al'mamah*** 6 (2006), σελ. 5-21.

ALTHEIM, ***Geschichte***:
ALTHEIM, F., ***Geschichte der Hunnen***, τόμ. V, Berlin, 1959-1962.

ANČIĆ, ***Hrvatska***:
ANČIĆ, M., ***Hrvatska u karolinško doba (Η Κροατία την εποχή των Καρολίδων)***, Split, 2001.

ANČIĆ, «Position»:
ANČIĆ, M., «The position of Branimir's Croatia in contemporary world order», ***Zgodovinski Časopis*** 55/3-4 (2001), σελ. 305-320.

ANGELOV, ***Bogomilstvoto v Balgaria***:
ANGELOV, D., ***Bogomilstvoto v Bălgaria (Ο Βογομιλισμός στη Βουλγαρία)***, Sofija, ³1980 (= γαλλική μετάφραση υπό τον τίτλο ***Le bogomilisme en Bulgarie***, Toulouse, 1972).

ANGOLD, «1204»:
ANGOLD, M., «The road to 1204: the Byzantine backround to the Fourth Crusade. The state of research», ***Journal of Medieval History*** 25 (1999), σελ. 257-278.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 389

ANTOLJAK, «Sklavinien»:
ANTOLJAK, S., «Unsere "Sklavinien"», στο *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*, τόμ. II (Ochride, 10-16 Septembre 1961), Beograd, 1964, σελ. 9-13.

AVENARIUS, *Die Awaren*:
AVENARIUS, A., *Die Awaren in Europa*, Bratislava, 1974.

AVENARIUS, «Liturgische Werk»:
AVENARIUS, A., «Das liturgische Werk Konstantins und Methods», στο D. ČAPLOVIČ - J. DORUL'A (επιμ.), *Central Europe in 8th-10th Centuries. International scientific conference* (Bratislava, October 2-4, 1995), Bratislava, 1997, σελ. 158-162.

BAČIĆ, *Red Sea*:
BAČIĆ, J., *Red Sea - Black Russia: prolegomena to the history of north central Eurasia in Antiquity and the Middle Ages*, New York, 1995.

BALÁŽ, «Urbs antiqua Rastizi»:
BALÁŽ, P., «K lokalizácii "urbs antiqua Rastizi" a jeho stotožneniu s "ineffabilis Rastizi munitio" a s hlavným sídelným mestom Rastislava (Περί του πού τοποθετείται η "urbs antiqua Rastizi" και η ταύτισή της με το "ineffabilis Rastizi munitio" και την πόλη της κύριας διαμονής του Ραστισλάβου)», *KL* 3 (2010), σελ. 11-38.

BALZER, *Genealogia*:
BALZER, O., *Genealogia Piastów (Γενεαλογία των Piast)*, Kraków, 1895.

BARDACH, *O Rzeczpospolitą*:
BARDACH, J., *O Rzeczpospolitą Obojga Narodów (Η πολωνολιθουανική κοινοπολιτεία)*, Warszawa, 1998.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 390

BARFORD, ***Early Slavs***:
BARFORD, P.M., ***The Early Slavs. Culture and society in Early medieval Eastern Europe***, New York, 2001.

BARFORD, «Polish polemic»:
BARFORD, P.M., «Crisis in the shadows: recent Polish polemic on the origin of the Slavs», *SA* 44 (2003), σελ. 121-155.

BARKER, ***Manuel II***:
BARKER, J., ***Manuel II Palaeologus (1391-1425). A study in Late Byzantine statesmanship***, New Brunswick, 1969.

BARNEA, «Basarabi en Dobrudja»:
BARNEA, I., «Les monuments rupestres de Basarabi en Dobrudja», *CArch* 13 (1962), σελ. 187-208.

BARNETT, ***Poland***:
BARNETT, C.R., ***Poland: its People, its society, its culture***, New York, 1958.

BARTOS, ***Hussite revolutions***:
BARTOS, F.M., ***The Hussite revolutions 1424-1437***, New York, 1986.

BAVANT, «Caričin Grad»:
BAVANT, B., «Caričin Grad and the changes in the nature of urbanism in the central Balkans in the sixth century», στο A.G. POULTER (επιμ.), ***The transition to Late Antiquity, on the Danube and beyond***, Oxford, 2007, σελ. 337-374.

BECK - FINK - GLAZIK - ISERLOH, ***Handbuch der Kirchengeschichte***:
BECK, H.G. - FINK, K.A. - GLAZIK, J. - ISERLOH, E., ***Handbuch der Kirchengeschichte***, τόμ. III/2: ***Die mittelalterliche Kirche: Vom kirchlichen Hochmittelalter bis zum Vorabend der Reformation***, Freiburg, 1968.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 391

BEGUNOV, ***Tvorčeskoe nasledie***:
BEGUNOV, J., ***Tvorčeskoe nasledie Grigorija Tsamblaka (Η δημιουργική κληρονομία του Γρηγορίου Τσάμπλακ)***, Genève - Veliko Turnovo, 2005.

BEGUNOV, ***Kosma Presbyter***:
BEGUNOV, J., ***Kosma Presbyter v slavjanskih literaturah (Ο Κοσμάς ο Πρεσβύτερος στη σλαβική λογοτεχνία)***, Sofija, 1973.

BEREND, ***At the gate of Christendom***:
BEREND, N., ***At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and "pagans" in medieval Hungary, c. 1000-c. 1300***, Cambridge, 2001.

BEŠEVLIEV, ***Periode***:
BEŠEVLIEV, V., ***Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte***, Amsterdam, 1981.

BEŠEVLIEV, ***Nadpisi***:
BEŠEVLIEV, V., ***Părvobălgarski nadpisi (Vtoro preraboteno i dopălneno izdanie) (Πρωτοβουλγαρικές επιγραφές, [δεύτερη βελτιωμένη και συμπληρωμένη έκδοση])***, Sofija, 1992.

BETTS, «English and Čech influences»:
BETTS, R.R., «English and Čech influences on the Husite movement», ***Transitions of the Royal Historical Society*** 21 (1939), σελ. 71-102.

BIRNBAUM, «Missionary field»:
BIRNBAUM, H., «Where was the missionary field of SS. Cyril and Methodius?», στο ***Thessaloniki - Magna Moravia. Proceedings of the International conference*** (Thessaloniki, 16-19 October 1997), Thessaloniki, 1999, σελ. 47-52.

BIRNBAUM - SCHAEKEN, ***Das altkirchenslavische Wort***:
BIRNBAUM, H. - SCHAEKEN, J., ***Das altkirchenslavische Wort.***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 392

Bildung - Bedeutung - Herleitung. Altkirchenslavische Studien I (Slavistische Beiträge 348), München, 1997.

BISKUP - GÓRSKI, ***Kazimierz Jagiellończyk***:
BISKUP, M. - GÓRSKI, K., ***Kazimierz Jagiellończyk. Zbiór studiów o Polsce drugiej*** połowy ***XV wieku*** *(Καζιμίρ Γιαγκέλλο, μια συλλογή από μελέτες για την Πολωνία κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα)*, Warszawa, 1987.

BISKUPSKI, ***History***:
BISKUPSKI, M.B., ***The History of Poland***, Westport, 2000.

BLAGOJEVIĆ, «Srpske udeone»:
BLAGOJEVIĆ, M., «Srpske udeone kneževine (Η σειρά των Σέρβων ηγεμόνων)», ***ZRVI*** 36 (1997), σελ. 45-62.

BLAGOJEVIĆ - STEINDORFF, ***Lexikon***:
BLAGOJEVIĆ, M. - STEINDORFF, L., ***Lexikon des Mittelalters***, Stuttgart, 2000.

BLÁHOVÁ, «Literární vztahy Sázavy»:
BLÁHOVÁ, E., «Literární vztahy Sázavy a Kyjevské Rusi (Λογοτεχνικές σχέσεις μεταξύ της Sázava και της Ρωσίας του Κιέβου)», στο P. SOMMER (επιμ.), ***Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa***, Praha, 2006, σελ. 219-234.

BLAŽEVIĆ, «Illyrism»:
BLAŽEVIĆ, Z., «Rethinking Balkanism: interpretative challenge of the early modern Illyrism», ***EB*** (2007/1), σελ. 87-106.

BOBA, «The episcopacy»:
BOBA, I., «The episcopacy of St. Methodius», ***Slavic Review*** 26/1 (1967), σελ. 85-93.

BOBA, ***Moravia's history***:
BOBA, I., ***Moravia's history reconsidered. A reinterpretation of medieval sources***, The Hague, 1971.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 393

BOBA, «The church and the grave»:
BOBA, I., «The cathedral church of Sirmium and the grave of St. Methodius», στο J. HERRMANN - K.H. OTTO (επιμ.), ***Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie***, τόμ. III, Berlin, 1973, σελ. 393-397.

BOGDANOVIĆ, ***Istorija***:
BOGDANOVIĆ, D., ***Istorija stare srpske književnosti*** *(Ιστορία της παλαιάς σέρβικης γραμματείας)*, Beograd, 1980.

BOGUCKA, ***Kazimierz Jagiellończyk***:
BOGUCKA, M., ***Kazimierz Jagiellończyk*** *(Καζιμίρ Γιαγκέλλος)*, Warszawa, 1978.

BOGYAY, «Mosapurc»:
BOGYAY, TH. VON, «Mosapurc und Zalavár», ***SF*** 14 (1955), σελ. 52-70.

BOMBACI - SHAW, ***Impero***:
BOMBACI, A. - SHAW, S.J., ***L'impero Ottomano***, Torino, 1981.

BONEV, «Antes»:
BONEV, Č., «Les Antes et Byzance», ***EB*** 19/3 (1983), σελ. 109-120.

BORST, ***Die Katharer***:
BORST, A., ***Die Katharer***, Stuttgart, ^{2}1991.

BOSCH, ***Andronikos***:
BOSCH, U.V., ***Andronikos III. Palaiologos***, Amsterdam, 1965.

BOWLUS, «Imre Boba»:
BOWLUS, CH.R., «Imre Boba's reconsiderations of Moravia's early history and Arnulf of Carinthia's Ostpolitik (887-892)», ***Speculum*** 62 (1987), σελ. 552-574.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 394

BOWLUS, ***Franks***:
BOWLUS, CH.R., ***Franks, Moravians, and Magyars. The struggle for the middle Danube 788-907***, Philadelphia, 1995.

BOWLUS, «Nitra»:
BOWLUS CH.R., «Nitra: when did it become a part of the Moravian realm? Evidence in the Frankish sources», ***EME*** 17 (2009), σελ. 311-328.

BOYLE, «Remains»:
BOYLE, L., «The fate of the remains of St Cyril», στο ***Cirillo e Metodio - i Santi Apostoli degli Slavi. Conferenze tenute nel Pontificio Istituto Orientale nei giorni 9-11 Maggio 1963 per commemorare l'undecimo Centenario della Missione dei SS. Fratelli nella Grande Moravia***, Roma, 1964, σελ. 159-193.

BOYLE, «The tomb»:
BOYLE, L., «The site of the tomb of St. Cyrill in the lower basilica of San Clemente, Rome», στο E.G. FARRUGIA κ.ά. (επιμ.), ***Christianity among the Slavs. The heritage of saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress held on the eleventh centenary of the death of St. Methodius*** (Rome, October 8-11, 1985) (***Orientalia Christiana Analecta*** 231), Roma, 1988, σελ. 75-82.

BOŽILOV, ***Asenevtsi***:
BOŽILOV, I., ***Familijata na Asenevtsi (1186-1460). Genealogija i prospografija (Η οικογένεια των Άσεν [1186-1460]. Γενεαλογία και προσωπογραφία)***, Sofija, 1994.

BOŽILOV - GJUZELEV, ***Istorija***:
BOŽILOV, I. - GJUZELEV, V., ***Istorija na Bălgarija vi tri toma***, τόμ. I: ***Istorija na srednovekovna Bălgarija, VII-XIV vek (Ιστορία της Βουλγαρίας σε τρεις τόμους***, τόμ. I: *Ιστορία της μεσαιωνικής Βουλγαρίας, 7ος-14ος αι.)*, Sofija, 1999.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 395

BRADFORD, *Constantinople 1204*:
BRADFORD, E., *The great betrayal. Constantinople 1204*, London, 1967.

BRAND, *Byzantium*:
BRAND, CH.M., *Byzantium confronts the West 1180-1204*, Cambridge-Mass., 1968.

BRAND, «The Fourth Crusade»:
BRAND, CH.M., «The Fourth Crusade: some recent interpretations», *Medievalia et Humanistica* 12 (1984), σελ. 33-45.

BRATHER, *Archäologie*:
BRATHER, S., *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Berlin - New York, 2008.

BRKOVIĆ, «Isprave»:
BRKOVIĆ, M., «Isprave o Zadarskom miru 1358. godine (Έγγραφα σχετικά με τη συνθήκη ειρήνης του Ζαντάρ το 1358)», *Radovi Zavoda za Povijesne Znanosti HAZU u Zadru* 51 (2012), σελ. 69-107.

BRONĆ, «Remešské evangelium»:
BRONĆ, F., «Remešské evangelium a Pražské Emauzy (Το Ευαγγέλιο της Reims και το μοναστήρι Emauzy της Πράγας)», στο F. DVORNÍK (επιμ.), *Se znamením kříže*, Roma, 1967, σελ. 137-140.

BUDAK, *Prva*:
BUDAK, N., *Prva stoljeća Hrvatske (Οι πρώτοι αιώνες της Κροατίας)*, Zagreb, 1994.

BUJNOCH, *Zwischen Rom und Byzanz*:
BUJNOCH, J., *Zwischen Rom und Byzanz: Leben und Wirken der Slavenapostel Kyrillos und Methodios nach den Pannonischen Legenden und Klemensvita. Bericht von der*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 396

Taufe Russlands nach der Laurentiuschronik, Graz-Wien, 1972.

BULJEVIĆ, «Njive-Podstrana»:
BULJEVIĆ, Z., «Njive-Podstrana: cemetery from the period of the great migrations in Narona», *VAHD* 90-91 (1997/1998), σελ. 201-293.

BÜNEMMAN, ***Robert Guiskard***:
BÜNEMMAN, R., ***Robert Guiskard 1015-1085. Ein Normannen erobert Süditalien***, Köln-Weimar-Wien, 1997.

BURGARELLA, «Guiscardo»:
BURGARELLA, F., «Roberto il Guiscardo e Bisanzio», στο C.D. FONSECA (επιμ.), ***Roberto il Guiscardo tra Europa, Oriente e Mezzogiorno. Atti del Convegno internazionale di studio promosso dall'Universita degli Studi della Basilicata in occasione del IX centenario della morte di Roberto il Guiscardo*** (Potenza - Melfi - Venosa, 19-23 ottobre 1985), Potenza, 1990, σελ. 39-60.

BURR, «Konflikt»:
BURR, V., «Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den bayerischen Bischöfen», στο M. HELLMANN κ.ά. (επιμ.), ***Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863-1963***, Köln-Graz, 1964, σελ. 39-56.

BUTLER, «Methodius's Kanon»:
BUTLER, T., «Methodius's kanon to saint Demetrius of Thessaloniki», *PBg* 11/2 (1987), σελ. 3-8.

BUTTERWICK, ***The Polish-Lithuanian Monarchy***:
BUTTERWICK, R. (επιμ.), ***The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context ca. 1500-1795***, Palgrave, 2001.

CARILE, «La partitio»:
CARILE, A., «La partitio terrarum imperii Romanie del 1204

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 397

nella tradizione storica dei Veneziani», ***Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*** 2-3 (1965), σελ. 167-179.

CARILE, «Partitio terrarum»:
CARILE, A., «Partitio terrarum Imperii Romaniae», ***Studi Veneziani*** 7 (1965), σελ. 125-305.

CARTER, ***Dubrovnik***:
CARTER, F.W., ***Dubrovnik (Ragusa), a classic city-state***, New York, 1978.

CASPAR, ***Roger II***:
CASPAR, E., ***Roger II (1101-1154) und die Gründung der Normanish-Sizilischen Monarchie***, Darmstadt, 1968.

ČECHURA, ***České***:
ČECHURA, J., ***České země v letech 1437-1526***, I. díl: ***mezi Zikmundem a Jiřím z Poděbrad (Η Τσεχία κατά τα έτη 1437-1526: μεταξύ Σιγισμούνδου και Γεωργίου Ποντεμπράντυ)***, Praha, 2010.

CHALANDON, ***Alexis Ier***:
CHALANDON, F., ***Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)***, Paris, 1900.

CHALANDON, ***Domination normande***:
CHALANDON, F., ***Histoire de la domination normande en Italie et en Sicilie***, New York, 1907.

CHALANDON, ***Les Comnène***:
CHALANDON, F., ***Les Comnène. Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)***, Paris, 1912.

CHALOUPECKÝ, ***Na úsvitu křestánství***:
CHALOUPECKÝ, V., ***Na úsvitu křestánství: z naší literární tvorby doby románské v století IX.-XIII (Η αυγή του χριστιανισμού: από τη λογοτεχνιακή παραγωγή της εποχής Romanesque τον 9ο-13ο αι.)***, Praha, 1942.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 398

CHRISTIAN, ***A history of Russia***:
CHRISTIAN, D., ***A History of Russia, Central Asia, and Mongolia***, τόμ. I: ***Inner Asia from Prehistory to the Mongol Empire***, Oxford-Malden, Mass., 1998.

CHRISTIANSEN, ***The northern Crusades***:
CHRISTIANSEN, E., ***The northern Crusades***, New York, 1997.

CHRISTOU, «Cyril and Methodius»:
CHRISTOU, P.C., «Who sent Cyril and Methodius into Central Europe: The emperor or the patriarch?», στο A.-E. TACHIAOS (επιμ.), ***The legacy of saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the millenium of the conversion of Rus' to Christianity*** (Thessaloniki, 26-28 November 1988), Thessaloniki, 1992, σελ. 109-115.

CHRYSOS, «Settlements»:
CHRYSOS, E., «Settlements of Slavs and Byzantine sovereignty in the Balkans», στο K. BELKE - E. KISLINGER - A. KÜLZER - M.A. STASSINOPOULOU (επιμ.), ***Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag***, Wien-Köln-Weimar, 2007, σελ. 123-135.

ĆIRKOVIĆ, «Uroš I»
ĆIRKOVIĆ, S., «Srbija kralja Uroša I (Ο σέρβος ηγεμόνας Ούρος Α΄)», στο ***Sedam stotina godina Sopoćana***, Beograd, 1965, σελ. vii-xii.

ĆIRKOVIĆ, ***Istorija***:
ĆIRKOVIĆ, S.M., ***Istorija srpskog naroda***, τόμ. I (*Ιστορία του σερβικού λαού*, τόμ. I), Beograd, [2]1994.

ĆIRKOVIĆ, ***Serbs***:
ĆIRKOVIĆ, S.M., ***The Serbs***, Oxford, 2004.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 399

COFTA-BRONIEWSKA, ***Kujavian communities***:
COFTA-BRONIEWSKA, A., ***Prehistoric contacts of Kujavian communities with other European peoples***, Warsaw, 1989.

CONČEV, «La forteresse TZEPAINA»:
CONČEV, D., «La forteresse TZEPAINA - Cepina», ***Bsl*** 20 (1959), σελ. 285-304.

CONRAD, «Ibrahim-ibn-Jaqub»:
CONRAD, M., «Ibrahim-ibn-Jaqub et sa relation de voyage en Europe», ***Etudes d' Orientalisme Lévi-Provençal*** 2 (1962), σελ. 503-508.

ĆOROVIĆ, «Poldela vlasti»:
ĆOROVIĆ, V., «Podela vlasti izmedju Kraljeva Dragutina i Milutina, 1282-1284 godine (Η διαίρεση της εξουσίας μεταξύ των ηγεμόνων Δραγούτιν και Μιλούτιν, τα έτη 1282-1284)», ***Glas*** 136 (1929), σελ. 5-12.

ĆOROVIĆ, ***Tvrtko I***:
ĆOROVIĆ, V., ***Kralj Tvrtko I Kotromanić (Ο ηγεμόνας Tvrtko A΄ Kotromanić)***, Beograd, 1925.

ĆOROVIĆ, «The Nemanjić family tree»:
ĆOROVIĆ, V., «The Nemanjić family tree in the light of the ancestral cult in the church of Joachim and Anna at Studenica», ***ZRVI*** 14-15 (1973), σελ. 191-195.

CRUMMEY, ***Formation of Muscovy***:
CRUMMEY, R., ***The formation of Muscovy, 1304-1613***, London - New York, 1987.

CUŘÍN, ***Vývoj spisovné češtiny***:
CUŘÍN, F., ***Vývoj spisovné češtiny (Η εξέλιξη της τσεχικής λογοτεχνικής γλώσσας)***, Praha, 1985.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 400

CURTA, «Jordanes»:
CURTA, F., «Hiding behind a piece of tapestry: Jordanes and the Slavic Venethi», *JGO* 47 (1999), σελ. 321-340.

CURTA, *Slavs*:
CURTA, F., *The making of the Slavs: history and archaeology of the Lower Danube region, c. 500-700*, Cambridge, 2001.

CURTA, «Barbarians»:
CURTA, F., «Barbarians in Dark-Age Greece: Slavs or Avars?», στο T. STEPANOV - V. VACHKOVA (επιμ.), *Civitas Divino-Humana in Honorem Annorum LX Georgii Bakalov*, Sofia, 2004, σελ. 513-550.

CURTA, «The slavic lingua franca»:
CURTA, F., «The slavic lingua franca. Linguistic notes of an archaeologist turned historian», *East Central Europe* 31/1 (2004), σελ. 125-148.

CURTA, *Southeastern Europe*:
CURTA, F., *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge, 2006.

CURTA, «Great Moravia»:
CURTA, F., «The history and archaeology of Great Moravia: an introduction», *EME* 17 (2009), σελ. 238-247.

CYNARSKI, *Zygmunt August*:
CYNARSKI, ST., *Zygmunt August (Σιγισμούνδος Αύγουστος)*, Ossolineum, 2004.

CZARNECKI, *The Goths*:
CZARNECKI, J., *The Goths in ancient Poland: a study of the historical geography of the Oder-Vistula region during the first two centuries of our era*, Miami, 1975.

CZERNY, *Panowanie*:
CZERNY, F., *Panowanie Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiel-*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 401

łoňczyków (Η βασιλεία του Ιωάννη Αλβέρτου και του Αλεξάνδρου Γιαγκέλλου), Kraków, 1882.

DĄBROWSKI, *Kazimierz Wielki*:
DĄBROWSKI, J., *Kazimierz Wielki: Twórva Korny Królestwa Polskiego (Καζιμίρ ο Μέγας: ο δημιουργός του στέμματος της πολωνικής βασιλείας)*, Kraków, 2007.

DALEWSKI, *Rytuał i polityka*:
DALEWSKI, Z., *Rytuał i polityka. Opowieść Galla Anonima o konflikcie Bolesława Krzywoustego ze Zbigniewem (Τελετουργία και πολιτική: η ιστορία του Gallus Anonymous για τη σύγκρουση Βολεσλάβου και Zbigniew)*, Warszawa, 2005.

DANČEV, *Vladislav Gramatik*:
DANČEV, G., *Vladislav Gramatik - knižovnik i pisatel (Βλαδισλάβος Γραμματικός - λόγιος και συγγραφέας)*, Sofija, 1969.

DANČEV, *Dimităr Kantakuzin*:
DANČEV, G., *Dimităr Kantakuzin (Δημήτριος Καντακουζηνός)*, Sofija, 1979.

DARDEN, «Sclaveni»:
DARDEN, J., «Who were the Sclaveni and where did they come from?», *Byzantinische Forschungen* 28 (2004), σελ. 133-157.

DAVIES, *God's playground*:
DAVIES, N., *God's playground. A history of Poland*, τόμ. I-II, New York, 1982.

DAVYDOVA, «Vizantijskij sinaksar'»:
DAVYDOVA, S.A., «Vizantijskij sinaksar' i ego sudba na Rusi (Τα βυζαντινά Συναξάρια και η μοίρα τους στην Ρωσία)», *Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury* 51 (1999), σελ. 9-17.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 402

DEÉR, «Karl der Grosse»:
DEÉR , J., «Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches», στο H. BEUMANN (επιμ.), ***Karl der Grosse, Werk und Nachleben***, τόμ. I: ***Persönlichkeit und Geschichte***, Düsseldorf, 1967, σελ. 285-371.

DEKAN, ***Moravia Magna***:
DEKAN, J., ***Moravia Magna: the Great Moravian empire, its art and time***, Minneapolis, 1981.

DELIKARI, ***Der Hl. Klemens***:
DELIKARI, A., ***Der Hl. Klemens und die Frage des Bistums von Velitza. Identifizierung, Bischofsliste (bis 1767) und Titularbischöfe***, Thessaloniki, 1997.

DELONGA, ***Latinski epigrafi***:
DELONGA, V., ***Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj (Λατινικά επιγραφικά μνημεία στη μεσαιωνική Κροατία)***, Split, 1996.
DEMBINSKI, ***The Union of Lublin***:
DEMBINSKI, H., E., ***The Union of Lublin in the Golden Age***, New York, 1982.

DERWICH - ZUREK, ***Uźródeł***:
DERWICH, M. - ZUREK, A., ***Uźródeł Polski (do roku 1038) (Τα θεμέλια της Πολωνίας [μέχρι το 1038])***, Wrocław, 2002.

DIACONU, ***Petchénègues***:
DIACONU, P., ***Les Petchénègues au Bas-Danube***, Bucureşti, 1970.

DIMITROV, ***The seven ancient civilizations***:
DIMITROV, B., ***The seven ancient civilizations in Bulgaria (The Golden prehistoric civilization, civilization of Thracians and Macedonians, Hellenistic civilization, Roman [Empire] civilization, Byzantine [Empire] civilization, Bulgarian civilization, Islamic civilization)***, Sofia, 2005.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 403

DIMITROV - MARINOV, «Devnija»:
DIMITROV, D. - MARINOV, G., «Rannobălgarski masov grob pri grad Devnija» (Πρώιμος βουλγαρικός ομαδικός τάφος κοντά στην πόλη Devnija), *INMV* 10 (1974), σελ. 109-143.

DIMNIK, *Dynasty of Chernigov*:
DIMNIK, M., *The dynasty of Chernigov, 1054-1146*, Toronto, 1994.

DIMNIK, «The Rus' principalities»:
DIMNIK, M., «The Rus' principalities (1125-1246)», στο M. PERRIE (επιμ.), *The Cambridge history of Russia*, τόμ. I: *From early Rus' to 1689*, Cambridge, 2006, σελ. 98-126.

DINEKOV, «Evtimij Tărnovski»:
DINEKOV, P., «Evtimij Tărnovski (Ευθύμιος Ταρνόβου)», στο V. VELČEV - E. GEORGIEV (επιμ.), *Istorija na bălgarskata literatura*, Sofija, 1963, σελ. 285-307.

DINEKOV, «Tărnovskata škola»:
DINEKOV, P., «Tărnovskata škola v razvitieto na bălgarskata literatura (Η σχολή του Ταρνόβου στην εξέλιξη της βουλγαρικής λογοτεχνίας)», στο P. DINEKOV (επιμ.), *Pohvala na starata bălgarska literatura*, Sofija, 1979, σελ. 242-258.

DINEKOV, «Kiril i Metodij»:
DINEKOV, P., «Koi sa bili učenitsite na Kiril i Metodij (Ποιοι ήταν οι μαθητές του Κυρίλου και Μεθοδίου)», *KMS* 8 (1991), σελ. 5-10.

DINEKOV, «Konstantin-Kiril»:
DINEKOV, P., «Konstantin-Kiril Filosof (Κωνσταντίνος-Κύριλλος ο Φιλόσοφος)», *KME*, τόμ. II, Sofija, 1995, σελ. 388-423.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 404

DINIĆ, ***Altomanoviću***:
DINIĆ, M., ***O Nikoli Altomanoviću (Σχετικά με το Nikola Altomanović)***, Beograd, 1932.

DINIĆ, «Odnos izmedju»:
DINIĆ, M., «Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina (Οι σχέσεις μεταξύ των ηγεμόνων Μιλούτιν και Δραγούτιν)», ***ZRVI*** 3 (1955), σελ. 49-82.

DITTEN, «Bemerkungen»:
DITTEN, H., «Bemerkungen zu den ersten Ansatzen zur Staatsbildung bei Kroaten und Serben im 7. Jahrhundert», στο V. VAVŘINEK (επιμ.), ***Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert***, Prague, 1978, σελ. 441-462.

DJURIĆ, «Icône»:
DJURIĆ, V.J., «Icône du saint roi Stefan Uroš III avec des scenes de sa vie», ***Balkan Studies*** 24 (1983), σελ. 373-399.

ĐJUROVIĆ, ***Istorija***:
ĐJUROVIĆ, M., ***Istorija Crne Gore (Ιστορία του Μαυροβουνίου)***, τόμ. II, Titograg, 1970.

DŁUGOPOLSKI, ***Władysław Łokietek***:
DŁUGOPOLSKI, E., ***Władysław Łokietek na tle swoich czasów (Βλαδισλάβος ο Κοντός, ιστορικό διάγραμμα της εποχής του)***, Wrocław, 1951.

DMITRIEV, «Literatura epohi»:
DMITRIEV, L.A., «Literatura epohi russkogo predvozroždenija. 14 - seredina 15 veka (Η λογοτεχνία της εποχής της ρωσικής προ-αναγέννησης. 14ος - πρώτο μισό 15ου αι.), στο D.S. LIHAČEV - G.P. MAKOGONENKO (επιμ.), ***Istorija russkoj literatury***, τόμ. I: ***Drevnerusskaja literatura. Literatura XVIII veka***, Leningrad, 1980, σελ. 126-184.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 405

DOBREV, «Kirilo-Metodievite učenitsi»:
DOBREV, I., «Kirilo-Metodievite učenitsi prez părvite godini sled pristiganeto im v Bălgarija (886-893) (Οι μαθητές των Κυρίλλου και Μεθοδίου κατά τα πρώτα χρόνια μετά την άφιξή τους στη Βουλγαρία [886-893])», στο A. IGNATOVA - K. STANČEV (επιμ.), *Izsledvanija po kirilometodievistika*, Sofija, 1985, σελ. 129-160, και στο L. GRAŠEVA (επιμ.), *Starobălgarsko knižovno nasledstvo*, Sofija, 2002, σελ. 25-48.

DOBREV, «Kirilitsa»:
DOBREV, I., «Kirilitsa (Κυριλλικό αλφάβητο)», *KME*, τόμ. II, Sofija, 1995, σελ. 301-316.

DOBREV, *Prabălgarite*:
DOBREV, P., *Prabălgarite. Proizhod, ezik, kultura (Nov pročit) (Πρωτοβούλγαροι. Προέλευση, γλώσσα, πολιτισμός. [Νέα ανάγνωση])*, Sofija, 1991.

DOHNAL, «Slovanske žárove»:
DOHNAL, V., «Slovanske žárove mohyly na východní Moravě (Σλαβικοί τύμβοι καύσεως νεκρών στην ανατολική Μοραβία)», στο B. DOSTÁL - J. VIGNATIOVÁ (επιμ.), *Sborník* referátů *ze sympozia «Slované 6.-10. století»* (Břeclav-Pohansko, 1978), Brno, 1980, σελ. 63-76.

DONALD LOGAN, *History of the Church*:
DONALD LOGAN, F., *A history of the Church in the Middle Ages*, London - New York, 2002.

DONČEVA-PANAJOTOVA, *Kiprian*:
DONČEVA-PANAJOTOVA, N., *Kiprian, starobălgarski i staroruski knižnovnik (Κυπριανός. Λόγιος της παλαιοβουλγαρικής και της παλαιορωσικής γραμματείας)*, Sofija, 1981.

DONČEVA-PETKOVA - ANGELOVA, «Problemi»:
DONČEVA-PETKOVA, L. - ANGELOVA, S., «Problemi na rannosrednovekovnata kultura v južna na Dobrudža (Προβλήματα σχετικά με τον πρώιμο μεσαιωνικό πολιτισμό στο νό-

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 406

το της Δοβρουτσάς)», στο D. OVČAROV - S. STANILOV (επιμ.), ***Simpozium «Slavjani i Prabălgari». Părvi meždunaroden kongres po Bălgaristika***, Sofija, 1982, σελ. 163-181.

DOPSCH, «Salzburg»:
DOPSCH, H., «Zwischen Salzburg, Byzanz und Rom. zur Missionierung Pannoniens im 9. Jahrhundert», ***Zalai Múzeum*** 11 (2002), σελ. 267-294.

DOSTÁL, «Une datation»:
DOSTÁL, A., «Une datation de l'activité de St Méthode en Grande Moravie», ***ZRVI*** 8/1 (1963) (= Mélanges Georges Ostrogorsky 1), σελ. 91-95.

DOSTÁL, «Slavonic liturgy»:
DOSTÁL, A., «The origins of the slavonic liturgy», ***DOP*** 19 (1965), σελ. 67-87.

DOSTÁL, «Areal»:
DOSTÁL, B., «Ein handwerkliches Areal des 9. Jh. in Břeclav-Pohansko (Mähren)», στο J. PAVUJ (επιμ.), ***Actes du XIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques***, (Bratislava, 1-7 septembre 1991), Bratislava, 1993, σελ. 220-225.

DOSTÁL - KALOUSEK - MACHÁČEK, «Die Kirche von Pohansko»:
DOSTÁL, B. - KALOUSEK, F. - MACHÁČEK, J., «Die Kirche von Pohansko bei Břeclav (Mähren)», στο M. PIPPAL - F. DAIM (επιμ.), ***Die frühmittelalterlichen Wandmalereien Mährens und der Slowakei. Archäologischer Kontext und herstellungstechnologische Analyse***, Innsbruck, 2008, σελ. 63-77.

DRABINA, «Wladyslaw Jagiello»:
DRABINA, J., «Die Religionspolitik von König Wladyslaw Jagiello im polnisch-litauischen Reich in den Jahren 1385-1434», ***ZO*** 43/2 (1994), σελ. 161-173.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 407

DRINOV, «Novyj tserkovno-slavjanskij pamjatnik»:
DRINOV, M., «Novyj tserkovno-slavjanskij pamjatnik s upominaniem o slavjanskih pervoučiteljah (Νέο μνημείο της εκκλησιαστικής-σλαβονικής με αναφορά στους σλάβους πρωτοδιδασκάλους)», στο V. ZLATARSKI (επιμ.), ***Săčinenija na M.S. Drinova***, τόμ. I-II: I. ***Trudove po Bălgarska tsărkovna istorija***. II. ***Trudove po ezikoznanie, literaturna istorija, etnografija i narodni umotvorenija***, Sofija, 1911, σελ. 332-362.

DRINOV, «Po văprosa»:
DRINOV, M., «Po văprosa za svetite sedmočislenitsi (Επί του ερωτήματος σχετικά με τους αγίους Επτάριθμους)», στο V. ZLATARSKI (επιμ.), ***Săčinenija na M.S. Drinova***, τόμ. II: 1. ***Trudove po Bălgarska tsărkovna istorija***. 2. ***Trudove po ezikoznanie, literaturna istorija, etnografija i narodni umotvorenija***, Sofija, 1911, σελ. 255-256.

DROZDOVÁ - PARMA - UNGER, «Hromadný hrob»:
DROZDOVÁ, E. - PARMA, D. - UNGER, J., «Hromadný hrob obětí slovansko-mad'arského střetu v 9.-10. století u Brankovic (Ένας ομαδικός τάφος θυμάτων μίας σλαβο-ουγγρικής συγκρούσης του 9ου-10ου αι. στο Brankovice [νότια Μοραβία])», ***Archeologické Rozhledy*** 57 (2005), σελ. 167-179.

DRŠKA, «Georg von Podiebrad»:
DRŠKA, V., «Zum Charakter des Friedensplans des böhmischen Königs Georg von Podiebrad», στο ***Prague papers on the history of International Relations***, τόμ. III, Prague, 1999, σελ. 5-19.

DUCELLIER, «Albania»:
DUCELLIER, A., «Albania, Serbia and Bulgaria», στο D. ABULAFIA (επιμ.) ***The New Cambridge Medieval History***, τόμ. V: ***c. 1198-c. 1300***, Cambridge, 1999, σελ. 779-795.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 408

DUJČEV, «Prepiskata»:
DUJČEV, I., «Prepiskata na papa Inokentii s bălgarite. Uvod, tekst, i beležki (Η αλληλογραφία του πάπα Ιννοκέντιου με τους Βούλγαρους. Εισαγωγή, κείμενο και σημειώσεις)», ***GSU-IFF*** 37 (1942), σελ. 21-66.

DUJČEV, «Văprosăt»:
DUJČEV, I., «Văprosăt za vizantijsko-slavjanskite otnošenija i vizantijskite opiti za săzdavane na slavjanska azbuka prez părvata polovina na IX vek (Ερώτημα σχετικά με τις βυζαντινο-σλαβικές σχέσεις και τις βυζαντινές προσπάθειες για τη δημιουργία σλαβικού αλφάβητου κατά το πρώτο μισό του 9ου αι.)», ***Izvestija na Instituta za bălgarska istorija*** 7 (1957), σελ. 241-265.

DUJČEV, «Démétrius Cantakuzène»:
DUJČEV, I., «Démétrius Cantakuzène, écrivain byzantine-slave du XVe s.», ***Revue d'histoire ecclésiastique*** 61 (1966), σελ. 811-819.

DUJČEV, «Graeci»:
DUJČEV, I., «Graeci amantes eum a puero», στο I. DUJČEV (επιμ.), ***Medioevo bizantino-slavo***, τόμ. III: ***Altri saggi di storia politica e letteraria*** (Storia e Letteratura. Raccolta di Studi e Testi 119), Roma, 1971, σελ. 125-132.

DUJČEV, «Ot Černomen»:
DUJČEV, I., «Ot Černomen do Kosovo Pole (Από το Černomen έως το Kosovo)», στο I. DUJČEV (επιμ.), ***Bălgarsko srednovekovie. Proučvanija vărhu političeskata i kulturna istorija na srednovekovna Bălgarija***, Sofija, 1972, σελ. 546-597.

DUJČEV, «Synodikon»:
DUJČEV, I., «Das Synodikon von Boril als Geschichte- und Schrifttumsdenkmal», ***Bbul*** 6 (1980), σελ. 115-124.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 409

DUJČEV - KUEV, «Bălgarskata literatura»:
DUJČEV, I. - KUEV, K., «Bălgarskata literatura prez XIV vek (Η βουλγαρική λογοτεχνία κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα)», στο V. VELČEV - E. GEORGIEV (επιμ.), ***Istorija na bălgarskata literatura***, Sofija, 1963, σελ. 267-284.

DUVERNOY, *Le catharisme*:
DUVERNOY, J., ***Le catharisme***, τόμ. I-II, Toulouse, 1976-1979.

DVORNIK, *The Making*:
DVORNIK, F., ***The Making of Central and Eastern Europe***, London, 1949.

DVORNIK, *The Slavs*:
DVORNIK, F., ***The Slavs: their early history and civilization***, Boston, 1956.

DVORNIK, *Slavs in European history*:
DVORNIK, F., ***The Slavs in European history and civilization***, New Jersey, 1962.

DVORNIK, *Byzantine missions*:
DVORNIK, F., ***Byzantine missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius***, New Brunswick - New Jersey, 1970.

DWORSATSCHEK, *Władysław II*:
DWORSATSCHEK, M., ***Władysław II Wygnaniec (Βλαδισλάβος Β΄ ο Εξόριστος)***, Kraków, 2009.

DŽAMBOV - TANKOVA - DŽAMBOV, «Srednovekovnijat Plovdiv»:
DŽAMBOV, I. - TANKOVA, Ž. - DŽAMBOV, H., «Srednovekovnijat Plovdiv i prinosăt mu v kulturno-istoričeskoto nasledstvo na Vizantija i Bălgaria XI-XIV v. (Το μεσαιωνικό Πλόβντιβ και η συμβολή του στην πολιτιστική και ιστορική κληρονομιά του Βυζαντίου και της Βουλγαρίας το 11ο-14ο αι.)», στο G. BAKALOV - I. DŽAMBOV (επιμ.), ***Vizantijskoto***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 410

kulturno nasledstvo i Balkanite. Sbornik dokladi ot konferentsija, probedena prez 2001 g., Plovdiv, 2002, σελ. 32-45.

DZINO, «Identities»:
DZINO, D., «"Becoming Slav", "becoming Croat": new approaches in the research of identities in post-Roman Illyricum», ***Hortus Artium Medievalium*** 14 (2008), σελ. 195-206.

DZINO, ***Becoming Slav***:
DZINO, D., ***Becoming Slav, becoming Croat. Identity transformations in post-Roman and early medieval Dalmatia***, Leiden-Boston, 2010.

ECKHARDT, «Theorien»:
ECKHARDT, T., «Theorien über den Ursprung der Glagolica», ***Slovo*** 13 (1963), σελ. 87-118.

EDBURY, ***The conquest***:
EDBURY, P.W., ***The conquest of Jerusalem and the Third Crusade: sources in translation***, Aldershot, 1996.

EGGERS, ***Großmährische Reich***:
EGGERS, M., Das ***«Großmährische Reich»: Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert***, Stuttgart, 1995.

EGGERS, ***Das Erzbistum***:
EGGERS, M., ***Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission***, München, 1996.

EGGERS, «Verwendung»:
EGGERS, M., «Die Verwendung des Begriffes "Pannonien" in "westlichen" (fränkischen) Quellen des Frühmittelalters», ***SF*** 65/66 (2006/2007), σελ. 1-27.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 411

EGGERS, «Bulgarisch-Grossmährische Interaktionen»:
EGGERS, M., «Bulgarisch-"Grossmährische" Interaktionen und die kyrillo-methodianische Mission», στο *Problemi na Kirilo-Metodievoto delo i na bălgarskata kultura prez IX-X vek* (= *KMS* 17), Sofija, 2007, σελ. 294-314.

EICKHOFF, *Barbarossa*:
EICKHOFF, E., *Friedrich Barbarossa im Orient, Kreuzzug und Tod Friedrichs I.*, Tübingen, 1977.

EISNER, «Devín»:
EISNER, J., «Vel'komoravsky Devín (Το Devín της Μεγάλης Μοραβίας)», στο F. JOZKA - S. ŘIHA (επιμ.), *Sborník kultúrnej práce. K 80. narodeninám prezidenta Republiky T.G. Masaryka vydalo učitelstvo okresu bratislavského a malackého*, Bratislava, 1930, σελ. 35-37.

EKDAHL, «Die Flucht»:
EKDAHL, S., «Die Flucht der Litauer in der Schlacht bei Tannenberg», *ZO* 12/1 (1963), σελ. 11-19.

EKDAHL, *Die Schlacht*:
EKDAHL, S., *Die Schlacht bei Tannenberg 1410, Quellenkritische Untersuchungen*, τόμ. I, Berlin, 1982.

EKDAHL, «The battle of Tannenberg-Grunwald-Žalgiris»:
EKDAHL, S., «The battle of Tannenberg-Grunwald-Žalgiris (1410) as reflected in twentieth-century monuments», στο V. MALLIA-MILANES (επιμ.), *The Military Orders: history and heritage*, τόμ. III, Aldershot, 2008, σελ. 175-194.

EMMERT, *The battle of Kosovo*:
EMMERT, T.A., *The battle of Kosovo: a reconsideration of its significance in the decline of medieval Serbia*, Stanford, 1973.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 412

ENGEL, ***Realm of St Stephen***:
ENGEL, P., ***Realm of St Stephen. A history of medieval Hungary, 895-1526***, London, 2001.

EREMIN, ***Literatura drevnej Rusi***:
EREMIN, I.P., ***Literatura drevnej Rusi (Λογοτεχνία της μεσαιωνικής Ρωσίας)***, Moskva-Leningrad, 1966.

EREMIN, «Literaturnoe nasledie»:
EREMIN, I.P., «Literaturnoe nasledie Kirilla Turovskogo (Η λογοτεχνική κληρονομιά του Κύριλλου του Τούροφ)», ***Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury*** 12 (1956), σελ. 340-347.

EREMIN, ***Lektsii***:
EREMIN, I.P., ***Lektsii po drevnej russkoj literature (Διαλέξεις για την μεσαιωνική ρωσική λογοτεχνία)***, Leningrad, 1968.

EVANS, ***Medieval archaeology***:
EVANS, H.M.A., ***The early medieval archaeology of Croatia AD 600-900***, Oxford, 1989.

EVTUHOV - STITES, ***History of Russia***:
EVTUHOV, C. - STITES. R., ***A history of Russia: peoples, legends, events, forces***, Boston - New York, 2004.

FEATHERSTONE, «Ol'ga's visit»:
FEATHERSTONE, J., «Ol'ga's visit to Constantinople», ***HUS*** 14/3-4 (1990), σελ. 293-312.

FERGUSON, ***The Vikings***:
FERGUSON, R., ***The Vikings. A history***, New York, 2009.

FERJANČIĆ, «Invasions et installations»:
FERJANČIĆ, B., «Invasions et installations des Slaves dans les Balkans», στο ***Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin. Actes du Colloque organize par l' Ecole Française de Rome*** (Rome, 12-14 mai 1982), Rome, 1984, σελ. 85-109.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 413

FERJANČIĆ, ***Tesalija***:
FERJANČIĆ, B., ***Tesalija u XIII i XIV veku (Η Θεσσαλία τον 13ο και 14ο αι.)***, Beograd, 1974.

FERJANČIĆ, «Dolazak Hrvata i Srba»:
FERJANČIĆ, B., «Dolazak Hrvata i Srba na Balkansko poluostrvo (Η άφιξη των Κροατών και των Σέρβων στη Βαλκανική χερσόνησο)», ***ZRVI*** 35 (1996), σελ. 117-154.

FERLUGA, ***Dalmatsiji***:
FERLUGA, J., ***Vizantiska uprava u Dalmatsiji (Βυζαντινή διοίκηση στη Δαλματία)***, Beograd, 1957.

FERLUGA, ***Byzantium***:
FERLUGA, J., ***Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth centuries***, Amsterdam, 1976.

FERLUGA, ***L'amministrazione***:
FERLUGA, J., ***L'amministrazione Bizantina in Dalmazia***, Venezia, 1978.

FERNELL, ***Crisis of medieval Russia***:
FERNELL, J., ***The crisis of medieval Russia, 1200-1304***, London - New York, 1983.

FIEDLER, «Grablegen»:
FIEDLER, U., «Die Grablegen der Protobulgaren and der Unteren Donau», ***Problemi na Prabălgarskata Istorija i Kultura*** 1 (1989), σελ. 143-158.

FIEDLER, ***Studien***:
FIEDLER, U., ***Studien zu Graberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau***, Bonn, 1992.

FIEDLER, «Bulgars»:
FIEDLER, U., «Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 414

research», στο F. CURTA (επιμ.), ***The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans***, Leiden-Boston, 2008, σελ. 151-236.

FILIN, ***Proishoždenie***:
FILIN, F., ***Proishoždenie russkogo, ukrainskogo i belorusskogo jazykov*** *(Η προέλευση της ρωσικής, ουκρανικής και λευκορωσικής γλώσσας)*, Moskva, 2006.

FILONOV-GOVE, «The evidence for metrical adaptation»:
FILONOV-GOVE, A., «The evidence for metrical adaptation in early Slavic translated hymns», στο C. HANNICK, (επιμ.), ***Fundamental problems of early Slavic music and poetry***, Copenhagen, 1978, σελ. 211-246.

FINE, ***Early medieval Balkans***:
FINE, J.V.A., ***The Early medieval Balkans. A critical survey from the sixth to the late twelfth century***, Ann Arbor, 1983.

FINE, ***Late medieval Balkans***:
FINE, J.V.A., ***The Late medieval Balkans. A critical survey from the late twelfth century to the Ottoman conquest***, Ann Arbor, 1994.

FINE, ***Ethnicity***:
FINE, J.V.A., ***When ethnicity did not matter in the Balkans. A study of identity in pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the medieval and early-modern periods***, Ann Arbor, 2006.

FLORJA - TURILOV - IVANOV, ***Sud'by Kirillo-Mefodievskoj traditsii***:
FLORJA, B.N. - TURILOV, A.A. - IVANOV, S.A., ***Sud'by Kirillo-Mefodievskoj traditsii posle Kirilla i Mefodija*** *(Η συνέχεια του έργου του Κύριλλου και του Μεθόδιου μετά τον θάνατό τους)*, Sankt Peterburg, 2000.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 415

FOLDA, «The Fourth Crusade»:
FOLDA, J., «The Fourth Crusade, some reconsiderations», *Bsl* 26 (1965), σελ. 277-290.

FRANKLIN, *Early Rus*:
FRANKLIN, S., *Writing, society and culture in Early Rus, c. 950-1300*, Cambridge, 2002.

FRANKLIN - SHEPARD, *Emergence of Rus'*:
FRANKLIN, S. - SHEPARD, J., *The emergence of Rus', 750-1200*, New York, 1996.

FRIED, *Otto III und Boleslaw Chrobry*:
FRIED, J., *Otto III und Boleslaw Chrobry: das Widmungsbild des Aachener Evangeliars, der «Akt von Gnesen» und das frühe polnische und ungarische Königtum*, Stuttgart, 1989.

FRIESINGER, *Slawen*:
FRIESINGER, H., *Die Slawen in Niederösterreich*, St Pölten - Wien, 1976.

FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ, «Hradiště Staré Město»:
FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ, D., «Nachgroßmährische Entwicklung der Agglomeration Uherské Hradiště-Staré Město», στο F. BIERMANN - TH. KERSTING - A. KLAMMT (επιμ.), *Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald* (23. bis 27. März 2009), Langenweissbach, 2011, σελ. 209-214.

FROLOW, «La déviation»:
FROLOW, A., «La déviation de la quatrième Croisade vers Constantinople», *Revue de l'Histoire des Religions* 147 (1955), σελ. 50-61.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 416

FUSEK, «Südwestslowakei»:
FUSEK, G., «Der Bestattungsritus und die materielle Kultur der Slawen im 6.-8. Jh. in der Südwestslowakei», στο D. BIALEKOVÁ - J. ZÁBOJNÍK (επιμ.), ***Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994***, Bratislava, 1996, σελ. 37-50.

GALUŠKA, «Výrobní areál»:
GALUŠKA, L., «Výrobní areál velkomoravských klenotníkůze Starého Města-Uherského Hradiště (Παραγωγικές συνοικίες τεχνιτών κοσμημάτων της Μεγάλης Μοραβίας από το Staré Město-Uherské Hradiště)», ***Památky Archeologické*** 89 (1989), σελ. 405-454.

GALUŠKA, ***Great Moravia***:
GALUŠKA, L., ***Great Moravia***, Brno, 1991.

GALUŠKA, «Dvě velkomoravské kovárny»:
GALUŠKA, L., «Dvě velkomoravské kovárny s depoty ze Starého Města (Δύο μοραβικά σιδηρουργεία με θησαυρούς από το Staré Město)», *ČMM* 77 (1992), σελ. 123-161.

GALUŠKA, «Staré Město»:
GALUŠKA, L., «Staré Město und Uherské Hradiště - von der frühslawischen Siedlung zur zentralen großmährischen Machtagglomeration Veligrad», στο J. MACHÁČEK - Š. UNGERMAN (επιμ.), ***Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav*** (5-9/10/2009, Břeclav, Tschechische Republik), Bonn, 2011, σελ. 245-258.

GAMBER, «Methodius»:
GAMBER, K., «Der Erzbischof Methodius von Mähren von der Reichsversammlung in Regensburg des Jahres 870», ***Ostkirchliche Studien*** 29 (1980), σελ. 30-38.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 417

GAMBER, «Erzbischof Methodios»:
GAMBER, K., «Erzbischof Methodios vor der Reichsversammlung in Regensburg des Jahres 870», στο K. TROST κ.ά. (επιμ.), *Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg* (17. bis 24. April 1985) *zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method*, Neuried, 1988, σελ. 111-115.

GANKOVA-PETKOVA, «Friedrich I. Barbarossa»:
GANKOVA-PETKOVA, G., «Friedrich I. Barbarossa und die sozial-politischen Verhältnisse auf dem Balkan zur Zeit des III. Kreuzzuges», *PBg* 6/2 (1982), σελ. 69-74.

GARDNER, *Russian Church singing*:
GARDNER VON, J., *Russian Church singing*, τόμ. I: *Orthodox worship and hymnography*, New York, 1980.

GASIOROWSKI, *The Polish nobility*:
GASIOROWSKI, A., *The Polish nobility in the Middle Ages*, Wrocław, 1984.

GEARY, *Myth of nations*:
GEARY, P., *Myth of nations. The Medieval origins of Europe*, Princeton, 2003.

GENČEVA, *Bogomilstvoto*:
GENČEVA, K., *Bogomilstvoto. Bibliografija (Βογομιλισμός. Βιβλιογραφία)*, Sofija, 1997.

GEJL, «Istoričeskoe značenie»:
GEJL, F., «Istoričeskoe značenie vizantijskogo posol'stva v Velikuju Moraviju (Η ιστορική σημασία της βυζαντινής πρεσβείας στη Μεγάλη Μοραβία)», στο P. DINEKOV (επιμ.), *Hiljada i sto godini ot smărtta na Metodij* (= *KMS* 4), Sofija, 1987, σελ. 121-129.

GELZER, «Ungedruckte»:
GELZER, H., «Ungedruckte und wenig bekannte Bistumer-

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 418

verzeichnisse der orientalischen Kirche», *BZ* 2 (1893), σελ. 40-66.

GEORGIEV, ***Raztsvetăt***:

GEORGIEV, E., ***Raztsvetăt na bălgarskata literatura prez IX-X vek (Η άνθηση της βουλγαρικής λογοτεχνίας κατά τον 9ο-10ο αιώνα)***, Sofija, 1962.

GEORGIEV, «**Kiril i Metodij**»:

GEORGIEV, E., «**Kiril i Metodij i razvitieto na bălgarskata kultura** (Ο Κύριλλος και ο Μεθόδιος και η ανάπτυξη του βουλγαρικού πολιτισμού)», στο ***Tăržestvena sesija za 1100 godišninata na slavjanskata pismenost 863-1963. Dokladi i materiali***, Sofija, 1965, σελ. 21-49.

GEORGIEV, ***Istinata***:

GEORGIEV, E., ***Kiril i Metodij. Istinata za săzdatelite na bălgarskata i slavjanska pismenost (Κύριλλος και Μεθόδιος. Η αλήθεια για τη βουλγαρική και σλαβική παιδεία)***, Sofija, 1969.

GEORGIEV, «**Vodosnabdjavane**»:

GEORGIEV, P., «**Vodosnabdjavane i kanalizatsija v dvortsovija tsentăr na Pliska** (Υδροδότηση και σύστημα καναλιών στο ανακτορικό κέντρο στην Πλίσκα)», ***PP*** 5 (1992), σελ. 77-104.

GEORGIEV, «**Rannobălgarskata kultura**»:

GEORGIEV, P., «**Rannobălgarskata kultura V-VII vek - kultura "na kolela"** (Πρώιμος βουλγαρικός πολιτισμός 5ος-7ος αι. - πολιτισμός "πάνω σε τροχούς")», στο P. GEORGIEV (επιμ.), ***Izsledvanija po Bălgarska srednovekovna arheologija. Sbornik v čest na prof. Rašo Rašev***, Veliko Tărnovo, 2007, σελ. 22-40.

GEORGIEVA - NIKOLOVA - ANGELOV, «**Arhitekturata**»:

GEORGIEVA, S. - NIKOLOVA, J. - ANGELOV, N., «**Arhitekturata na dvoretsa** (Η αρχιτεκτονική του παλατιού)», στο K. MIJA-

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 419

TEV (επιμ.), ***Tsarevgrad Tărnov***, τόμ. I: ***Dvoretsăt na bălgarskite tsare prez vtorata bălgarska dărăžava***, Sofija, 1973, σελ. 39-166.

GERASIMOV, «Olovni pečati»:

GERASIMOV, T., «Olovni pečati na Bălgarskite tsare Simeon i Petăr (Μολυβδόβουλα των βούλγαρων ηγεμόνων Συμεών και Πέτρου)», ***IBAI*** 12 (1934), σελ. 359-364.

GERASIMOV, «Un sceau»:

GERASIMOV, T., «Un sceau en plomb de Georges fils du roi Bodine», ***Studia Historico-philologica Serdicencia*** 1 (1938), σελ. 217-218.

GIEDROYĆ, «Christianity in Lithuania»:

GIEDROYĆ, M., «The arrival of Christianity in Lithuania: baptism and survival (1341-1386)», ***OSP*** 22 (1989), σελ. 34-57.

GIEYSZTOR, «Économie, société et civilisation»:

GIEYSZTOR, A., «Économie, société et civilisation polonaises aux XIVe et XVe siècles. Essai de synthèse, état des recherches», στο L. DI ROSA (επιμ.), ***Ricerche storiche ed economiche in memoria di Corrado Barbagallo***, τόμ. II, Napoli, 1970, σελ. 199-210.

GJUZELEV, «La guerre»:

GJUZELEV, V., «La guerre bulgaro-hongroise au printemps de 1365 et les documents nouveaux sur la domination hongroise du Royaume de Vidin (1365-1369)», ***Bbul*** 6 (1980), σελ. 153-172.

GJUZELEV, ***Učilišta***:

GJUZELEV, V., ***Učilišta, skriptorii, biblioteki i znanija v Bălgarija, XIII-XVI v. (Σχολεία, σκριπτόρια, βιβλιοθήκες και γνώση στη Βουλγαρία, 13ος-16ος αι.)***, Sofija, 1985.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 420

GODFREY, *1204*:
GODFREY, J., *1204: the Unholy Crusade*, New York, 1980.

GOLDBERG, «Ludwig der Deutsche»:
GOLDBERG, E.J., «Ludwig der Deutsche und Mähren: eine Studie zu karolingischen Grenzkriegen im Osten», στο W. HARTMANN (επιμ.), *Ludwig der Deutsche und seine Zeit*, Darmstadt, 2004, σελ. 67-94.

GOLDBERG, *Struggle*:
GOLDBERG, E.J., *Struggle for empire. Kingship and conflict under Louis the German, 817-876*, Ithaca-London, 2006.

GOLDEN, «Imperial ideology»:
GOLDEN, P., «Imperial ideology and the sources of political unity amongst the pre-Činggisid nomads of western Eurasia», *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982), σελ. 37-76.

GOLDEN, *Introduction*:
GOLDEN, P., *An introduction to the history of the Turkic peoples. Ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, 1992.

GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*:
GOLDSTEIN, I., *Bizant na Jadranu (Το Βυζάντιο στην Αδριατική)*, Zagreb, 1992.

GOLDSTEIN, *Hrvatski*:
GOLDSTEIN, I., *Hrvatski rani srednji vijek (Οι Κροάτες τον πρώιμο Μεσαίωνα)*, Zagreb, 1995.

GOLDSTEIN, «Značaj Krbavske bitke»:
GOLDSTEIN, I., «Značaj Krbavske bitke 1493. g. u Hrvatskoj povijesti (Η σημασία της μάχης της Krbava το 1493 στην κροατική ιστορία)», στο D. PAVLIČEVIĆ (επιμ.), *Krbavska bitka i njezine*, Zagreb, 1997, σελ. 23-27.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 421

GÓRECKI, ***Economy, society***:
GÓRECKI, P., ***Economy, society and lordship in medieval Poland 1100-1250***, New York, 1992.

GOREKY, ***Parishes***:
GOREKY, P., ***Parishes, tithes and society in Earlier medieval Poland, c. 1100-c. 1250***, Philadelphia, 1993.

GÓRSKI, «Polish Seym»:
GÓRSKI, K., «The origins of the Polish Seym», ***SEER*** 44 (1966), σελ. 122-138.

GRABSKI, Bolesław Chrobry:
GRABSKI, A.F., ***Bolesław Chrobry: zarys dziezów polityczych i wojskowych (Βολεσλάβος ο Γενναίος: ιστορικό περίγραμμα της πολιτικής και στρατιωτικής δράσης)***, Warszawa, 1966.

GRAČEV, «Terminy»:
GRAČEV, V., «Terminy "župa" i "župan" v serbskih istočnikah XII-XIV vv. i traktovka ih v istoriografij (Οι όροι "ζουπάνος" και "ζουπανία" στις σερβικές πηγές του 13ου-14ου αι. και η πρόσληψή τους στην ιστοριογραφία)», στο E. TRAPP (επιμ.), ***Istočniki i istoriografija Slavjanskogo srednevekov'ja***, Moskva, 1967, σελ. 3-52.

GRAFENAUER, «Konstantina Porfirogenita»:
GRAFENAUER, B., «Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogenita o doseljavanju Hrvata (Συμβολή στην κριτική του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου για την εγκατάσταση των Κροατών)», ***Historijski Zbornik*** 5 (1952), σελ. 1-56.

GRAŠEVA, «Černorizets Hrabăr»:
GRAŠEVA, L., «Černorizets Hrabăr (Μοναχός Χράμπρ)», ***KME***, τόμ. IV, Sofija, 1995, σελ. 497-505.

GRAŠEVA, «Konstantin Preslavski»:
GRAŠEVA, L., «Konstantin Preslavski (Κωνσταντίνος της Πρεσλάβας)», ***KME***, τόμ. II, Sofija, 1995, σελ. 426-440.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 422

GRAŠEVA, «Sedmočislenitsi»:
GRAŠEVA, L., «Sedmošislenitsi (Επτάριθμοι)», ***KME***, τόμ. III, Sofija, 1995, σελ. 576-580.

GRAŠEVA, «Učenitsi»:
GRAŠEVA, L., «Učenitsi na Kiril i Medodij (Οι μαθητές του Κυρίλλου και του Μεθοδίου)», ***KME***, τόμ. IV, Sofija, 1995, σελ. 248-255.

GRÉGOIRE, «La date»:
GRÉGOIRE, H., «La date de la conversion des Bulgares», *Byz* 8 (1933), σελ. 663-668.

GRÉGOIRE, «L'origine»:
GRÉGOIRE, H., «L'origine et le nom des Croates et des Serbes», *Byz* 17 (1945), σελ. 108-118.

GREGORY, «The Ekloga»:
GREGORY, T.E., «The Ekloga of Leo III and the concept of Philanthropia», *Βυζαντινά* 7 (1975), σελ. 267-287.

GRGIN, «Hrvatski velikaši»:
GRGIN, B., «Hrvatski velikaši u desetljećima pred Krbavsku bitku (Κροάτες ευγενείς τη δεκαετία πριν από τη μάχη της Krbava)», στο D. PAVLIČEVIĆ (επιμ.), ***Krbavska bitka i njezine***, Zagreb, 1997, σελ. 36-47.

GRUBER, ***Nelipić***:
GRUBER, D., ***Nelipić, knez cetinski i kninski (Nelipić, πρίγκιπας της Cetina και του Knin)***, Zagreb, 1886.

GRUDZINSKI, ***Boleslaus the Bold***:
GRUDZINSKI, T., ***Boleslaus the Bold, called also the Bountiful, and bishop Stanislaus: the story of a conflict***, Warsaw, 1985.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 423

GUILLAND, ***Recherches***:
GUILLAND, R., ***Recherches sur les institutions byzantines***, τόμ. I-II, Berlin, 1967.

GUILLOU, «La cultura bizantina»:
GUILLOU, A., «La cultura bizantina all' epoca di Roberto il Guiscardo», στο C.D. FONSECA (επιμ.), ***Roberto il Guiscardo tra Europa, Oriente e Mezzogiorno. Atti del Convegno internazionale di studio promosso dall' Universita degli Studi della Basilicata in occasione del IX centenario della morte di Roberto il Guiscardo*** (Potenza-Melfi-Venosa, 19-23 ottobre 1985), Potenza, 1990, σελ. 209-222.

HAFNER, ***Stefan Nemanja***:
HAFNER, S., ***Stefan Nemanja nach den Viten des hl. Sava und Stefans des Erstgekrönten***, Graz-Wien-Köln, 1962.

HALECKI, ***Dzieje unii***:
HALECKI, O., ***Dzieje unii jagielloňskiej (Η ιστορία των ενώσεων της Δυναστείας των Γιαγκέλλων)***, τόμ. II, Kraków, 1920.

HALECKI, ***Un empereur***:
HALECKI, O., ***Un empereur de Byzance à Rome***, Varsovie, 1930.

HALECKI, ***Jadwiga***:
HALECKI, O., ***Jadwiga of Anjou and the rise of east central Europe***, Boulder, 1991.

HALPERIN, «Ideology of silence»:
HALPERIN, C., «The Ideology of silence: prejudice and pragmatism on the medieval religious frontier», ***Comparative Studies in Society and History*** 26/3 (1984), σελ. 442-466.

HALPERIN, ***Russia and the Golden Horde***:
HALPERIN, C., ***Russia and the Golden Horde: the Mongol impact on medieval Russian history***, Bloomington, 1985.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 424

HARRIS, ***Dubrovnik***:
HARRIS, R., ***Dubrovnik. A history***, London, 2003.

HAUPTMANN, «Dolazak Hrvata»:
HAUPTMANN, LJ., «Dolazak Hrvata (Η άφιξη των Κροατών)», ***Zbornik Kralja Tomislava***, Zagreb, 1925, σελ. 86-127.

HAVERKAMP, ***Friedrich Barbarossa***:
HAVERKAMP, A., ***Friedrich Barbarossa***, Sigmaringen, 1992.

HAVLÍK, «The relationship»:
HAVLÍK, L., «The relationship between the Great Moravian empire and the Papal court in the years 880-885 A.D.», ***Bsl*** 26 (1965), σελ. 100-122.

HAVLÍK, «Das pannonische Erzbistum:
HAVLÍK, L., «Das pannonische Erzbistum im 9. Jahrhundert im Lichte der wechselseitigen Beziehungen zwischen Papsttum und den Ost- und Weströmischen Imperien», στο F. ZAGIBA (επιμ.), ***Methodiana. Beiträge zur Zeit und Persönlichkeit sowie zum Schicksal und Werk des hl. Method***, Wien-Köln-Graz, 1976, σελ. 45-60.

HAVLÍK, «Roman privilege»:
HAVLÍK, L., «The Roman privilege "Industriae tuae" for Moravia (1100th anniversary)», ***Cmeth*** 7 (1983), σελ. 23-37.

HAVLÍK, «Mähren»:
HAVLÍK, L., «Mähren und die Ungarn am Ende des 9. und am Anfang des 10. Jahrhunderts», στο W. KATZINGER - G. MARCKHGOTT (επιμ.), ***Baiern, Ungarn und Slawen im Donauraum***, Linz, 1991, σελ. 105-120.

HAVLÍK, ***Kronika***:
HAVLÍK, L., ***Kronika o Velké Moravě (Το χρονικό της Μεγάλης Μοραβίας)***, Brno, 1992.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 425

HÉBERT, *Hesychasm*:
HÉBERT, M., *Hesychasm, word-weaving and Slavic hagiography: the literary school of patriarch Euthymius*, München, 1992.

HENDY, «Gornoslav hoard»:
HENDY, M.F., «The Gornoslav hoard, the emperor Frederick I, and the monastery of Bachkovo», στο C.N.L. BROOKE - I. STEWARD - J.G. POLLARD - T.R. VOLK (επιμ.), *Studies in numismatic method presented to Philip Grierson*, Cambridge, 1983, σελ. 179-191.

HENNING, *Südosteuropa*:
HENNING, J., *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelater*, Berlin, 1987.

HENNING, «Metropolis of Pliska»:
HENNING, J., «The metropolis of Pliska or how large does an early medieval settlement have to be in order to be called a city?», στο J. HENNING (επιμ.), *Post-Roman towns, trade and settlement in Europe and Byzantium*, τόμ. II: *The heirs of the Roman west*, Berlin, 2007, σελ. 209-240.

HENNING - RUTTKAY, «Frühmittelalterliche Burgwälle»:
HENNING, J. - RUTTKAY, M., «Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext: ein deutsch-slowakisches Forschungprojekt», στο J. MACHÁČEK - Š. UNGERMAN (επιμ.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav* (Břeclav, 5-9/10/2009), Tschechische Republik, Bonn, 2011, σελ. 259-288.

HENSEL, *The beginnings*:
HENSEL, W., *The beginnings of the Polish state*, Warsaw, 1960.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 426

HENSEL, «Problèmes»:
HENSEL, W., «Problèmes d'une qualification ethnique des sources archéologiques», *SA* 18 (1971), σελ. 1-47.

HERRMANN, «Probleme»:
HERRMANN, J., «Probleme und Fragestellungen zur Westausbreitung slawischer Stämme und deren Burgenbau vom Ende des 6. bis zum Ende des 8. Jahrhunderts in Mitteleuropa», *SA* 37 (1996), σελ. 55-71.

HETÉNYI, «Platforme politiky»:
HETÉNYI, M., «K platforme politiky Rastislava pred príchodom byzantskej misie (Η πολιτική πλατφόρμα του Ραστισλάβου πριν από την άφιξη της βυζαντινής ιεραποστολής)», *KL* 1 (2008), σελ. 70-83.

HEYMANN, *George of Bohemia*:
HEYMANN, F.G., *George of Bohemia. King of heretics*, Princeton, 1965.

HLAWITSCHKA, «Canossa»:
HLAWITSCHKA, E., «Zwischen Tribur und Canossa», *Historisches Jahrbuch* 94 (1974), σελ. 25-45.

HOLČÍK, «Bíňa»:
HOLČÍK, S.P., «Vel'komoravské pohrebisko v Bíni (Ένα πρώιμο μοραβικό νεκροταφείο στη Βίňα», *Sbornék Slovenského Narodného Múzea* 1 (1991), σελ. 85-105.

HOENSCH, *Geschichte*:
HOENSCH, J.K., *Geschichte Polens*, Stuttgart, 1983.

HOHLWEG, *Beiträge*:
HOHLWEG, A., *Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen*, München, 1965.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 427

HOLMES, ***Basil II***:
HOLMES, C., ***Basil II and the governance of empire (976-1025)***, Oxford, 2005.

HORUŽEJ, ***Isihasm***:
HORUŽEJ, S., ***Isihasm. Annotirovannaja bibliografija (Ησυχασμός. Σχολιασμένη βιβλιογραφία)***, Moskva, 2004.

HOUBEN, ***Roger II***:
HOUBEN, H., ***Roger II of Sicily: a ruler between east and west***, Cambridge, 2002 (= γερμ. μτφρ. υπό τον τίτλο: ***Roger II. Von Sizilien Herrscher zwischen Orient und Okzident***, Darmstadt, 1997).

HRABÁK, ***Dějiny české literatury***:
HRABÁK, J., ***Dějiny české literatury***, τόμ. I: ***Starší česká literatura (Ιστορία της τσεχικής λογοτεχνίας***, τόμ. I: *Παλαιά τσεχική λογοτεχνία)*, Praha, 1959.

HRABÁK, ***Staročeské satiry***:
HRABÁK, J., ***Staročeské satiry Hradeckého rukopisu a Smilovy školy (Παλαιοτσεχικά σατυρικά κείμενα από το χειρόγραφο του Hradecky και της σχολής του Smil)***, Praha, 1962.

HRBEK, «Arabico-Slavica»:
HRBEK, I., «Arabico-Slavica», ***Archiv für Orientforschung*** 23 (1955), σελ. 109-135.

HRUKÝ - HOCHMANOVÁ - PAVELČÍK, «Modrá»:
HRUKÝ, V. - HOCHMANOVÁ, V. - PAVELČÍK, J., «Kostel a pohřebiště z doby velkomoravské na Modré u Velehradu (Η μοραβική εκκλησία και το νεκροταφείο στη Modrá πλησίον του Velehrad)», *ČMM* 40 (1955), σελ. 42-126.

ILČEV, «Azbuki starobălgarski»:
ILČEV, «Azbuki starobălgarski (Παλαιοβουλγαρικά αλφάβητα)», ***KME***, τόμ. I, Sofija, 1995, σελ. 34-49.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 428

Ilčev, «Glagolitsa»:
Ilčev, P., «Glagolitsa (Γλαγολιτικό αλφάβητο)», *KME*, τόμ. I, Sofija, 1995, σελ. 491-509.

Imber, *Varna*:
Imber, C., *The Crusade of Varna, 1443-1445*, Aldershot, 2006.

Ingham, «The martyrdom»:
Ingham, N.W., «The martyrdom of Saint John Vladimir of Dioclea», *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 35/6 (1987), σελ. 199-216.

Iufu, «Mănăstirea Moldoviţa»:
Iufu, Z., «Mănăstirea Moldoviţa - centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă (dec. XV-XVIII) (Μοναστήρι της Moldoviţa — σημαντικό πολιτιστικό κέντρο της πολιτιστικής περιόδου της σλαβονικής γλώσσας στη Ρουμανία)», *Mitropolia Moldovei şi Sucevei* 7-8 (1963), σελ. 428-455.

Ivanič, «Pribinov kostol»:
Ivanič, P., «Pribinov kostol v Nitre v zrkadle historiografie (Τα προβλήματα της εκκλησίας του Pribina στη Νίτρα από ιστοριογραφικής απόψεως)» *KL* 1 (2008), σελ. 60-69.

Ivanov, *Bogomilski knigi*:
Inanov, J., *Bogomilski knigi i legendi (Βογομιλιστικά βιβλία και θρύλοι)*, Sofija, 1925.

Ivanov, *Bălgarski starini*:
Ivanov, J., *Bălgarski starini iz Makedonija (Βουλγαρικές αρχαιότητες στη Μακεδονία)*, Sofija, [2]1970.

Ivanova, «Žitija na Naum Ohridki»:
Ivanova, K., «Žitija na Naum Ohridki (Οι Βίοι του Ναούμ Αχρίδος)», *KME*, τόμ. I, Sofija, 1995, σελ. 698-704.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 429

JACHNOW, «Eine neue Hypothese»:
JACHNOW, H., «Eine neue Hypothese zur Provenienz der glagolitischen Schrift», στο R. RATHMAYR (επιμ.) *Überlegungen zum 1100. Todesjahr des Methodios von Saloniki. Slavistische Linguistik 1985*, München, 1986, σελ. 69-93.

JACKSON, *The Mongols and the West*:
JACKSON, P., *The Mongols and the West, 1221-1410*, London, 2005.

JACOB, *Ein arabischer Berichtertatter*:
JACOB, G., *Ein arabischer Berichtertatter aus dem 10. Jahrhundert über Fulda, Schleswig, Soest, Padeborn und andere Städte*, Berlin, 1891.

JAGIĆ, «Izgnanitsi»:
JAGIĆ, V., «Izgnanitsi iz Moravske posle smrti Metodijeve» (Οι εξόριστοι από τη Μοραβία μετά τον θάνατο του Μεθοδίου), *Bratstvo Društva Sv. Save* 17 (1923), σελ. 19-36.

JAKOBSON, «The Slavic response»:
JAKOBSON, R., «The Slavic response to Byzantine poetry», στο *Actes du 12 Congrès International D'Études Byzantines* (Ochride, 10-16 Septembre 1961), τόμ. I, Beograd, 1961, σελ. 1-19.

JAMISON, *Norman administration*:
JAMISON, E., *The Norman administration of Apulia and Capua, more especially under Roger II and William I, 1127-1166*, Aalen, 1987.

JAN, «Erzbistum»:
JAN, L., «Methodios' pannonisches oder mährisches Erzbistum?», στο J. MACHÁČEK - Š. UNGERMAN (επιμ.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 430

archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav (5-9/10/2009, Břeclav, Tschechische Republik), Bonn, 2011, σελ. 665-668.

JANIN, ***Srednevekovyj Novgorod***:
JANIN, V.L., ***Srednevekovyj Novgorod. Očerki arheologii i istorii (Το μεσαιωνικό Νόβγκοροντ. Ιστορική και αρχαιολογική μελέτη)***, Moskva, 2004.

JANKOVIĆ, ***Srednjovekovno naselje***:
JANKOVIĆ, M., ***Srednjovekovno naselje na Velikom Gradtsu u X-XI veku (Μεσαιωνικός οικισμός στο Veliki Gradets το 10-11ο αι.)***, Beograd, 1981.

JASIENICA, ***Jagiełłonian Poland***:
JASIENICA, P., ***Jagiełłonian Poland***, Miami, 1978.

JASIENICA, ***Piast Poland***:
JASIENICA, P., ***Piast Poland***, New York, 1985.

JASIENICA, ***The Commonwealth***:
JASIENICA, P., ***The Commonwealth of both nations (Poland and Lithuania): the Silver Age***, New York, 1987.

JASIŃSKI, ***Rodowód***:
JASIŃSKI, K., ***Rodowód pierwszych Piastów (Η γενεαλογία των πρώτων Πιάστ)***, Warszawa-Wrocław, 1992.

JELDRUCH, ***Constitutions***:
JELDRUCH, J., ***Constitutions, elections and legislatures of Poland, 1493-1993***, New York, 1998.

JIREČEK, «Uroš, Vukašin»:
JIREČEK, K., «Srpski Tsar Uroš, Kralj Vukašin i Dubrovčani (Ο σέρβος ηγεμόνας Ούρος, ο κράλης Βούκασιν και οι κάτοικοι του Ντουμπρόβνικ)», στο ***Zbornik Konstantina Jirečeka***, τόμ. I, Beograd, 1959, σελ. 339-386.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 431

Jireček - Radonić, *Istorija Srba*:
Jireček, K. - Radonić, J., *Istorija Srba (Ιστορία των Σέρβων)*, τόμ. II, Beograd, ²1978.

Johansen, «Novgorod und die Hanse»:
Johansen, P., «Novgorod und die Hanse», στο F. Rörig - A. von Brandt - W. Koppe (επιμ.), *Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte*, Lübeck, 1953, σελ. 121-148.

Jordanov, «Ranni formi»:
Jordanov, I., «Ranni formi na monetno proizvodstvo (XI-XII v.) v bălgarskite zemi (Πρώιμες μορφές νομισματικής παραγωγής [11ος-13ος αι.])», *Numizmatika* 14/2 (1980), σελ. 4-15.

Jordanov, «Neizdadeni»:
Jordanov, I., «Neizdadeni vizantijski olovni pečati ot Silistra (Αδημοσίευτα βυζαντινά μολυβδόβουλα από τη Σιλίστρια)», *INMV* 34 (1983), σελ. 97-110.

Jordanov, *Pečatite*:
Jordanov, I., *Pečatite ot strategijata v Preslav (971-1088) (Μολυβδόβουλα από την έδρα του στρατηγού στην Πρεσλάβα [971-1088])*, Sofija, 1993.

Jordanov, *Corpus*:
Jordanov, I., *Corpus of Byzantine Lead Seals from Bulgaria*, τόμ. I-III, Sofia, 2003-2009.

Jovanović, «Zakon»:
Jovanović, T., «Zakon sudnij ljudem - prvi pisani slovenski zakonik (Νόμος για την εκδίκαση των ανθρώπων - ο πρώτος σλαβικός νομικός κώδικας)», στο M. Rakotsija (επιμ.), *Niši Vizantija. Naučni skup* (Niš, 3-5 iuna 2002), *Zbornik radova*, Niš, 2003, σελ. 199-216.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 432

JOVČEVA, «Problemy»:
JOVČEVA, M., «Problemy tekstologičeskogo izučenija drevnejših pamjatnikov original'noj slavjanskoj gimnografii (Προβλήματα της κειμενολογικής μελέτης των αρχαιότερων μνημείων της πρωτότυπης σλαβικής υμνογραφίας)», στο K. STANTSEV (επιμ.), ***La poesia liturgica slava antica. XII Congreso Internazionale degli Slavisti*** (Lubliana, 15-21 Agosto 2003), Roma-Sofia, 2003, σελ. 56-78.

JURUKOVA - PENČEV, ***Pečati i moneti***:
JURUKOVA, J. - PENČEV, V., ***Bălgarski srednovekovni pečati i moneti (Βουλγαρικές μεσαιωνικές σφραγίδες και νομίσματα)***, Sofija, 1990.

KACYANOWSKI - KOZŁOWSKI, ***Najdawniejze dzieje***:
KACYANOWSKI, P. - KOZŁOWSKI, J.K., ***Najdawniejze dzieje ziem polskich (do VII w.) (Η αρχαία ιστορία των πολωνικών εδαφών μέχρι τον 7ο αι.)***, Kraków, 1998.

KAISER, ***Medieval Russia***:
KAISER, D.H., ***The growth of the law in medieval Russia***, Princeton, 1980.

KALHOUS, «Episcopal organization»:
KALHOUS, D., «The significance of the Sirmian and apostolic tradition in shaping Moravian episcopal organization», ***EME*** 17 (2009), σελ. 268-285.

KALHOUS, ***Anatomy of a Duchy***:
KALHOUS, D., ***Anatomy of a Duchy. The political and ecclesiastical structures of early Přemyslid Bohemia***, Leiden-Boston, 2012.

KALIĆ, «La region du Ras»:
KALIĆ, J., «La région du Ras à l'époque byzantine», στο H. AHRWEILER (επιμ.), ***Géographie historique du monde Méditerranéen***, Paris, 1988, σελ. 127-140.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 433

KALIĆ, «Naziv Raška»

KALIĆ, J., «Naziv Raška u starijoj srpskoj istoriji (IX-XII)» (Η ονομασία Ρασκία στην πρώιμη σερβική ιστορία, 9ος-12ος αι.), *Zbornik Filozofskog Fakulteta* 14/1 (1979), σελ. 79-92.

KÄMPF, *Canossa*:

KÄMPF, H., *Canossa als Wende. Ausgewählte Aufsätze zur neueren Forschung*, Darmstadt, 1963.

KARDARAS, «Byzantine-Antic treaty»:

KARDARAS, G., «The Byzantine-Antic treaty (545/56 A.D.) and the defense of Scythia Minor», *Bsl* 68 (2010), σελ. 74-85.

KARGALOV, Vnešnepolitičeskie factory:

Kargalov, V., *Vnešnepolitičeskie factory razvitija feodal'noj Rusi. Feodal'naja Rus i kočevniki (Οι εξωτερικοί πολιτικοί παράγοντες στην ανάπτυξη της φεουδαρχικής Ρωσίας. Η φεουδαρχική Ρωσία και οι νομάδες)*, Moskva, 1967.

KASTRITSIS, *The sons of Bayezid*:

KASTRITSIS, D.J., *The sons of Bayezid. Empire building and representation in the Ottoman civil war of 1402-1413*, Leiden-Boston, 2007.

KATIĆ, *Gottschalk*:

KATIĆ, L., *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira (Ο Σάξονας Gottschalk στην αυλή του πρίγκιπα Trpimir)*, Zagreb, 1932.

KAVÁNOVÁ, «Slavianskie kurgannye»:

KAVÁNOVÁ, B., «Slavianskie kurgannye mogil'niki iuzhnoi Moravii (Σλαβικά νεκροταφεία με τύμβους στη Νότια Μοραβία)» στο J. PAVUJ (επιμ.), *Actes du XII-e Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques* (Bratislava, 1-7 septembre 1991), Bratislava, 1993, σελ. 48-56.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 434

KAVÁNOVÁ, «Mikulčice»:
KAVÁNOVÁ, B., «Knochen - und Geweihindustrie in Mikulčice», στο F. DAIM - L. POLÁČEK (επιμ.), ***Studien zum Burgwall von Mikulčice***, Brno, 1995, σελ. 113-378.

KĘTRZYŃSKI, ***Kazimierz Odnowiciel***:
KĘTRZYŃSKI, ST., ***Kazimierz Odnowiciel (1034-1058) (Καζιμίρ ο Μεταρρυθμιστής [1034-1058])***, Kraków, 2010.

KIELANOWSKI, ***Odyseja***:
KIELANOWSKI, L., ***Odyseja Władysława Warneńczyka (Η Οδύσσεια του Βλαδισλάβου της Βάρνας)***, London, 1991.

KINDLIMANN, ***Die Eroberung***:
KINDLIMANN, S., ***Die Eroberung von Konstantinopel als politische orderung des Westens im Hochmittelalter. Studien zur Entwicklung der Idee eines lateinischen Kaiserreiches in Byzanz***, Zürich, 1969.

KLAIĆ, ***Povijest Hrvata***:
KLAIĆ, N., ***Povijest Hrvata u ranom sredjem vijeku (Ιστορία της Κροατίας κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα)***, Zagreb, 1971.

KLAIĆ, ***Povijest Hrvata ad najstarijih vremena***:
KLAIĆ, V., ***Povijest Hrvata ad najstarijih vremena od svršetka XIX stoljeća (Ιστορία της Κροατίας από την παλαιότερη εποχή έως το τέλος του 19ου αιώνα)***, τόμ. I-V, Zagreb, 1892.

KLAIĆ, «Hrvatska plemena»:
KLAIĆ, V., «Hrvatska plemena od XI. do XVI. stoljeća (Κροατικές φυλές από τον 11ο έως τον 16ο αιώνα)», ***Radovi Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*** 130 (1897), σελ. 1-85.

KLAIĆ, ***Krčki knezovi Frankapani***:
KLAIĆ, V., ***Krčki knezovi Frankapani (Οι Frankapan, πρίγκιπες του Krk)***, Zagreb, 1901.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 435

KLANICA, ***Nechvalín, Prušánky***:
KLANICA, Z., ***Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště (Nechvalín, Prušánky. Τέσσερα σλαβικά νεκροταφεία)***, Brno, 2006.

KLÁPŠTĚ, ***Czech lands***:
KLÁPŠTĚ, J., ***The Czech lands in medieval transformation***, Leiden-Boston, 2012.

KNOLL, ***The rise***:
KNOLL, P.W., ***The rise of the Polish monarchy: Piast Poland in East Central Europe, 1320-1370***, Chicago, 1970.

KNOLL, «Economic and political institutions»:
KNOLL, P.W., «Economic and political institutions on the Polish-German frontier in the Middle Ages», στο R. BARTLETT - A. MACKAY (επιμ.), ***Medieval Fronier Societies***, Oxford, 1989, σελ. 151-174.

KOČEV, «Hazarite i misijata»:
KOČEV, N., «Hazarite i misijata na Konstantin-Kiril (Οι Χάζαροι και η αποστολή του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου)», ***Istoričeski Pregled*** 28/6 (1972), σελ. 54-67.

KODER, «Siedlungsgebiete»:
KODER, J., «Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland», *BZ* 71 (1978), σελ. 315-331.

KODER, «Slawen-Namen»:
KODER, J., «Anmerkungen zum Slawen-Namen in byzantinischen Quellen», *TM* 14 (2002), σελ. 333-346.

KODOV, «L'oeuvre littéraire»:
KODOV, CH., «L'œuvre littéraire des disciples des saints Cyrille et Méthode en Bulgarie», στο Ι. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ (επιμ.), *Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπί τῇ χιλιοστῇ*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 436

καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη, 1968, σελ. 265-287.

KOLANKOWSKI, ***Jagiellonowie***:
KOLANKOWSKI, L., ***Jagiellonowie i unia (Η δυναστεία των Γιαγκέλλων και η ένωση)***, Lwów, 1936.

KOLESOV, ***Drevnerusskij literaturnyj jazyk***:
KOLESOV, V.V., ***Drevnerusskij literaturnyj jazyk (Παλαιά ρωσική λόγια γλώσσα)***, Leningrad, 1989.

KOLLAUTZ, «Awaren»:
KOLLAUTZ, A., «Awaren, Langobarden und Slawen in Noricum und Istrien», ***Carinthia*** 1 (1965), σελ. 619-645.

KOŠĆAK, «Od Epidaura do Dubrovnika»:
KOŠĆAK, V., «Od Epidaura do Dubrovnika (Από την Επίδαυρο στο Ντουμπρόβνικ)», ***Dubrovnik*** n.s. 8 (1997), σελ. 5-38.

KOSMAN, ***Jagiełło***:
KOSMAN, M., ***Jagiełło królem Polski: z dziejów unii Polski i Litwy (Γιαγκέλλο, βασιλιάς των Πολωνών: η ιστορία της Πολωνο-λιθουανικής Ένωσης)***, Warszawa, 1987.

KOŠTA - HOŠEK, «Meč»:
KOŠTA, J. - HOŠEK, J., «Meč z hrobu 580 ve III. kostele v Mikulčicích. Příspěvek k diskusi o jednom ze zástupců nejvyšší staromoravské elity (Το ξίφος από τον τάφο 580 της τρίτης Εκκλησίας στο Mikulčice. Σημείωμα για έναν εκπρόσωπο της ανώτατης ελίτ της Μεγάλης Μοραβίας)», ***Studia Mediaevalia Pragensia*** 8 (2008), σελ. 177-207.

KOSTOVA, «Bulgarian monasteries»:
KOSTOVA, R., «Bulgarian monasteries, ninth to tenth centuries: interpreting the archaeological evidence», ***PP*** 8 (2000), σελ. 190-202.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 437

KOTLJAR, Diplomatija yužnoj Rusi:
KOTLJAR, N.F., *Diplomatija yužnoj Rusi (Διπλωματία της νότιας Ρωσίας)*, Sankt Peterburg, 2003.

KOUŘIL , «Staří Mad'ari»:
KOUŘIL , P., «Staří Mad'ari a Morava z pohledu archeologie (Οι πρώιμοι Ούγγροι και η Μοραβία υπό το φως της αρχαιολογίας)», στο J. KLÁPŠTĚ, - E. PLEŠKOVÁ - J. ŽEMLIČKA (επιμ.), *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. Narozenin Dušana Třeštíka*, Praha, 2003, σελ. 110-146.

KOUŘIL, «Kriegergräber»:
KOUŘIL, P., «Frühmittelalterliche Kriegergräber mit Flügellanzen und Sporen des Typs Biskupija-Crkvina auf mährischen Nekropolen», στο P. KOUŘIL (επιμ.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz* (Mikulčice, 25-26/5/2004), Brno, 2005, σελ. 67-99.

KOUŘIL, «Velká Morava»:
KOUŘIL, P., «Velká Morava (Μεγάλη Μοραβία)», στο P. SOMMER - D. TŘEŠTČÍK, J. ŽEMLIČKA (επιμ.), *Přemyslovci - budování českého státu*, Praha, 2009, σελ. 100-121 και σελ. 594-595.

KOVAČEVIĆ, «Aperçu historique»:
KOVAČEVIĆ, J., «Aperçu historique et archéologique sur le rôle des villes de la Dalmatie méridionale dans l'expansion du christianisme parmi les Serbes», *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 17 (1965), σελ. 65-71.

KOZLOWSKA-BUDKOWA, «The University of Cracow»:
KOZLOWSKA-BUDKOWA, S., «The foundation of the University of Cracow», στο *Poland in Christian civilisation*, London, 1985, σελ. 165-179.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 438

KOZLOWSKI, ***Mesolithic***:
KOZLOWSKI, ST., ***Mesolithic in Poland***, Warsaw, 1986.

KOŽUHAROV, «Tărnovskata knižovna škola»:
KOŽUHAROV, ST., «Tărnovskata knižovna škola i razvitieto na himničnata poejija v starata bălgarska literatura (Η λογοτεχνική σχολή του Τύρνοβου και η ανάπτυξη της υμνογραφικής ποίησης στην παλαιοβουλγαρική λογοτεχνία)», στο P. RUSEV - G. DANČEV - E. SARAFOVA (επιμ.), ***Tărnovskata knižovna škola 1371-1971. Meždunaroden simpozium*** (Veliko Tărnovo, 11-14 Oktomvri 1972), Sofija, 1974, σελ. 277-309.

KOŽUHAROV, «Metodievijat kanon»:
KOŽUHAROV, ST., «Metodievijat kanon za Dimităr Solunski (novi danni za istorijata na teksta) (Ο κανόνας του Μεθοδίου για τον άγιο Δημήτριο [νέα στοιχεία για την ιστορία του κειμένου])», ***KMS*** 3 (1986), σελ. 72-78.

KOŽUHAROV, «Kanon»:
KOŽUHAROV, ST., «Kanon za Dimităr Solunski (Κανόνας για τον άγιο Δημήτριο)», ***KME***, τόμ. II, Sofija, 1995, σελ. 215-217.

KRAJČOVIČ, «Ethnonymen»:
KRAJČOVIČ, R., «Sprachwissenschaftliche Probleme des frühen Mittelalters. Die Ethnonymen Sloveni und Moravani im Karpatenbecken im 9.-12. Jh.», στο D. BIALEKOVÁ - J. ZÁBOJNÍK (επιμ.), ***Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Symposium Nitra*** (6.-10. November 1994), Bratislava, 1996, σελ. 421-427.

KRÁLÍK, «Vozniknovenije»:
KRÁLÍK, O., «Vozniknovenije I. staroslavjanskogo "Žitija Vjačeslava" (Η παραγωγή του πρώτου παλαιοσλαβικού Βίου του Vjačeslav)», ***Bsl*** 27 (1966), σελ. 131-163.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 439

KREKIĆ, «O ratu»:
KREKIĆ, B., «O ratu Dubrovnika i Srbije 1327-1328 (Σχετικά με τον πόλεμο του Ντουμπρόβνικ και της Σερβίας στα 1327-1328)», *ZRVI* 11 (1968), σελ. 193-204.

KREKIĆ, «Hinterland population»:
KREKIĆ, B., «Dubrovnik as a pole of attraction and a point of transition for the hinterland population in the Late Middle Ages», στο B. KREKIĆ (επιμ.), *Dubrovnik. A Mediterranean urban society 1300-1600*, Aldershot-Brookfield, 1997, σελ. 67-75.

KRÜGER, «Grab und Verehrung»:
KRÜGER, J., «Grab und Verehrung Kyrills in S. Clemente in Rom», στο E. KONSTANTINOU (επιμ.), *Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos. Beiträge eines Symposions der Griechisch-deutschen Initiative Würzburg im Wasserschloss Mitwitz vom 25-27 Juli 1985 zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Methodios*, Münsterschwarzach, 1991, σελ. 105-126.

KRUK, *The Neolithic settlement*:
KRUK, J., *The Neolithic settlement of southern Poland*, Oxford, 1980.

KRUTTSCHNITT, «Ellwangen»:
KRUTTSCHNITT, E., «Ellwangen - der Verbannungsort des Slavenapostels Methodius? Ein forschungsgeschichtlicher Überblick, zugleich ein Schulbeispiel der Rezeption», *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte* 8 (1989), σελ. 149-217.

KRZYŻANIAKOWA - OCHMAŃSKI, *Władysław II*:
KRZYŻANIAKOWA, J. - OCHMAŃSKI, J., *Władysław II Jagiełło (Βλαδισλάβος Β΄ Γιαγκέλλος)*, Wrocaław-Warszawa-Kraków, 1990.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 440

KUEV, ***Azbučnata molitva***:
KUEV, K., ***Azbučnata molitva v slavjanskite literaturi (Η Αλφαβητική προσευχή στη σλαβική λογοτεχνία)***, Sofija, 1974.

KUEV, «Pohvalata na tsar Simeon»:
KUEV, K., «Pohvalata na tsar Simeon. Rekonstruktsia i razbor (Εγκωμιαστικός λόγος για τον τσάρο Συμεών. Ανασύσταση και ανάλυση)», *PBg* 10 (1986), σελ. 3-23.

KUNSTMANN, ***Die Slaven***:
KUNSTMANN, H., ***Die Slaven***, Stuttgart, 1996.

KUSKOV, ***Istorija drevnerusskoj literatury***:
KUSKOV, V.V., ***Istorija drevnerusskoj literatury (Ιστορία της μεσαιωνικής ρωσικής λογοτεχνίας)***, Moskva, 2003.

KUTZLI, ***Die Bogomilen***:
KUTZLI, R., ***Die Bogomilen. Geschichte, Kunst, Kultur***, Stuttgart, 1977.

KYRRIS, «Continuity and differentation»:
KYRRIS, C., «Continuity and differentation in the régime established by Andronicus III after his victory of 23/24 v. 1328», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 43 (1977-1978), σελ. 278-328.

LABUDA, ***Mieszko II***:
LABUDA, G., ***Mieszko II król polski (1025-1034): czasy przełomu w dziejach państwa polskiego (Ο Πολωνός βασιλιάς Mieszko Β΄ (1025-1034): μια σημαντική ανακάλυψη στην ιστορία του πολωνικού κράτους)***, Kraków, 1992.

LABUDA, ***Mieszko I***:
LABUDA, G., ***Mieszko I (Mieszko A΄)***, Wrocław, 2002.

LAIOU, ***Constantinople***:
LAIOU, A.E., ***Constantinople and the Latins: the foreign policy of Andronicus II, 1282-1328***, Cambridge, 1972.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 441

LALIK, «La génèse du réseau urbain»:
LALIK, T., «La génèse du réseau urbain en Pologne medieval», *APH* 34 (1976), σελ. 97-120.

LEMERLE, «Invasions»:
LEMERLE, P., «Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle», στο P. LEMERLE (επιμ.), *Essais sur le monde byzantin*, London, 1980, σελ. 265-308.

LERSKI, *Historical dictionary*:
LERSKI, G.J., *Historical dictionary of Poland, 966-1945*, Westport, 1996.

LEŚNY, «Stefan Zavida»:
LEŚNY, J., «Stefan Zavida als Sohn von Uroš I. und Vater von Stefan Nemanja», *Südostforschungen* 48 (1989), σελ. 37-49.

LIHAČEV, «Drevneslavjanskie literatury kak sistema»:
LIHAČEV, D.S., «Drevneslavjanksie literatury kak sistema (Οι μεσαιωνικές σλαβικές γραμματείες ως σύστημα)», στο *Slavianskie literatury. Doklady sovietskoj delegatsii: VI meždun. s'ezd slavistov* (Praga, avgust, 1968 g.), Moskva, 1968, σελ. 5-48.

LIHAČEV, *Čelovek v literature*:
LIHAČEV, D.S., *Čelovek v literature drevnej Rusi (Ο άνθρωπος στην λογοτεχνία της μεσαιωνικής Ρωσίας)*, Sankt Petersburg, 1970.

LIHAČEV, *Razvite*:
LIHAČEV, D.S., *Razvite russkoj literatury X-XVII vekov (Η ανάπτυξη της ρωσικής λογοτεχνίας, 10ος-17ος αι.)*, Leningrad, 1973.

LIHAČEV, *Istorija russkoj literatury*:
LIHAČEV, D.S., *Istorija russkoj literatury 10-17 vekov (Ιστο-*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 442

ρία της ρωσικής λογοτεχνίας του 10ου-17ου αι.), Moskva, 1979.

LIHAČEV, «Daniil Zatočnik»:
LIHAČEV, D.S., «Daniil Zatočnik (Δανιήλ ο Δεσμώτης)», στο D.S. LIHAČEV - O.V. TVOROGOV - D.M. BULANIN (επιμ.), ***Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rusi***, τόμ. I, Leningrad, 1987, σελ. 112-115.

LIHAČEV, «Velikoe nasledie»:
LIHAČEV, D.S., «Velikoe nasledie (Μεγάλη κληρονομιά)», στο D.S. LIHAČEV (επιμ.), ***Izbrannye raboty v treh tomah***, τόμ. II, Leningrad, 1987, σελ. 3-342.

LIHAČEV, «Vladimir Monomah»:
LIHAČEV, D.S., «Vladimir Monomah (Βλαδίμηρος Μονομάχος)», στο D.S. LIHAČEV - O.V. TVOROGOV - D.M. BULANIN (επιμ.), ***Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rusi***, τόμ. I, Leningrad, 1987, σελ. 98-102.

LIHAČEV, ***Istoričeskaja poetika***:
LIHAČEV, D.S., ***Istoričeskaja poetika russkoj literatury i drugie rabotu (Η ιστορική ποιητική της ρωσικής λογοτεχνίας και άλλα έργα)***, Sankt Petersburg, 2001.

LIHAČEV, ***Tekstologia***:
LIHAČEV, D.S., ***Tekstologia (na materiale russkoj literatury 10-17 vekov) (Κειμενολογία [βάσει των ρωσικών γραμμάτων του 10ου-17ου αι.])***, Sankt Petersburg, 2001.

LILIE, «Myriokephalon»:
LILIE, R.-J., «Die Schlacht von Myriokephalon (1176). Auswirkungen auf das byzantinische Reich im ausgehendn 12. Jahrhundert», ***REB*** 35 (1977), σελ. 257-275.

LOCHMAN, ***Zeal for truth***:
LOCHMAN, J.M., ***Zeal for truth and tolerance: the ecumenical challenge of the Czech Reformation***, Edinburgh, 1996.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 443

LOTMAN, ***Problema vizantijskogo vlijanija***:
LOTMAN, JU.M., «Problema vizantijskogo vlijanija na russkuju kul'turu v tipologičeskom osveschenii (Το πρόβλημα της βυζαντινής επιρροής στον ρωσικό πολιτισμό από την τυπολογική άποψη)», στο G.K. VAGNER (επιμ.), ***Vizantija i Rus'. Sbornik pamjati V. D. Lihačevoj***, Moskva, 1989, σελ. 227-235.

LOTTER, «The Crusading idea»:
LOTTER, F., «The Crusading idea and the conquest of the region east of the Elbe», στο R. BARTLETT - A. MCKAY (επιμ.), ***Medieval frontier societies***, Oxford, 1989, σελ. 267-306.

LOUD, «Re-examination»:
LOUD, G.A., «A re-examination of the coronation of Symeon of Bulgaria in 913», ***Journal of Theological Studies*** 39 (1978), σελ. 109-120.

LOUD, Robert Guiscard:
LOUD, G.A., ***The Age of Robert Guiscard: Southern Italy and the Norman conquest***, London - New York, 2000.

LÖWE, «Persönlichkeitsbild»:
LÖWE, H., «Ermenrich von Passau, Gegner des Methodius. Versuch eines Persönlichkeitsbildes», ***Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*** 126 (1986), σελ. 221-241.

LUKOWSKI - HUBERT, ***A concise history***:
LUKOWSKI, J. - HUBERT, Z., ***A concise history of Poland***, Cambridge, 2001.

LUNT, «The language of Rus'»:
LUNT, H., «The language of Rus' in the XIth century. Some observations about facts and theories», ***Harvard Ukrainian Studies*** 12/13 (1988/1989), σελ. 276-313.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 444

LUNT, «Cyril and Methodius»:
LUNT, H., «Cyril and Methodius with Rastislav prince of Morava: Where were they?», στο *Thessaloniki - Magna Moravia. Proceedings of the International conference* (Thessaloniki, 16-19 October 1997), Thessaloniki, 1999, σελ. 87-112.

LÜTZOW, *Bohemian literature*:
LÜTZOW, F., *A history of Bohemian literature*, London, 1899.

MACEK, *Jiří z Poděbrad*:
MACEK, J., *Jiří z Poděbrad (Γιούρι Ποντεμπράντυ)*, Praha, 1967.

MACHÁČEK, «Ethnogenese»:
MACHÁČEK, J., «Das Brandgräberfeld von Břeclav-Pohansko: Bemerkungen zur slawischen Ethnogenese in Mitteleuropa», *Archaeologia Austriaca* 78 (1994), σελ. 219-231.

MACHÁČEK, «Disputes»:
MACHÁČEK, J., «Disputes over Great Moravia: chiefdom or state? The Morava or the Tisza river?», *EME* 17 (2009), σελ. 248-267.

MACHÁČEK, *Rise of medieval towns*:
MACHÁČEK, J., *The rise of medieval towns and states in East Central Europe. Early medieval centres as social and economic systems*, Leiden-Boston, 2010.

MADDEN, «Venice and Constantinople»:
MADDEN, T.F., «Venice and Constantinople in 1171 and 1172: Enrico Dandolo's attitude towards Byzantium», *Mediterranean Historical Review* 8/2 (1993), σελ. 166-185.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 445

MADDEN, «Outside»:
MADDEN, T.F., «Outside and Inside the Fourth Crusade», *International History Review* 17 (1995), σελ. 726-743.

MADDEN, *Enrico Dandolo*:
MADDEN, T.F., *Enrico Dandolo and the rise of Venice*, Baltimore, 2003.

MADDEN, *Crusades*:
MADDEN, T.F., *The new concise history of the Crusades*, New York, 2006.

MADGEARU, «Lacus Mursianus»:
MADGEARU, A., «About Lacus Mursianus (Jordanes, Getica 30 and 35)», *Bsl* 58/1 (1997), σελ. 87-89.

MADGEARU, «Onglos»:
MADGEARU, A., «Recent discussions about Onglos», στο M. IACOB - E. OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU - F. TOPOLEANU (επιμ.), *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a. aniversare 1950-2000*, Tulcea, 2000, σελ. 323-348.

MADGEARU, «Transylvania»:
MADGEARU, A., «Transylvania and the Bulgarian expansion in the 9th and 10th centuries», *Acta Musei Napocensis* 39-40/2 (2002-2003), σελ. 41-61.

MADGEARU, «Salt trade»:
MADGEARU, A., «Salt trade and warfare: the rise of the Romanian-Slavic military organization in early medieval Transylvania», στο F. CURTA (επιμ.), *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Ann Arbor, 2005, σελ. 103-120.

MAENCHEN-HELFEN, *Huns*:
MAENCHEN-HELFEN, O.J., *The World of the Huns. Studies in their history and culture*, Berkeley - Los Angeles - London, 1973.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 446

MAGDALINO, *Empire*:
MAGDALINO, P., *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge, 1993 (ελληνική μετάφραση υπό τον τίτλο: *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού 1143-1180*, Αθήνα, 2008).

MAJOROV, *Galitsko-Volynskaja Rus'*:
MAJOROV, A.V., *Galitsko-Volynskaja Rus': očerki sotsial'no-političeskih otnošenij v domongol'skij period. Knjaz, bojare i gorodskaja obština (Η ρωσική Γαλικία-Βολυνία: μελέτη των κοινωνικο-ιστορικών σχέσεων κατά την προ-μογγολική περίοδο. Πρίγκιπες, βογιάροι και αστικές κοινότητες)*, Sankt Peterburg, 2001.

MAKSIMOVIČ, *Zakon sudnyi ljudem*:
MAKSIMOVIČ, K.A., *Zakon sudnyi ljudem. Istočnikovedčeskie i lingvističeskie aspekty issledovanija slavjanskogo juridičeskogo pamjatnika (Νόμος για την εκδίκαση των ανθρώπων. Πτυχές της μελέτης του σλαβικού δικονομικού μνημείου)*, Moskva, 2004.

MAKSIMOVIČ, «Zakon sudnyi ljudem»:
MAKSIMOVIČ, K.A., «Drevneišii pamjatnik slavianskogo prava "Zakon sudnyi ljudem": kompozitsija, perevodčeskaja tehnika, problema avtorstva (Η παλαιότερη διασκευή του παλαιοσλαβικού νομικού κώδικος "Νόμος για την εκδίκαση των ανθρώπων": σύνθεση, μετάφραση, τεχνική, συγγραφέας)», *VV* 61 (2002), σελ. 24-37.

MAKSIMOVIĆ, «O godini prenosa»:
MAKSIMOVIĆ, L., «O godini prenosa Nemanjinih moštiju u Srbiju (Σχετικά με το έτος μεταφοράς των λειψάνων του Νεμάνια στη Σερβία)», *ZRVI* 24/25 (1986), σελ. 437-444.

MAKSIMOVIĆ, «The Christianization»:
MAKSIMOVIĆ, L., «The Christianization of the Serbs and the Croats», στο A.-E. TACHIAOS (επιμ.), *The legacy of saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 447

the International Congress on the millenium of the conversion of Rus' to Christianity. Thessaloniki 26-28 November 1988, Thessaloniki, 1992, σελ. 167-184.

MALECZYŃSKI, ***Bolesław III***:
MALECZYŃSKI , K., ***Bolesław III Krzywousty (Βολεσλάβος Γ΄ ο «Στραβόστομος»)***, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

MALINGOUDI, ***Verträge***:
MALINGOUDI, J., ***Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jahrhunderts aus diplomatischer Sicht***, Thessaloniki, 1994.

MALINGOUDIS, «Die Nachrichten»:
MALINGOUDIS, PH., «Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des zweiten bulgarischen Staates», ***Byz*** 10 (1980), σελ. 73-134.

MALOVIĆ, «Stefan Dečanski»:
MALOVIĆ, M., «Stefan Dečanski i Zeta (Στέφανος Ντετσάνσκι και Ζέτα)», ***Istorijski Zapisi*** 41/4 (1979), σελ. 5-69.

MANOJLOVIĆ, «Jadransko»:
MANOJLOVIĆ, G., «Jadransko pomorje 9. stoljeća u svjetlu istočno-rimske (bizantinske) povijesti» (Η αδριατική Πομερανία τον 9ο αι., στον απόηχο της ανατολικο-ρωμαϊκής [βυζαντινής] ιστορίας), ***Rad JAZU*** 150 (1902), σελ. 1-102.

MANTEUFFEL, ***The formation***:
MANTEUFFEL, T., ***The formation of the Polish state (963-1194)***, Detroit, 1982.

MAREŠ, «Die Namen des Slavenapostels»:
MAREŠ, F.V., «Die Namen des Slavenapostels Methodius von Saloniki und seiner Gefährten im Verbrüderungsbuch des Reichenauer Klosters», ***Cmeth*** 1 (1971), σελ. 107-112.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 448

MAREŠ, ***Cyrilometodějská tradice***:
MAREŠ, F.V., ***Cyrilometodějská tradice a slavistika (Κυριλλομεθοδιανή παράδοση και σλαβολογία)***, Praha, 2000.

MARKOVIĆ, ***Antička naselja***:
MARKOVIĆ, M., ***Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske (Αρχαίοι οικισμοί και ελληνο-ρωμαϊκά τοπωνύμια στην Κροατία)***, Zagreb, 2004.

MARTIN, ***Treasure***:
MARTIN, J., ***Treasure of the land of darkness. The fur trade and its significance for medieval Russia***, Cambridge, 1986.

MARTIN, «Russia and the Golden Horde»:
MARTIN, J., «North-eastern Russia and the Golden Horde, 1246-1359», στο M. PERRIE (επιμ.), ***The Cambridge history of Russia***, τόμ. I: ***From early Rus' to 1689***, Cambridge, 2006, σελ. 127-157.

MARTIN, ***Medieval Russia***:
MARTIN, J., ***Medieval Russia 980-1584***, Cambridge, ²2007.

MASS, «Bischof Anno von Freising»:
MASS, J., «Bischof Anno von Freising, Richter über Methodius in Regensburg», στο F. ZAGIBA (επιμ.), ***Methodiana. Beiträge zur Zeit und Persönlichkeit sowie zum Schicksal und Werk des hl. Method***, Wien-Köln-Graz, 1976, σελ. 31-44.

MATEIČ, ***Bălgarskijat himnopisets***:
MATEIČ, P., ***Bălgarskijat himnopisets Efrem ot XIV vek. Delo i značenie (Ο βούλγαρος υμνογράφος Εφραίμ του 14ου αι. Έργο και σημασία)***, Sofija, 1982.

MATEJIĆ - MILIVOJEVIĆ, ***An anthology***:
MATEJIĆ, M. - MILIVOJEVIĆ, D., ***An anthology of mediaeval Serbian literature in English***, Colombus, Ohio, 1978.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 449

MATHIAS - VUČKOVIĆ, ***Kosovo***:
MATHIAS, J. - VUČKOVIĆ, V., ***The battle of Kosovo***, Santa Cruz, 1987.

MAURYA, «The humanism»:
MAURYA, A., «The humanism of Cyril and Methodius and their mission», στο P. DINEKOV (επιμ.), ***Hiljada i sto godini ot smărtta na Metodij*** (= ***KMS*** 4), Sofija, 1987, σελ. 34-43.

MAVROMATIS, ***Le Kralj Milutin***:
MAVROMATIS, L., ***La fondation de l'empire Serbe. Le Kralj Milutin***, Thessalonike, 1978.

MEDINI, ***Dubrovačke***:
MEDINI, M., ***Starine Dubrovačke (Αρχαιότητα στο Ντουμπρόβνικ)***, Dubrovnik, 1935.

MEDINTSEVA - POPKONSTANTINOV, ***Nadpisi***:
MEDINTSEVA, A. - POPKONSTANTINOV, K., ***Nadpisi iz Krugloi tserkvi v Preslave (Επιγραφές από τη Στρογγυλή εκκλησία στην Πρεσλάβα)***, Sofija, 1983.

MĚŘÍNSKÝ, «Großmähren»:
MĚŘÍNSKÝ, Z., «Großmähren. Ein frühmittelalterlicher Staat zwischen Ost und West» στο W. KOSCHMAL (επιμ.), ***Deutsche und Tschechen: Geschichte, Kultur, Politik***, München, 2001, σελ. 24-32.

MĚŘÍNSKÝ, «Mikulčice»:
MĚŘÍNSKÝ, Z., «Mikulčice - das Gräberfeld bei der IX. Kirche. Verlauf der Forschung und Fundsachlage», στο P. KOUŘIL (επιμ.), ***Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz, Mikulčice, 25-26/5/2004***, Brno, 2005, σελ. 115-136.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 450

MICHAUD, «The kingdoms of Central Europe»:
MICHAUD, C., «The kingdoms of Central Europe in the fourteenth century», στο M. JONES (επιμ.), ***The New Cambridge Medieval History***, τόμ. IV: ***c. 1300-c. 1415***, Cambridge, 2000, σελ. 735-763.

MIHALJČIĆ, ***The battle of Kosovo***:
MIHALJČIĆ, R., ***The battle of Kosovo in history and popular tradition***, Belgrade, 1989.

MIHALJEVIĆ - REINHART, «The Croatian redaction»:
MIHALJEVIĆ, M. - REINHART, J., «The Croatian redaction: language and literature», ***Incontri Linguistici*** 28 (2005), σελ. 31-82.

MIJATEV, ***Krăglata tsărkva***:
MIJATEV, K., ***Krăglata tsărkva v Preslav (Η Στρογγυλή εκκλησία στην Πρεσλάβα)***, Sofija, 1932.

MIJATEV, «Krumovijat dvorets»:
MIJATEV, K., «Krumovijat dvorets i drugi novootkriti postrojki v Pliska (Το παλάτι του Κρούμου και άλλα νεοαποκαλυφθέντα κτίρια στην Πλίσκα)», ***IBAI*** 14 (1940-1942), σελ. 73-135.

MIJATOVIĆ, ***Bitka***:
MIJATOVIĆ, A., ***Bitka na Krbavskom polju na 1493. godine (Η μάχη στην πεδιάδα της Krbava το 1493)***, Zagreb, 2005.

MIKLAS, ***Glagolitica***:
MIKLAS, H. (επιμ.), ***Glagolitica: zum Ursprung der slavischen Schriftkultur***, Wien, 2000.

MILETIĆ, «Bosnie-Herzégovine»:
MILETIĆ, N., «Résultats des recherches sur la période paléoslave en Bosnie-Herzégovine», ***Balcanoslavica*** 1 (1972), σελ. 121-128.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 451

Milosz, *Polish literature*:
Milosz, Cz., *The history of Polish literature*, Berkeley, 1983.

Miltenova, *Istorija*:
Miltenova, A., *Istorija na bălgarskata srednovekovna literatura (Ιστορία της βουλγαρικής μεσαιωνικής γραμματείας)*, Sofija, 2008.

Miltenova - Kaimakamova, «Uprising»:
Miltenova, A. - Kaimakamova, M., «The uprising of Patar Deljan (1040-1041) in a new Old Bulgarian source», *Bbul* 8 (1986), σελ. 227-240.

Minčeva, «Kalki»:
Minčeva, A., «Kalki (Δάνεια)», *KME*, τόμ. II, Sofija, 1995, σελ. 209-212.

Miquel, «L' Europe occidentale»:
Miquel, A., «L'Europe occidentale dans la relation arabe d'Ibrahim-ibn-Jaqub», *Annales de l'École Supérieure des Sciences* 13 (1966), σελ. 1048-1064.

Mirčeva - Bărlieva, «Predvaritelen spisăk»:
Mirčeva, B. - Bărlieva, S., «Predvaritelen spisăk na kirilometodievskite izvori (Προκαταρκτικός κατάλογος κυριλλο-μεθοδιανών πηγών)», στο P. Dinekov (επιμ.), *Hiljada i sto godini ot smărtta na Metodij* (= *KMS* 4), Sofija, 1987, σελ. 486-515.

Mirnik, «Coins»:
Mirnik, I., «Coins from early Croatian graves», *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 37 (2004), σελ. 205-250.

Mladenović, «O nekim pitanjima»:
Mladenović, A., «O nekim pitanjima stvaranja srpske redaktsije staroslobenskog jezika» (Σχετικά με κάποια ζητήματα της δημιουργίας της σερβικής παραλλαγής της σλαβονικής γλώσσας), *Arheografski Prilozi* 17 (1995), σελ. 7-18.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 452

MOLDOVAN, «Slovo o zakone»:
MOLDOVAN, A.M., «Slovo o zakone i blagodati: sopostavlenie spiskov (Ο λόγος περί του νόμου και χάρητος: η συγκριτική ανάλυση των χειρογράφων)», στο ***Istorija russkogo jazyka: Isslodovanija i teksty***, Moskva, 1982, σελ. 227-261.

MOLNÁR, *The Calques*:
MOLNÁR, N., ***The Calques of Greek origin in the most ancient old Slavic Gospel texts. A theoretical examination of calque phenomena in the texts of the archaic Old Slavic Gospel codices***, Köln-Weimar, 1985.

MORAVCSIK, «Byzantinische Mission»:
MORAVCSIK, G., «Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres», στο J.M. HUSSEY κ.ά. (επιμ.), ***Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*** (Oxford, 5-10 September 1966), London, 1967, σελ. 15-28.

MORGAN, *The Mongols*:
MORGAN, D., ***The Mongols***, Malden Mass., ²2007.

MORIJASU, «Hazarskaja missija»:
MORIJASU, T., «Hazarskaja missija Konstantina (Ee značenie v Žitii Kirilla) (Η χαζαρική αποστολή του Κωνσταντίνου [Η σημασία της στο Βίο Κυρίλλου)])», ***Starobălgarska Literatura*** 10 (1981), σελ. 39-51.

MORRISON, «Canossa»:
MORRISON, K.F., «Canossa: a revision», ***Traditio*** 18 (1962), σελ. 121-158.

MOŠIN, «Les Khazares»:
MOŠIN, V., «Les Khazares et les Byzantins d'après l'Anonyme de Cambridge», ***Byz*** 6 (1931), σελ. 309-325.

MOŠIN, «O periodizatsii»:
MOŠIN, V.A., «O periodizatsii russko-južnoslavianskih

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 453

literaturnyh sviazej 10-15 vv. (Οι περίοδοι των ρωσο-νοτιοσλαβικών λογοτεχνικών σχέσεων του 10ου-15ου αι.)», ***Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury*** 19 (1963), σελ. 28-106.

MUR'JANOV, *Gimnografija Kievskoj Rusi*:
MUR'JANOV, M.F., ***Gimnografija Kievskoj Rusi*** *(Η υμνογραφία στο κράτος των Ρως του Κίεβου)*, Moskva, 2003.

NADOLSKI, *Grunwald*:
NADOLSKI, A., ***Grunwald. Problemy wybrane*** *(Γκρύνβαλντ. Επιλεγμένα προβλήματα)*, Olsztyń, 1990.

NEEDHAM, *China*:
NEEDHAM, J., ***Science and civilisation in China***, τόμ. II, Cambridge, 1956.

NESBITT - OIKONOMIDES, *Catalogue*:
NESBITT, J. - OIKONOMIDES, N., ***Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art***, τόμ. I: ***Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea***, Washington D.C., 1991.

NESTOR, «La pénétration des Slaves»:
NESTOR, I., «La pénétration des Slaves dans la péninsule balkanique et dans la Grèce continentale. Considérations sur les recherches historiques et archéeologiques», ***Revue des Études Sud-Est Européennes*** 1 (1963), σελ. 41-68.

NIČETIĆ, *Provijest*:
NIČETIĆ, A., ***Provijest dubrovačke luce*** *(Ιστορία του λιμένος του **Dubrovnik**)*, Dubrovnik, 1996.

NICHORITIS, «Unknown stichera»:
NICHORITIS, K., «Unknown stichera to St Demetrius by St Methodius», στο A.-E. TACHIAOS (επιμ.), ***The legacy of saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the millenium of the conversion of Rus' to Christianity.***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 454

(Thessaloniki, 26-28 November 1988), Thessaloniki, 1992, σελ. 79-86.

NICOL, *The last centuries*:
NICOL, D.M., *The last centuries of Byzantium, 1261-1453*, London, 1972.

NICOL, *Byzantium and Venice*:
NICOL, D.M., *Byzantium and Venice: a study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge, 1988.

NICOL, *Epiros*:
NICOL, D.M., *The Despotate of Epiros, 1267-1479*, Cambridge, 1984.

NIEDERLÉ, *Manuel*:
NIEDERLÉ, L., *Manuel de l' Antiquité Slave*, Paris, 1923.

NIEL, *Albigeois*:
NIEL, F., *Albigeois et cathares*, Paris, 1955.

NIKODEM, *Jadwiga*:
NIKODEM, J., *Jadwiga. Król Polski (Γιαντβίγκα, βασιλέας Πολωνίας)*, Wrocław, 2009.

NIKOLOVA, «Metodij»:
NIKOLOVA, S., «Metodij (Μεθόδιος)», *KME,* τόμ. II, Sofija, 1995, σελ. 632-650.

NIKOLOVA, «Sv. Kliment Ohridski»:
NIKOLOVA, S., «Sv. Kliment Ohridski i pismenata kultura na pravoslavnite Slavjani prez srednovekovieto (Ο αγ. Κλήμης Αχρίδος και ο γραπτός πολιτισμός στους ορθόδοξους Σλάβους το μεσαίωνα)», στο *Kliment Ochridski - Život i delo* (= *KMS* 13), Sofija, 2000, σελ. 50-57.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 455

NIMČUK, *Glagoličnі listki*:
NIMČUK, V.V., *Kyivs'ki glagoličny listki (Τα γλαγολιτικά φύλα του Κιέβου)*, Kyiv, 1983.

NITSCHE, «Mongolenzeit»:
NITSCHE, P., «Die Mongolenzeit und der Aufstieg Moskaus (1240-1538)», στο M. HELLMANN (επιμ.), *Handbuch der Geschichte Rußlands*, τόμ. I/1, Stuttgart, 1981, σελ. 534-715.

NOONAN, *Islamic world*:
NOONAN, T.S., *The Islamic world, Russia and the Vikings, 750-900: the numismatic evidence*, Brookfield Vt., 1998.

NOVÁK, *Přehledné dějiny*:
NOVÁK, A., *Přehledné dějiny české literatury (Συνοπτική ιστορία της τσεχικής λογοτεχνίας)*, Olomouc, 1936-1939.

NOVOSEL'TSEV - PAŠUTO, «Vnešnjaja torgovlija»:
NOVOSEL'TSEV, A.P. - PAŠUTO, V.T., «Vnešnjaja torgovlija drevnej Rusi do serediny XIII v. (Το εξωτερικό εμπόριο της αρχαίας Ρωσίας έως τα μέσα του 13ου αι.)» *Istorija SSSR* 3 (1967), σελ. 81-108.

NOWACKI, *Czeskie roszczenia*:
NOWACKI, B., *Czeskie roszczenia do korony w Polsce w latach 1290-1335 (Τσεχικές διεκδικήσεις του στέμματος της Πολωνίας 1290-1335)*, Poznań, 1987.

NOWAKOWSKI, *Kazimierz Wielki*:
NOWAKOWSKI, T.T., *Kazimierz Wielki a Bydgoszcz (Ο Καζιμίρ ο Μέγας και το Bydgoszcz)*, Toruń, 2003.

O'BRIEN, *The DeHautevilles*:
O'BRIEN, D.C., *The DeHautevilles and Byzantium: an analysis of the events and consequences of the various assaults perpetrated on Byzantium from 1081-1108 by*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 456

Robert Guiscard, Bohemond and Tancred de Hauteville, Michigan, 1993.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, «Moneda Asăneştilor»:
OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, E., «Moneda Asăneştilor în contextul circulaţiei monetare din zona Gurilor Dunării (Νομίσματα των Ασενιδών στο πλαίσιο της νομισματικής κυκλοφορίας στην περιοχή του στομίου του Δούναβη)», στο E. STANESCU (επιμ.), ***Răscoala şi statul Asăneştilor, Bucureşti***, 1989, σελ. 114-152.

OBOLENSKY, ***The Bogomils***:
OBOLENSKY, D., ***The Bogomils. A study in Balkan neo-Manichaeism***, Cambridge, 1948.

ODLOŽILÍK, ***The Hussite king***:
ODLOŽILÍK, O., ***The Hussite king. Bohemia in European affairs 1440-1471***, New Brunswick, 1965.

OIKONOMIDES, «L'évolution»:
OIKONOMIDES, N., «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», ***TM*** 6 (1976), σελ. 125-152.

OIKONOMIDES, «La décomposition»:
OIKONOMIDES, N., «La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la Partitio Romaniae», στο ***Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*** (Athènes, septembre 1976), τόμ. IV: ***Histoire. Communications,*** Athènes, 1980, σελ. 3-28 (Ο ΙΔΙΟΣ, ***Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade***, London, 1992, XX).

OIKONOMIDES, «Presthlavitza»:
OIKONOMIDES, N., «Presthlavitza, the Little Preslav», ***SF*** 42 (1983), σελ. 1-9.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 457

OIKONOMIDES, «Première occupation»:
OIKONOMIDES, N., «À propos de la première occupation byzantine de la Bulgarie (971-ca 986)», στο M. BALARD (επιμ.), *ΕΥΨΥΧΙΑ. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τόμ. II, Paris, 1998, σελ. 581-589.

OLAJOS, «Peuplade slave»:
OLAJOS, TH., «Quelques remarques sur une peuplade slave en Hellade», *VV* 55 (80)/2 (1998), σελ. 106-110.

OL'ŠEVSKAJA, «Paterik Kievo-Pečerskij»:
OL'ŠEVSKAJA, L.A., «Paterik Kievo-Pečerskij (Πατερικό της Μονής των Σπηλαίων)», στο D.S. LIHAČEV - O.V. TVOROGOV - D.M. BULANIN (επιμ.), *Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rusi*, τόμ. I, Leningrad, 1987, σελ. 308-313.

OSTROGORSKY, «Étienne Dušan»:
OSTROGORSKY, G., «Étienne Dušan et la noblesse serbe dans la lutte contre Byzance», *Byz* 22 (1952-1953), σελ. 151-159.

OSTROGORSKY, «Moravian mission»:
OSTROGORSKY, G., «The Byzantine background of the Moravian mission», *DOP* 19 (1965), σελ. 1-18.

OSTROWSKI, *Muscovy and the Mongols*:
OSTROWSKI, D., *Muscovy and the Mongols: cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304-1589*, Cambridge, 1998.

OSTROWSKI, «Battle on the Ice»:
OSTROWSKI, D., «Alexander Nevskii's "Battle on the Ice": the creation of a legend» *Russian History/Histoire Russe* 33/2-4 (2006), σελ. 289-312.

OSTROWSKI, «Moscow the third Rome»:
OSTROWSKI, D., «"Moscow the third Rome" as historical ghost», στο S. BROOKS (επιμ.), *Byzantium: faith and power*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 458

(1261-1557). Perspectives on late Byzantine art and culture, New York, 2006, σελ. 170-179.

OVČAROV, «Cyrillic inscription»:
OVČAROV, D., «A cyrillic inscription of 931 in Preslav», *Bulgarian Historical Review* 4 (1976), σελ. 71-75.

OVČAROV, *Risunki*:
OVČAROV, D., *Bălgarski srednovekovni risunki-grafiti (Βουλγαρικό μεσαιωνικό σχέδιο-γκραφίτο)*, Sofija, 1982.

OVČAROV, *Religija*:
OVČAROV, D., *Prabălgarskata religija. Proizhod i săshtnost (Η πρωτοβουλγαρική θρησκεία. Προέλευση και ουσία)*, Sofija, 1997.

OVČAROV - DONČEVA, «Monumentalnite»:
OVČAROV, D. - DONČEVA, S., «Monumentalnite preslavskite baziliki - genezis, arhitekturen tip, razvitie (Η μνημειώδης βασιλική της Πρεσλάβας - δημιουργία, αρχιτεκτονικός τύπος, εξέλιξη)», *Preslav* 6 (2004), σελ. 91-106.

OVČAROV - ALADŽOV - OVČAROV, *Golemijat tsarski dvorets*:
OVČAROV, D. - ALADŽOV, Ž. - OVČAROV, N., *Golemijat tsarski dvorets văv Veliki Preslav*, τόμ. I: *Preslavskaja patriaršija prez X vek (Το μεγάλο βασιλικό παλάτι στην Πρεσλάβα*, τόμ. I: *Το πατριαρχείο της Πρεσλάβας κατά τον 10ο αι.*), Sofija, 1991.

OŻÓG, *Intelektualiści*:
OŻÓG, K., *Intelektualiści w sułbie Królestwa Polskiego w latach 1306-1382 (Διανοούμενοι στην υπηρεσία του πολωνικού βασιλείου 1306-1382)*, Kraków, 1995.

PÁNEK - TŮMA, *Czech lands*:
PÁNEK, J. - TŮMA, O., *A history of the Czech lands*, Prague, 2009.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 459

PANIN, ***Istorija tserkovnoslavianskogo jazyka***:
PANIN, L.G., ***Istorija tserkovnoslavianskogo jazyka i lingvističeskaja tekstologija (Η ιστορία της εκκλησιαστικής σλαβικής γλώσσας και η γλωσσολογική μελέτη των αρχαίων κειμένων)***, Novosibirsk, 1995.

PAPACOSTEA, ***Between the Crusade***:
PAPACOSTEA, Ş., ***Between the Crusade and the Mongol empire***, Cluj-Napoca, 1998.

PAPASTATHIS, «The procedural principles»:
PAPASTATHIS, CH.K., «The procedural principles of Methodius' anonymous Homily», στο P. DINEKOV (επιμ.), ***Hiljada i sto godini ot smărtta na Metodij*** (= ***KMS*** 4), Sofija, 1987, σελ. 272-273.

PAPASTATHIS, «The origin of the penances»:
PAPASTATHIS, CH.K., «The origin of the penances in Methodios' anonymous homily», στο A.-E. TACHIAOS (επιμ.), ***The legacy of saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the millenium of the conversion of Rus' to Christianity*** (Thessaloniki, 26-28 November 1988), Thessaloniki, 1992, σελ. 71-74.

PAPÉE, ***Jan Olbracht***:
PAPÉE, F., ***Jan Olbracht***, Kraków, 2006.

PEJČEV, «Protsesăt sreštu»:
PEJČEV, B., «Protsesăt sreštu Metodij v Regensburg i rešenijata na Konstantinopolskija săbor ot 869-870 g. (Η λειτουργία του Μεθοδίου στο Regensburg και η λύση στη σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 869-870)», ***KMS*** 3 (1986), σελ. 28-34.

PEKARSKAJA - KIDD, ***Silberschatz***:
PEKARSKAJA, L.V. - KIDD, D., ***Der Silberschatz von Marty-***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 460

novka (Ucraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert, Innssburg, 1994.

PETKANOVA, ***Starobălgarska literatura***:
PETKANOVA, D., ***Starobălgarska literatura, IX-XVIII vek (Παλαιοβουλγαρική γραμματεία, 9ος-18ος αι.)***, Sofija, 1992.

PETKOV, «Konstantin Kostenečki»:
PETKOV, G., «Konstantin Kostenečki (Κωνσταντίνος Κοστενέτσκι)», ***KME***, τόμ. I, Sofija, 1995, σελ. 423-426.

PETROV, «Bodin»:
PETROV, A., «Knjaz' Konstantin Bodin (Ηγεμόνας Κωνσταντίνος Βοδίνος)», στο ***Sbornik V.I. Lamanskogo***, Sankt Petersburg, 1883, σελ. 239-264.

PICCHIO, «Pletenie slovets»:
PICCHIO, R., «"Pletenie slovets" i literaturnite stilove na prsvoslavnite slavjani v epohata na kăsnoto srednovekovie» (Η «πλοκή λόγων» και το λογοτεχνικό ύφος των ορθοδόξων Σλάβων στον ύστερο Μεσαίωνα), στο R. PICCHIO (επιμ.), ***Pravoslavnoto slavjanstvo i starobălgarskata kulturna traditsija***, Sofija, 1993, σελ. 531-560.

PICCHIO, ***Istorija drevnerusskoj literatury***:
PICCHIO, R., ***Istorija drevnerusskoj literatury (Ιστορία της μεσαιωνικής ρωσικής λογοτεχνίας)***, Moskva, 2002.

PICCHIO, ***Slavia Orthodoxa***:
PICCHIO, R., ***Slavia Orthodoxa. Literatura i jazyk (Slavia Orthodoxa. Η λογοτεχνία και η γλώσσα)***, Moskva, 2003.

PIETRAS, ***Bolesław Krzywousty***:
PIETRAS, Z.S., ***Bolesław Krzywousty (Βολεσλάβος ο «Στραβόστομος»)***, Cieszyn, 1978.

PIKIO (βλ. PICCHIO).

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 461

PLACHÁ - HLAVIČOVÁ, «Devín»:
PLACHÁ, J.V. - HLAVIČOVÁ, J., «Devín v 9. Storočí (Το Devín τον 9ο αιώνα)», στο R. MARSINA - A. RUTTKAY (επιμ.), *Svätopluk 894-1994. Materiály z konferencie organizovanej Archeologickým ústavom SAV v Nitre v spolupráci so Slovenskou historickou spoločnosťou pri SAV* (Nitra, 3.-6. október 1994), Nitra, 1997, σελ. 167-174.

PODSKALSKY, *Hristianstvo i bogoslovskaja literatura*:
PODSKALSKY, G., *Hristianstvo i bogoslovskaja literatura v Kievskoj Rusi (988 -1237 gg.) (Χριστιανισμός και η θεολογική γραμματεία του κράτους των Ρως του Κίεβου)*, Moskva, 1996.

PODSKALSKY, *Theologische Literatur*:
PODSKALSKY, G., *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865-1459*, München, ²2000.

POE, «Moscow, the third Rome»:
POE, M., «Moscow, the third Rome: the origins and transformations of a "pivotal Moment"», *JGO* 49/3 (2001), σελ. 412-429.

POHL, *Awaren*:
POHL, W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, München, 1988.

POHL, «Conceptions of ethnicity»:
POHL, W., «Conceptions of ethnicity in Early Medieval Studies», στο B. ROSENWEIN - L.K. LITTLE, *Debating the Middle Ages: issues and readings*, Oxford-Malden, 1998, σελ. 15-24.

POHL, «The Avars»:
POHL, W., «A non-Roman empire in Central Europe: the Avars», στο H.W. GOETZ - J. JARNUT - W. PAUL (επιμ.), *Regna and Gentes: the relationship between late antique*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 462

and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the Roman world, Leiden, 2003, σελ. 571-595.

POHL, *Völkerwanderung*:
POHL, W., ***Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration***, Stuttgart, 2005.

POLÁČEK, «Kirchen»:
POLÁČEK, L., «Altmährische Kirchen als archäologische Quelle», στο M. PIPPAL - F. DAIM (επιμ.), ***Die frühmittelalterlichen Wandmalereien Mährens und der Slowakei. Archäologischer Kontext und herstellunstechnologische Analyse***, Innsbruck, 2008, σελ. 11-30.

POLÁČEK, «Mikulčice und Awaren»:
POLÁČEK, L., «Mikulčice und Awaren. Zur Interpretation "awarischer" Funde von Mikulčice», στο J. BEMMANN - M. SCHMAUDER (επιμ.), ***Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden - Awaren - Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008***, Bonn, 2008, σελ. 579-590.

POLEK, *Wielkomorawskie*:
POLEK, K., ***Państwo wielkomorawskie i jego sąsiedzi (Η Μεγάλη Μοραβία και οι γείτονές της)***, Kraków, 1994.

POLEMIS, *Doukai*:
POLEMIS, D.I., ***The Doukai. A contribution to Byzantine Prosopography***, London, 1968.

POLESKI, «Kontakty»:
POLESKI, J., «Kontakty Wielkich Moraw z plemionami zamieszkującymi ziemie południowej Polski (Οι επαφές της Μεγάλης Μοραβίας με τα φύλα της νότιας Πολωνίας)», στο A. BARCIAK (επιμ.), ***Środkowoeuropejskie dziedzictwo cyrylo-metodiańskie. Mię dzynarodowa konferencja naukowa***, Katowice, 1999, σελ. 17-35.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 463

POLONSKY, ***The Jews***:
POLONSKY, A. κ.ά. (επιμ.), ***The Jews in Old Poland (1000-1795)***, London, 1994.

POPKONSTANTINOV - KRONSTEINER, ***Starobălgarski nadpisi***:
POPKONSTANTINOV, K. - KRONSTEINER, O., ***Starobălgarski nadpisi (Παλαιοβουλγαρικές επιγραφές)***, τόμ. I-II, Salzburg, 1994-1997.

POPOVIĆ, «Catalogue des monnaies»:
POPOVIĆ, V., «Catalogue des monnaies byzantines du musee de Srem», στο C. BRENOT - N. DUVAL - V. POPOVIĆ (επιμ.), ***Études de numismatique danubienne: trésors, lingots, imitations, monnaies de fouilles, IVe au XIIe siècle***, Sirmium-Rome-Belgrade, 1978, σελ. 179-193.

POPOVIĆ, «La slavisation des Balkans»:
POPOVIĆ, V., «Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières Sklavinies Macédoines vers la fin du Vie siècle», ***Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*** 8 (1980), σελ. 230-257.

POULÍK, «Velikaja Moravija»:
POULÍK, J., «Velikaja Moravija i kirillo-mefodievskaja missija (Η Μεγάλη Μοραβία και η κυριλλο-μεθοδιανή αποστολή)», στο P. DINEKOV (επιμ.), ***Hiljada i sto godini ot smărtta na Metodij*** (= ***KMS*** 4), Sofija, 1987, σελ. 111-120.

POULÍK, «Lokalisierung»:
POULÍK, J., «Zur Frage der Lokalisierung der "ineffabilis munitio" und "urbs antiqua Rastizi" nach den Fuldauer Annalen», στο D. ČAPLOVIČ - J. DORUĽA (επιμ.), ***Central Europe in 8th-10th centuries. International scientific conference***, (Bratislava, October 2-4, 1995), Bratislava, 1997, σελ. 121-132.

PRINZIG, «Autocephalous»:
PRINZIG, G., «The autocephalous Byzantine ecclesiastical

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 464

province of Bulgaria/Ohrid. How independent were its archbishops?», ***Bulgaria Mediaevalis*** 3 (2012), σελ. 355-383.

PRITSAK, ***Fürstenliste***:
PRITSAK, O., ***Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren***, Wiesbaden, 1955.

PRIVATRIĆ, ***Samuilova država***:
PRIVATRIĆ, S., ***Samuilova država (Το κράτος του Σαμουήλ)***, Beograd, 1998.

PROCHÁZKA, «Le Zakon sudnyj ljud'm»:
PROCHÁZKA, V., «Le "Zakon sudnyj ljud'm" et la Grande Moravie», ***Bsl*** 28 (1967), σελ. 359-375 και 29 (1968), σελ. 112-150.

PROFANTOVÁ, «Mikulčice»:
PROFANTOVÁ, N., «Mikulčice, pohřebiště u 6. kostela: pokus o chronologické a sociální zhodnocení ní (Mikulčice - το νεκροταφείο δίπλα στην εκκλησία αρ. 6: μια απόπειρα χρονολογικής και κοινωνικής ερμηνείας)», στο N. PROFANTOVÁ - B. KAVÁNOVÁ (επιμ.), ***Mikulčice - pohřebiště u 6. a 12. kostela***, Brno, 2003, σελ. 3-97.

PURKOVIĆ, «Byzantinoserbica»:
PURKOVIĆ, M., «Byzantinoserbica», *BZ* 45 (1952), σελ. 43-47.

PURKOVIĆ, ***Stefan Lazarević***:
PURKOVIĆ, M., ***Knez i Despot Stefan Lazarević (Ηγεμόνας και δεσπότης Stefan Lazarević)***, Beograd, 1978.

QUELLER, ***Constantinople***:
QUELLER, D.E., ***The Latin conquest of Constantinople***, New York, 1971.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 465

QUELLER - MADDEN, ***The Fourth Crusade***:
QUELLER, D.E. - MADDEN, T.F., ***The Fourth Crusade. The conquest of Constantinople***, Philadelphia, 1997.

RABOVJANOV, ***Izvănstoličnite***:
RABOVJANOV, D., ***Izvănstoličnite kamenni kreposti na Părvoto bălgarsko tsarstvo (IX - načaloto XI v.) (Τα επαρχιακά πέτρινα οχυρά στο πρώτο βουλγαρικό κράτος [9ος - αρχές 11ου αι.])***, Sofija, 2011.

RADOJČIĆ, «La conversion»:
RADOJČIĆ, G., «La date de la conversion des Serbes», ***Byz*** 22 (1952), σελ. 250-256.

RAFFENSPERGER, ***Reimagining Europe***:
RAFFENSPERGER, C., ***Reimagining Europe: Kievan Rus' in the medieval world, 988-1146***, Cambridge Mass., 2012.

RAJEWSKI, ***Biskupin***:
RAJEWSKI, Z., ***Biskupin Polish excavations***, Warsaw, 1959.

RAPANIĆ, «Continuite»:
RAPANIĆ, Ž., «Continuite du peuplement de l'ager Salonitain au debut du Moyen Age», ***VAHD*** 74 (1980), σελ. 189-217.

RAPOPORT, «Early Slavs»:
RAPOPORT, S., «On the Early Slavs. The narrative of Ibrahim-ibn-Jaqub», ***SEER*** 8 (1929-1930), σελ. 331-341.

RAŠEV, ***Ukreplenija***:
RAŠEV, R., ***Starobălgarski ukreplenija na Dolnija Dunav (VII-XI v.) (Παλαιοβουλγαρικές οχυρώσεις στον κάτω Δούναβη [7ος-11ος αι.])***, Sofia, 1982.

RAŠEV , «Proizhoda»:
RAŠEV, R., «Za proizhoda na prabălgarite (Περί της προέλευσης των Πρωτοβουλγάρων)», στο V. GJUZELEV κ.ά. (επιμ.), ***Studia Protobulgarica et mediaevalia europensia. V čest na***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 466

profesor Veselin Beševliev, Veliko Tărnovo, 1993, σελ. 23-33.

RAŠEV, «Kabijuk»:
RAŠEV, R., «Rannosrednovekoven mogilen kompleks pri Kabijuk, obshtina Šumen (Πρώιμο μεσαιωνικό ταφικό συγκρότημα στο Kabijuk, περιφέρεια Šumen)», στο ***Arheologičeski otkritija i razkopki prez 2005 g. XLV Natsionalna arheologičeska konferentsija***, Sofija, 2006, σελ. 374-375.

RAŠEV - DIMITROV, *Pliska*:
RAŠEV, R. - DIMITROV, J., ***Pliska: 100 godini arheologičeski razkopki (Πλίσκα: 100 χρόνια αρχαιολογικές ανασκαφές)***, Šumen, 1999.

REDDAWAY - PENSON - HALECKI - DYBOSKI, *History of Poland*:
REDDAWAY, W.F. - PENSON, J.H. - HALECKI, O. - DYBOSKI, R. (επιμ.), ***The Cambridge history of Poland: from the origins to Sobieski (to 1696)***, Cambridge, 1960.

REICHERTOVÁ - BLÁHOVÁ - DVOŘAKOVÁ - HUŇAČEK, *Sázava*:
REICHERTOVÁ, K. - BLÁHOVÁ, E. - DVOŘAKOVÁ, V. - HUŇAČEK, V. (επιμ.), ***Sázava: památník staroslověnské kultury v Čechách (Sázava: μνημείο του παλαιοσλαβικού πολιτισμού στη Τσεχία)***, Praha, 1988.

REINERT, «Nis»:
REINERT, S., «From Nis to Kosovo Polje: reflections on Muradd I's final years», στο E. ZACHARIADOU (επιμ.), ***The Ottoman Emirate***, Rethymnon, 1993, σελ. 169-211.

ŘÍČAN, *History of the Unity of Brethren*:
ŘÍČAN, R., ***The history of the Unity of Brethren. A Protestant Hussite Church in Bohemia and Moravia***, Bethlehem PA, 1992.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 467

RÓNA-TAS, «Khuvrat's Bulgaria»:
RÓNA-TAS, A., «Where was Khuvrat's Bulgaria?», *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 53 (2000), σελ. 1-22.

ROSIK, *Bolesław Szczodry*:
ROSIK, S., *Bolesław Szczodry i jego czasy (Ο Βολεσλάβος ο Γενναιόδωρος και η εποχή του)*, Wrocław, 2002.

ROSSIGNOL, «Datierung»:
ROSSIGNOL, S., «Überlegungen zur Datierung des Traktates des sog. Bayerischen Geographen anhand paläographischer und kodikologischer Beobachtungen», στο F. BIERMANN - TH. KERSTING - A. KLAMMT (επιμ.), *Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald* (23. bis 27. März 2009), Langenweissbach, 2011, σελ. 305-316.

ROWELL, «The Central European kingdoms:
ROWELL, S.C., «The Central European kingdoms», στο D. ABULAFIA (επιμ.) *The New Cambridge Medieval History*, τόμ. V: *c. 1198-c. 1300*, Cambridge, 1999, σελ. 754-778.

ROZOV, *Ostromirovo Evangelie*:
ROZOV, N.N., *Ostromirovo Evangelie Aprakos 1056-1057 godov - starejšij pamjatnik slavianskoj pismennosti i iskusstva knigi drevnej Rusi (Το Ευαγγέλιο του Οστρομίρ ως παλαιότερο τεκμήριο της σλαβικής γραμματείας και της τέχνης του βιβλίου της μεσαιωνικής Ρωσίας)*, Moskva-Leningrad, 1988.

RUNCIMAN, *Bulgarian empire*:
RUNCIMAN, S., *A history of the First Bulgarian Empire*, London, 1930.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 468

RUNCIMAN, ***History of the Crusades***:
RUNCIMAN, S., ***History of the Crusades***, τόμ. I-III, Cambridge, 1951-1955.

RUTKOWSKI, ***Zygmunt I Stary***:
RUTKOWSKI, H., ***Poczet królów i książąt polskich: Zygmunt I Stary (Βασιλείς και πρίγκιπες της Πολωνίας: Σιγισμούνδος Α΄ ο Παλαιός)***, Warszawa, 1978.

RUTTKAY, «Carpathian basin»:
RUTTKAY, M., «The north of the Carpathian basin in the 5th and 6th centuries AD», στο D. QUAST (επιμ.), ***Foreigners in early medieval Europe. Thirteen international studies on Early medieval mobility***, Mainz, 2009, σελ. 273-293.

SAKAČ, «Bemerkungen»:
SAKAČ, S., «Bemerkungen zum Methodiusprozess in Bayern, 870», ***Orientalia Christiana Periodica*** 20 (4), σελ. 175-180.

SAZONOVA, «Printsip ritmičeskoj organizatsii»:
SAZONOVA, L.I., «Printsip ritmičeskoj organizatsii v proizvedenijah toržestvennogo krasnorečija staršej poru (Ρυθμική δομή στα ρητορικά έργα της αρχαιότερης εποχής)», ***Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury*** 28 (1974), σελ. 30-46.

SCAGLIONI, ***Dalmazia***:
SCAGLIONI, M., ***La presenza italiana in Dalmazia, 1866-1943***, Milano, 1996.

SCHAEDER, ***Moskau, das dritte Rom***:
SCHAEDER, H., ***Moskau, das dritte Rom. Studien zur Geschichte der politischen Theorien in der slawischen Welt***, Hamburg, 1929.

SCHENKER, «Proto-Slavonic»:
SCHENKER, A.M., «Proto-Slavonic», στο B. COMRIE - G.G.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 469

CORBETT (επιμ.), ***The Slavonic languages***, London - New York, 2008, σελ. 60-121.

SCHRAMM, «Venedi»:
SCHRAMM, G., «Venedi, Antes, Sclaveni, Sclavi: Frühe Sammelbezeichnungen für slawische Stämme und ihr geschichtlicher Hintergrund», ***JGO*** 43 (1995), σελ. 161-200.

SCHÜTZ, «Die Reichssynode»:
SCHÜTZ, J., «Die Reichssynode zu Regensburg (870) und Methods Verbannung nach Schwaben», ***SF*** 33 (1974), σελ. 1-14.

SCHÜTZ, «Methods Grab»:
SCHÜTZ, J., «Methods Grab in der Kathedrale von Morava», ***PBg*** 6/2 (1982), σελ. 28-33.

SCHUMANN, ***Die griechischen Lehnbildungen***:
SCHUMANN, K., ***Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen***, Berlin, 1958.

SEIBT, «Polen»:
SEIBT, F., «Polen von der Jahrhundertwende bis 1444», στο F. SEIBT (επιμ.), ***Europa im Hoch- und Spätmittelalter***, τόμ. II, Stuttgart, 1987, σελ. 1042-1079.

SEMENOV, «Vizantijskie monety»:
SEMENOV, A.I., «Vizantijskie monety kelegeiskogo kompleksa (Βυζαντινά νομίσματα από το ταφικό συγκρότημα του Kelegei)», ***Arheologičeskij Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža*** 31 (1991), σελ. 121-130.

SETTON, ***Crusades***:
SETTON, K.M., ***A history of the Crusades. The later Crusades 1189-1311***, Philadelphia, 1962.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 470

SHARANKOV - YANKOV, «Inscription»:
SHARANKOV, N. - YANKOV, D., «A 784 AD inscription of Constantine VI and Irene from Beroe-Irenopolis (modern Stara Zagora, South Bulgaria)», *Archaeologia Bulgarica* 12/1 (2008), σελ. 77-86.

SHEPARD, *Byzantium and Russia*:
SHEPARD, J., *Byzantium and Russia in the eleventh century: a study in political and ecclesiastical relations, Unpublished D.Phil. dissertation*, Oxford, 1973.

SHIELDS-KOLLMANN, «Collateral succession»:
SHIELDS-KOLLMANN, N., «Collateral succession in Kievan Rus», *HUS* 14 (1990), σελ. 377-387.

SIMEONOV, *Onomastika*:
SIMEONOV, B., *Prabălgarska onomastika (Πρωτοβουλγαρική ονοματολογία)*, Plovdiv, 2008.

ŠIMUNOVIĆ, *Istočnojadranska toponimija*:
ŠIMUNOVIĆ, P., *Istočnojadranska toponimija (Τοπωνύμια της ανατολικής Αδριατικής)*, Split, 1976.

ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*:
ŠIŠIĆ, F., *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara (Η ιστορία των Κροατών στους χρόνους των εθνικών ηγεμόνων)*, Zagreb, 1925.

SKOK, «Ortsnamenstudien»:
SKOK, P., «Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogennetos», *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 4 (1928), σελ. 213-244.

SLAVČEV, «Tsărkovno stroitelstvo»:
SLAVČEV, P., «Tsărkovno stroitelstvo v srednovekovno Tărnovo (Οικοδόμηση εκκλησιών στο μεσαιωνικό Τάρνοβο)», *Tărnovska Knižovna Škola* 2 (1980), σελ. 451-463.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 471

SMAHEL, ***Hussitische Revolution***:
SMAHEL, F., ***Die Hussitische Revolution***, τόμ. II, Hannover, 2002.

SNYDER, ***The reconstruction***:
SNYDER, T., ***The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999***, New Haven, 2003.

SOKOLJANSKIJ, ***Vvedenie***:
SOKOLJANSKIJ, A.A., ***Vvedenie v slavijanskuju filologiju (Εισαγωγή στην σλαβική φιλολογία)***, Moskva, 2004.

SOLOVIEV, ***Legislation***:
SOLOVIEV, A., ***Legislation of Stefan Dušan, emperor of Serbs and Greeks***, Belgrade, 1928.

SOLOVIEV, ***Dušan's Code***:
SOLOVIEV, A., ***Dušan's Code in 1349 and 1354***, Belgrade, 1929.

SOMOGYI, «New remarks»:
SOMOGYI, P., «New remarks on the flow of Byzantine coins in Avaria and Walachia during the second half of the seventh century», στο F. CURTA (επιμ.), ***The other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans***, Leiden-Boston, 2008, σελ. 83-149.

SOPHOULIS, ***Byzantium and Bulgaria***:
SOPHOULIS, P., ***Byzantium and Bulgaria, 775-831***, Boston-Leiden, 2012.

SORLIN, «Sclavènes»:
SORLIN, I., «Slaves et Sclavènes avant et dans les Miracles de Saint Démétrius», παράρτημα III στο *Θαύματα αγίου Δημητρίου*, τόμ. Β΄, σελ. 218-234.

SÓS, «Zalavar-Mosaburg»:
SÓS, A., «Zalavar-Mosaburg, das befestigte Herrschafts- und

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 472

Kulturzentrum des 9. Jahrhunderts in Pannonien», στο P. DINEKOV (επιμ.), ***Hiljada i sto godini ot smărtta na Metodij*** (= ***KMS*** 4), Sofija, 1987, σελ. 148-159.

SOTIROV, «Velika Moravija»:
SOTIROV, G., «Velika Moravija (Μεγάλη Μοραβία)», ***KME***, τόμ. I, Sofija, 1985, σελ. 340-355.

SOUCHOPOVÁ, «Olomučan»:
SOUCHOPOVÁ, V., «Hutnická dílna z 9. století n. l. u Olomučan (o. Blansko) (Μία θέση χυτηρίου του 9ου αι. στο Olomučan, στην περιφέρεια του Blansko)», στο B. DOSTÁL - J. VIGNATIOVÁ (επιμ.), ***Sborník referátů ze sympozia «Slované 6.-10. století», Břeclav-Pohansko, 1978***, Brno, 1980, σελ. 221-225.

SOULIS, ***Dušan***:
SOULIS, G., ***The Serbs and Byzantium during the reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his successors***, Washington D.C., 1984.

SPREMIĆ, «Despot Đjuradj Branković»:
SPREMIĆ, M., «Despot Đjuradj Branković i Mačvanska banovina (Ο δεσπότης Đjuradj Branković και το μπανάτο της Mačva)», ***Istorijski Časopis*** 23 (1976), σελ. 23-36.

STAFFA, ***Das Gift der Heiligen Kirche***:
STAFFA, CH., ***Das Gift der Heiligen Kirche: eine Polemik um die Macht der Kirche in der Zeit der böhmischen Reformation. Die Replik von Chelcicky an Bischoff Rokycana***, Berlin, 1992.

STANČEV, «Kliment Ohridski»:
STANČEV, K., «Kliment Ohridski (Κλήμης Αχρίδος)», ***KME***, τόμ. I, Sofija, 1995, σελ. 320-335.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 473

STANIMIROV, «Bačkovskijat manastir»:
STANIMIROV, ST., «Bačkovskijat manastir ot 1086 do 1402 g. (Το μοναστήρι του Bačkovo από το 1086 έως το 1402)», *Duhovna Kultura* 7-8 (1939), σελ. 238-251.

STANOJEVIĆ, «Nemanja»:
STANOJEVIĆ, S., «Nemanja (Νεμάνια)», *GNČ* 42 (1933), σελ. 93-132.

STANOJEVIĆ, «Stevan Prvovenčani»:
STANOJEVIĆ, S., «Stevan prvovenčani (Στέφανος ο Πρωτόστεπτος)», *GNČ* 43 (1934), σελ. 1-56.

STEELE, Nawrócenie:
STEELE, P.E., *Nawrócenie i Chrzest Mieszka I (Η μεταστροφή και το βάπτισμα του Mieszko Α')*, Warszawa, 2005.

ŞTEFAN - BARNEA - COMŞA - COMŞA, *Dinogetia*:
ŞTEFAN, G. - BARNEA, I. - COMŞA, M. - COMŞA, E., *Dinogetia*, Bucureşti, 1967.

ŞTEFAN, «Great Moravia»:
ŞTEFAN, I., «Great Moravia, statehood and archaeology. The "decline and fall" of one early medieval polity», στο J. MACHÁČEK - Š. UNGERMAN (επιμ.), *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav* (5-9/10/2009, Břeclav, Tschechische Republik), Bonn, 2011, σελ. 333-354.

ŠTEFANOVIČOVÁ, «Great Moravia»:
ŠTEFANOVIČOVÁ, T., «Great Moravia and Byzantium», *Thessaloniki - Magna Moravia. Proceedings of the International conference* (Thessaloniki, 16-19 October 1997), Thessaloniki, 1999, σελ. 273-284.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 474

STEINDORFF, ***Dalmatinischen Städte***:
STEINDORFF, L., ***Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zur ihren politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung***, Köln-Wien, 1984.

STEPANOV, ***Vlast i avtoritet***:
STEPANOV, TS., ***Vlast i avtoritet v rannosrednovekovna Bălgarija (Δύναμη και εξουσία στην πρώιμη μεσαιωνική Βουλγαρία)***, Sofija, 1999.

STEPHENSON, ***Balkan frontier***:
STEPHENSON, P., ***Byzantium's Balkan frontier. A political study of the northern Balkans, 900-1204***, Cambridge, 2000.

STEPHENSON, ***Basil***:
STEPHENSON, P., ***The legend of Basil the Bulgar-slayer***, Cambridge, 2003.

ŠTEREVA - ALADŽOV, «Razkopkite»:
ŠTEREVA, I. - ALADŽOV, Ž., «Razkopkite v Sliven i Karnobat i problemăt za prehoda ot antičnostta kăm srednovekovieto (Ανασκαφές στο Sliven και το Karnobat και προβλήματα σχετικά με τη μετάβαση από την αρχαιότητα στον μεσαίωνα)», ***Godišnik na Departament Arheologija - Nov Bălgarski Universitet*** 4-5 (2000), σελ. 290-299.

STIERNON, «Titulaire»:
STIERNON, L., «Notes de titulaire et de prosopographie Byzantines. À propos de trois membres de la famille Rogerios (XIIe siècle)», ***REB*** 22 (1964), σελ. 185-187.

ŠTIH, «Priwina»:
ŠTIH, P., «Priwina: slawischer Fürst oder fränkischer Graf?», στο K. BRUNNER - B. MERTA (επιμ.), ***Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung***, Wien-München, 1994, σελ. 209-222.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 475

ŠTIH, ***Eastern Alps***:
ŠTIH, P., ***The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic***, Leiden-Boston, 2010.

STOJANOVIĆ, ***Stari srpski zapisi***:
STOJANOVIĆ, LJ., ***Stari srpski zapisi i natpisi*** *(Παλαιές σερβικές επιγραφές)*, τόμ. III, Beograd, 1905.

STOJKOVA, «**Rostislav**»:
STOJKOVA, A., «Rostislav», ***KME***, τόμ. III, Sofija, 2003, σελ. 490-493.

STOJKOVA, «**Kirilo-Metodievite učenitsi**»:
STOJKOVA, A., «Kirilo-Metodievite učenitsi v Bălgarija» (Οι μαθητές του Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Βουλγαρία)», στο A. MILTENOVA (επιμ.), ***Istorija na Bălgarskata srednovekovna literatura***, Sofija, 2008, σελ. 49-54.

STONE, ***The Polish-Lithuanian state***:
STONE, D., ***The Polish-Lithuanian state, 1386-1795***, Seattle, 2001.

STRÄSSLE, ***Krieg***:
STRÄSSLE, P.M., ***Krieg und Kriegführung in Byzanz: die Kriege Kaiser Basileios' II. gegen die Bulgaren (976-1019)***, Wien, 2006.

STRUMINS'KYJ, «**Eastern Slavs**»:
STRUMINS'KYJ, B.S., «Were the Antes Eastern Slavs?», ***HUS*** 3/4 (1979-1980) (= ***Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his sixtieth birthday by his colleagues and students***, I. ŠEVČENKO - F. E. SYSYN [επιμ.], τόμ. Β΄), 786-796.

STRZELCZYK, ***Bolesław Chrobry***:
STRZELCZYK, J., ***Bolesław Chrobry*** *(Βολεσλάβος ο Γενναίος)*, Poznań, 1999.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 476

STRZELCZYK, ***Mieszko Pierwszy***:
STRZELCZYK, J., ***Mieszko Pierwszy (Ο Mieszko ο Πρώτος)***, Poznań, 1999.

STRZELCZYK, «Bohemia and Poland»:
STRZELCZYK, J., «Bohemia and Poland: two examples of successful western Slavonic state formation», στο T. REUTER (επιμ.), ***The New Cambridge Medieval History***, τόμ. III: ***c. 900-c. 1024***, Cambridge, 2008, σελ. 514-535.

SUIĆ, «Continuity»:
SUIĆ, M., «Continuity of urban civilisation in the Croatian lands», στο I. SUPIČIĆ (επιμ.), ***Croatia in the Early Middle Ages: a cultural survey***, London-Zagreb, 1999, σελ. 93-116.

SUŁKOWSKA-KURASIOWA, «Les conseillers»:
SUŁKOWSKA-KURASIOWA, I., «Les conseillers de Ladislas Jagellon (1386-1434)», ***APH*** 41 (1980), σελ. 51-83.

SVEJKOVSKÝ, ***Zdějin***:
SVEJKOVSKÝ, J., ***Zdějin českého dramatu (Από την ιστορία του τσεχικού δράματος)***, Praha, 1966.

SZÁDECZKY-KARDOSS, «Der Awarensturm»:
SZÁDECZKY-KARDOSS, S., «Der Awarensturm im historischen Bewusstein der Byzantiner der 11.-13. Jahrhunderte», στο P. ZEPOS (επιμ.), ***Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*** (Athènes, septembre 1976), τόμ. IV, Athènes, 1980, σελ. 305-314.

SZAJNOCHA, ***Jadwiga i Jagiełło***:
SZAJNOCHA, K., ***Jadwiga i Jagiełło, 1374-1413: opowiadanie historyczne (Γιαντβίγκα και Γιαγκέλλο, 1374-1413: ιστορικό αφήγημα)***, Warszawa, 1969.

SZMONIEWSKI, «The Antes»:
SZMONIEWSKI, B.S., «The Antes: eastern "brothers" of the

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 477

Sclavenes?» στο F. CURTA (επιμ.), ***Neglected barbarians***, Turnhut, 2010, σελ. 53-82.

SZŐKE, «Mosapurc (Zalavár)»:
SZŐKE, B.M., «The Carolingian civitas Mosapurc (Zalavár)», στο A. WIECZOREK - H.-M. HINZ (επιμ.), ***Europe's centre around A.D. 1000***, Stuttgart, 2000, σελ. 140-142.

TACHIAOS, «Sozdanie»:
TACHIAOS, A.-E., «Sozdanie i dejatel'nost literaturnogo kruga Konstantina-Kirilla do moravskoj missii (Η δημιουργία και ανάπτυξη του φιλολογικού κύκλου του Κωνσταντίνου-Κυρίλλου στις μοραβικές αποστολές)», στο ST. ANGELOV κ.ά. (επιμ.), ***Konstantin Kiril Filosof. Dokladi ot simpoziuma, posveten na 1100-godišninata ot smărtta mu***, Sofija, 1971, σελ. 285-293.

TACHIAOS, «L'origine»:
TACHIAOS, A.-E., «L'origine de Cyrille et de Méthode. Vérité et légende dans les sources slaves», ***Cmeth*** 2 (1972-1973), σελ. 98-140.

TACHIAOS, «Sur le traces»:
TACHIAOS, A.-E., «Sur le traces d'un acte du tzar Ivan Alexandre», ***Cmeth*** 3 (1975), σελ. 183-189.

TACHIAOS, ***Cyril and Methodius***:
TACHIAOS, A.-E., ***Cyril and Methodius of Thessalonica. The acculturation of the Slavs***, Crestwood, 2001.

TADIN, «La Glagolite»:
TADIN, M., «La Glagolite ("Glagoljica") en Istrie, Croatie, et Dalmatie depuis ses débuts jusqu'à son approbation, limitée et bien définie, par le Saint-Siège (1248 et 1252)», στο Ι. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ (επιμ.), *Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπί τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι*, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη, 1968, σελ. 291-329.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 478

TĂPKOVA-ZAIMOVA, ***Dolna Dunav***:

TĂPKOVA-ZAIMOVA, V., ***Dolna Dunav - Granična zona na vizantijskija zapad (Κάτω Δούναβης - Συνοριακή ζώνη της βυζαντινής δύσης)***, Sofija, 1976.

TĂPKOVA-ZAIMOVA - MILTENOVA, ***Istoriko-apokaliptičnata knižnina***:

TĂPKOVA-ZAIMOVA, V. - MILTENOVA, A., ***Istoriko-apokaliptičnata knižnina văv Vizantija i srednovekovna Bălgarija (Ιστορικο-αποκαλυπτική λογοτεχνία στο Βυζάντιο και τη μεσαιωνική Βουλγαρία)***, Sofija, 1996 (= αγγλική μετάφραση υπό τον τίτλο ***Historical and apocalyptic literature in Byzantium and medieval Bulgaria***, Sofia, 2011).

TARANOVSKI, «Formy»:

TARANOVSKI, K., «Formy obscheslavianskogo i tserkovnoslavianskogo stiha v drevnerusskoj literature 11-13 veka (Οι τύποι του αρχαίου σλαβικού και εκκλησιαστικού σλαβικού στίχου στα αρχαία ρώσικα γράμματα του 11ου-13ου αι.)», στο ***American contribution to the VIth International Congress of Slavists***, τόμ. I, Monton, 1968, σελ. 377-394.

TARNANIDIS, «Latin opposition»:

TARNANIDIS, I., «Latin opposition to the missionary work of Cyril and Methodius», στο A.-E. TACHIAOS (επιμ.), ***The legacy of saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the Millennium of the Conversion of Rus' to Christianity*** (Thessaloniki, 26-28 November 1988), Thessaloniki, 1992, σελ. 49-62.

TATIC-DJURIC, «Eleousa»:

TATIC-DJURIC, M., «Eleousa. A la recherche du type iconographique», ***Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*** 25 (1976), σελ. 259-267.

TEMČIN, «Etapu stanovlenija»:

TEMČIN, S. JU., «Etapu stanovlenija slavianskoj gimnografii

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 479

(863-1097). Časť pervaja (Οι φάσεις της δημιουργίας της σλαβικής υμνογραφίας (863-1097). Μέρος Α΄)», *Slavjanovedenie* 2 (2004), σελ. 18-55 - «Časť vtoraja (Μέρος Β΄)», στο B.N. Florja (επιμ.), ***Slavianskii mir meždu Rimom i Kanstantinopolem (Slaviane i ih sosedi)***, Moskva, 2004, σελ. 53-94.

Temčin, ***Issledovania po kirillo-mefodievistike***:
Temčin, S.Ju., ***Issledovania po kirillo-mefodievistike i paleoslavistike (Κυριλλο-μεθοδιανές και παλαιοσλαβικές μελέτες)***, Kraków, 2010.

Terpilovskij, ***Dnieper region***:
Terpilovskij, R.V., ***Slavs in the Dnieper region in the first half of the first millennium A.D.***, Lublin, 2004.

Thomas, ***Labyrinth of the word***:
Thomas, A., ***The Labyrinth of the word: truth and representation in Czech literature***, Munich, 1995.

Thomas, ***Anne's Bohemia***:
Thomas, A., ***Anne's Bohemia: Czech literature and society 1310-1420***, Mineapolis-London, 1998.

Thomsen, ***Origin***:
Thomsen, V., ***The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state***, New York, 1877.

Thompson, ***Attila***:
Thompson, E.A., ***A history of Attila and the Huns***, Oxford, ²1999.

Thomson, «Trilinguism»:
Thomson, F.J., «Ss. Cyril and Methodius and a mythical western heresy: Trilinguism. A contribution to the study of patristic and medieval theories of sacred languages», *Analecta Bollandiana* 110 (1992), σελ. 67-122.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 480

THOMSON, «Gregory Tsamblak»:
Thomson, F.J., «Gregory Tsamblak. The man and the myths», *Slavica Gandensia* 25/2 (1998), σελ. 5-149.

THOMSON, *The reception of Byzantine culture*:
THOMSON, F.J., *The reception of Byzantine culture in medieval Russia*, Aldershot, 1999.

TOLOČKO, *Knjaz*:
TOLOČKO, A.P., *Knjaz v drevnej Rusi: vlast', sobstvennost', ideologija (Ηγεμόνες στην αρχαία Ρωσία: εξουσία, ιδιοκτησία, ιδεολογία)*, Kyiv, 1992.

TOTEV, *Manastirăt v Tuzlalăka*:
TOTEV, T., *Manastirăt v Tuzlalăka - tsentăr na risuvana keramika v Preslav prez IX-X vek (Το μοναστήρι της Tuzlalăka - κέντρο παραγωγής διακοσμημένης κεραμικής στην Πρεσλάβα)*, Sofija, 1982.

TOTEV, «L'atelier de céramique»:
TOTEV, T., «L'atelier de céramique peinte du monastère royal de Preslav», *CArch* 35 (1987), σελ. 65-80.

TRAPP, *Lexikon*:
TRAPP, E., *Lexikon zur Byzantinischen Gräzität*, τόμ. Α΄, Wien, 2001.

TŘEŠTÍK, «Křest českých knížat»:
TŘEŠTÍK, D., «Křest českých knížat roku 845 a christianizace Slovanů (Η βάπτιση των βοημών δουκών το 845 και ο εκχριστιανισμός των Σλάβων)», *Český Časopis Historický* 92 (1994), σελ. 423-457.

TŘEŠTÍK, «Von Svatopluk zu Bolesław Chrobry»:
TŘEŠTÍK, D., «Von Svatopluk zu Bolesław Chrobry. Die Entstehung Mitteleuropas aus der Kraft des Tatsächlichen und aus einer Idee», στο P. URBAŃCZYK (επιμ.), *The*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 481

neighbors of Poland in the 10th century, Warsaw, 2000, σελ. 111-145.

TRIFONOV, «Život»:
TRIFONOV, J., «Život i deinost na Konstantina Kostenečki (Ο βίος και η δράση του Κωνσταντίνου Κοστενέτσκι)», ***Spisanie na BAN*** 66 (1943), σελ. 223-292.

TRIFUNONOVIĆ, ***Ka početsima***:
TRIFUNONOVIĆ, Đ., ***Ka početsima srpske pismenosti (Σχετικά με τις απαρχές της σερβικής γραφής)***, Beograd, 2001.

TROIANOS, «Ecloga»:
TROIANOS, S., «Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga», στο Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ κ.ά. (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. Α΄, Ρέθυμνο, 1986, σελ. 97-112.

TROICKI, «Zakon sudnyj ljudem»:
TROICKI, S., «Zakon sudnyj ljudem kao pamjatnik vizantijskogo prava (Ο νόμος για την εκδίκαση των ανθρώπων ως μνημείο βυζαντινού δικαίου)», στο ***Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines*** (Ochride, 10-16 Septembre 1961), τόμ. II, Beograd, 1964, σελ. 525-529.

TRUNTE, «Die römische Mission»:
TRUNTE, N., «Die römische Mission Konstantins des Philosophen. Zur rhomäischen Diplomatie der 60er Jahre des 9. Jahrhunderts», στο ***Preslavska knižovna škola*** 7 (= ***Izsledvanija v pamet na profesor Ivan Gălăbov***), Sofija, 2004, σελ. 241-278.

TURILOV, «Drevnerusskaja kul'tura»:
TURILOV, A.A., «Drevnerusskaja kul'tura v kontekste srednevekovyh slavjanskih (na materiale knižnosti) (Ο αρχαίος ρώσικος πολιτισμός στα συμφραζόμενα των μεσαιωνικών σλαβικών [βάσει της γραμματείας])», στο A.B. ČERNETSOV (επιμ.), ***Drevnerusskaja kul'tura v mirovom***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 482

kontekste. Arkheologija i meždistsiplinarnyje distsipliny, Moskva, 1999, σελ. 96-105.

TURILOV, «Kriterii opredelenija»:
TURILOV, A.A., «Kriterii opredelenija slavjano-moldovskih rukopisej XV-XVI vv. (Κριτήρια προσδιορισμού των σλαβομολδαβικών χειρογράφων των 15ου-16ου αι.)», ***Hristograf*** 2 (2005), σελ. 139-168.

TURILOV - FLORJA, «Hristianskaja literatura»:
TURILOV, A.A. - FLORJA, B.N., «Hristianskaja literatura u slavjan v seredine X - seredine XI v. i mežslavjanskie kulturnye svjazi (Η χριστιανική λογοτεχνία στους Σλάβους στα μέσα του 10ου - μέσα του 11ου αι. και οι πολιτιστικές σχέσεις μεταξύ των Σλάβων)», στο B.N. FLORJA (επιμ.), ***Hristianstvo v stranah vostočnoj, jugo-vostočnoj i tsentral'noj Evropy na poroge vtorogo tysjačeletija***, Moskva, 2002, σελ. 398-459.

TURVILLE-PETRE, ***Myth and religion***:
TURVILLE-PETRE, E.O.G., ***Myth and religion of the north: the religion of ancient Scandinavia***, New York, 1964.

TVOROGOV, «Vizantijskie hroniki v drevnej Rusi»:
TVOROGOV, O.V., ***Vizantijskie hroniki v drevnej Rusi (Βυζαντινά χρονικά στην μεσαιωνική Ρωσία)***, στο G.M. PROHOROV (επιμ.), ***Russkaja i gruzinskaja srednevekovye literatury***, Leningrad, 1979, σελ. 86-92.

TVOROGOV, «Kirill Turovski»:
TVOROGOV, O.V., «Kirill Turovski (Κύριλλος του Τούροφ)», στο D.S. LIHAČEV - O.V. TVOROGOV - D.M. BULANIN (επιμ.), ***Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rusi***, τόμ. I, Leningrad, 1987, σελ. 217-221.

TVOROGOV, «Nestor»:
TVOROGOV, O.V., «Nestor (Νέστορας)», στο D.S. LIHAČEV - O.V. TVOROGOV - D.M. BULANIN (επιμ.), ***Slovar' knižnikov***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 483

i knižnosti drevnej Rusi, τόμ. I, Leningrad, 1987, σελ. 274-278.

TVOROGOV, «Povest'»:
TVOROGOV, O.V., «Povest' vremennyh let (Χρονικό του Νέστορα)», στο D.S. LIHAČEV - O.V. TVOROGOV - D.M. BULANIN (επιμ.), ***Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rusi***, τόμ. I, Leningrad, 1987, σελ. 337-343.

TVOROGOV, «Žitie Antonija Pečerskogo»:
TVOROGOV, O.V., «Žitie Antonija Pečerskogo (Ο Βίος του αγ. Αντώνιου των Σπηλαίων)», στο D.S. LIHAČEV - O.V. TVOROGOV - D.M. BULANIN (επιμ.), ***Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rusi***, τόμ. I, Leningrad, 1987, σελ. 135-136.

TVOROGOV, «Žitie Nikolaja Mirlikijskogo»:
TVOROGOV, O.V., «Žitie Nikolaja Mirlikijskogo (Ο Βίος του Αγίου Νικολάου Αρχιεπίσκοπου Μύρων της Λυκίας)», στο D.S. LIHAČEV - O.V. TVOROGOV - D.M. BULANIN (επιμ.), ***Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rusi***, τόμ. I, Leningrad, 1987, σελ. 168-172.

TVOROGOV, ***Literatura drevnej Rusi***:
TVOROGOV, O.V., ***Literatura drevnej Rusi. Biobibliografičeskij slovar' (Λογοτεχνία της μεσαιωνικής Ρωσίας. Βιο-βιβλιογραφικό λεξικό)***, Moskva, 1996.

UNGERMAN, «Dolní Věstonice»:
UNGERMAN, Š., «Reich ausgestattete Gräber auf dem großmährischen Gräberfeld in Dolní Věstonice», στο P. KOUŘIL (επιμ.), ***Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Materialien der internationalen Fachkonferenz, Mikulčice, 25-26/5/2004***, Brno, 2005, σελ. 209-224.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 484

URBAN, ***The Prussian Crusade***:
URBAN, W., ***The Prussian Crusade***, Lanham Md., 1980.

URBAN, ***Tannenberg***:
URBAN, W., ***Tannenberg and after: Lithuania, Poland and the teutonic order in search of immortality***, Chicago, 2003.

URBAŃCZYK, «Conversion»:
URBAŃCZYK, P., «The politics of conversion in north central Europe», στο M. CARVER (επιμ.), ***The cross goes north: processes of conversion in northern Europe, AD 300-1300***, York, 2003, σελ. 15-27.

URBANIAK, ***Zamoyszczycy***:
URBANIAK, V., ***Zamoyszczycy bez Zamoyskiego (Οι Ζαμούισκι χωρίς τον Ζαμουίσκι)***, Warszawa, 1995.

USPENSKI, ***Istorija russkogo literaturnogo jazyka***:
USPENSKI, B.A., ***Istorija russkogo literaturnogo jazyka (11-17 vek) (Η ιστορία της ρωσικής λόγιας γλώσσας [11ος-17ος αι.])***, München, 1987.

USPENSKI, «Jazykovaja situatsija»:
USPENSKI, B.A., «Jazykovaja situatsija i jazykovoje soznanie v Moskovskoj Rusi: vosprijatie tserkovnoslavianskogo i russkogo jazyka (Η γλωσσική κατάσταση στο κράτος της Μόσχας: η αντίληψη της εκκλησιαστικής σλαβικής και ρωσικής γλώσσας)», στο G.K. VAGNER (επιμ.), ***Vizantija i Rus'. Sbornik pamjati V.D. Lihačevoj***, Moskva, 1989, σελ. 206-226.

VAILLANT - LASCARIS, «La date»:
VAILLANT, A. - LASCARIS, M., «La date de la conversion des Bulgares», ***RES*** 13 (1933), σελ. 5-15.

VAKLINOV, ***Formirane***:
VAKLINOV, S., ***Formirane na starobalgărskata kultura, VI-XI***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 485

vek (Η διαμόρφωση του παλαιού βουλγαρικού πολιτισμού, 7ος-11ος αι.), Sofija, 1977.

VÁLKA, ***Dějiny Moravy***:
VÁLKA, J., ***Dějiny Moravy. Středověká Morava (Η ιστορία της Μοραβίας. Η μεσαιωνική Μοραβία)***, Brno, 1991.

VÁŇA, ***Ancient Slavs***:
VÁŇA, A., ***The World of the ancient Slavs***, London, 1983.

VÁSÁRY, ***Cumans and Tatars***:
VÁSÁRY, I., ***Cumans and Tatars. Oriental military in the pre-Ottoman Balkans, 1185-1365***, Cambridge, 2005.

VASIĆ, «Mésie Première»:
VASIĆ, M., «Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première», ***Starinar*** 45-46 (1994/1995), σελ. 41-53.

VAŠICA, «Slovanská liturgie»:
VAŠICA, J., «Slovanská liturgie sv. Petra (Η σλοβενική λειτουργία του Αγίου Πέτρου)», ***Bsl*** 8 (1939-1946), σελ. 1-54.

VAŠICA, «Zakon sudnyj ljudem»:
VAŠICA, J., «Origine cyrillo-méthodienne du plus ancien code slave dit "Zakon sudnyj ljudem"», ***Bsl*** 12 (1951), σελ. 154-174.

VAŠICA, ***Literární památky***:
VAŠICA, J., ***Literární památky epochy velkomoravské (Λογοτεχνικά μνημεία της εποχής της Μεγάλης Μοραβίας)***, Praha, 1966.

VAŠICA, «Právní»:
VAŠICA, J., «Právní odkaz cyrilometodějský (Κυριλλο-μεθοδιανή νομική παρακαταθήκη)», στο J. VAŠICA (επιμ.), ***Literární památky epochy velkomoravské 863-885***, Praha, 1966, σελ. 63-70.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 486

VAVŘÍNEK, «Der Brief des Rastislav»:
VAVŘÍNEK, V., «Der Brief des mährischen Fürsten Rastislav an den Kaiser Michael III. und die Umstände der Einladung der byzantinischen Mission nach Grossmähren», στο E. KONSTANTINOU (επιμ.), ***Methodios und Kyrillos in ihrer europäischen Dimension***, Frankfurt a. Main, 2005, σελ. 329-343.

VĂŽAROVA, «Slavjani i prabălgari»:
VĂŽAROVA, Ž., «Slavjani i prabălgari (tjurko-bălgari) v svetlinata na arheologičeskite danni (Σλάβοι και πρωτοβούλγαροι (τουρκο-βούλγαροι) υπό το φως νέων αρχαιολογικών στοιχείων)», ***Arheologija*** 13/1 (1971), σελ. 1-23.

VĂŽAROVA, ***Nekropolite***:
VĂŽAROVA, Ž., ***Slavjani i prabălgari po danni na nekropolite ot VI-XI v. na teritorijata na Bălgarija*** *(Σλάβοι και πρωτοβούλγαροι σύμφωνα με τα στοιχεία των νεκροπόλεων του 6ου-11ου αι. στα εδάφη της Βουλγαρίας)*, Sofija, 1976.

VEČERKA, ***Staroslověnština***:
VEČERKA, R., ***Staroslověnština*** (*Παλαιοσλαβικά*), Praha, 1984.

VEČERKA, ***Počátky písemnictví***:
VEČERKA, R., ***Počátky písemnictví v českých zemích do poloviny 13. století: literatura staroslověnská a latinská*** (*Οι απαρχές της γραμματείας στα τσεχικά εδάφη έως τα μέσα του 13ου αι.: η παλαιοσλαβική και λατινική λογοτεχνία*), Brno, 1992.

VEČERKA, ***Počátky slovanského***:
VEČERKA, R., ***Počátky slovanského spisovného jazyka: studie z dějin staroslověnského písemnictví a jazyka do konce 11.století*** (*Οι απαρχές της σλαβικής λογοτεχνιακής γλώσσας: η μελέτη από την ιστορία της παλαιοσλαβικής γραμματείας και της γλώσσας μέχρι τα τέλη του 11ου αι.*), Praha, 1999.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 487

VEČERKA, *Slovanských jazyků*:
VEČERKA, R., *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků* (*Τα παλαιοσλαβικά στα πλαίσια των σλαβικών γλωσσών*), Olomouc, 2006.

VELČEV, «Kozma»:
VELČEV, V., «Kozma (Κοσμάς)», *KME*, τόμ. II, Sofija, 1995, σελ. 366-372.

VERNADSKY, «Southern Russia»:
VERNADSKY, G., «Byzantium and Southern Russia. Two notes», *Byz* 15 (1940-1941), σελ. 67-86.

VERNADSKY, *Kievan Russia*:
VERNADSKY, G., *Kievan Russia* (= *A History of Russia*), τόμ. II, New Haven - London, 1948.

VERNEY, *Warrior of God*:
VERNEY, V., *Warrior of God, Jan Zizka and the Hussite Revolution*, London, 2009.

VIGNATIOVÁ, «Karolínské meče»:
VIGNATIOVÁ, J., «Karolínské meče z Pohanska u Břeclavi (Καρολίγγεια ξίφη από το Pohansko)», *Sborník Pracé Filosofické Fakulty Brněnské Univerzity. Řada Archeologickoklasická* 38 (1993), σελ. 91-109.

VILLARI, *Ragusa*:
VILLARI, L., *The Republic of Ragusa*, London, 1904.

VITALIEN, «Recherches»:
VITALIEN, L., «Recherches sur l'histoire et le cartulaire de Notre-Dame de Pitié à Stroumitsa», *Échos d'Orient* 33 (1934), σελ. 5-27.

VLACHOS, «Isaakios II. Angelos»:
VLACHOS, TH., «Aufstände und Verschwörungen während der

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 488

Kaiserzeit Isaakios II. Angelos (1185-1995)», *Byz* 6 (1974), σελ. 155-167.

VÖLLING, «Pagan Slavs»:

VÖLLING, TH., «The last Christian Greeks and the first Pagan Slavs in Olympia», στο Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ (επιμ.), *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, (EIE/IBE, Διεθνή Συμπόσια 9), Αθήνα, 2001, σελ. 303-323.

VORONOVA, «Žitie Evfrosinii Polotskoj»:

VORONOVA, E.M., «Žitie Evfrosinii Polotskoj (Ο Βίος της αγίας Ευφροσύνης του Πόλοτσκ)», στο D.S. LIHAČEV - O.V. TVOROGOV - D.M. BULANIN (επιμ.), *Slovar' knižnikov i knižnosti drevnej Rusi*, τόμ. I, Leningrad, 1987, σελ. 147-148.

VRYONIS, «Slavic society and the Slavic invasions»:

VRYONIS, S., «The evolution of Slavic society and the Slavic invasions in Greece. The first major Slavic attack on Thessaloniki, A.D. 597», *Εσπερία* 50 (1981), σελ. 378-390.

WASILEWSKI, «Stefan Vojislav»:

WASILEWSKI, T., «Stefan Vojislav de Zahumlje, Stefan Dobroslav de Zéta et Byzance au milieu du XIe siècle», *ZRVI* 13 (1971), σελ. 109-126.

WERNER, «Anten»:

WERNER, J., «Zur Herkunft und Ausbreitung der Anten und Sklavenen», στο *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* (Beograd, 9-15 septembre 1971), τόμ. I: *Rapports Généraux*, Beograd, 1971, σελ. 243-252.

WERNER, *Grabfund*:

WERNER, J., *Der Grabfund von Malaia Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*, München, 1984.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 489

WERNER, «Neues zu Kuvrat»:
WERNER, J., «Neues zu Kuvrat und Malaja Pereščepina», *Germania* 10 (1992), σελ. 430-436.

WERNER, «Herkunft»:
WERNER, R., «Zur Herkunft der Anten. Ein ethnisches und soziales Problem der Spätantike», στο W. ECK - H. GALSTERER - H. WOLFF (επιμ.), *Studien zur Antiken Sozialgeschichte Festschrift F. Vittinghoff*, Köln-Wien 1980, σελ. 573-595.

WIESIOŁOWSKI, «Le réseau urbain»:
WIESIOŁOWSKI, J., «Le réseau urbain en Grande-Pologne aux XIIIe-XVIe siècles. L'espace et la société», *APH* 43 (1981), σελ. 5-29.

WINROTH, *Conversion*:
WINROTH, A., *The conversion of Scandinavia: Vikings, merchants and missionaries in the remaking of northern Europe*, New Haven, 2012.

WISLANSKI, *The Neolithic*:
WISLANSKI, T. (επιμ.), *The Neolithic in Poland*, Wrocław, 1970.

WISZEWSKI, *Władysław Herman*:
WISZEWSKI, P., *Władysław Herman and his epoch*, Wrocław, 2002.

WITUSIK, *Unia Lubelska*:
WITUSIK, A. (επιμ.), *Unia Lubelska 1569 roku w dziejach Polski i Europy* (*Η Ένωση του Lublin το 1569 στην ιστορία της Πολωνίας και της Ευρώπης*), Lublin, 2004.

WŁODARSKI, *Polityka*:
WŁODARSKI, B., *Polityka Jana Luksemburczyka wobec Polski za czasów Władysława Łokietka* (*Η πολιτική του Ιωάννη*

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 490

Λουξεμβούργου έναντι της Πολωνίας κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Βλαδισλάβου του Κοντού), Lwów, 1935.

WŁODARSKI, ***Polska poezja***:
WŁODARSKI, M., ***Polska poezja świecka XV wieku (Η πολωνική κοσμική ποίηση του 15ου αι.)***, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1997.

WOLF, «The three Romes»:
WOLFF, R.L., «The three Romes: the migration of an ideology and the making of an autocrat», ***Daedalus*** 88/2 (1959), σελ. 291-311.

WOLFRAM, «Historické pramene»:
WOLFRAM, H., «Historické pramene a poloha (Vel'kej) Moravy (Οι γραπτές πηγές και η θέση της [Μεγάλης] Μοραβίας)», ***Historický Časopis*** 43 (1995), σελ. 3-15.

WOLFRAM, «Origo et religio»:
WOLFRAM, H., «Origo et religio: ethnic traditions and literature in early medieval texts», στο TH.F.X. NOBLE (επιμ.), ***From Roman provinces to medieval kingdoms***, New York, 2006, σελ. 57-74.

WYROBISZ, «Ludwik Węgierski»:
WYROBISZ, A., «Ludwik Węgierski (Λουδοβίκος της Ουγγαρίας)» στο A. GARILICKI (επιμ.), ***Poczet królów i książąt polskich***, Warszawa, 1978, σελ. 261-268.

WYROZUMSKI, «La société urbaine»:
WYROZUMSKI, J., «La société urbaine en Pologne au bas Moyen Âge», ***Revue du Nord*** 60 (1978), σελ. 31-41.

WYROZUMSKI, ***Kazimierz Wielki***:
WYROZUMSKI, J., ***Kazimierz Wielki*** (*Καζιμίρ ο Μέγας*), Wrocław, 2004.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 491

WYROZUMSKI, «Poland»:
WYROZUMSKI, J., «Poland in the eleventh and twelfth centuries», στο D. LUSCOMBE - J. RILEY-SMITH (επιμ.), ***The New Cambridge Medieval History***, τόμ. IV.2: ***c. 1024-c. 1198***, Cambridge, 2004, σελ. 277-289.

YANNOPOULOS, «Role»:
YANNOPOULOS, P., «Le rôle des Bulgares dans la guerre arabo-byzantine de 717/718», ***Byz*** 67 (1997), σελ. 483-516.

YEWDALE, ***Bohemond I***:
YEWDALE, R.B., ***Bohemond I, Prince of Antioch***, Princeton, 1917.

ZÁBOJNÍK, «Problematik»:
ZÁBOJNÍK, J., «Zur Problematik der Waffenvorkommens auf Gräberfeldern aus der Zeit des Awarenreiches in den nordwestlichen Teilen des Karpatenbeckens», στο P. ŠALKOVSKÝ (επιμ.), ***Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderer Ethnika im 6.-10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany*** (3-7 Oktober 1983), Nitra, 1984, σελ. 297-302.

ZÁBOJNÍK, «Awarische Kaganat»:
ZÁBOJNÍK, J., «Zum Vorkommen der Reitergräber auf Gräberfeldern aus der Zeit des awarischen Kaganats», στο D. BIALEKOVÁ - J. ZÁBOJNÍK (επιμ.), ***Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Symposium Nitra*** (6. bis 10. November 1994), Bratislava, 1996, σελ. 179-194.

ZÁBOJNÍK, «Awarischer Provenienz»:
ZÁBOJNÍK, J., «Zum Vorkommen von Gegenständen "awarischer" Provenienz auf den slawischen Burgwällen nördlich der Donau», στο J. MACHÁČEK - Š. UNGERMAN (επιμ.), ***Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa. Internationale Konferenz und Kolleg der Alexander von***

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 492

Humboldt-Stiftung zum 50. Jahrestag des Beginns archäologischer Ausgrabungen in Pohansko bei Břeclav (5-9/10/2009, Břeclav, Tschechische Republik), Bonn, 2011, σελ. 203-214.

ZACHARIADOU, «Mehemmed II»:
ZACHARIADOU, E., «The first Serbian campaigns of Mehemmed II (1454-1455)», ***Anali Istituto Universitario Orientale di Napoli*** 14 (1964), σελ. 837-840.

ZAIMOV, ***Bitolski nadpis***:
ZAIMOV, J., ***Bitolski nadpis na Ivan Vladislav, samodaržets bălgarski. Starobălgarski pametnik ot 1015-1016 godina*** *(Η επιγραφή του βούλγαρου ηγεμόνα Ιβάν Βλαδισλάβου από τη Βίτολα. Παλαιοβουλγαρικό μνημείο του έτους 1015-1016)*, Sofija, 1970.

ZAKYTHINOS, «La conquête de Constantinople»:
ZAKYTHINOS, D.A., «La conquête de Constantinople en 1204, Venise et le partage de l'Empire Byzantin», στο S. RUNCIMAN (επιμ.), ***Venezia dalla Prima Crociata alla Conquista de Costantinopoli del 1204***, Firenze, 1965, σελ. 139-155 (Ο ΙΔΙΟΣ, ***Byzance: état, société, économie***, Variorum Reprints, London, 1973).

ZALIZNJAK, «Problemy izučenija»:
ZALIZNJAK, A.A., «Problemy izučenija Novgorodskogo kodeksa 11 veka, najdennogo v 2000 godu (Τα προβλήματα μελέτης του Κώδικα του Νόβγκοροντ που βρέθηκε το 2000)», στο ***Slavianskoje jazykoznanie. Doklady rossijskoj delegatsii: XIII Meždun. s'ezd slavistov***, Moskva, 2003, σελ. 190-212.

ZAMOYSKI, ***The Polish way***:
ZAMOYSKI, A., ***The Polish way: a thousand-year history of the Poles and their culture***, London, 1987.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 493

ZÁSTEROVÁ, «Les débuts des Slaves»:
ZÁSTEROVÁ, B., «Les débuts de l'établissement définitif des Slaves en Europe méridionale. Confrontation de la conception de L. Niederle avec l'état actuel des recherches», *Vznik a Počátky Slovanu* 6 (1966), σελ. 33-52.

ZETT, *Nominalkomposita*:
ZETT, R., *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode*, Köln-Wien, 1970.

ZETTLER, «Die Slawenapostel»:
ZETTLER, A., «Die Slawenapostel Cyrill und Method im Reichenauer Verbrüderungsbuch», στο E. KONSTANTINOU (επιμ.), *Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos. Beiträge eines Symposions der Griechisch-deutschen Initiative Würzburg im Wasserschloss Mitwitz vom 25-27 Juli 1985 zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Methodios*, Münsterschwarzach, 1991, σελ. 127-139.

ZETTLER, «Der Insel Reichenau»:
ZETTLER, A., «Der heilige Methodios auf der Insel Reichenau», στο E. KONSTANTINOU (επιμ.), *Methodios und Kyrillos in ihrer europäischen Dimension*, Frankfurt am Main, 2005, σελ. 261-269.

ZIEGLER, «Methodius»:
ZIEGLER, A., «Methodius auf dem Weg in die schwäbische Verbannung», *JGO* 1/4 (1953), σελ. 369-382.

ZIEMANN, *Wandervolk*:
ZIEMANN, D., *Vom Wandervolk zur Grosmacht. Die Entstehung Bulgariens im fruhen Mittelalter (7. bis 9. Jh.)*, Cologne-Weimar, 2007.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 494

ZIEMANN, «Rebellion»:
ZIEMANN, D., «The rebellion of the nobles against the baptism of khan Boris (865-866)», στο J. HENNING (επιμ.), ***Post-Roman towns, trade and settlement in Europe and Byzantium***, τόμ. II: ***The heirs of the Roman west***, Berlin, 2007, σελ. 613-624.

ZIENTARA, «Foreigners»:
ZIENTARA, B., «Foreigners in Poland 10th-15th centuries», *APH* 29 (1974), σελ. 5-28.

ZIMMERMANN, ***Der Canossagang***:
ZIMMERMANN, H., ***Der Canossagang von 1077. Wirkungen und Wirklichkeit***, Mainz, 1975.

ŽIVKOVA, ***Četveroevangelieto***:
ŽIVKOVA, L., ***Četveroevangelieto na tsar Ivam Alexander*** (*Το Τετραευαγγέλιο του τσάρου Ιβάν Αλεξάνδρου*), Sofia, 1980.

ŽIVKOVIĆ, ***Tsrkvena organizatsija***:
ŽIVKOVIĆ, T., ***Tsrkvena organizatsija u srpskim zemljama*** (*Εκκλησιαστική οργάνωση στα σερβικά εδάφη*), Beograd, 2004.

ŽIVKOVIĆ, «Uspenskij's Taktikon»:
ŽIVKOVIĆ, T., «Uspenskij's Taktikon and the Theme of Dalmatia», *ΒΣυμ* 17 (2005), σελ. 49-85.

ŽIVKOVIĆ, ***Portreti:***
ŽIVKOVIĆ, T., ***Portreti srpskih vladara, IX-XII vek*** (*Πορτραίτα σέρβων ηγεμόνων, 9ος-12ος αι.*), Beograd, 2007.

ŽIVKOVIĆ, «Strategos Paul»:
ŽIVKOVIĆ, T., «The strategos Paul and the archontes of the Westernes», στο T. ŽIVKOVIĆ (επιμ.), ***Forging Unity: the South Slavs between East and West, 550-1150***, Belgrade, 2008, σελ. 71-87.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 495

ŽIVKOVIĆ, «Samuel»:
ŽIVKOVIĆ, T., «The campaign of emperor Samuel against Dalmatia», στο T. ŽIVKOVIĆ (επιμ.), ***Forging Unity: the South Slavs between East and West, 550-1150***, Belgrade, 2008, σελ. 229-247.

ŽIVKOVIĆ, «Serbia»:
ŽIVKOVIĆ, T., «On the northern borders of Serbia in early middle ages», στο T. ŽIVKOVIĆ (επιμ.), ***Forging Unity: the South Slavs between East and West, 550-1150***, Belgrade, 2008, σελ. 249-258.

ŽIVKOVIĆ, «Bodin»:
ŽIVKOVIĆ, T., «Two questions from the time of King Bodin's reign», στο T. ŽIVKOVIĆ (επιμ.), ***Forging Unity: the South Slavs between East and West, 550-1150***, Belgrade, 2008, σελ. 275-292.

ŽIVKOVIŒ, «Dioclea»:
ŽIVKOVIĆ, T., «Dioclea between Rascia and Byzantium in the first half of the 12th century», στο T. ŽIVKOVIĆ (επιμ.), ***Forging Unity: the South Slavs between East and West, 550-1150***, Belgrade, 2008, σελ. 293-312.

ŽIVKOVIĆ, «Zavida»:
ŽIVKOVIĆ, T., «Zavida's sons», στο T. ŽIVKOVIĆ (επιμ.), ***Forging Unity: the South Slavs between East and West, 550-1150***, Belgrade, 2008, σελ. 313-334.

ŽIVOV, «Osobennosti retseptsii»:
ŽIVOV, V.M., «Osobennosti retseptsii vizantijskoj kul'tury v drevnej Rusi (Οι ιδιαιτερότητες της αφομοίωσης του βυζαντινού πολιτισμού στην μεσαιωνική Ρωσία)», στο V.M. ŽIVOV (επιμ.), ***Razyskanija v oblasti istorii i predystorii russkoj kul'tury***, Moskva, 2002, σελ. 73-119.

18_P._Sofoulis_355_496 21-10-14 13:20 Page 496

ZLATARSKI, ***Istorija***:

ZLATARSKI, V., ***Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove (Ιστορία του βουλγαρικού κράτους κατά τους μέσους χρόνους)***, τόμ. I-III, Sofija, [2]1970-1971.

ZOLL-ADAMIKOWA, «Grenzzone»:

ZOLL-ADAMIKOWA, H., «Slawisch-awarische Grenzzone im Lichte der Grabfunde», ***A Wosinsky Mór Múzeum Evkönyve*** 15 (1990), σελ. 97-102.

ŽUKOVSKAJA, «Tekstologičeskoje i lingvističeskoje izučenie Prologa»:

ŽUKOVSKAJA, L.P., «Tekstologičeskoje i lingvističeskoje izučenie Prologa (izbrannye vizantijskie, russkie i inoslavjanskie stat'i) (Κειμενολογική και γλωσσολογική μελέτη του σλαβικού Συναξαρίου)», στο ***Slavianskoje jazykoznanie. Doklady sovetskoj delegatsii: IX Meždunarod. s'ezd slavistov, (Kiev, sentjabr' 1983)***, Moskva, 1983, σελ. 110-120.

ZVĚŘINA, ***Kostel sv. Klimenta***:

ZVĚŘINA, A., ***Kostel sv. Klimenta na Levém Hradci u Prahy: kolébka křest'anství v Čechách (Η εκκλησία του Αγίου Κλήμη στο Levý Hradec πλησίον της Πράγας: το λίκνο του χριστιανισμού στη Τσεχία)***, Levý Hradec, 1937.

18. SYNTELESTES 5/09/14 11:32 Page 1

Συντελεστές του τόμου

Η Tatiana Borisova είναι διδάκτωρ φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και Επιστημονική συνεργάτης του Τμήματος Σλαβικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κυριότερες δημοσιεύσεις της: ***Simboly Bogomateri v tserkovnoslavjanskom jazyke*** (Τα σύμβολα της Θεοτόκου στην εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα), **Novosibirk**, 2001 και «**Old Church Slavonic translation of the Great Canon of Repentance by St. Andrew of Crete: The earliest stages of history**», ***Cyrillomethodianum*** 19 (2014), σελ. 53-65.

Η Martina Chroma είναι υποψήφια διδάκτωρ στο πρόγραμμα «Σλαβικές φιλολογίες» στο Πανεπιστήμιο του Καρόλου στην Πράγα. Παράλληλα εργάζεται στο Σλαβικό Ίδρυμα της Ακαδημίας της Τσεχικής Δημοκρατίας στην Πράγα όπου συμμετέχει σε λεξικογραφικά προγράμματα. Αντιπροσωπευτικές δημοσιεύσεις της: «**První staroslověnská legenda o sv. Václavu v rekonstrukcích Miloše Weingarta a Josefa Vašici** (Πρώτη παλαιοσλαβική αφήγηση για τον αγ. Βεγκεσλάο στις επανεκδόσεις των **Miloš Weingart** και **Josef Vašica**)» ***Usta ad Albim Bohemica*** 2-3 (2010), σελ. 102-106 και (επιμ.) ***Slovník jazyka staroslověnského*** **V**, ***Addenda et corrigenda*** 53-55 (Λεξικό της παλαιοσλαβικής γλώσσας), **Praha**, 2010-2012.

Ο Florin Curta είναι καθηγητής Μεσαιωνικής ιστορίας και αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της **Florida**. Είναι συγγραφέας σημαντικού αριθμού μελετών που αφορούν στην ιστορία της νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά τους Μέσους Χρόνους. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται οι μονογραφίες: ***The making of the Slavs. History and archaeology of the Lower Danube region, ca.***

…

…

18. SYNTELESTES 5/09/14 11:32 Page 2

500-700, **Cambridge, 2001**, ***Southeastern Europe in the Middle Ages, 500 - 1250***, **Cambridge, 2006** και ***The Edinburgh history of the Greeks, ca. 500 - 1050. The Early Middle Ages***, **Edinburgh, 2011**.

Η Αγγελική Δεληκάρη είναι επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με γνωστικό αντικείμενο την Ιστορία των σλαβικών λαών. Έχει δημοσιεύσει εκτενώς στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Ενδεικτικά αναφέρονται τα παρακάτω έργα: ***Der Hl. Klemens und die Frage des Bistums von Velitza. Identifizierung, Bischofsliste (bis 1767) und Titularbischöfe***, **Thessaloniki**, 1997 και *Η αρχιεπισκοπή Αχριδών κατά τον Μεσαίωνα. Ο ρόλος της ως ενωτικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των Σλάβων, των Βαλκανίων και του Βυζαντίου*, Θεσσαλονίκη, 2014.

Η **Pavla Gkantzios-Drapelova** αποφοίτησε από το Τμήμα Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Καρόλου στην Πράγα και συνέχισε της σπουδές της στο Τμήμα Σλαβικών και Ανατολικο-ευρωπαϊκών Σπουδών στο ίδιο πανεπιστήμιο. Από το 2012 είναι υποψήφια διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κυριότερες δημοσιεύσεις της: «**Křest knežny Olgy z hlediska byzantských misií** (Η βάπτιση της πριγκίπισσας Όλγας από τη σκοπιά των βυζαντινών ιεραποστολών)», ***Kulturní, duchovní a etnické kořeny Ruska: Portréty***, **Praha**, 2009, σελ. 13-59 και «**Západní vlivy v ikonografii mincí z období dynastie Palaiologů** (Δυτικές επιρροές στην εικονογραφία των Παλαιολόγειων νομισμάτων)», ***Parrésia*** 6 (2012), σελ. 191-209.

18. SYNTELESTES 5/09/14 11:32 Page 3

Συντελεστές του τόμου

Ο Γιώργος Καρδαράς είναι εντεταλμένος ερευνητής στο Τμήμα Βυζαντινών Ερευνών του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, την ιστορία των πρώιμων Σλάβων και των νομαδικών φύλων της ευρασιατικής στέπας. Στις πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις του συγκαταλέγονται τα: *Το Βυζάντιο και οι Άβαροι, ς΄ - θ΄ αι. Πολιτικές, διπλωματικές και πολιτισμικές σχέσεις*, Αθήνα, 2010 και «Η εξέγερση των Σλάβων υπό τον Σάμο εναντίον των Αβάρων και το ζήτημα του γεωγραφικού προσδιορισμού της ηγεμονίας του», *Βυζαντιακά* 29 (2010-2011), σελ. 91-111.

Η Εβελίνα Μίνεβα είναι διδάκτωρ φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και λέκτορας του Τμήματος Σλαβικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται κυρίως στη μεσαιωνική νοτιοσλαβική γραμματεία. Σημαντικότερες δημοσιεύσεις της: *Το υμνογραφικό έργο του Μάρκου Ευγενικού*, Αθήνα, 2004 και ***Pet himnografski tvorbi za sv. Petka Tărnovska*** (Πέντε υμνογραφικά έργα για την αγία Παρασκευή του Τάρνοβο), **Sofija**, 2005.

Η Αγγελική Παπαγεωργίου είναι διδάκτωρ Βυζαντινής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Ε.Κ.Π.Α. Από το 2008 διδάσκει στο Τμήμα Σλαβικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το ερευνητικό της έργο επικεντρώνεται κυρίως στη μετάβαση από τη μεσοβυζαντινή στην υστεροβυζαντινή περίοδο και αναφέρεται σε θέματα κοινωνικής, στρατιωτικής και διπλωματικής ιστορίας, καθώς και στις σχέσεις μεταξύ του Βυζαντίου και των σλαβικών λαών. Σημαντικότερες δημοσιεύσεις της: *Το Χρονικό του ιερέα της Διόκλειας*, Αθήνα, 2012 και «Βυζάντιο και Σέρβοι: το ζήτημα των εκστρατειών του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού εναντίον των Σέρβων», *Εώα και Εσπέρια* 8 (2008-2012), σελ. 353-367.

18. SYNTELESTES 5/09/14 11:32 Page 4

Ο **Christian Raffensperger** είναι καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο **Wittenberg** των ΗΠΑ. Η έρευνα του κινείται στον ευρύτερο χώρο της ιστορία της μεσαιωνικής Ρωσίας. Ενδεικτικά αναφέρονται οι παρακάτω δημοσιεύσεις: ***Reimagining Europe: Kievan Rus' in the medieval world, 988-1146***, **Cambridge, Mass.**, 2012 και το «**The missing Rusian women: the case of Evpraksia Vsevolodovna**», στο **A. Livingstone - C. Newman Goldy** (επιμ.), ***Putting together the fragments: writing medieval women's lives***, **New York**, 2012, σελ. 69-84.

Ο Πάνος Σοφούλης είναι λέκτορας στο Τμήμα Σλαβικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στη μεσαιωνική ιστορία των λαών της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης και στις βυζαντινο-σλαβικές σχέσεις. Στις πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις του περιλαμβάνονται τα: ***Byzantium and Bulgaria, 775-831***, **Boston - Leiden**, 2012 και το «**Byzantium's search for an ally in the former Avar territories in the early Middle Ages**», ***Bulgaria Mediaevalis*** 2 (2011), σελ. 399-407.

Ο **Tibor Živković** διετέλεσε διευθυντής του Ινστιτούτου Ιστορίας του Βελιγραδίου. Συγγραφέας μεγάλου αριθμού μελετών και μονογραφιών, οι σημαντικότερες από τις οποίες είναι: ***De Conversione Croatorum et Serborum, A lost source***, **Belgrade**, 2012· ***Gesta Regum Sclavorum***, τόμ. **II**, **Belgrade**, 2009· ***Forging unity: The south Slavs between East and West, 550 - 1150***, **Belgrade**, 2006. Επικεντρώθηκε στην ιστορία των μεσαιωνικών βαλκανικών λαών, κυρίως των Κροατών και των Σέρβων και των σχέσεων που ανέπτυξαν με τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής. Ιδιαιτέρως ενδιαφέρθηκε για την ταυτότητα των συγγραφέων μεσαιωνικών πηγών, όπως ο ιερέας της Διόκλειας και οι

18. SYNTELESTES 5/09/14 11:32 Page 5

πηγές που χρησιμοποίησε ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος για τη συγγραφή του έργου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*.

20_P._Sofoulis_503_512 14-10-14 09:10 Page 503

Ευρετήριο κύριων ονομάτων και όρων

20_P._Sofoulis_503_512 14-10-14 09:10 Page 504

20_P._Sofoulis_503_512 14-10-14 09:10 Page 505

Άβαροι, 44-48, 52, 53, 60, 62, 69, 107, 109, 110, 127, 150, 190, 193, 194, 196, 253.
Άγιον Όρος, 100, 166, 283, 288, 290, 339, 349.
Αδριανός Β΄, πάπας Ρώμης, 118, 134, 135, 137.
Αλέξιος Α΄, βυζαντινός αυτοκράτορας, 158, 160-163, 166, 203.
Αλέξιος Γ΄, βυζαντινός αυτοκράτορας, 89, 90, 166.
Αλτομάνοβιτς, Νίκολα, 176, 177.
Ανδρόνικος Β΄, βυζαντινός αυτοκράτορας, 171, 172.
Άντες, 32, 39-42, 49-55.
Ασπαρούχ, 62, 63, 68.
Αχρίδα, 78, 82, 130, 144, 169, 299.
Αψβούργοι, 264, 266, 268-270.

Βαλτική, 34, 215-218, 229, 234-236, 240, 246, 251, 252, 255, 256.
Βαρβαρόσσα, Φρειδερίκος, 89, 165, 261.
Βασίλειος Β΄, βυζαντινός αυτοκράτορας, 82-83, 85, 88, 156-158, 201, 222.
Βεγκεσλάος, 120, 307-309, 313.
Βέλικο Τάρνοβο (Τύρνοβο), 90, 93, 96, 99, 100, 103, 282, 283, 286, 287, 299.
Βενετία/Βενετοί, 101, 133, 145, 158, 164, 165, 168, 174, 199-211, 277.
Βιστούλας, 33, 34, 35, 39, 119, 251, 256.
Βίτολντ, 264-266.
Βλαδίμηρος, ρώσος ηγεμόνας, 220-224, 228, 257, 331, 346.
Βλαδισλάβος Α΄, 259, 260.
Βλαδισλάβος Γ΄, 266, 267.

20_P._Sofoulis_503_512 14-10-14 09:10 Page 506

Βλαδισλάβος Δ΄, 261, 262.
Βλαστίμηρος, 152, 276.
Βοδίνος, Κωνσταντίνος, 158-161.
Βόλγας, 62, 216, 222, 238, 239, 244, 246.
Βολεσλάβος Β΄, 258, 259.
Βολεσλάβος Γ΄, 259, 260.
Βολεσλάβος ο Γενναίος (**Chrobry**), 256, 257.
Βόρις-Μιχαήλ, 71-73, 78, 276, 277, 285.
Βουκάν, 158, 167.

Γαλικία-Βολυνία, 215, 229, 230, 262, 263.
Γεώργιος (**Djordje**), ηγεμόνας της Σερβίας, 161, 162, 163.
Γιαγκέλλο, 264-266.
Γιαντβίγκα, 264, 265.
Γιαροσλάβος ο Σοφός, 224-226, 247, 257, 258, 349.
Γκρύνβαλντ-Τάννενμπεργκ, μάχη, 265.
Γλαγολιτικό αλφάβητο, 78, 88, 115, 116, 131, 278, 304, 308, 332.
Γοϊνίκος, 152, 153.
Γοράσδος, 143-145.
Γυϊσκάρδος, Ροβέρτος, 160, 161.

Δαλματία, 43, 45, 47, 131, 156, 159, 160, 165, 166, 185-187, 190, 191, 193-211.
δεσποτάτο/δεσπότης, 91, 93, 97, 98, 102, 175, 179-181, 280, 287, 294, 297-299.
Δίαιτα (**sejm**), 267, 270, 271.
Διαμελισμοί Πολωνίας, 251, 262.
Διόκλεια, 82, 84, 156, 158-161, 163, 170-172, 176, 180, 187, 188, 191, 192, 202, 209, 210.
Δούναβης, 34-38, 40-44, 46, 48, 50-53, 55, 59, 60, 62, 63, 67, 69, 74, 76, 80, 81, 83, 84, 86, 89, 90, 92, 96, 101, 107, 109-111, 113, 114, 116, 119, 124, 127, 145, 150, 170, 174, 178, 185, 186, 252, 353.
Δραγάσηδες, 176, 177.
Δραγούτιν, 170.
Δυρράχιο, 75, 82, 85, 89, 93, 158, 161, 171, 174, 296.

20_P._Sofoulis_503_512 14-10-14 09:10 Page 507

Εβραίοι, 254, 260, 261.
Ένωση του **Lublin**, 269, 271.
Ένωση του Κρέβο (**Krevo**), 265.
Ευθύμιος, πατριάρχης Βουλγαρίας, 100, 103, 280, 282, 286, 287, 293, 294, 298.

Ζαχλουμία/Ζαχλούμοι, 159, 160, 185, 188, 199.
Ζβονίμηρος, Δημήτριος, 202-204.
ζουπανία / ζουπάνος, 89, 152, 157-160, 163, 167.

Ηράκλειος, 46, 47, 50, 60, 149, 150, 152, 153, 185, 190, 192, 193.

θέματα, 81, 84, 149, 157, 158, 160, 161, 197, 200-202.
Θεσσαλονίκη, 46, 47, 74, 85, 88, 89, 91, 115, 128, 146, 149, 150, 157, 161, 174, 283, 296, 304.

Ιβάν Α΄ «Καλίτα», 242, 243, 247.
Ιβάν Β΄ Άσεν, 92-95, 97, 169, 286.
Ιβάν Αλέξανδρος, 98-101, 173, 293.
Ιουστινιανός Α΄, 42-44, 50, 51, 162.
Ισαάκιος Β΄, βυζαντινός αυτοκράτορας, 89, 165, 166.
Ιωάννης Αλβέρτος, 268, 270.
Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, 161, 162.
Ιωαννίτζης, 90-92.

Καζιμίρ Β΄ ο Δίκαιος, 260, 261.
Καζιμίρ Γ΄ ο Μέγας, 262, 263.
Καζιμίρ Δ΄ Γιαγκέλλος, 267, 268.
Καρπάθια, 33, 35, 36, 44, 62, 74, 120, 251, 253.
Κίεβο, 49, 52, 217, 219-221, 223-233, 240, 246, 247, 254, 256-258, 280, 331, 335, 336, 338, 341, 342, 346, 347, 353.
Κλήμης, 78, 88, 130, 134, 144, 276, 282, 285, 293, 307.
Κοσσυφοπέδιο, 102, 166, 178, 180.
Κοστενέτσκι, Κωνσταντίνος, 101, 280, 287, 299.
Κουβράτος (Κοβράτ), 60-62.
Κουμάνοι (Πολοβτσοί/Πόλοβτσι) 86, 89, 92, 96, 97, 230, 231, 353.

20_P._Sofoulis_503_512 14-10-14 09:10 Page 508

Κρακοβία, 33, 36, 253, 258-260, 262, 263, 266, 271.
Κρούμος, 64, 69, 70.
Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, 75, 149, 151-153, 155, 157, 188, 190, 193, 220.
Κωνσταντίνος Θ΄, 159, 160.
Κωνσταντίνος-Κύριλλος, 71, 78, 88, 115, 116, 128-134, 136, 141, 144, 145, 276-278, 285, 293, 296, 304, 306, 307, 327, 333, 337.
Κωνσταντινούπολη, 45, 60-62, 68, 70-72, 74-76, 81, 93, 95, 99, 101, 115, 127, 129, 140, 141, 145, 154, 158-162, 165, 167, 168, 170, 171, 173, 174, 179-181, 188, 190, 191, 195, 198, 200-203, 217, 219, 220, 222, 223, 225, 234, 237, 246, 253, 277, 279, 280, 294, 349.

Λαζάρεβιτς, Βουκ, 180.
Λιθουανία, 230, 243, 244, 251, 262-271.
Λουδοβίκος του Ανζού, βασιλιάς Πολωνίας και Ουγγαρίας, 263, 264.
Λουσατία, 252, 256, 257.

Μανουήλ Α΄, 99, 203, 206, 229.
Μεθόδιος, 71, 78, 88, 115, 116, 118-121, 128, 130-132, 134-145, 276, 277, 282, 285, 304-307, 327, 332, 337.
Μεταρρύθμιση, 269, 271, 315, 325.
Μεχμέτ (Μωάμεθ) Β΄, 180, 181.
Μιχαήλ Α΄ (Διόκλειας), 157, 159, 160.
Μιχαήλ Άσεν, 95, 96.
Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, 96, 170.
Μογγόλοι, 95, 96, 169, 215, 230-232, 233, 237-246, 261.
Μοΐμηρος, 112, 113, 122.
Μονή Χιλανδαρίου, 166, 283, 290, 297, 300.
Μόσχα, 215, 228, 230, 233, 239-247, 264, 265, 268, 270, 280, 300, 339.
Μουντιμήρος (**Muncimir**), 152-154, 192.
Μουράτ Α΄, 102, 176-178.
μπανάτο/μπάνος, 177, 178, 181, 197, 209-211.
Μπράνκοβιτς, Βουκ, 178.
Μπράνκοβιτς, Γεώργιος (Γκεόργκ), 180, 181, 294.

20_P._Sofoulis_503_512 14-10-14 09:10 Page 509

Ναούμ, 78, 145, 276, 285.
Νέβσκυ (Νέβσκι), Αλέξανδρος, 236, 238, 239, 241, 247, 347.
Νεμανίδες, 97, 157, 164, 166, 168, 175, 177, 181.
Νόβγκοροντ, 215, 218, 219, 224, 225, 227, 229, 232, 235-240, 244, 246, 247, 336, 346.
Νόμος προς εκδίκασιν των ανθρώπων (***Zakon sudnyj ljudem***), 142, 306.
Νορμανδοί, 89, 160, 161, 163, 202, 203.
Νώνα (**Nin**/Αινόνα) 194, 195, 199, 202.

Οθωμανοί, 80, 101-103, 176-181, 211, 267, 270.
Όθων Α΄, γερμανός αυτοκράτορας, 222, 255.
Όθων Γ΄, γερμανός αυτοκράτορας, 255, 256.
Όλεγκ, 219, 220.
Ουγγαρία/Ούγγροι, 60, 74, 80, 89, 90, 92, 94-96, 101, 102, 108, 121, 122, 145, 157, 162, 163, 165, 170, 174, 176, 178-180, 203-207, 209-211, 225, 229, 232, 233, 253, 262, 263, 264, 266, 267, 303.
Ούγκλεσις, Ιωάννης, 176, 177.
Ούννοι 51, 52, 59, 60, 252.
Ούρος (Ούρεσης) Α΄, 169, 170, 290.

Παλαιοσλαβική λειτουργία, 120, 121, 141, 155, 304-308.
Πλίσκα, 64, 65, 67, 72, 73, 76, 83, 299.
Πόζναν (**Poznań**), 33, 253, 255.
Πολιτισμός του Κόρτσακ (**Korčak**), 32-34, 36-38.
Πολιτισμός του Τσέρνιαχοβ (**Černiahov**), 33, 34, 40.
Πομερανία, 38, 254, 258, 259, 262, 266, 267.
Πράγα, 33, 36-38, 48, 308-310, 313, 320, 321, 327.
Πρεσβυγέννεια, 227, 260, 261.
Πρεσλάβα (Πρεσθλάβα), 65, 74, 76-78, 81, 83, 102, 282, 296, 299.
Πρεσλάβας, Κωνσταντίνος, 78, 282, 296.
Προκόπιος, 37, 38, 41-44, 50-52, 149, 309, 310, 316.
Πρωσία, 256, 261, 267, 268.

Ραγούσα (Ραγούζα/Ραούσιον/Ντουμπρόβνικ), 93, 158, 170, 173, 176, 185, 200, 208-210.

20_P._Sofoulis_503_512 14-10-14 09:10 Page 510

Ράσσον (Ράση/Ρασκία), 151, 158, 163.
Ραστισλάβος, ηγεμόνας της Μεγάλης Μοραβίας, 113-118, 120, 127, 128, 135, 137, 303, 304, 305.

Σάβας (Σαύος), ποταμός, 76 185, 186, 210.
Σάββας, άγιος, αρχιεπίσκοπος, 145, 168, 169, 282, 283, 288, 289, 299.
Σαλώνα, 186, 187, 194, 195.
Σάμο, 48, 253.
Σαμουήλ 81-85, 156, 158, 159.
Σβατοπλούκ, 117-122, 135, 137-139, 144, 210, 257, 305.
Σεβαστοκράτωρ, 91, 166.
Σέρβλια, 83, 149, 150.
Σιγισμούνδος Β΄ Αύγουστος, 269, 271, 272.
Σιγισμούνδος ο Παλαιός, 268, 269.
Σιλεσία 253, 255, 258.
Σιμωνίδα, 171.
Σίρμιον, 93, 118, 135, 157.
Σκλαβηνίες, 38, 47, 48, 69, 128, 129, 150.
Σκόπια, 84, 85, 93, 170, 171, 173, 179.
Σλαβονία, 205, 210, 211.
Σμεντέρεβο, 180, 181.
Σπλιτ, 195, 200, 208, 209.
Στέφανος Βοϊσλάβος, 159, 160.
Στέφανος Λαζάρεβιτς, 179, 180, 280, 287, 294, 298, 299.
Στέφανος Νεμάνια, 89, 162-166, 168, 170, 275, 283, 288.
Στέφανος Ούρεσης Β΄ Μιλούτιν, 170, 171, 283.
Στέφανος Ούρεσης Γ΄ Ντετσάνσκι, 97, 98, 171, 172, 280, 282, 287.
Στέφανος Ούρεσης Δ΄ Δουσάν, 172-174, 290.
Στέφανος Ούρεσης Ε΄ ο Αδύναμος, 175-177.
Στέφανος Πρωτόστεπτος, 91, 166-169, 288.
Στουντένιτσα, μονή, 166, 288, 299.
Στρατηγός, 43, 46, 51, 89, 157, 195, 197, 244, 245.
Στροϊμήρος, 152, 155.

Τερβουνία/Τερβουνιάτες, 151, 159, 160, 185, 188.
Τερπημέρης (**Tirpimir**), 192, 196, 197, 198.

20_P._Sofoulis_503_512 14-10-14 09:10 Page 511

Τεύτονες/Τευτονικό Τάγμα, 235, 236, 238, 261, 262, 264-268.
Τζεεσθλάβος, 155, 156.
Τσάμπλαχ, Γρηγόριος, 101, 280, 282, 287, 294, 338.
Τσάμπλαχ, Κυπριανός, 101, 279, 280, 287, 294, 298, 338.

Χερσώνα, 130, 222.
Χους, Ιωάννης, 315, 319-323, 325, 328.
Χουσίτες, 267, 313, 315, 316, 320, 321, 323, 324, 327, 328.
Χρεμπελγιάνοβιτς, Λάζαρος, 177-179, 284, 291, 294, 297, 298.
Χρονικό του Νέστορα, 40, 81, 217-219, 221, 224, 336, 341, 342, 347, 348.

Balšić, 176, 177, 180, 298.
Borna, 193, 196.

Černorizets Hrabăr, 292.
Chelčický, Petr, 324, 325, 328.

Dalimil, 314.
***De administrando imperio* (*DAI*)**, 149, 150, 188, 190-192, 195, 196, 217.

jarlyk, μογγολικό διάταγμα, 241-243.
Jurij Dolgorukij, 228, 229, 237, 241, 242.

Kotsel, 133, 135, 136.

Ludmila, 120, 307, 309.

Malo Pereshchepine, 61.
Mieszko, 254-256.
Mieszko Β΄, 257, 258.
Mieszko ο Γέρος, 260, 261.
Mikulčice, 108-110, 119, 123, 124.

Nihil novi, πολωνικό σύνταγμα, 268, 271.
Nitra, 109, 111, 113, 120, 122, 123.

20_P._Sofoulis_503_512 14-10-14 09:10 Page 512

Piast, πολωνική δυναστεία, 254, 258, 261.
Polanie, 253, 254.
Priwina, 111, 112, 114-116, 197, 198.

Sázava, 309, 310, 314, 316.
Suzdal', 228, 229, 232.

Tomáš Štítný ze Štítného, 318.

veče, 227, 236.
Venethi, 38-40, 42, 49, 55.
Vladimir, πόλη της Ρωσίας, 228, 232, 237, 238, 240, 241, 243.

Wiching, 138-140, 143, 144, 277, 305.

Zakonik, σερβικός νομοθετικός κώδικας, 170.

Πρόλογος 9
Βραχυγραφίες περιοδικών και σειρών 13
Σύστημα μεταγραφής 19
Κατάλογος χαρτών 23

Μεσαιωνικός σλαβικός κόσμος 27

I. Οι πρώιμοι Σλάβοι και οι Άντες (5ος-7ος αιώνες) (*Γιώργος Καρδαράς*) 29
II. Η μεσαιωνική Βουλγαρία (*Πάνος Σοφούλης*) 57
III. Η (Μεγάλη) Μοραβία (***Florin Curta***) (μετάφραση Χρήστος Μακρυπούλιας) 105
IV. Η αποστολή των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Μεγάλη Μοραβία (*Αγγελική Δεληκάρη*) 125
V. Οι Σέρβοι και η Σερβία κατά τους μέσους χρόνους (*Αγγελική Παπαγεωργίου*) 147
VI. Η μεσαιωνική Κροατία (†***Tibor Živković***) (μετάφραση Χρήστος Μακρυπούλιας) 183
VII. Μια σύντομη ιστορία του κράτους των Ρως (***Christian Raffensperger***) (μετάφραση Γιώργος Αγγέλης) 213
VIII. Η ιστορία των Πολωνών κατά τον Μεσαίωνα (9ος-16ος αιώνες) (*Αγγελική Παπαγεωργίου*) 249
IX. Η μεσαιωνική βουλγαρική και σερβική γραμματεία (*Εβελίνα Μίνεβα*) 273
X. Η τσεχική γραμματεία (9ος-15ος αιώνες) (***Pavla Gkantzios-Drapelova - Martina Chroma***) 301
XI. Η μεσαιωνική ανατολική σλαβική γραμματεία (11ος-14ος αιώνες) (*Τατιάνα Μπορίσοβα*) 329

Βιβλιογραφία-Συντομογραφίες 355
Συντελεστές του τόμου 497
Ευρετήριο κύριων ονομάτων και όρων 503
Χάρτες 513
Πίνακας περιεχομένων 537